

ՀԱՅԿԱՅԻՆ
ԿՈՆՑԵՐՆ

ՀԱՅԿԱՅԻՆ
ԿՈՆՑԵՐՆ

ՀԱՅԱՍՏԱՆԻ ՔԱՆՈՅԱՆ ՅՈՐ ԳԻՆԻԸ

Հրապարակչություն
“ՀԱՅԱՍՏԱՆ”
Երևան

1968

4 Ар
Ա 50

Տեխնիկական գիտությունների
ԳՐՈՖ. Է. Բ. ԱՂԱՅԱՆ

Рачия Ачарян
Армянские письма
(на армянском языке)
Издательство «Айастан»
Ереван — 1968

Ե Ր Կ Ո Ւ Խ Ո Ս Ք

Հր. Աճառյանի սույն աշխատությունը հեղինակի կողմից պատրաստվել է տպագրության 1935 թվականին, բայց ինչ-ինչ պատճառներով չի հրատարակվել: Այնուհետև, մինչև իր կյանքի վերջը, նա չի անդրադարձել դրան, թեև աշխատության մեջ արծարծված խնդիրների մասին առանձին հոդվածներ է գրել: Գրքի երկրորդ մասը, որ հեղինակի կենդանության օրոք բոլորովին չի հրատարակվել, հոդվածաշարի ձևով տպագրվել սկսվեց «Էջմիածին» ամսագրում (1958—1962 թթ.), բայց անավարտ մնաց:

Հրատարակության պատրաստելով գիրքը, մենք լիովին հետևել ենք այն ցուցումներին, որ հեղինակը տվել էր մեզ: Ըստ այդմ, հանել ենք երկրորդ մասի յուրաքանչյուր գլխից հետո տրվող մի քանի տող բռնող «ամփոփում»-ները, որոնք ավելի շուտ գլխի սլաններ էին, քան ամփոփում: Նույնպես ենք վարվել նաև երրորդ մասի յուրաքանչյուր գլխի սկզբում տրված բովանդակության համառոտագրության հետ: Այն բոլոր հոդվածները, որոնք հեղինակը տպագրել է 1935 թվականից հետո, հաշվի ենք առել և համապատասխան փոփոխություններ մտցրել շարադրանքի մեջ: Միայն մեկ հոդված, այն է՝ «Ազվանից գիրք», որ հեղինակը մտադիր էր մուծել համապատասխան գլխի մեջ, դարձրել ենք առանձին գլուխ:

Կատարելով անհրաժեշտ փոփոխությունները իր իսկ հոդվածների և զիտողությունների համաձայն, մենք անփոփոխ ենք թողել հեղինակի բոլոր կարծիքները նույնիսկ այն դեպքում, երբ դրանք ժամանակակից դիտության համար արդեն անցած էտապ են ներկայացնում: Այսպես են հատկապես «Հայկյան գրերը» և «Պաղպաղ գրերը» գլուխները: Ինչպես ինքնադիտության, այնպես էլ ուրարտագիտության մեջ 1935 թվականից հետո զգալի առաջընթաց է տեղի ունեցել, և այստեղ տրված տեղեկությունները որոշ չափով հնացած են: Չնայած դրան, մենք անփոփոխ ենք պահել այդ գլուխները՝ իրավունք չվերապահելով մեզ «սրբադրել» դրանք: Նույնը պետք էասել նաև նոր աղբյուրների ցանկի մասին. հեղինակի մահվանից հետո, հատկապես 1962 թ., Մեսրոպյան փառատոնի ատթիվ, լույս են տեսել բազմաթիվ հոդվածներ ու ժողովածուներ, որոնք բնականաբար չենք մտցրել ցանկի մեջ:

Պրոֆ. Է. ԱՂԱՏԱՆ

Հ Յ Ղ Ի Ն Ա Կ Ի Կ Ո Ղ Մ Ի Ց

1903 թվականին Մոսկվայի Լազարյան ձեռագրանիստության մրցանակի էր դրված «Մեսրոպ Մաշտոցի կենսագրությունը և հայոց գրերի գյուտի պատմությունը»: Մրցանակարաշխությունը տեղի ունեցավ 1905 թվականին, և առաջին մրցանակի արժանացավ իմ ներկայացրած աշխատությունը:

Իմ ներկայացրած աշխատությունը բաղկացած էր երեք մասից. առաջին մասը՝ «Ս. Մեսրոպի և գրերու գյուտի պատմության աղբյուրներն ու անոնց քննությունը», տպվեց Փարիզում, նախ «Բանասեր» հանդեսի մեջ և հետո առանձին արտատպություն, 1907 թվականին: Երկրորդ մասը՝ «Մեսրոպ Մաշտոցի կենսագրությունը», խառն լույս տեսավ իսկ երրորդ մասը, նախապես (1909 թվականից ըսկըսած) «Հանդես ամսօրյա»-ի մեջ հրատարակվելուց հետո, լույս ընծայվեց առանձին հատորով՝ «Հայոց գիր» վերնագրով, Վիեննա, 1928 թվականին:

Երեսուն տարվա ընթացքում ինչ որ լույս էր ընծայվել այս նյութի շուրջը (առանձին ուսումնասիրություններ և հոդվածներ և հատկապես Մարկվարտի ուսումնասիրությունը) ներմուծելով իմ հին աշխատության մեջ, ավելացնելով նոր տեսություններ, վերամշակելով ամբողջ նյութը և մասերը ի մի միացնելով, այժմ հրատարակությունս եմ տալիս այս զործը:

Ա Ռ Ա Ջ Ի Ն Մ Ա Ս

ԱՂԲՅՈՒՐՆԵՐ ԵՎ ՆՐԱՆՑ ՔՆՆՈՒԹՅՈՒՆԸ

Գ Լ Ո Ւ Խ Ա

ՀԻՆ ԱՂԲՅՈՒՐՆԵՐ

Մեսրոպի և Հայոց գրերի գլուտի վրա խոսող աղբյուրները կարող ենք բաժանել երկու գլխավոր կարգի. առաջին՝ ճիշտ աղբյուրներ և երկրորդ՝ նոր աղբյուրներ:

Հին աղբյուրներ ենք կոչում այն բոլոր մեծ ու փոքր գրությունները, որոնք գտնվում են մեր հին մատենագրության մեջ այս ու այնտեղ ցրված. սրանցից միայն երկուսը կամ առ առավելն երեքը (Կորյուն, Ղազար, Սորենացի) կարող են ժամանակակից կամ մոտավոր աղբյուրների համարվել և այս պատճառով բանասիրական տեսակետով ամենից ավելի արժանահավատ ու վստահելի աղբյուրներն են: Մնացյալ գրությունները այնքան ավելի հեռու են վավերական համարվելուց, որքան մոտենում են նորագույն ժամանակներին: Եթե խիստ քննադատական աչքով նայենք այս համեմատաբար հետին գրությունների վրա, ստիպված պիտի լինենք կասկածել նրանց արժանահավատությանը: Արդարև, այդ աղբյուրների պարունակած տեղեկությունները, եթե արդեն գտնվում են նախորդ երեք աղբյուրների մեջ, անշուշտ նրանցից քաղված լինելով, նոր բան չեն տա մեզ և, հետևաբար, ավելորդ կրկնություն են: Իսկ այն տեղեկությունները, որ նույն հնագույն աղբյուրների մեջ չեն գտնվում, պետք է լինեն կամ թյուրիմացություն, բխած հնագույն մի աղբյուրի այս կամ այն հատվածից, կամ անձնական ենթադրություն, որ նույն հեղինակի բանասիրական գործունեության արդյունքն է անշուշտ, կամ ավանդություն, որ եղծյալ և խանգարված ձևով հասել է իրենց և կամ վերջապես կեղծիք՝ զիտավորյալ կամ առանց մասնավոր զիտավորության: Այս չորս պարագային էլ այդ կարգի աղբյուրների տված նոր տեղեկությունները պիտի համարվեն սխալ և անվստահելի:

Բայց պետք է իսկույն ավելացնենք նաև այն, որ մեզ հասած հին կամ, ավելի ճիշտ, հնագույն աղբյուրները ամբողջական

չեն. կարող ենք ունեցած լինել մի քանի ուրիշ ժամանակակից աղբյուրներ, որոնք հետո անհետ կորած են: Զարմանալի է, որ Սահակի և Մեսրոպի կրթած 60 աշակերտներից միայն երկուսը կան, որոնցից որեիցե գրական աշխատանք հասել է մեզ: Ճշմարիտ է, թե հին մեսրոպյան շրջանի թարգմանություններն էլ պետք է բաժանենք մնացյալ աշակերտների վրա, բայց այնուամենայնիվ բավական աշակերտներ պարապ են մնում: Պետք է ընդունել, թե և դարի այն համատարած մեծ գրական շարժման ժամանակ եղել են նաև ուրիշ մատենագիրներ, որոնց աշխատությունները ժամանակը չի հասցրել մեզ: Սրանց մեջ հատկապես կարող ենք հիշել երեց թարգմանիչ Աբրահամ Սոստովանդի «Մնացորդաց Գիրք Արեւիկից Հայոց» պատմական աշխատությունը, որից քաղվածներ է անում Մեսրոպ երեցը ժ դարում:

Արդ՝ հետին աղբյուրները, որոնք մեզանից ավելի բարեբախտ վիճակի մեջ էին այն կորած մատենագրությունց նկատմամբ, կարող էին սրանցից շատ բան փոխ առնել. եթե իրենք մեկ առ մեկ չեն հիշում փոխառությունց տեղերը, ապացույց չէ, թե ձեռքի տակ չեն ունեցել: Այս նկատումով կարող ենք և պետք է մտածենք, որ հետին աղբյուրների մեջ գտնված նոր տեղեկություններից գոնե ոմանք քաղված են հին վավերական աղբյուրներից, ուստի և իբրև այդպիսի՝ թանկագին և վստահելի մնացորդներ են: Հետեւաբար պետք չէ, որ ամեն մի այդպիսի նոր տեղեկություն հետ վարվենք կատարյալ արհամարհանքով, այլ գոնե վերապահությամբ, սպասելով, որ ամենակարող ժամանակը մի օր սրանց մասին էլ գոհացում տա:

Ահավասիկ մեր հին աղբյուրների շարքը՝ յուրաքանչյուրի քննությունը հանդերձ:

1. Կ Ր Ր Ի Խ Ն
(տպ. Երևան, 1941)

Կորյունը, որ հետին հեղինակներից «սքանչելի» տիտղոսն է ստացած, երեց թարգմանիչների կարգից է: Աշակերտեց Սահակին ու Մեսրոպին Վաղարշապատի վարդապետտարանում, որ ավարտելուց հետո՝ իր ընկերակիցների հետ ուղարկվեց գավառները՝ քարոզություն համար: Իր կենսագրության այս փոքրիկ կետը, որ մինչև այժմ չէ նկատված բանասերներից, հետեցնում եմ Կորյունի հետեւյալ խոսքերից. «Սկսան իսկ սիւնք եկեղեցւոյ (Սահակ և Մեսրոպ)... գումարել ի կողմանս, ի գաւառս, ի տեղիս տեղիս Հայաս-

տան ազգին, դաս դաս դաշակերտեալսն ճշմարտութեանն, զհասուցելոցս ի կատարումն գիտութեան, բաւականս և առ ի զալլսն զեկուցանելոյ»։ Այստեղ զհասուցելոցս բառի վերջինսն ս-ն ցույց է տալիս, թե ինքն էլ իր ընկերների հետ հասել էր գիտութեան կատարելութեան (ուսումը վերջացրել էր) և կարող էր ուրիշներին դաս տալ, ուստի և ուղարկվեց Հայաստանի գավառները՝ ուսուցչութեան։ Այս բանը տեղի ունեցավ 407 թվին։ Սրանից 21 տարի հետո՝ այն է 429 թվին, այն ժամանակ, երբ Եզնիկ Կողբացին և Հովսեփ Պաղնացին Բյուզանդիոն գնացին, Կորյունը ևս իր Դեոնդ ընկերակցի հետ ուղարկվեց այնտեղ՝ իր ուսումը շարունակելու համար։ Ավանդութիւնը ասում է, թե ուսումը ավարտելուց հետո իր Ընծակ ընկերոջ հետ ուղարկվեց Երուսաղեմ, այնտեղ էլ մի ժամանակ մնալուց հետո՝ վերադարձավ Հայաստան, իր հետ բերելով Ս. Կյուրեղ Երուսաղեմացու ապաշխարող արձակելու կարգը։ Կորյունը ձեռնադրվեց Վրաստանի եպիսկոպոս և թերևս այս պաշտոնի մեջ էլ կնքեց իր մահկանացուն։ Կորյունի մասին կենսագրական ուրիշ տեղեկութիւններ չկան։

Կորյունը գրել է մի համառոտ երկասիրութիւն, որի վերնագիրն է «Պատմութիւն վարուց և մահուան սրբոյ առն երանելուոյ Մեսրոպայ վարդապետի մերոյ թարգմանչի»։ Բայց այս վերնագիրը հետին ժամանակի բան է, որովհետեւ, ինչպես Մեսրոպի կենսագրութեան մեջ, զլ. ԺԴ, ավելի մանրամասն պիտի ցույց տանք, Կորյունն իր ամբողջ աշխատութեան մեջ միշտ Մաշտոց ձեն է գործածում և ոչ բնավ Մեսրոպ, որ Պորենացու և ուրիշ հետին մատենագիրների սիրած ձեն է։ Միայն հիշյալ խորագրի մեջ է, որ Մեսրոպ ձևը երևան է գալիս։

Կորյունն իր աշխատութիւնը պատրաստել է առաջարկութեամբ կամ իր բառով «հրաման»-ով «առն միոյ պատուականի Յովսէփ կոչեցելոյ աշակերտի առն այնորիկ», այս Հովսեփը առհասարակ համարվում է Հովսեփ եպիսկոպոսը, որ հետո կաթողիկոսական պաշտոնի բարձրացավ։ Իրեն հորդորել են նաև իր աշակերտակից ընկերները, որոնք, Հունաստանից վերադառնալով, վախճանած գտնելով իրենց սուրբ վարդապետին, իբրև հոգեկան մխիթարութիւն՝ ցանկացել են ունենալ նրա կենսագրութիւնը (Մալխասյանց, Պատմ. Մատ. էջ 85)։

Կորյունը լինելով ժամանակակից, աշակերտ և գործակից ևս Մեսրոպի՝ իր աշխատութիւնը մեր ունեցած բոլոր աղբյուրների մեջ ամենից բարձրն ու հավատարիմն է։ Փարպեցին և Պորենացին, որոնք Կորյունից հետո կարևորագույն աղբյուրներն են, օգ-

տրվել են այս աշխատությունից. ուրեմն և այս գրքից «պետք է գաղափար կազմենք գրերի գյուտի և առհասարակ թարգմանական գործունեության առաջին շրջանի մասին. այնպես որ, եթե այս գրվածքը չլիներ՝ մեր գրականության պատմության սկզբնավորության և փառավոր շրջանի մասին մեր տեղեկությունները թերի կլինեին» (Մալխաս. էջ 85):

Կորյունի աշխատությունը հասել է մեզ երկու տարրեր խմբագրությամբ, որոնք ծանոթ են բանասիրության մեջ «ընդարձակ» և «համառոտ կամ փոքր» անուններով: Զանազանությունը, որ կա այս երկու գրվածքների մեջ, այնքան մեծ է և խոր, միևնույն խնդրի առթիվ երկուսը իրար այնպես հակասական տեղեկություններ են տալիս, որ եթե սրանցից մեկը Կորյունին է, մյուսն անպատճառ հետին դարերի ձևափոխություն է: Մի քիչ հետո պիտի քննենք այն խնդիրը, թե այս երկուսից որը բուն Կորյունի գործն է և որը հետին ձևափոխություն:

Կորյունի ընդարձակ խմբագրությունը տպված է նախ 1833 թվին, Վենետիկ, Մամբրե Վերծանողի երկու ճառերի և Դավիթ Անհաղթի այլևայլ գրվածքների հետ՝ «Կորիւն, Մամբրէ, Դավիթ» խորագրով: 1854-ին Սոփերքի ԺԱ հատորի մեջ հրատարակված է համառոտ խմբագրությունը: 1894-ին, դարձյալ Վենետիկում, հրատարակվեց Կորյունը, լուրաքանչյուր էջի վրա նախ ընդարձակ և հետո համառոտ խմբագրությունը գրված: Հիշենք նաև ընդարձակ Կորյունի բուլղոսիկի նոր համառոտությունը, որ պատրաստեցին և հրատարակեցին Գարագաշյան և Յ. Գուրգեն՝ իրենց «Ճաշակ ոսկեղէն դպրութեան» գրաբար ամսաթերթում և շատ ավելի համառոտ՝ աշակերտական մի ձև, որ հրատարակված է իմ «Գրաբարի ծաղկաքաղ» դասագրքի մեջ (տպ. Երևան, 1936, էջ 22—31):

Կորյունի «երեքեղեան» հրատարակությունը խոստացել էր Նորայրը: Առաջին սլոնակում պիտի լինեին ընդարձակ Կորյունը, իսկ երկրորդ և երրորդ սլոնակներում Աղաթանգեղոսի և Բուզանդի համապատասխան հոդվածները: Հրատարակությունը պիտի լինեին 1888 թ. Պետերբուրգում (տե՛ս Նորայր, Քննասեր, Ա. էջ 12 և Բ. էջ 7): Բայց այս խոստումը անկատար մնաց:

Ընդարձակ Կորյունի գիտական հրատարակությունը կազմեց Գառնիկ Ֆնտզյան, Երուսաղեմ, 1930 թ. բազմաթիվ ծանոթություններով, քննություններով և ուղղումներով:

Ֆնտզյանի հրատարակությունը Կորյունի քննական հրատարակությունը չէ, այսինքն չէ կազմված Կորյունի զանազան ձևագրերի համեմատությամբ, բայց լուսաբանված է բազմաթիվ

լեզվական համեմատութիւններով և պատմական ժանրութիւններով, որոնք բուն գրքից եռապատիկ ավելի ընդարձակ են: Կորյունի բնագիրը գրեթե նույն է՝ ինչ որ Վենետիկի հրատարակութիւնը, տեղ տեղ փոքրիկ աննշան ուղղումներ մտցրած: Ուղղումները ընդհանրապես հաջող և արդարացի են, բայց մի քանի տեղեր անհաջող: Օրինակ՝

էջ 13. Եւ արդ առեալ յերկոցունց համարձակութիւն ի կիրարկանել և զվարս առն արդարոյ.— Ֆնտզլլան հրատարակութիւնն ունի ի զիր արկանել «գրեւ», փոխանակ ի կիր արկանել «գործադրել»:

էջ 13.— Եկեալ հասեալ ի զաւառն Արշակունեաց թագաւորաց Հայոց մեծաց.— Ֆնտզլլան, էջ 13 ուղղում է հաջող կերպով ի դուռն:

էջ 14.— Յանկալի եղեալ զինուորական արուեստին իւրոց զօրականացն.— Ֆնտզլլան հաջող կերպով ուղղում է զուգականացն:

էջ 20.— Տիրադրութք յիւրեանց կուռս ձուլածուին երկիրպագանէին.— շատ հաջող է Ֆնտզլլանի սրբագրութիւնը՝ տիրադրութք իւրեանցակուռ ձուլածուին երկիր պագանէին:

Հունահայաստանի սպարապետի անունը (Անատոլիս) դարձրած է Անտիոք, Եգեսիալի Բաբելաս կախսկոպոսը ուղղած է Բաբիլաս, և հերձվածող Թէոդոսը՝ Թեոդորոս:

Այս բոլորը շատ լավ է:

Ընդհակառակը, անհաջող են հետևյալները.

էջ 11.— Բարձրաձայն բարբառով ի փառաւորութիւն զառնայ. Վենետիկի մի ձեռագիր ունի փառաւորութիւն, որ պետք էր մտցնել ոչ-մեարդպլան փառաւորութիւն սխալ՝ ընթերցվածի տեղ:

էջ 11.— Երանելոյն Ղուկասու մատենագրեալ. Ֆնտզլլան փոխել է՝ Երանելոյն Ղուկասի մատենագրեալ. սխալ է Ղուկասի, պետք է միս ճշտիվ Ղուկասու:

էջ 36.— Կորգեալ զնոսա ահաւոր զօրութեամբն Քրիստոսի. մի ձեռ. ունի կորգելով. Ֆնտզլլան զուրս է արել կորգեալ լափագուլն ձեռ և վերցրել է կորգելով, որ նվազ լավ է:

էջ 47.— Ոչ սուտապատումն փարաւաթիս եղեալ առ ի մերոց բանից զհօրէն իմոյ կարգեցաք.— Ֆնտզլլան զուրս է զցել փարաւաթիս բառը՝ հայտնի չէ ինչո՞ւ: Պետք էր պահել անպատճառ, քանի որ Ագաթանգեղոսն էլ համապատասխան տեղում առնում է. Ոչ սուտապատում փարաւաթիսեալ առ ի մերոց բանիցն:

Կորյունի բնագրի մեջ զանազան սրբագրութիւններ առաջարկել են նաև Նորայր, Քննատէր (Stockholm, 1887), Ա. էջ 12—

17, Հ. Գ. Նահապետյան, Բագմ. 1907, էջ 195—199 (ասում է «շարալարելի», բայց չկա շարունակություն) և Հ. Ն. Ակինյան, ՀԱ 1932, էջ 227—33:

Կորյունի գիտական հրատարակությունը՝ էջմիածնում գտնված բոլոր ձեռագրերի համեմատությամբ՝ կազմել էր Գ. Տ. Մըկըրտչյան, ինչպես որ հայտարարում է ինքը Արարատ ամսաթերթում, 1912, էջ 507 ծան.: Հեղինակի մահով այս աշխատությունը անհետացավ: Բոլորովին նոր քննական մի հրատարակություն լույս տեսավ նորերս Մ. Աբեղյանի աշխատությամբ, որից անում ենք մենք էլ մեր կոչումները:

Օտար թարգմանություններն են, նախ գերմաներեն, որ հրատարակեց B. Welte հայագետը, Թիւրինգեն, 1841, Վիւրթեմբերգի Վիլհելմ Ա. թագավորի գահակալության 25-ամյակի առթիվ, այս վերնագրով. Goriun's Lebensbeschreibung des heiligen Mesrop: Երկրորդ անգամ թարգմանվեց ֆրանսերեն՝ էմիլի ձեռքով, և հրատարակվեց Լանգլուայի հալ պատմագիրների հավաքածուի երկրորդ հատորում, այսպիսի վերնագրով. Goriun, Biographie du bienheureux et saint docteur Mesrob, traduite pour la première fois en français, par Jean-Raphael Emine.

Կորյունի անձի և նրա աշխատությանց մասին եղած քննական գրվածքները հետևյալներն են.

1. Հ. Գ. Զարբհանալյան, Հայկական հին դպրութեան պատմութիւն. Բ. տիպ. Վենետիկ, 1886, էջ 291—295:

2. Գաթրճեան, Հատակոտորք. Հանդէս Ամս. 1887, էջ 10 ևն:

3. Fr. Müller, Gazar Pharbetschi und Koriun, WZKM 5, 36—38, թարգմ. Հանդ. Ամս. 1891, էջ 178—179:

4. Ֆէթթէր, Հայկական աշխատասիրութիւնք, Վիեննա, 1895, էջ 78—82:

5. Գ. Տէր. Մկրտչեան, Ագաթանգեղոսի աղբիւրներից. Վարչապատ, 1896, հատկապես էջ 15—25:

6. Հ. Յովհ. Թորոսեան, Համառօտ տեսութիւն Կորեան և իւր գրութեան վերալ. Բագմ. 1897, էջ 110—115, 303—310: (Կորյունի վրա գրված շատ ամփոփ և ամբողջական ուսումնասիրություն է, ուր շոշափված և պարզված են Կորյունի մասին հարուցված բոլոր խնդիրները. դժբախտաբար աշխատությունը կիսատ է մնացած):

7. Ստ. Մալխասյանց, Դասընթաց Հայոց մատենագրութեան պատմութեան, Թիֆլիս, 1899, էջ 85—90:

8. Հ. Բ. Սարգիսեան, Ագաթանգեղոս և իւր բազմադարեան գաղտնիքը, Վենետիկ, 1890, էջ 107—119:

9. Նորայր Բիւզանդացի, Կորիւն վարդապետ և նորին թարգմանութիւնք. Տփլիս, 1900, որի մասին՝

10. Գր. Մալխաս(եան) ունի երկար մի մատենախոսական, Հանդ. Ամս. 1902, էջ 136, 212 և 242:

11. Ֆնտզլյան, Պատասխանս պրոֆ. Ադոնցին (Կորյունի մասին). ՀԱ 1927, էջ 529—541:

12. Ադոնց.— Դարձեալ Կորիւնի շուրջը, ՀԱ 1928, էջ 76—94:

13. Աճառեան, Երկու ուղղում Կորիւնի մէջ. Արմֆանի տեղեկ. 1941, № 1, էջ 169—170 և № 3—4, 142:

14. Հ. Ն. Ալիկեան, Կորիւն, ՀԱ 1935, էջ 454—8:

Սրանցից զուրս կան նաև ցանուցիր տեղեկություններ այս ու այն քննության մեջ, որոնք հարկավոր եղած ժամանակ կհիշենք: Հիշյալ քննական աշխատությանց մեջ Կորյունի մասին հարուցված խնդիրները հետևյալներն են.

1. Ի՞նչ ազգից էր Կորյունը.

2. Ո՞րն է Կորյունի բուն խմբագրությունը, ընդարձակը թէ համառոտը.

3. Ե՞րբ գրեց Կորյունը.

4. Ի՞նչ հարաբերություն ունի Կորյունը Ազաթանգեղոսի և Բուզանդի հետ:

Անցնենք այժմ խոսելու սրանցից յուրաքանչյուրի վրա՝ կարգով:

1. Ի՞նչ ազգից էր Կորյունը.— Առհասարակ ընդունված էր բանասերների կողմից, թե Կորյուն հայ է, վրաց եպիսկոպոս. այս մասին ոչ մեկը կասկած չէր հայտնած: Առաջին անգամ Գ. Տեք Մկրտչյան, Ազաթանգեղոսի Աղբիւրներից, էջ 22, այն կարծիքն է հայտնում, թե Կորյունը վրացի կամ գոնե վիրահայ էր*: Այս ենթադրության իբրև ապացույց է գնում Կորյունի մի խոսքը: Կորյունը, խոսելով Վրաց քարոզության մասին, ասում է. «Եւ արդ զնոսա, որ յայնչափ ի մասնաւոր և ի բաժանեալ լեզուացն ժողովեցան, միով աստուածաբարբառ պատգամօքն մի ազգ կապեալ՝ փառաբանիչք միոյ Աստուծոյ, յօրինէր. յորոց և իմ անարժանիս՝ եղեալ ի կարգ եպիսկոպոսութեան վիճակ. որոց առաջինն Սամուէլ անուն ևւն (էջ 15—16)»: Շեղատառ ապված մասը Միաբանը հասկանում է «յորոց (ի Վրաց) և ես անարժանս՝ Կորիւն»: Սրան

* Արդար լինելու համար տեւք է ասել, թե առաջին անգամ այս կարծիքը հայտնել է Ստ. Նազարյանը, Հիւսիսափայլ, 1860, էջ 236, բայց շատ անցողակի կերպով. իր բառերն են՝ «Կորիւն Սքանչելին, ինչպես երևում է, ազգով վրացի և եպիսկոպոս Վրաստանի վիճակում»:

համակարծիք է նաև Հ. Յովհ. Թորոսեան, Բազմ. 1897, էջ 111—112, ընդունելով, թե «անշուշտ յորոցն կ'ակնարկէ ազգը, որ լիշուած է նախորդ տողին մեջ, ինչպէս նաև յաջորդ տողին՝ «որոց առաջինն Սամուէլ անուն» խօսքին մէջ որոցով Վրացի ազգը կամ ժողովուրդը կ'ակնարկէ»։ Միաբանը և Թորոսեանը վերի ենթադրութիւնը հանելու համար յորոց բացառական հոլով են ընդունած, եթե մի'միայն այս լինել կարելի, անշուշտ իրավունք կունենային. բայց դժբախտաբար հայերենի օրենքները թույլ են տալիս հատվածը նաև ուրիշ տեսակ հասկանալու. յորոց կարելի է առնել նաև իբրև սեռական. յ նախդիրը ավելադրութեամբ է դրված ի կարգ բառի նախդիրի պատճառով. այնպես որ յորոց պատկանում է եպիսկոպոսութեան ձևին՝ իբրև հասկացուցիչ. որով հատվածը հասկացվում է «եւ իմ անարժանիս եղեալ ի կարգ ի վիճակ եպիսկոպոսութեան որոց (նոցա), այսինքն «որոնց եպիսկոպոսութեան կարգին հասա եւ անարժանս էլ»։ Այս տեսակ շրջումներ ամենատրորական բաներն են հայերենի համար։

Սխալ է ասում Թորոսեանը, թե վերի հատվածում երկրորդ որոցը «վրացի ազգը կամ ժողովուրդը կ'ակնարկէ»։ Ոչ. այդ որոցը վրացի ազգը չի ակնարկում, այլ «եպիսկոպոսները». Սամուէլը վրացոց առաջինը չէր, այլ եպիսկոպոսների առաջինը։ Եվ առաջին ասելով Կորյունը՝ ո՛չ թե ժամանակագրական կարգն է հասկանում, որովհետև նրանից առաջ Վրացիք շատ եպիսկոպոսներ են ունեցել, այլ աստիճանը։ Սամուէլ բոլոր եպիսկոպոսներից բարձր էր, ինչպէս որ Կորյունն էլ մի տող հետո, խոսքը ավելի պարզաբանելով՝ ասում է. «Եպիսկոպոս կացեալ տանն արքունականի»։

Մարքիվարթ, էջ 41 ևս ընդունում է, որ Կորյունը վրաց եպիսկոպոս էր, բայց վրացի լինելու մասին ո՛չ մի ակնարկ չունի։

Հ. Թորոսեանը նույն տեղում ավելացնում է նաև երկու նոր ապացույց, Կորյունի վրացի լինելը ապացուցանելու համար։ Առաջինն այն է, որ Կորյունը գովեստով է խոսում Ջաղաթ թարգմանի, Սամուէլ եպիսկոպոսի, Արձիւղ թագավորի և Աշուշա իշխանի մասին, որոնք բոլորը վրացի էին։ Այս բանը հաղիվ թե իբրև ապացույց կարելի լինի համարել, որովհետև Կորյունը նույնչափ և տասնապատիկ ավելի գովեստ է տալիս Հայոց, հատկապես էջ 11, ուր Մեսրոպին հավասարեցնում է Մովսեսին, ներդրութիւն խնդրելով իր այս հանդգնութեան համար։ Բացի սրանից՝ Վրաց համար ասված վատ խոսքեր երբեք չեն պակասում Կորյունի մեջ. ինչպէս էջ 15 «ի կողմանց կողմանց և ի խառնիճաղանջ գաւառաց իշխանութեան իւրոյ... զաղտ եւ զժանգ շարաւաճոտ դիւացն

«և զսնոտիագործ պաշտամանն ի բաց անչափ անջատեալ ի հայ-
րենեաց իւրեանց...»: Վրաստանը այնչափ է արհամարհում Կոր-
յունը, որ մինչև անգամ մի տեղ չի ուզում անունը տալ, այլ բար-
բարոսների երկիր ասելով բավականանում է. այնչափ տիպական
է իրեն համար այս վերադիրը վրացիների հանդեպ. «Հոգ ի մտի
արկանէր սիրելին Քրիստոսի եւ վասն բարբարոսական կողմանն*».
եւ առնուր կարգեալ նշանագիրս վրացերէն լեզուին» (էջ 15):

Երկրորդ ապացույցն էլ այն է, որ Առաջին կրոնական պա-
տերագմի ժամանակ, երբ «ամէն կողմէ հալազդի իշխանք, եպիս-
կոպոսք եւ ո՛ր եւ է աստիճանաւ անձինք մէջտեղ կ'երևին, ձայն
կը բարձրացնեն, կը բողոքեն, գրիչ եւ սուր կը շարժեն, կը գո-
մարին՝ խորհուրդ կ'ընեն... չի կա՛ն չերեւիր Կորիւն, նշանաւորն
լաշակերտս ս. Մեսրոպայ, անբաժան ընկերն Դեռնդայ, Եզնկայ
եւ Յովսեփու»: Իսկապէս, երեք ապացույցներից ամենից զօրեղը
այս է. սակայն այս պարագայից կարելի է հետեցնել, թե 451
թվին արդեն Կորյունը վախճանած էր. Թորոսեան առանց ապա-
ցույցի չի ուզում ընդունել այս բանը. բայց եթե ընդունենք Կորյունի
ծննդւան թվականը 380—390, ինչպէս Թորոսյանն է առաջարկում
(անդ, էջ 111), 451 թվին Կորյունը պիտի լիներ 70—60 տա-
րեկան ծերունի, հավանաբար վախճանված:

Ըստ այսմ չենք կարող ապացուցված համարել Միաբանի
կարծիքը, որով Կորյունը վրացի կամ վիրահայ է, եւ ըստ Թորոսյա-
նի «մին այն պատանիներէն, զորս «հրաման տալը... արքայն
Վրաց ի կողմանց ժողովել տալ ի ձեռն վարդապետին (ս. Մեսրոպ-
այ)»: Կորյունն աշակերտել էր դրանից բավական առաջ Մեսրո-
պին՝ Էջմիածնի վարդապետարանում եւ այն միջոցին, երբ սկսվում
էր Վրաստանի լուսավորութեան գործը եւ վրացի պատանիներին հա-
վաքում էին, Կորյունն արդեն իր ուսումը ավարտած ուսուցչու-
թյամբ էր պարապում Հայաստանի գավառներից մեկում, որից
հետո, ահա այդ ժամանակ, դարձավ վրաց եպիսկոպոս:

Բոլորովին այլ կարծիք ունի այս մասին Նորայրը, որ Կոր-
յունի հիշյալ հատվածը խանգարված համարելով՝ սրբագրում է
հետևյալ ձևով.

«յորոց եւ գտան արժանիք ելանել ի կարգ եպիսկոպոսութեան
վիճակի» (տե՛ս Նորայր, Կորիւն վրդ. էջ 385—6): Սրանով նույն
խսկ չի էլ ընդունում, որ Կորյունը Վրաց եպիսկոպոս է ձեռնա-
դրվել:

* Ակինյան, ՀԱ 1935, 527 բարբարոսական ուղղում է «բարբարոս հիւ-
սիական»:

Նորայրի դեմ է դուրս գալիս Ֆնտզլյան, էջ ԺԲ—ԺԹ և էջ 33, որ բոլորովին անտեղի և սխալ է համարում այս սրբազրությունը: Ֆնտզլյանը գտնում է, որ յորոց և-ին հաջորդող բառը բայ չի լինում, այլ անձնական զերանուն. և տալիս է օրինակներ Կորյունից, բայց բերած օրինակներից մեկն է միայն զերանուն, մյուս երեքը բայ. «Աշակերտակաց մերոյն վարդապետութեան, ուստի և իմ. Զորոց և մարգարէին իսկ գովեալ. Զորոյ և յայտ արարեալ աստուածեղէն օրինացն. Յորոց և գտեալ շնորհս»: Ասում է նաև, թե ելանել ի կարգ վիճակի բնավ մեարտպան չէ. մինչդեռ Նորայր (անդ, էջ 386 ծան.) տալիս է մի օրինակ. «Ի վանականաց կարգ ելանէր»:

Այս բոլորով հանդերձ իրավունք ունի Ֆնտզլյանը Նորայրի սրբազրությունը մերժելու, որովհետև միայն մի տողի մեջ չորս սրբազրությունը չափազանց շատ է:

Ֆնտզլյան, էջ ԺԲ—ԻԲ, տալիս է նոր ապացույցներ հաստատելու համար, թե Կորյունը վրացի էր:

ա) Կորյունի վրացի լինելու դեմ կարելի էր առարկել, թե նա ինչպե՞ս կարողացավ այդպիսի պերճ հայերեն գրել.— Պատասխան.— Որովհետև երիտասարդ հասակից մեծացել էր Հայաստանում և լավ էր սովորել հայերենը: Նույնիսկ Կորյունի այն արտաստվոր ոճաբանությունը, բարդ բառերը և քերականական անկանոնությունները օտար ծագում են ենթադրում:

բ) Կորյուն «առյուծի ձագ» իմաստով բնիկ հայերեն բառ է և վրացուն հարմար չէ.— Պատասխան.— Սա վրաց Կիւրիոն անունն է, որ այսպես ձևափոխվել է հայոց մեջ:

գ) Կորյունն իր մատենիկում Վրաստանի և վրաց մասին ավելի շատ տեղեկություն է տալիս, քան ուրիշ տեղերի մասին. ինչպես՝ Աշուշա իշխան Տաշրաց, Բակուր և Արձիւղ թագավորներ, Մովսես և Սամուէլ եպիսկոպոսներ, Ջաղա թարգման և այլն: (Այս և այլն-ը Ֆնտզլյանինն է):

դ) Հայոց մասին խոսելիս միշտ օտար մարդու նման է խոսում. ինչպես՝ Հայաստան աշխարհին (ո՛չ թե Հայաստան աշխարհիս), առ հազարապետութեամբն Առաւանայ ուրումն (առանց ցեղի անունը հիշելու՝ անտարբեր ձևով), շրջէր զգաւառօքն աշխարհին. Հայոց, կէս ազգին Հայոց, աշխարհահալած արտաքոյ իւրեանց մերժեցին, և այնպէս բազում աշխատութեանց համբերեալ վասն իւրոյ ազգին բարեաց ինչ օճան գտանելոյ, ուշ եղեալ երկոցունց երանելեացն (Սահակայ և Մաշթոցի) զիւրեանց ազգին զգարութիւն առաքել յարգել:

ե) Նախատական խոսքեր ունի Հայոց մասին. ինչպես՝ Ի սատանայական գիւապաշտ սպասաւորութենէն (Գողթն գավառի Հայոց մասին), առաւել գաղանամիտ վալրենագոյն ճիւղադարձոյ (Սյունիքի Հայոց մասին), խուժադուժ կողմանք Մարաց, դիւական սատանայակիր, ճիւղալիին (Փայտակարանի մասին):

զ) Երբեք չի ասում «մերոյ աշխարհի, ազգիս մերոյ», նույն իսկ երբ գրերի գլուտը եղավ, չի ասում «ազգիս մերում» կամ գոնե «ազգիս», այլ «Հայաստան ազգին»:

Այս բոլորը չնչին պատճառաբանութիւններ են, որոնցով չի կարելի մարդ համոզել: Ահա մեր պատասխանը.

ա) Կորյունի պերճ, անկանոն, հորդաբուխ լեզուն ամենեւին նշան չէ օտարութեան, այլ ճիշտ հակառակը: Իր մայրենի լեզվին բացարձակ տեր, խորահմուտ մարդն է, որ թույլ է տալիս իրեն ալղպիսի հանդգնութիւններ: Ալղպիսի հորդաբուխ, հանդուգն ու անկանոն լեզու ունեն Նարեկացին, Թեոդորոս Քոթեհաւորը, Մագիստրոսը և այլք. նրանք օտարազգի են:

բ) Կորյուն անունը կապել Կիւրիոնի հետ ցնդաբանութիւն է և ոչ ստուգաբանութիւն: Եթե հայերը շփոթել և աղավաղել էին Կիւրիոնը և դարձրել Կորյուն, ինքը Կորյունն էլ չգիտեր իր անունը, որ ասում է «Կորիւնս»: Զուր է կարծում Ֆնտզլյան, թե Հայոց մեջ Կորյուն անունը ուրիշ անգամ չէ գործածված: Ունինք Կորիւն Աթորունի, որ կախաղան բարձրացվեց Կաշմ ոստիկանի հրամանով՝ 707 թվին (տե՛ս Ղևոնդ պատմիչ՝ գլուխ Ժ, Մխիթար Անեցի՝ գլուխ Իէ և Ասողկի՝ Բ. դ): Այս Աթորունի՞ն էլ է վրացի Կիւրիոն: Բայց ի՞նչ անենք Թրակացու քերականութիւնը, էջ 43 և Մովսեսի քերականութիւնը, էջ 178, որոնք իբրև Հայոց մեջ գործածական հատուկ անուն, ի մեջ այլոց հիշում են նաև Կորիւն:

գ) Ծիշտ է ասում Ֆնտզլյանը, թե Կորյունը վրաց մասին ավելի շատ տեղեկութիւն է տալիս, «քան ուրիշ տեղերու վրա»: Որո՞նք են այդ ուրիշ տեղերը.— Հայաստան.— բայց ամբողջ գիրքը Հայաստանի մասին է: Պարսկաստան.— բայց Պարսից թագավորների ժամանակագրութեան մասին իր վերջաբանում այնպիսի տեղեկութիւններ է տալիս, որ գերազանց է բոլորից և որպիսին Հայոց թագավորների մասին էլ չունի:— Հունաստան.— բայց գիրքը Հունաց մասին չէ. այնու ամենայնիվ հիշում է Անտիոքոս սպարապետին, Թեոդոս և Արկադիոս կայսրներին, Ատտիկոս պատրիարքին, Կոստանդինական քաղաքն, Սամուսատական քաղաքը և Մելիտինէ: Ֆնտզլյանը վրաց մասին հիշում է վեց անուն և հետո ավելացնում է և այլն, բայց ճիշտ չի ասում. «և այլն» չկա, ընդ ամենը վեց անուն է, որի դեմ հույներից ունենք 7 անուն,

չհաշվելով դեռ Մելիտինների Ակակիրոս եպիսկոպոսին, Թեոդորոս) հոռոմ հերձվածողին, Հուսփանոս հուլն գրչին։— Բայց գուցե Ֆնտզլլանն ուզում էր համեմատել Աղվանի՞ց հետ։— այստեղ էլ ունենք Բենիամէն թարգման, Երեմիա եպիսկոպոս, Արսվաղէ թագավոր, Մուշեղ եպիսկոպոս Բաղասականի, Յովնաթան քահանա։ (Վեցի դեմ հինգ հոգի բավական չէ°)։

դ) Հայոց մասին խոսելիս միշտ օտար մարդու պես է խոսում. աշխարհն Հայոց և այլն և ո՛չ թե աշխարհն Հայոց կամ աշխարհ մեր։ Բայց այդ միեւնույն ձևով է խոսում նաև վրաց մասին։ Օրինակ՝ Հոգի մտի արկանէր սիրելին Քրիստոսի և վասն բարբարոսական կողմանն և առնույր կարգել նշանագիրս վրացերէն լեզուին... յարուցեալ գնայր իջանել ի կողմանս վրաց, և երթեալ յանդիման լինէր թագաւորին (չկա մերում), որում անուն էր Բակուր և եպիսկոպոսի աշխարհին՝ Մովսէս։ Եւ առաւելագոյն հնազանդեալ... թագաւորին և՛ զօրացն։ Եւ գտեալ զայր մի թարգման վրացերէն լեզուին... հրաման տայր աջնուհետեւ արքայն Վրաց՝ ի կողմանց կողմանց և ի խառնադանջ գաւառաց իշխանութեան իւրոյ... զաղտ և զժանգ շարաւաճոտ դիւացն և զսնտոխագործ պաշտամանն ի բաց աջնչափ անշատեալ ի հայրենեաց իւրեանց... և արդ զնոսա, որ յաջնչափ ի մասնաւոր և ի բաժանեալ լեզւացն ժողովեցան, միով աստուածաբարբառ պատգամօքն մի ազգ կապեալ (չի ասում կապեցաք)՝ փառաբանիչք միոյ Աստուծոյ յօրինէր (չի ասում եղաք կամ գոնե յօրինէր զմեզ կամ զազգ մեր)... հրաժարեալ ի նոցանէ (չի ասում ի մեզ կամ յերկրէն մերմէ)» և այլն։

Ավելի զարմանալին այն է, որ Կորյունն իր մասին էլ խոսելիս այս չեզոք երևույթն է ստանում։ Այսպես. Ապա յետ ժամանակի ինչ ընդ մէջ անցելոյ՝ դէպ լինէր ոմանց եղբարց ի Հայաստան աշխարհէս՝ դիմել իջանել ի կողմանս Յունաց, որ և Ղեվոնդէս առաջնոյն անուն էր և երկրորդին Կորիւնս, և մատուցեալ յարեին յեզնիկն, իբրև առ ընտանեգոյն սննդակից՝ ի Կոստանդինական քաղաքին և անդ միաբանութեամբ հոգևոր պիտոյիցն՝ զխնդիրն վնարեին։ Որոց յետ աջնորիկ... գային երևելով աշխարհին Հայոց և առաջի դնէին հարցն զբերեալ կտակարանն։

Այս բոլորի մէջ մասնակից է նաև Կորյունը, ուստի պիտի ասէր մեզ (փոխանակ ոմանց եղբարց), երկրորդիս (փոխանակ երկրորդին), յարեաք, վնարեաք, գայաք երևեաք, դնեաք (հոգնակի առաջին դեմք՝ փոխանակ հոգնակի երրորդի), մինչև անգամ իր ամենասիրելի ընտանեգույն սննդակցի մասին խոսելիս չի դնում մեր կամ իմ ստացականը։

Հետևում է, ուրեմն, որ դա Կորյունի անձնական ոճն է, թերևս նշան համեմատության, խոնարհության և ո՛չ թե օտարության կամ անտարբերության:

Կորյունը այսպես է վարվում նաև Աստուած, Յիսուս, Քրիստոս, Տէր բառերի հետ, որոնք միասին 49 անգամ գործածել է, և որոնց դեմ միայն մի անգամ գտնում ենք «Աստուծոյ փրկչին մերոյ Յիսուսի Քրիստոսի» (էջ 36), և մեկ էլ «Հնորօքն Քրիստոսի Աստուծոյ մերոյ» (էջ 47), մինչդեռ ուրիշ գրքերում շատ սովորական է Տէրն մեր և այլն:

Այնու ամենայնիվ մի քանի տեղ երևում է Կորյունի անհատականը. հմմտ.

էջ 7. Այնպիսի նորոգատուր աստուածեղէն շնորհս երեւցաւ.

էջ 8. աշակերտակցաց մերոյն վարդապետութեան.

էջ 14. առ հազարապետութեամբն աշխարհիս Հայոց՝ Առաւանայ ուրումն.

էջ 22. Երանելի հարցն մերոց համարձակութիւն առեալ.

էջ 22. Երանելի և ցանկալի աշխարհս Հայոց անպայման սքանչելի լինէր.

էջ 23. Զաշակերտեալսն ճշմարտութեանն, զհասուցելոցս ի կատարումն գիտութեան.

էջ 24. Ապա յետ այնորիկ ի սահմանակիցս ի Սիւնական աշխարհն ելանէր (որով ցուց է տալիս, թե ինքը գիրքը գրած միջոցին Արարատումն էր).

էջ 33. Ի Հայաստան աշխարհես.

էջ 40. Երանելիս այս (Մաշտոց).

էջ 47. Ի մերոց բանից զհօրէն իմոյ կարգեցաք.

էջ 47. Առ ի մէնջ հարքն ի կատարումն դարձան:

Ըստ այսմ արժեք պետք չէ տալ, երբ Կորյունն ամենաանհրաժեշտ տեղերումն էլ մոռանում է դնել անձնական կնիքը. օրինակ՝ էջ 32, Որոց դարձեալ դէպ լինէր եղբարս երկուս յաշակերտացն (ուզում է ասել յաշակերտացս) լուղարկել ի կողմանս Ասորոց.— էջ 42՝ զՄաշթոցէ ասեմ (կարելի էր և ասել զՄաշքոցես) և այլն:

ե) Կորյունը նախատական բառեր ունի Ազգանից համար. «Քննեալ զբարբարոս զբանս աղուաներէն լեզուին» (էջ 29). Վարենամիտ և դասարկասուն և անասնաբարոյ աշխարհն Աղուանից (էջ 31): Ստանալակիր և դիւամոլ ազգին» (էջ 31): Այսպիսի բառեր չի գործածում բնավ Ալբարատի և Հունահայոց մասին: Բայց Վրաց մասին... «Ի խառնադանջ գաւառաց իշխանութեան իւրոյ... գաղտ և զժանգ շարաւահոտ դի-

ւացն և զսնոտիագործ պաշտամանն» (էջ 26): Այնպես սոսկալի է Վրաստանը նրա համար, որ մինչև անգամ անունը չի տալիս և պարզապես ասում է. «Հոգ ի մտի արկանէր սիրելին Քրիստոսի (= Մեսրոպ) և վասն Բարձարոսական կողմանն և առնույր կարգեալ նշանագիրս վրացերէն լեզուին (էջ 25)»: Այսպե՞ս պիտի խոսեր Վրացին իր հայրենի երկրի և նրա դպրութեան սկզբընավորութեան համար:

Նկատելի է, որ Ֆնտղլլանի գրքի հրատարակութեանից հետո, նույնիսկ Թորոսյանը (Բագմ. 1932, էջ 152) հրաժարած իր նախկին կարծիքից, ասում է. «Տակաւին վիճելի է, ըստ իս, Կորեան վրացի ըլլալը կամ ոչ»:

Այս բոլորից հետևում է, թե Կորյունը վրացի չէ, այլ միայն Վրաց եպիսկոպոս:

Ոմանք դեռ այս վերջին կետն էլ չեն ընդունում. այսպես են Նորայրը և Ակինյանը: Նորայրի սրբագրութունը արդեն տեսանք: Ակինյան, ՀՍ. 1935, 528, նույն հատվածը սրբագրում է՝ «Յորոց և ոմանք արժանի եղեալ ի կարգ եպիսկոպոսութեան վիճակացն» կամ «Յորոց և ոմանք արժանի եղեն ի կարգ եպիսկոպոսութեան վիճակի»: Իսկ «Անյայտ Աղանդաւորներ», էջ 51—52, նույնը սրբագրված է «յորոց և զոմանս արժանիս եղեալ ի կարգ եպիսկոպոսութեան վիճակ»:

2. Ո՞րն է Կորյունի բուն խմբագրութեանը, ընդարձակը թե համառոտը.— Այս մասին բանասերների կարծիքները զանազան են. ոմանք համառոտի կողմն են, բայց ավելի մեծ մասը ընդարձակի կողմն է:

Մինչև 1854, համառոտ Կորյունի հրատարակութեան թվականը, միայն ընդարձակը ծանոթ լինելով, այս միայն բնիկ և հարազատ աշխատություն էր ճանաչված. այնպես որ բնական է, թե գերմաներեն թարգմանությունն էլ նրա վրայից պիտի լիներ: Բայց համառոտի հրատարակութեանից հետո վիճակը շուտով փոխվեց:

Ալիշանը, Վենետիկի ուրիշ հայրեր, ինչպես և Էմինը և Լանգլուան այս վերջինը միայն հարազատ համարեցին. այնպես որ ֆրանսերեն թարգմանությունն էլ սրա վրայից եղավ:

Ֆեթթերը, Մյուլլերը, Հ. Բ. Սարգիսյանը, Յ. Թորոսյանը և ամբողջ Վիեննական դպրոցը կողմնակից են ընդարձակին:

Այսպիսի մի վեճ սակայն ներկա էր դեռ առաջ. բայց այժմ, իբրեւ հայտնի է մեսրոպյան և ոչ-մեսրոպյան լեզուների տարբերու-

թլումը, հարցը բոլորովին պարզ է նրանց համար, որ գիտեն ճանաչել այդ տարբերությունները: Համառոտ Կորյունը պարունակելով ոչ-մեսրոպյան լեզվի տարրեր, չի կարող ամենեին Կորյունի հարազատ աշխատությունը լինել, քանի որ Կորյունը մաքուր մեսրոպյան հայերենի ներկայացուցիչ է: Ճշմարիտ է, թե ոչ-մեսրոպյան տարրերը այնքան առատ չեն այս աշխատության մեջ, ինչպես այլուր, սակայն սրա պատճառն այն է, որ համառոտը շատ տեղեր ընդարձակից կազմված լինելով, բնականապես գիտակցաբար կամ անգիտակցաբար դասական լեզուն պահած պիտի լիներ: Բայց երբ հեղինակը ընդարձակից հեռանում է և իրանից մի բան է ավելացնում, ոչ-դասական տարրերը երևան են գալիս: Այսպես, ոչ-դասական են՝ էջ 11— կերպածեւեալ, փոխադրելով, էջ 12— հանուր աշխարհիս, էջ 13— բարեփառութեամբ, էջ 15, 26, 33— ամենասուրբ, էջ 21— անդր փոխադրեաց, էջ 22— անհեղգաբար, էջ 25— զշնորհացն ներդոթութիւնն, բացալայտեցին գրովք, էջ 27— համաձայնս պարզամտացն (իմն քառ), էջ 30— համանգամայնցն: Այս տեսակ բառեր սովորական են Շարականում, Վարք Հարանցում, Խորենացու մեջ, Պարպամանց գրքում, Մեսրոպ երեցում, Սահմանաց գրքում, Փարպեցու մեջ և այլ աշխարհի հետ դասական շրջանի գրվածքներում, մանավանդ վերջին համանգամայնցն ձևը, որ սոսկալի հետնությունն նշան է:

Ի նպատակ ընդարձակին Սարգիսյանը, Թորոսյանը և այլն մեջ են բերում նաև ուրիշ փաստեր, որոնցից լավագույնները հիշում ենք:

ա) Փարպեցին իր պատմության մեջ քանիցս հիշում է, թե ինքը շատ է օգտվել Կորյունից. արդ, երբ համեմատենք Փարպեցին Կորյունի՝ կրկին խմբագրությանց հետ, կտեսնենք, թե ընդարձակն է, որ Փարպեցու հետ զուգընթանում է: Այսպես՝ մինչ Փարպեցին և ընդարձակը Մաշտոց անունով են ճանաչում մեր մատենագրության հորը, համառոտը Խորենացու հետ գիտե Մեսրոպ:— Ընդարձակը, Փարպեցին և Խորենացին խոսում են գրերի գյուտի հետ կապ ունեցող բազմաթիվ անձերի վրա, որոնց մասին լուռ է համառոտը. ինչպես՝ Հաբել, Վահրիճ, Վաղինակ և Վասակ Սյունի, Անանիա եպիսկոպոս, Բակուր, Զադա, Մովսես եպիսկոպոս, Արսիլադեն, Երեմիա եպիսկոպոս Աղվանից, Յովնաթան և Բենիամին քահանաներ, Դանան, Ենովք, Մուշե, Տիրայր և այլն:

բ) Համառոտի մեջ կան այնպիսի ուստոմներ, որ պատմության ընթացքը խանգարում են և միայն ընդարձակով կարող են լրացվել. այսպես՝ Մեսրոպը գրերը գտնելու համար Դանիելի մոտ է գնում և նրանից դժգոհ մնալով՝ աստուծուն է ապավինում. մեկ

էլ աչքերը բաց է անում և «Սամոսի» մեջ հնարում է գրերը Հոուփանոսի հետ (տես էջ 9—11)։ «Ուստի՞ ո՛ւր. աղօթի՞ց միջոց պատահեցաւ այդ անցքն, կամ թէ արդեօք Ամբակումալ հրճշքն տեղի ունեցաւ։ Ո՞ւր մնացին այն երկու տարիներն, յորս Դանիէլեան նշանազրաց անյաշող փորձն եղաւ» հարցնում է Թորոսյանը, Բազմ. 1897, էջ 308։— Ընդարձակը, էջ 18—20, մանրամասն պատմում է, թե ի՞նչպէս Մեսրոպը Բյուզանդիոնից դարձին ձեռնարկեց Հունաց Հայաստանում դպրոցներ բանալու, հալածեց բորբորիանոս աղանդավորներին, անցավ Մեծ Հայք և քիչ ժամանակ մնալուց հետո՝ գնաց Աղվանից Բաղասական աշխարհի, Գարդմաշի, Տաշրաց և Վրաց աշխարհները լուսավորելու, որից հետո դարձյալ վերադարձավ Մեծ Հայք։ Համառոտը (էջ 15) նույնպէս պատմում է Բյուզանդիոնից դարձը, Բորբորիանոսների հալածումը, բայց իսպառ լուիլուց հետո Աղվանից, Վրաց և այլն ճանապարհորդութեան մասին, հանկարծ ավելացնում է. «Ինքն դառնայր (որտեղի՞ց) ի կողմանս Հայոց» և այլն։ Պարզ է, որ համառոտը խմբագրողը աչքի առաջ է ունեցել ընդարձակը և նրա վրայից ուստոստելով ծաղկաքաղ է կազմել, առանց ուշադրութեան առնելու, թե իրար հետ չկապվեցին։ Հաջորդ համեմատութիւնը բոլորովին պարզում է այս կետը։

Փոքր Կոր. էջ 15

Իսկ երանելին զիւր վարդապետութեանն պալման արարեալ, ըսկըսեալ և վճարեալ, և բազում շնորհագիր մատեանս զհարց եկեղեցւոյ ստացեալ ծովացուցանէր զվարդապետութեանն խորութիւն. և լքեալ զեղոյր զամենեքումք (ի բնակիչս աշխարհին հոգեւոր վալելչութեամբ ի փառս ամենասուրբ Երրորդութեանն)։

Եւ լանձն արարեալ զամենեւեան ամենապահ շնորհացն Աստուծոյ՝ ինքն դառնայր ի կողմանս Հայոց։

Ընդարձակ Կոր.

Իսկ երանելոյն զիւր վարդապետութեանն պալման արարեալ՝ սակեալ և վճարեալ, և բազում շնորհագիր մատեանս զհարց եկեղեցւոյ ըստացեալ, ծովացուցանէր ըզվարդապետութեանն զխորութիւն. և լքեալ զեղոյր ամենայն բարութեամբք։ (էջ 18, տող 10—14)։

Եւ լանձն առնելով զնոսա և զանձն՝ ամենապահ շնորհացն Աստուծոյ (19, 37)... ինքն դառնայր ի կողմանս Հայոց Մեծաց (20—22)։

դ) Ընդարձակը (էջ 21) Ս. Գրքի թարգմանութեան համար գրում է. «Իսկ երանելոյն Սահակայ գեղեղեցական գրոց գումարութիւնն կանխաւ ի յունական բարբառոյն ի հայերէն դարձու-

ցեալ... զփութանակի զթարգմանութիւնս հաստատեք ճշմարիտ օրինակօք բերելովք: Եւ շատ եւս մեկնութիւն գրոց թարգմանէին. եւ այնպէս զամենայն ժամանակս իւրեանց՝ լընթերցուածս գրոց ծախէին հարքն...»: Իսկ համառոտը մի բան ավելի ասել ուզելով՝ դարձնում է «Իսկ երանելեացն սրբոյն Սահակայ եւ Մեսրովբայ զեկեղեցական գրոց զգումարութիւնն կանխաւ ի լունարէն բարբառոյ ի հայերէն թարգմանեալ... զփութանակի թարգմանեալսն՝ հաստատեք ճշմարիտ օրինակօքն բերելովք. և շատ եւս այլ մեկնութիւնս գրոց սրբոց թարգմանքն ըստ հայերէն նշանագրացն»: Սակայն «երանելեացն» ու «եւ Մեսրովբայ»՝ հավելումներով ենթակա հոգնակիի վերածելուց հետո, մոռացել է հաստատեք և թարգմանք եզակիներն էլ հոգնակիի վերածելու, որով անհամաձայնութիւն է գոյացրել նախկին ուղիղ ընդգրում:

դ) Ընդարձակը գրերի գլուտի այլ և այլ պարագաների, ժամանակակից և գործակից անձերի, թվականների և ուրիշ դեպքերի մասին այնպէս ծանոթ և բանագետ է, որ անկարելի է ժամանակակից գործ չհամարել: Ընդհակառակը, համառոտը ժամանակագրութեան կողմից շատ լակոնական է: Ընդարձակ Կորյունի վերջում դրված «Եւ արդ լինի համար հաւատոց երանելուն...» հատվածը, որ այնպէս մանրամասն և ստույգ է, գոյութիւն չունի համառոտի մեջ: Ընդարձակը ժամանակակից է, որովհետեւ աչքով տեսած և սրտով զգացած լինելով այն մեծ շարժումն ու ոգևորութիւնը, որ ամբողջ Հայաստանը համակեց, խանդավառ լեզվով գրում է. «Եւ ոչ այնպէս մեծն Մովսէս զուարճանայր լէջս Սինէական լերինն. չասեմք թէ առաւելօքն՝ պակասագոյն...: Անդ էր այնուհետեւ սրտալիր ուրախութիւն և ակնավայել տեսիլ հայելուն... Անդ էր լիշելի մարգարէականն, եթէ եղիցի անդ աղբիւր բղխեալ ի տան Դաւթի և այլն և այլն», էջերով ճառական գրքովածք, մինչդեռ համառոտը հեռու և անտարբեր մի անձ է:

ե) Կորյունի ընդարձակ խմբագրութեան ի նպաստ է նաև ըստ Թորոսյանի՝ Վասակի գովեստը (էջ 15), որ չկա համառոտի մեջ. Կորյունը, Վարդանանց պատերազմից առաջ գրած լինելով, կարող էր այդ գովեստը դնել, բայց համառոտը շատ հետին գործ լինելով՝ խոհեմութիւն է համարել ջնջել այդ մասը «հասարակաց զգացումը չի վիրաւորելու համար»:

զ) Դարձյալ ի նպաստ ընդարձակին է համարվում Ագաթանգեղոսի և Կորյունի հարաբերութեան խնդիրը. մի քանի բավական մեծ հատվածներ կան, որ գտնվում են թե Ագաթանգեղոսի և թե ընդարձակ Կորյունի մեջ, բայց համառոտի հետ շատ համաձայն չեն: Հ. Տաշլանի և ուրիշների քննութեամբ արդեն ապացուցված

է, թե այս երկուսից Ագաթանգեղոսն է, որ Կորյունի գրքից բանաքաղություններ է անում: Թորոսյանը սրանից հետեցնում է, թե ընդարձակ խմբագրությունը կար Ագաթանգեղոսից առաջ: Սա ճիշտ է, բայց չի հետևում, թե համառոտը չկար: Կարող էին երկուսն էլ Ագաթանգեղոսի ձեռքին գտնված լինել, և բանաքաղը միայն ընդարձակից քաղած լիներ:

Է) Զորեղ ապացույց է նաև այն պարագան, որ ընդարձակի մեջ Կորյուն իր համար մի քանի տեղ առաջին գեմքով տեղեկություն է տալիս, ցույց է տալիս, որ ինքն էլ Մեսրոպի աշակերտներից է, և ուր որ գործակցություն ունեցել է, իրեն մեջ է խառնում հայտնի կերպով. մինչդեռ համառոտը այս տեսակ բան չունի. միայն համառոտը կարդալով կարելի չէ հետեցնել, թե հեղինակը Մեսրոպի աշակերտը և գործակիցն է. ուրիշ խոսքով՝ ընդարձակի մեջ Կորյունն է, որ խոսում է առաջին գեմքով, մինչդեռ համառոտի մեջ մի ուրիշ հեղինակ՝ երրորդ գեմքով: Այսպես՝ էջ 1 «աշակերտակցաց մերոյն վարդապետութեան: Ուստի և իմ մասնաւոր աշակերտութեամբ վիճակ առեալ, թէպէտ և էի կրտսերագոյն...», էջ 16 «յորոց և իմ անարժանիս ելեալ ի կարգ եպիսկոպոսութեան վիճակ...», էջ 21 «ապա լեա ժամանակի ինչ ընդ մէջ անցելոյ՝ դէպ լինէր ոմանց կղբարց ի Հայաստան աշխարհէս դիմել իջանել ի կողմանս Յունաց, որ եւ Ղեւոնդէս առաջնոյն անուն էր, եւ երկրորդին Կորիւնս», էջ 28 «ոչ սուտապատում ճարտարախօս եղեալ առ ի մերոց բանից զհօրեմ իմոյ կարգեցաք...»: Համառոտը սրանցից առաջին երկուսը իսպառ հապավել է. երրորդի մեջ ամենայն բարեխղճութեամբ ջնջել է վերջի բառի և ձայնը. «Որոց անուանքն էին միումն: Ղեւոնդ եւ միւսումն Կորիւն (էջ 17)». կարծես թե հայտնի կերպով ուզում է ցույց տալ, թե այն Կորյունը և այս համառոտի հեղինակը նույն չեն. իսկ չորրորդի մեջ «ի հօրէն իմոյ» դարձրել է չէզոքաբար զհայրեմիսն. «ոչ առ սուտապատում յարմարեալ զբանս ի մեր գովութիւն զհայրենիսն յարգելով» (էջ 36):

Այս բոլոր պարագաները ապացուցում են, թե բնագիրը ընդարձակն է. հետին մի սրբագիր, չհավանելով նրա խրթին ձևերին և միանգամայն տեղ տեղ հակառակ գտնելով Խորենացու պատմության, կազմել է համառոտը «պարզելով խրթին մասերը, ջնջելով աւելորդ կարծած երկարաբանութիւնները (ինչպես յառաջաբանն ու վերջաբանը և Վրաց ու Աղուանից լուսաւորութիւնը, որ, այնքան հետաքրքիր չէր Հայոց), և վերջապես ըստ Խորենացւոյն սրբագրելով Կորիւնի տարբերութիւնները: Այսպէսով պահած է ընդարձակին կէսէն քիչ մը աւելին»: Համառոտ Կորյուն

նի կազմութեան թվականը Թորոսյանը (անդ, էջ 307բ) դնում է 2 կամ է դար. բայց այս բանը ճշտելը կախված է միմիայն Խորենացու թվականից:

Ավելորդ եմ համարում խոսել նաև այն հանգամանքի դեմ, որ Ալիշանը, Թորոսյանը (էջ 304բ), մինչև իսկ Հարությունյանը (Հայոց գիրը, էջ 165) համառոտի լեզուն ավելի բարձր են դնում, քան ընդարձակինը. 1894-ի հրատարակիչները ընդարձակը կոչում են «երկարաբան հետեակ գրուած». իրենց եմ թողնում զվարճաշալ «ձիավոր» համառոտով: Կորյունի երրորդ խմբագրութեան մասին խոսում է Պիտերսը (Peeters, Revue des études arméniennes, 9, էջ 204):

Հանդես Ամսորեայի մեջ (1914, էջ 656—666) Բարգեն եպիսկոպոսը հրատարակել էր հայերեն գրերի գլուտի պատմութեան վերաբերեալ մի քանի պատառիկ, որ գտել էր 1622 թվին գրված մի Սաղմոսի պահպանակներում. հիմք ունենալով այս պատառիկները՝ Պիտերսը կարծում է, որ դրանք ներկայացնում են Կորյունի երրորդ մի խմբագրութուն, անկախ մեծ ու փոքր Կորյունից: Բարգեն եպիսկոպոսն էլ, որ գտել և հրատարակել է նույն պատառիկները, նախ ասում է, թե այդ պատառիկները քաղված են Խորենացուց և Փոքր Կորյունից, և թե «նոր լույս մը չենք ստանար ատոնցմէ հայերեն գրերու գլուտի մասին». բայց հետո ավելացնում է. «Առաջին մասը՝ եթէ շատ փոքր վարիանտներ ունի՝ Խորենացուցն համեմատութեամբ, Կորյունի հետ համեմատված ատեն շատ ուշագրավ կը դառնան այդ վարիանտներ: ...Անգամ մըն ալ կը հաստատվի, թե այս սքանչելի գլուտին համար մեր ձեռքը հասած աղբյուրները շատ թերի են և անոնք ավելի վիպաբանական արժեք մը ունին, քան թե զուտ պատմական»:

Այս խոսքերը, որ սխալ են արտահայտված, անշուշտ մոլորեցրել են Պիտերսին, որ հիմնվելով նրանց վրա՝ ենթադրում է երրորդ Կորյունի գոյութիւնը:

Բարգեն եպիսկոպոսի գտած հատվածները 12 հատ են. նրանցից վերջին չորսը խազի գլուտի պատմութեանն են վերաբերում և մեզ հետ գործ չունեն: Առաջին ութ հատվածները վերաբերում են գրերի գլուտի պատմութեան և Մեսրոպի կյանքին: Ութ հատվածներից առաջին չորսը քաղված են ուղղակի Խորենացուց. միայն երրորդ հատվածի միջին մասում մի փոքր կարկատան կա, որի նպատակն է համառոտել Խորենացին և նրա բաժանված գլուխները միացնել: Այս չորսն էլ ոչ մի նորութիւն չեն ներկայացնում, և ինչպես ասացի, ուղղակի Խորենացուց են: (Փակագծի մեջ հիշեմ Հ. Ա. Մատիկեանի զվարճալի մի գլուտը, որ հրատարակ-

ված է այս առթիվ Հանդես Ամսօրեայի մեջ՝ 1914, էջ 706 «Ուրարտական երկու անուններ հալ մատենագրութեան մեջ» վերնագրով: Հոդվածագիրը կարծում է, թե գտել է Ուրարտական Շարիթուր (Թագավորի) անունը Կորյունի հիշյալ պատառիկների մեջ: Հատվածը հետևյալն է.

եբարձ աւգնականութեա
մբ գաւառապետին, որ
ում անուն էր Շարիթուր.
եւ նշանք աստուածայինք գործ
եցան...

«Ահա անուն մը, որուն գոյության կարելիութիւնը թերեւս և ոչ իսկ մեր մտքէն կանցընենք» բացականչում է Մատիկյանը: Զարմացել է, երբ այս անունը կարդացել է և դատապարտում է Բաբգեն հպիսկոպոսին, որ միտ չէ դրած այս նորության և այլն: Հետո համեմատելով Սորենացու հետ, որից արտագրված է այս հատվածը, և քննելով Սորենացու 7 զանազան ձեռագիրների ընթերցվածները, գտնում է որ. «Շարիթուր անունը գրչագրական շփոթութեան արդիւնք չի կրնար ըլլալ»: Այսքան մանրակրկիտ քննությամբ տարված Մատիկյանը չէ տեսել դժբախտաբար միշտ հասարակ բան.— Սորենացու մեջ (Գ. խէ) գրված է «եբարձ օգնականութեամբ իշխանի գաւառին, որում անուն էր Շարիթ: Ուր նշանք աստուածայինք լինէին...»: Որովհետեւ հին ձեռագրերում ընդհանրապես բառաբաժանում չկա, ուստի այն պատառիկումն էլ պետք է կարդալ համաձայն Սորենացու՝

որում անուն էր Շարիթ. ուր և նշանք...

Այսպիսով օգն է ցնդում խեղճ ուրարտացի Շարիթուր Թագավորը, որ համարձակվել էր Կորյունի և Սորենացու պատառիկների մեջ թափանցել:

Հաջորդ չորս կտորները բառացի քաղված են Մեծ Կորյունից և ոչ թե փոքրից, ինչպես կարծում է Բաբգեն հպիսկոպոսը: Ես այդ եզրակացության հասա՝ համեմատելով նույն հատվածները Մեծ և փոքր Կորյունների հետ: Ստույգ է, որ այս հատվածները ներկայացնում են մի քանի ձեռագրական տարբերություններ, բայց դրանք սովորական բաներ են ամեն ձեռագրի համար: Պատառիկների այդ տարբերությունները հաճախ ավելի լավ ընթերցվածներ են ներկայացնում, քան Վենետիկի հրատարակութիւնը և անշուշտ մտած պետք է լինին Աբեղյանի հրատարակութեան մեջ:

Այս է իրողութիւնը: Ամենեկին ոչ մի հետք չունենք Կորյունի երրորդ իմբադրութեան, իսկ հիմնվելով դրա վրա՝ եզրա-

յացնել, թե Կորյուներ թերի կամ եղծված է, ավելորդ երեակալու-
թյուն է թե Բաբգեն եպիսկոպոսի և թե Պիտերսի կողմից:

3. Ե՞րբ գրեց Կորյունը.— Կորյունի գրության թվականը քըն-
նողները երկու բանակի են բաժանվում. նախ նրանք, որ այս գրու-
թյունը Վարդանանց պատերազմից առաջ են դնում, և երկրորդ
նրանք, որ հետո գրված են համարում: Առաջինին է պատկանում
բանասերների ամենամեծ մասը, ինչպես՝ Ջամչյան, Գաթրճյան,
Սարգսյան, Ֆեթթեբ, Թորոսյան և Նորալը. երկրորդին են պատկա-
նում Գարագաշյան և Մխարան: Որովհետև այս թվականը հաստա-
տելու համար վճռական կովան չունենք, ուստի խարխափումներով
առաջանալով պետք է ճշտենք, թե որ սահմանների մեջ կարող է
գտնվել Կորյունը:

Մեսրոպը վախճանվել է 439 թվականին. ուստի գրությունը
այս թվականից առաջ չի կարող լինել: Կորյունը պատմում է, թե
Մեսրոպի վախճանից երեք տարի հետո Վահան Ամատունին նրա
գերեզմանի վրա մատուռ կանգնեցրեց, ուստի հասանք մինչև 442.
տաճարի շինությունը նկարագրվում է իբր «սքանչելի... տաշածոյ
վիմոք քանդակելով... սպասս վայելուչս գունագոյնս պայծառա-
տեսիլս ոսկով և արծաթով և ակամբք պատուականօք»: Կորյունը
տեսել է այս փառավոր շինության ավարտումը և գիտե, թե Թոգիկ
անուն կրոնավորն էլ նույն տաճարում պաշտոնյա նշանակվեց.
եթե գոնե մեկ տարի դենք այդ շինքի շինության համար, կհաս-
նենք արդեն 443 թվականին, որից առաջ չի կարող լինել Կոր-
յունի գրվածքը: Նաև չի կարող գրված լինել 450—451 թվականից
հետո, որովհետև այս ժամանակներում ծագած լինելով Վարդա-
նանց պատերազմը, Վասակի ազգագավ արարքները և այլն, Կոր-
յունը չէր կարող այնպես գովեստով խոսել Վասակի մասին և
անվանել նրան «այլ խորհրդական և հանճարեղ և յառաջիմաց,
շնորհատուր իմաստութեամբն Աստուծոյ... Ծառայեալ ըստ Աւե-
տարանին վայելչութեան և այլն»: Նույնպես 451 թվին Հով-
սեփ կաթողիկոսը գերի տարվելով Պարսկաստան, չէր կարող այս
թվականից հետո խնդրել Կորյունից՝ գրել Մեսրոպի կենսագրու-
թյունը: Այսպիսով Կորյունի գրությունը մնում է 443—450 թվա-
կանների միջև:

Այս եղրակացության հասանք Մեսրոպի մահը դնելով 439
թվականին: Բայց հին քննիչները Մեսրոպի մահը 441 թվականին
դնելով՝ բնական է, թե պիտի հասնեին 445—450 թվականներին:
Ճիշտ այս թվերն է տալիս Գաթրճյան, Հանդես Ամս. 1887, էջ 10
(իսկ նույն հեղինակի անցողակի տված կտրական 442 թվականը:
Հանդես 1889, էջ 24՝ երեւի սխալման արդյունք է). նույնպես՝
Սարգիսյան, Ագաթանգեղոս և իւր բազմադարեան գաղտնիքը, էջ

116—167. Տեթեթերը դնում է 445—451. Թորոսյանը դնում է 447—449: Նորայր Բիւզանդացին (Կորյուն վրդ. էջ 433) ճիշտ 443—444 թվին:

Գարագաշյան, Քենական Պատմ. Դ. 26, և Միաբան, Ագաթ. աղբյուրներից, էջ 25, Կորյունի գրութիւնը դնում են Վարդանանց պատերազմից հետո, ընդունելով, թե Կորյունը գիտե Աստուծանց քահանայից չարչարանքը և Վահան Ամատունու մահը, որ «Վարդանանց պատերազմից յետոյ Պարսկաստան աքսոր քշուածներինցն էր և մեռաւ հայրենիք վերադառնալուց յետոյ, ուրեմն ոչ առաջ 465 թվից»:

Այս ծանրակշիւ խնդրի վերա ուղում ենք խոսել մանրամասն: Աստուծանց մասին կասկած տվող հատվածը Կորյունի մեջ հետեւյալն է, որ թե ընդարձակ, և թե համառոտ խմբագրութեամբ դնում ենք դեմ առ դեմ:

Ընդարձակ

Եւ զնորին աշակերտ թաղիկ անուն՝ զայր զգաստ և բարեպաշտօն, հանդերձ եղբարքք երանութեանն հասելոց՝ սպասաւոր սրբոցն ի փառս Աստուծոյ կարգէին. և գլխաւորս վերակացուս տեղապահս յայտ արարեալ հարցն կատարելոց որոց առաջինն Յովսէփ գլխաւոր ժողովուն և երկրորդն ալլ աշակերտ Յովհան անուն, ալլ իսկ սուրբ վարդապետասէր և ճշմարտապատում: Որում ղէպ լինէր յետ վախճանի սրբոյն, բազում և ազգի ազգի փորձութեանց և կապանաւոր վշտաց, մենամարտիկ երկպատական բռնութեանն ի Տիգրոն քաղաքի, վասն Քրիստոսի յաղթութեամբ տարեալ համբերեաց. վասն որոյ և զխոստովանողական անուն ժառանգեաց, նույն վերակացութիւնն դառնալր յերկիրն Հայաց:

Համառոտ

Եւ զնորին աշակերտն ըզգաստ և բարեպաշտօն ղԹողիկ սպասաւոր նորին կացուցանէին՝ ալլ ևս եղբարքք՝ կատարել զհանապազորդ պաշտօնն: Եւ որ վերակացուս ժողովրդեանն ըստ յայտնութեան սուրբ հարցն՝ զՅովսէփ և զՅովհան կացուցանէին արս ճշմարտասէրս և ողջախոհս, որոց ղէպ լինէր յետ վախճանի սրբոցն ազգի ազգի փորձութեանց ի վերայ եկելոց ի բռնաւորաց, մենակուիւ մենամարտիկ ի Պարսս ի Տիսպոնի քաղաքի վասն Քրիստոսի, յաղթութեամբն բազմաւ, որոց և զխոստովանողական անուն ժառանգեալք, ի նոյն վերակացութիւնս վարդապետութեան դառնալին յերկիրս Հայոց:

Այս հատվածում մեկնություն կարող կետերը հետեւյալներն են. ա. Ի՞նչ է նշանակում «հանդերձ եղբարքք երանութեանն»

հասկելոց», որի դեմ համառոտն ունի միայն «ալլ ևս եղբարբք».
ըստ իս, այս խոսքով պետք է հասկանալ, թե միայն Թողիկը չէր,
որ նորակերտ տաճարում պաշտոնյա նշանակվեց, ալլ իր հետ
նաև մի քանի կրոնավորներ, որոնք արժանի էին եղել ստանա-
լու սրբի օրհնությունը. իհարկե այնպիսի փառավոր մի տաճարի
համար մի կրոնավոր բավական չէր և պետք էր, որ Թողիկը ըն-
կերներ ունենար:

բ. Եւ գլխաւորս վերակացուս տեղապահս յայտ արարեալ
հարցն կատարելոց, որոց առաջինն...: Որովհետեւ այս խոսքը նա-
խորդից միայն մի ստորակետով է բաժանված, կարելի է կարծել,
թե նախորդի շարունակությունն է. այնպես որ Հովսեփի և Հովհան
Թողիկի հետ նշանակված պաշտոնյաներն են: Բայց այսպես չէ.
երկու խոսքերի միջև կապ պետք չէ ենթադրել, ինչպես չի են-
թադրել նաև համառոտը՝ երկուսը իրարից վերջակետով բաժանե-
լով: Հովսեփը և Հովհանը նշանակվեցին կաթողիկոսական տեղա-
պահ և «ժողովրդի վերակացու» (ըստ համառոտի):— «Յայտ ա-
րարեալ հարցն կատարելոց» ձևով էլ պետք է հասկանալ, թե կա-
տարյալ՝ այսինքն վախճանյալ հայրերը (Սահակ և Մեսրոպ) իրենց
կենդանութիւնը կամ մահվան ժամանակ նշանակել էին Հովսեփին
ու Հովհանին իբրև իրենց տեղապահ:

գ. Ո՞վ էր Հովսեփը.— Կորյունի պատմության մեջ Հովսեփի
անունը հիշվում է հինգ անգամ, այն է՝ էջ 1, 10, 20, 27 և 28:
Այս տեղերում հիշատակված Հովսեփները երկու տարբեր անձնա-
վորություններ են ներկայացնում. մեկը՝ Հովսեփ կաթողիկոս Վա-
յոցձորեցին և մյուսը՝ Հովսեփ Պաղնացի: Կորյունը կարծես հա-
տուկ ջանք է գործ դնում ամեն անգամ պարզ որոշելու, թե
որի՝ մասին է խոսքը. այսպես՝ թեև առաջին անգամ էջ 1, հի-
շում է «առն միոյ պատուականի Յովսէփ կոչեցելոյ», բայց էջ 10
ասում է «Յովսէփ անուն ի Պաղանական տանէն», էջ 20 «զՅով-
սէփ, զոր ի վերայն յիշեցաք», էջ 27 «Յովսէփ, զոր և ի սկզբան
գրեցաք», էջ 28 «Յովսէփ գլխաւոր ժողովոյն». վերջին երկուսը
Հովսեփ կաթողիկոսը լինելով, պարզ է, որ «ի սկզբան» գրված
Հովսեփն էլ, այսինքն Մեսրոպի վարքը խնդրողն էլ նույն անձն
է, իսկ մյուս երկուսը (էջ 10, 20) ներկայացնում են Պաղնացին:

դ. «Որում դէպ լինէր...» խոսքի մեջ հարաբերականին ո՞ր
բառն է հարաբերում, Հովսեփի թե Հովհան: Անշուշտ Հովսեփի
համար ասված չպիտի լինի, քանի որ պատմությունից գիտենք,
թե Հովսեփ կաթողիկոսը Պարսկաստան գերի տարվելուց հետո՝
այլևս չվերադարձավ, և այնտեղ 453 թվին նահատակվեց: Իսկ
եթե առանց նահատակության՝ միայն «խոստովանողական անուն

ժառանգեաց և ի նոյն վերակացութիւնն դառնալը լերկիրն Հայոց», պետք է, որ այդ անձը Հովհանը լինէր:

Համառոտը այստեղ մի մեծ սխալ է գործում. Կորյունի միտքը լավ չհասկանալով, կարծում է, թե այն հարաբերականը երկուսի համար է. որով թե՛ Հովսեփին, և թե՛ Հովհանին տալիս է չարչարվել Տիգրանում և հետո՝ վերադառնալով Հայաստան, վերակացութունը նորից ձեռք առնել: Հովսեփի վերադարձը հակառակ է պատմութեան:

և. Ո՞վ էր Հովհանը.— Հովհան անունը Կորյունի մեջ հիշված է երկու անգամ. նախ էջ 10. «Յովհան անուն կոչէին Եկեղեցաց դաւառէն», իբրև գործակից Մեսրոպի՝ Առակաց գրքի թարգմանութեան մեջ. և երկրորդ այս վերջինը, որ Խոստովանող է կոչվում: Այս երկուսին իրարից տարբեր են համարում մեր բանասերները. այսպես՝ Զարբանալյան, էջ 272, խոսում է Հովհան Խոստովանողի վրա, իսկ էջ 274, խոսում է Հովհան Եկեղեցացու վրա. Միսքճյան, Հանդ. Ամս. 1902, էջ 149, § 22, դնում է Յովհան, որ և Յոհան (Խոստովանողը), և § 23, Յովհան Եկեղեցացի: Հ. Բ. Սարգիսյանը, Ագաթ. էջ 112, Յովհան (Խոստովանողը) համարում է Մանդակունին, իսկ մյուսը ճանաչում է իբրև Եկեղեցացի: Թե ի՞նչ պատճառներ են ստիպում բանասերներին այդպիսի բաժանում մտցնել, ինձ հայտնի չէ, և չեմ կարծում, որ իրավացի լինի: Ըստ իս վերջին Խոստովանողն էլ նույն Հովհան Եկեղեցացին է: Ավելի տարօրինակ կլինի կարծել, թե Խոստովանողը Մանդակունին է: Չէ՞ որ այս պարագային Կորյունը իմացած պիտի լինէր նաև Հովսեփ կաթողիկոսի նահատակութունը, որ անկարելի է, թե չհիշեր կամ գոնե «երանելի» տիտղոսը չտար:

Այս հինգ կետերը պարզելուց հետո, ճշտվում է հատվածի իմաստը: Թողիկը և մի քանի ուրիշ կրոնավորներ Մեսրոպի տաճարին պաշտոնյա են կարգվում. Հովսեփ Վայոցձորեցին և Հովհան Եկեղեցացին ընտրվում են տեղակալ և վերակացու հայրապետարանի, ինչպես նշանակել էին Սահակը և Մոսրոպը, Հովհանը չարչարվում է Տիգրանում, բայց հաջողութեամբ վերադառնում է իր պաշտոնին:

Ինչի՞ց կարող ենք ենթադրել, թե Հովհանը պատկանում է Ղեկունյանց քահանայից խմբին. այս քահանաների, ինչպես և սրանց հետ գերի տարված նախարարների անունները մի առ մի հիշում են Նղիշե, Մատենագր. 139, 150 և Փարպ. էջ 255—6. բայց սրանց մեջ չկա Հովհան: Ուստի պետք պիտի լինի ենթադրել, թե Հովհանի չարչարանքը տեղի է ունեցել այն հալածանքների միջոցին, որ Հագվերտ Բ. հանեց քրիստոնեություն դեմ իր

Թագավորութեան երրորդ կամ չորրորդ տարուց մինչև 11-րդ տարին, Վարդանանց պատերազմից առաջ. «Վասն այնորիկ դրդուեցոյց զբազումս ի սուրբ ուխտէն քրիստոնէից, էր՝ զոր բանիւք սպառնալեօք, էր՝ զոր կապանօք և տանջանօք, էր՝ զոր չարաչար մահուամբ վախճանէր... և մեծաւ անարգանօք տանջէր զամենեւեան» (Եղիշէ, Մատ. էջ 8):

Վերի հատվածը սխալ է հասկանում նաև Հ. Բ. Սարգիսյանը (Բազմավէպ, 1890, էջ 242—3) և հասնում սխալ եզրակացութեան: Նա կարծում է, թե «Որում դէպ լինէր լետ վախճանի սրբոյն...» պարբերութեան մեջ, սրբոյն բառով հասկացվում է Հովսեփ կաթողիկոսը, որ նահատակվել է Պարսկաստանում 453 թվին, հետևաբար Կորյունի գիրքը գրված է 453-ից հետո և կամ գոնե այդ հատվածը ուշ ժամանակի ընդմիջարկություն է: Բայց դա բոլորովին սխալ է, որովհետև սրբոյն բառով Կորյունը ակնարկում է Մաշտոցին, ինչպես հասկանում են Չամչյանը (Ա. 784) և Նորայրը (Կորիւն վրդ. էջ 483), որին պատկանում է նաև այս դիտողությունը:

Վահան Ամատունու մահվան հիշատակութեան մասին կասկած հարուցանող հատվածն էլ հետևյալն է, ըստ Միսրան, Ագաթաղբ. էջ 25:

Ընդարձակ

Իսկ բարեացապարտին Վահանայ, յանկարծահաս կենաց ամենեցուն լինէր, որ աշխարհածնին հայրենեացն սեպհական ոգի գըտեալ, շնորհօքն Քրիստոսի Աստուծոյ մերոյ, մերձաւոր կենակից վայելէր. և զի ըստ օրինակի գրեկոցս առ ի մէնջ հարքն ի կատարումն դարձան (էջ 38):

Համառոտ

Իսկ բարեացապարտն Վահան յանկարծահաս կենաց, ասպնջական ցանկալի ամենայն սրբոց լինէր, որ աշխարհածնունդ հայրենեացն սեպհական որդի գտեալ՝ շնորհօքն Քրիստոսի մերձաւոր կենացն յաւիտենից լինէր: Եւ արդ ըստ օրինակի գրեկոցս առ ի մէնջ գերանկեաց սուրբ հարցըն... (էջ 35):

Հատվածիս քննությունը արել է Թորոսյանը (Բազմ. 1897, էջ 114—5): Այս քննությունից երևում է, որ նախ ընդարձակի վերջին մասը «եւ զի ըստ օրինակի...» կապ չունի նախորդի հետ, այլ պետք է անշատեւ և կցել հաջորդ վերջաբանին, ինչպես ունի և Կորյունի համառոտը: Երկրորդ՝ խոսքը ակնարկություն է ո՛չ թե Վահանի մահվան, այլ մի տեսակ գովասանք իր այն ջերմեռանդ գործի համար, որով Վահանը արժանի եղավ երկնային

կլանքի պարգևներին, «ինքզինքը ժառանգ և արժանաւոր ըրաւ երկնից արքայութեան, կենթագրուի տակաւին աշխարհիս վրայ գըտնուելով»։ Այս մեկնութիւնը հաստատուում է Թորոսյանի մի սրամիտ նկատողութեամբ. Ագաթանգեղոսը (Վենետ. 1835, էջ 18) Կորյունի այս հատվածը առել և ագուցել է իր հառաջաբանի մեջ, այս ձևով.

«Իսկ բարեապարտ Տրդատ յանկարծակամ կինացն աւալընջական ցանկալի ամենեցունցն լինէր, որ աշխարհածնունդ հալրենեաց որդի գտանէր շնորհօքն Աստուծոյ, մերձաւոր կենաց վալելէր»։

Հատվածը հարմարեցրած է Տրդատի վրա, «եւ աջնպիսի կերպով, որ բնաւ տարակուսելու տեղի չի մնար՝ թէ մահուան վերայ չէ խոսքն, այլ «շնորհաց կամ հոգեւոր կենաց» մասին է, որովհետեւ «ամսիշապես նախորդ խոսքն Ս. Լուսաւորչի քարոզութեան և Հայաստանի դարձին վերայ է»։

Այսպիսով կարող ենք հաստատ համարել, թէ Կորյունի գիրքը իդուր է ենթադրվում գրված Վարդանանց պատերազմից շատ հետո, այլ իր գրութիւնը մնում է 443—450 թվականների միջև։

Իմ «Աղբիւրներ» ուսումնասիրութիւնից շատ հետո Ազոնցը հրատարակեց (1925 թվի Հանդ. Ամս.՝ մեջ) մի ուսումնասիրութիւն Մաշտոցի և նրա աշակերտների մասին։ Այստեղ (էջ 536—7) խոսում է հատկապես Կորյունի գրքի թվականի մասին և գնում է 462 թվին։ Իր պատճառաբանութիւններն են դարձյալ Վահան Ամատունու մահը (439—440) և Հովհանն, որին Աբրահամի հետ արձակված է համարում Պերոգի հինգերորդ տարին (462)։ Տեսած չէ Ազոնցը իմ գրվածքը և հետեւաբար աչքի առաջ չունի իմ պատճառաբանութիւնները։

Ազոնցին պատասխանեց Յնտգլլանը (Հանդ. Ամս. 1926, 271—5), և ավելի ուշ՝ 1930 թ. Կորյունի իր քննական հրատարակութեան մեջ (էջ 2—է, լգ—լթ և 72—73), բացի Վահան Ամատունու հերքումից, նա բերում է նաև հետևյալ զորեղ պատճառաբանութիւնները։ 1) Մեսրոպ մեռել էր 439-ին, Հովսեփ կաթողիկոսը հորդորում և ստիպում էր Կորյունին, որ գրի իր ուսուցչի կենսագրութիւնը. ի՞նչ կարիք կար 23 տարի ձգձգելու (439—462) մի աշխարհի համառոտ կենսագրութիւն, որի համար ո՛չ երկար ուսումնասիրութեան և ոչ մանրամասն հետազոտութեան կարիք կար։ 2) Ագաթանգեղոսը բազմաթիւ փոխառութիւններ ունի Կորյունից. արդ՝ Ագաթանգեղոսը, որ և դարի կեսից առաջ գրված մի գիրք է, ի՞նչպէս կարող էր փոխառութիւններ ունենալ Կորյունից, եթե նա և դարի կեսից առաջ գրված չլինէր։ 3) Անհավատալի է, որ Կորյունի պէս ջերմեռանդ կրօնավոր մարդ, աշակերտ և ար-

բանյակ Մաշտոցի, որ բարձրագույն գովեստներն է տալիս Վահան Ամատունուն և Հմայակ Մամիկոնյանին, կոչելով նրանց «արք պատուականք, երկիւղածք հրամանակատարք վարդեպատական հրամանաց», ճիշտ ալդ հրամաններին անսաստող, 450-ից սկսած բարձրաստիճան եկեղեցականների դեմ ոգորող, մոգպետին աջակից, կրակատուն կանգնեցնելու օգնական դուրս եկող Վասակին համախոհ, համակիր և դրվատող դառնա և այդ համակիր ակնարկությունը կամ գովասանքը կատարի հենց կաթողիկոսի հրամանով գրված գրքուկի մեջ: Հենց այս գովասանքից պետք էր հետեցնել, թե Կորյունը գրել է ուրեմն 450-ից առաջ, երբ Վասակը դեռ չէր անցել պարսկասիր կուսակցության գլուխը: Պետք էր հետեցնել, թե արդեն մեռած էր Կորյունը այդ թվին և ո՛չ թե ինքն էլ հարած էր «ուրացյալների կուսակցության», ինչպես կարծում է Ադոնցը: Եթե Կորյունը պարսկասիր կուսակցության հետեորդներից լիներ, Հովսեփի կաթողիկոսը նրա բարեկամը չէր լինի և չէր էլ առաջարկի գրել այդ կենսագրությունը: 4) Հովսեփի կաթողիկոսը աքսորվեց Պարսկաստան և 454 թվին նահատակվեց Ապար աշխարհում: Եթե Կորյունն այդ թվից հետո գրած լիներ իր գիրքը, անպատճառ Հովսեփին պիտի տար երանելի տիտղոսը: Միաժամանակ 451-ից հետո էլ չէր կարող գրած լինել, որովհետև այն ժամանակ էլ Հովսեփին պիտի տար Խոստովանող տիտղոսը, ինչպես տվել է Հովհաննիս: 5) Իմ կողմից ավելացնում եմ, թե այս դեպքում Հովսեփը չէր էլ կարող խնդրել Կորյունից, որ գրի այդ կենսագրությունը. Պարսկաստանից, թե՛ մահվանից հետո: Այսպիսով գրքի գրության թվականը դարձյալ մնում է 443—450, իսկ Ֆնտզլյան կտրական դնում է 443—444:

4. Ի՞նչ հարաբերություն ունի Կորյունն Ագաթանգեղոսի և Բուզանդի հետ.— Վաղուց նկատված է, թե ո՛չ միայն ոճի և լեզվի մեծ նմանություն կա Ագաթանգեղոսի, Բուզանդի, Կորյունի և Մակաբայեցոց մեջ, այլև այնպիսի խոշոր հատվածներ կան սրանց մեջ ամբողջությամբ նույն, որ անկարելի է փոխադարձ կապ չընդունել: Այժմ արդեն հաստատված է, թե Ագաթանգեղոս և Բուզանդ են բանաքաղ և ո՛չ թե Կորյուն, որովհետև այս նման հատվածները շատ ավելի բնական են Կորյունի մեջ, քան մյուսների: Նորալր Բյուզանդացին իր վերջին ընդարձակ աշխատության մեջ (Կորյուն Վարդապետ և նորին թարգմանութիւնք) ամբողջովին զբաղվում է այս խնդրով. և այս աշխատությունները (նաև Եւթաղ), ընդ ամենը հինգ բնագիր համեմատելով միմյանց և մեսրոպյան շրջանի մյուս 42 մատենագրությանց հետ, գտնում է 624 նմանություններ և նույնություններ ոճի, բառի, լեզվի,

դարձվածի, որով ապացուցանում է, թե Կորյուն՝ հեղինակ «Վարք Ս. Մեսրոբայ» երկին, է նաև թարգմանիչ Ագաթանգեղոսի, Փավլոստոսի, Մակաբայեցոց և Եվթաղի: Այսպեսով Կորյուն դառնում է ամենախոշոր մատենագիրներից մեկը հին հայ գրականության մեջ:

Թե Կորյունը եղել է թարգմանիչ Ագաթանգեղոսի և Բուզանդի՝ այս կարծիքը հայտնել են նախ Չամչյանը (Պատմ. Հայոց, հտ. Ա. էջ 10, 669), հետո Ավգերյան (Հայկազեան բառարան, հտ. Ա. ցանկում, Բուզ. բառի դեմ), Գաթրճեան (Պատմ. Տիեզերական, հտ. Ա. էջ 94), մանավանդ Հ. Բ. Մարգիսյան, Ագաթանգեղոս և իւր բազմադարեան գաղանիքն (Վեհերիկ, 1890, էջ 317): Մակայն այս բոլորն էլ հարեանցի կերպով. միայն Նորայրն է, որ նույն հարցին նվիրել է 514 էջից բաղկացած սովոր մի մենագրություն:

Նորայրի եղրակացության մասին մի նկատողություն տես քիմ Հայոց լեզվի պատմության մեջ, II մաս, էջ 117—118: Կոքյանն էլ, որ առանձին ուսումնասիրել է Մակաբայեցոց Բ գիրքը (Վիեննա, 1923), էջ 15—24-ում գտնում է, որ Մակաբայեցոց գրքի թարգմանիչը Կորյունը չէ:

5. Արգյոք Կորյունը վստահելի՞ պատմիչ է և հարազատ ձևի տակ հասն՞ել է մեզ, թե՞ խարդախված է:

Պատմական-մատենագրական ճշմարտություն է, թե ամեն ժամանակակից հեղինակ իր շրջանի դեպքերի համար լավագույն և հարազատ վկան է: Միայն հին ժամանակի դեպքերի համար արված պատմություններն են, որ անվավեր ու կասկածելի են: Այսպես՝ Փարպեցին ճշգրիտ և վստահելի աղբյուր է 470—510 թվերի պատմության համար, իսկ անվստահելի է 400-ական թվերի պատմության համար: Սա այնպիսի մի ճշմարտություն է, որ հերքել անկարելի է և առանց որի չկա պատմություն:

Առաջնորդվելով այս սկզբունքով՝ Կորյունին էլ պետք է համարել ամենավստահելի հեղինակը, որովհետև ո՛չ միայն ժամանակակից է այն դեպքերին, որ պատմում է, այլ և ակնհայտաբար ու շատ անգամ էլ գործակից:

Մեր մեջ սովորություն դարձավ, մանավանդ վերջերս, կասկածելի համարել ամեն ինչ. կեղծ ու խարդախ են ո՛չ միայն Խորենացին կամ Զենոբ Գլակը, այլ և ամեն մի հայ պատմիչ: Այս կողմից նշանավոր է Ակինյանը, որի համար կեղծ են Եղիշեն էլ, Փարպեցին էլ, Սեբեոսն էլ և այժմ էլ Կորյունը:

Կորյունին կեղծ, ծածկամիտ կամ խարդախ համարեց Ադոնցը, իսկ Ակինյանը՝ չհամարձակվելով այսքան առաջ գնալ, Կորյունի գիրքը համարեց եղծված, խանգարված, թերթերը հետևա-

առջ ընկած: Այս մտածությունք նա առավ իր հատու մկրատը, աջից ու ձախից կտրեց, հանեց, տեղափոխեց, ջնջեց, փոփոխեց և մեր ձեռքը տվեց մի նոր Կորյուն, որ տե՛ս ՀԱ 1935, էջ 454—550: Իրավունք ունե՞ր այսպես վարվելու:

Ընդունելի է, որ մի դասական հեղինակի մոտ գործածված որևէ անհարազատ բառ փոխենք և ուղղենք: Օրինակ՝ եթե Բուզանդի, Ոսկեբերանի կամ Եզնիկի մեջ ելն գտնենք աստուածային, ամենասուրբ, անշարժի, փառատուրթիւն և նման անհարազատ ձևեր և դարձնենք աստուածական, սուրբ, անշարժ, փառաւորութիւն, անշուշտ իրավացի գործ արած կլինենք, որովհետեւ հետին հեղինակներն ու գրիչները չգիտեին ամենեւին այս երկու կարգի բառերի արժեքը և, մանավանդ, առաջինները լավագույն էին համարում, քան վերջինները: Եվ ի՞նչ զարմանք այս մասին, քանի՜ որ այսօր էլ հարյուրավոր հայ գիտնականներ կան, որ նույն դրություն մեջ են: Վերջապես այս կարգի բառերի սրբագրությամբ փոխում ենք միայն մի քանի տառ և իմաստի տարբերություն չկա բնավ:

Բայց ի՞նչ ասենք, երբ մի քննադատ առանց պատճառաբանության հանդգնում է ամբողջ տողեր ու հատվածներ փոխել...:

Թերթերի տեղափոխություն՝ կազմի քայքայման պատճառով, նույնպես հասկանալի է. բայց այս դեպքում տեղափոխությունը պիտի լինի ամբողջ էջով կամ երկու էջով և ո՛չ թե հատվածներով կամ մի քանի տողով, ինչպես անում է Ալինյանը Կորյունի մեջ (տե՛ս ՀԱ 1935, 455—8):

Շատ անգամ Ալինյանը բառեր և հատուկ անուններ էլ է փոխում. օրինակ՝ Կորյունը, խոսելով Վրաց լուսավորության մասին, ասում է. «Յորոց և իմ անարժանիս՝ եղեալ ի կարգ եպիսկոպոսութեան վիճակ, որոց առաջինն Սամուէլ անուն, այլ սուրբ և բարեպաշտօն, եպիսկոպոս կացեալ տանն արքունականի» (էջ 26):

Ալինյանը սրբագրում է.

«Յորոց և ոմանք արժանի եղեալ ի կարգ... եպիսկոպոս կացեալ տանն Արշուշայ իշխանի...» և ավելացնում է, թե սպասվում էր երկրորդի անունը, որ դուրս է ընկել. ուրեմն պակաս է:

Ի՞նչ իրավունքով Ալինյանը առանց արքունականի դարձնում է «տանն Արշուշայ իշխանի»: Ո՞վ չգիտե, որ այն ժամանակ պալատական եպիսկոպոսներ կային և այդ պալատական եպիսկոպոսն էր հենց կաթողիկոսը: Ինչո՞ւ Վրաց թագավորը պալատական եպիսկոպոս չպիտի ունենար: Ինչո՞ւ է կարծում Ալինյանը, թե երկրորդի անունը պակաս է և տող է ընկած: Եթե (հենց իր սրբագրությամբ) ումանք եպիսկոպոս են ձեռնադրվել, ուրեմն առնչված են երեք անուն է պետք, որովհետեւ ո՛չ մի լեզվում մեկ և եր-

կու չեն կոչվում ումանք, ալլ երեք և ավելին: Բայց թող վստահ լինի Ակինյանը, թե ոչ մի տող և ո՛չ մի անուն պակաս չէ, որովհետեւ Կորյունի նպատակը թվելը չէ, ալլ հիշել միայն առաջինը, առաջնակարգը, ամենից պատվավորը, որ էր արքունական տան եպիսկոպոսը կամ հայրապետը:

Մեր պատմաբաններից մեկն էլ Կորյունի իբր վերջաբան դրած համահավաք տեղեկությունը կեղծ և հետո ավելացրած համարեց, որով և չհետեւեց նրա տված թվերին ու թվականներին:

Ով որ կարդացել է Կորյունը ուշադիր կերպով, գիտի, որ նա թվական չի սիրում. Վեստ ալնորիկ, ապա լետ ալնորիկ, լորում ժամանակի, դարձեալ լետ ժամանակի ինչ, ապա դարձեալ...», անա Կորյունի սիրած ձևերը: Միայն վերջաբանումն է, որ Կորյունը դառնում է իսկական ժամանակագիր, տալիս է Մեսրոպին վերաբերող բոլոր թվականները, որով և իր գիրքը դառնում է ճիշտ պատմություն: Ջնջել այդ վերջաբանը՝ նշանակում է զրկել նրան պատմական արժանիքներից և ամբողջ գիրքը դարձնել հեքիաթ:

Եթե մեկը ուսումնասիրի այդ վերջաբանը (մենք այդ անելու ենք գրքիս վերջին գլխում), պիտի տեսնի նրա բացարձակ արժանիքը: Ընդամենը 11 տող է այդ վերջաբանը, և այդ 11 տողի մեջ խտացված հիշված է 9 անուն և 8 թվական: Եվ այս բոլոր թվերն ու անունները բացարձակապես ճիշտ են և համաձայն արտաքին ստույգ պատմության:

Դա մի գոհար է մեր հին ժամանակագրության մեջ:

Եվ ո՞վ կարող էր լինել հետիններից այն անձը, որ կարենար իրանից սարքել կամ հերյուրել մի այդպիսի ժամանակագրություն: Ունինք մեր ձեռքին Փարպեցու, Խորենացու, Սեբեոսի, Ասողիկի և մանավանդ Սամուէլ Անեցու ժամանակագրությունները. բոլո՞րն էլ սխալ են հին ղեպքերի և թվականների ժամանակագրության մեջ: Այս էլ պիտի տեսնենք ուսումնասիրությանս վերջին գլխում: Մի՛ մարդ միայն կարող էր գրել Ե դարի առաջին քառասնամյակի համար այդքան ճիշտ, թվականները այդչափ ուղիղ ժամանակագրություն: Այդ ան անձն է, որ ապրել է այդ շրջանում, այդ ղեպքերի միջոցին և այդ անձնավորությանց հետ: Այդ անձն է Կորյունը:

Եթե այդ վերջաբանը չունենալինք Կորյունի մեջ և մի տեղ հանկարծ պատահամար գտնեինք իբրեւ պատառիկ (11 տող), ամեն մի խելոք բանասեր պիտի ասեր... սա Կորյունից է:

Այս առթիվ մի գեղեցիկ մտածություն ունի Գ. Փառնակը (Ֆեստլլան): Անահիտ 1921, մայ. էջ 58:— Երբ Մեսրոպը մեռավ և աշակերտները նրան թաղեցին ու վրան էլ մատուռ կանգնեցրին,

այդ նութական հիշատակարանից հետո ուզեցին նաև մի բարոյական հիշատակարան կանգնեցնել, այն է՝ գրել տալ նրա կենսագրութիւնը: Բոլորը միացան և ընտրեցին իրենց ընկերակից Կորյունին, իբրև լավատեղյակ անձնավորութիւն: Հովսեփ կաթողիկոսի հրամանով Կորյունը հանձն առավ գործը: Կարո՞ղ էր Կորյունն այսպիսի հանգամանքներում, Հովսեփ կաթողիկոսի անքի առաջ, իր բազմաթիվ լավատեղյակ ընկերներին տալ ստերով համեմված մի գիրք, որ բոլորի աչքը պիտի ծակեր և ծաղր ու ծանակի պիտի ենթարկեր հեղինակին: Միակ այս փաստը բավական է համոզելու համար մեզ, թե Կորյունը ամենահավատարիմ պատմիչն է, ստույգ է ամեն տեղեկութիւն, որ նա տալիս է, և ուրիշ պատմիչների ամեն մի տեղեկութիւն, որ հակա սում է նրան, սուտ է:

2. ՂԱԶԱՐ ՓԱՐԱԵԳԻՆ

(Հրար. 1904, Տփլիս)

Մեր աղբյուրների մեջ Կորյունից հետո Մեսրոպին ժամանակով ամենից մոտիկը Ղազար Փարպեցին է: Այս պատմագրի վրա ընդարձակ մի քննութիւն ունի Գր. Խալաթյան, «Ղազար Փարպեցի և գործք նորին» (Մոսկուա, 1883): Ուրիշ մանր գրութիւններ ունին Գաթրճյան (Հանդ. Ամս. 1887, էջ 11—12), Müller, „Gazar Pharbetschi und Koriun“, (WZKM v. 36—38, թրգմ. Հանդ. Ամս. 1891, էջ 178—9) և ուրիշ մանր-մունք քննութիւններ: Բայց ամենից կարեւորն է մեզ համար Միաբանի մի հոդվածը՝ «Ղազար Փարպեցու ձեռագրերը», (Արարատ, 1901, 542—9), որ խոսում է հատկապես գրերի գյուտի վրա և որի մասին ընդարձակորեն պիտի խոսենք մի քիչ հետո:

Խալաթյանի քննութիւնը (էջ 7) Փարպեցին ծնվել է 440—443 տարիներում, ուստի Մեսրոպի մահվանից հետո. նա իր պատմութիւնը գրեց՝ դարձլալ ըստ Խալաթյանի ճիշտ քննութիւն՝ 490—509 թվականների միջև. Մեսրոպի և գրերի գյուտի վրա խոսում է էջ 39—49 և 105, 106, որոնց մեջ միշտ անքի առաջ ունի և իբրև աղբյուր է գործածում Կորյունի գիրքը, մի քանի տեղ էլ հատկապես հիշելով նրա անունը. ինչպես էջ 35՝ «Եւ զայս թէ կամիցի ոք գիտել հաւաստեալ՝ ի պատմութենէ գրոց առն ցանկալի Կորեան՝ աշակերտի նորին երանելոյն Մաշթոցի, կարդացեալ տեղեկասցի զվարս կենաց նորա. և զիւր հայերէն նշանագրւոացն, թէ երբ կամ ուր և կամ յոյր ուրուք ձեռն գտանէ... զոր կարգեաց գրելով ճշմարտապէս յառաջագրեալ այլոն հոգեւոր Կո-

րին. ուստի և մեր բազում անգամ կարգալով տեղեկացեալ հաւաստեալ: Կորյունը հիշվում է նաև էջ 103, 205, որ ավելորդ համարեցինք մեջ բերել: Վերոհիշյալ էջերի միջև պարունակված մասերը վերաբերում են նույն ժամանակի քաղաքական անցքերին: Իսկ էջ 205 պատմում է համառոտ կերպով, թե ի՞նչպես Մեսրոպը, իր Կորյուն և Արձան անունով աշակերտների հետ Ղեփոնդ երեցի քնած ժամանակ տեսել էր լույս, որ ճառագայթել էր նրա շուրջը, որով իմացել էին, թե Ղեփոնդ նահատակութեամբ պիտի վախճանվի:

Գրերի գլուտի մասին Փարպեցու մեջ՝ էջ 39—41, բավական մեծ մի հատված կա, որ տառացի նման է Խորենացուն և միշտ բանասերների մեջ վիճաբանութեան նյութ է դարձել, թե արդյոք ո՞վ որից է փոխ առել:

Այն ժամանակ, երբ Խորենացու վրա ամենեւին կասկած չկար և ամեն մարդ ընդունում էր նրան իբրև անսասան կերպով և դարի հեղինակ՝ երիցագույն, քան Փարպեցին, պարզ է, որ պետք է ընդունվեր նաև, թե Փարպեցին էր, որ այն հատվածը փոխ էր առել Խորենացուց: Բայց երբ բանասերները կասկած հայտնեցին Խորենացու վավերականութեան վրա և համարեցին նրան 2—է դարերի գրող, շուտով դերերը փոխվեցին և Խորենացին եղավ Փարպեցուց արտագրողը:

Անկախաբար Խորենացու ժամանակից, առաջին անգամ Ս. Վ. Պարոնյանը (Երկրագոյնտ, 1884—5, մասնավորապես էջ 492, ծանոթ. 2) քննութեան առնելով այս խնդիրը, վճռեց, թե Փարպեցու մեջ գտնված սույն հատվածը ամենեւին Փարպեցունը չէ, այլ Խորենացուց մի կտոր, որ հետին արտագրողները մտցրել են Փարպեցու պատմութեան մեջ: Պարոնյանն իր վճիռը հիմնում էր Մեսրոպ անվան վրա. Փարպեցին իր ամբողջ աշխատութեան մեջ ընդարձակ Կորյունի նման միշտ գիտե Մաշթոց (ընդ ամենը 17 անգամ), բայց միայն այս հատվածում Խորենացու հետ ունի Մեսրոպ. ուստի չի կարող հարադատ լինել: Զիշտ այս փաստի վրա հիմնվելով ուրիշ ենթադրութիւն է հանում Մյուլլերը (WZKM, v. 36—39). քանի որ Փարպեցին, մտածում է Մյուլլերը, այլուր միշտ Մաշթոց ունի Կորյունի հետ և միայն այստեղ՝ Մեսրոպ ձևն է գործածում, սրանից հետևում է, թե մնացյալ բոլոր տեղերը օգտուրված է Կորյունից և միայն այս հատվածն է, որ Խորենացուց է հանած:

Վճռական հարկածը տալ և խնդիրը փակել վերապահված էր Միաբանին (Արարատ, 1901, էջ 542—9): Այս հողվածում Միաբանը նախ ցույց է տալիս, թե Ղազարի պատմութեան մինչև

ալժմ եղած տպագրութիւնները և սրանց իբրև հիմք ծառայած ձեռագիրները բոլորն էլ արտագրւած են $E =$ Էջմիածնի մատենադարանի № 1688 (Կարինյան 1646) ձեռագրից. այս էլ՝ հիշատակարանի վկայությամբ՝ Էջմիածնի մեջ 1774 թվին արտագրւած է ուրիշ լավագույն մի ձեռագրից $= B$, որ ալժմ գտնվում է նույնպես Մատենադարանում և կրում է Գեղորգյան 611 համարը:

Քննական ուսումնասիրության տեսակետով ամենեին նշանակութուն չունին ուրեմն E և իր հաջորդները. և պետք է միայն դիմել B -ին: Արդ՝ վերոհիշյալ կասկածելի հատվածը ամբողջովին գոյություն չունի B ձեռագրում, որ նախորդ և հաջորդ հատվածները միահետ շարունակում է, առանց հապավման կամ ընդմիջարկության հետք կրելու: Ի՞նչ է ուրեմն տեղի ունեցել: E ձեռագիրը արտագրողը, որ ըստ Միաբանի՝ ամենայն հավանականությամբ օջականցի Ղունկիանոս դպիրն է, B -ից արտագրած ժամանակ, ուղենալով գրերի գլուտի վրա ավելի մանրամասն տեղեկութուն ունենալ, դիմել է այն ժամանակ ծանոթ տպագրչալ Խորենացուն (տիպ Ա. 1695 Ամսդէրտամ, կամ տիպ Բ. 1752 Վենետիկ) և սրանից ներմուծել է հիշյալ հատվածը, առանց հիշատակության: Հետաքրքիր է, որ նույն տպագրության մեջ օտար անունների փ տառի տեղ շատ անգամ գրված է Φ և երբեմն միայն ψ . արտագրողը սրան էլ բոլորովին հավատարիմ է գտնվել: E -ից պատրաստված ձեռագիրները և մանավանդ Վենետիկի տպագիրները հետզհետե կոկել են սույն նորամուտ հատվածը, որ այսպես հետզհետե փոխվելով՝ փոքր ինչ հեռացել է նախնական տպագրի ձևից:

Ստորև դնում ենք սույն հատվածը համեմատության համար չորս սյունակի մեջ. նախ Խորենացու 1695-ի տպագրութիւնը, երկրորդ՝ B ձեռագիրը, երրորդ՝ Ղազարի առաջին տպագրության (Վենետիկ, 1793) և չորրորդ՝ Ղազարի երկրորդ տպագրության (Վենետիկ, 1873) տարբերութիւնները, հանելով Միաբանի նույն հոգվածից:

ԽՈՐԵՆԱՅԻ

Ա. տպ. էջ 409—410

տեղեկացեալ՝ գիտացին ոչ լինիլ բա-
ւական՝ այնու նշանագրօք՝ ստոյգ հոլովել
զհեզենալ բառից Հայկականաց հագներգա-
բար, մուրացածիւն այնուիկ գծագրութեամբ:

(Պրակ ծգ)

Զկնի ախորիկ ինքնին Մեսրոպ իջանէ
ի Միջագե(ս)տս՝ հանդերձ աշակերտօք՝ առ
նոյն Դանիէլ, եւ ոչ՝ աւելի ինչ գտեալ՝ քան
զառաջինն. անցանէ լեղեսեայ առ Պղատոս
ոմն՝ ճարտասան Հեթանոս, իշխան Դի-
ւանին. եւ նր խնդութեամբ ընկալեալ, եւ զոր
ինչ մի անգամ ի միտ առնուր բան Հայերէն՝
լինքն առեալ, եւ շատ ջանացեալ՝ եւ ոչ օգ-
տեալ, զտգիտութիւն՝ խոստովանեաց Հոե-
տորն, եւ զալլ ոմն ասելով՝ լոյժ հասու՝
Վարդապետ իւր լեալ առաջագոյն, եւ ապա՝
առեալ զծարտարացն գրեան ի նոյն Դիւա-
նէն Եղեսեայ՝ եւ գնացեալ Քրիստոնէութեան
հաւատաց, որոյ անուն՝ Եպիֆանոս. զոր խըն-
դըրեալ՝ գտցես լցուցանել զփափաքդ քո:
Յայնժամ Մեսրոպայ՝ օգնականութիւն ի Բա-
բելոսէ Եպիսկոպոսէ՝ գտեալ, եւ անցեալ ընդ

ՂԱՉԱՐ ՓԱՐԱԿԵՅԻ

Բ. էջ 14բ—15բ.

բայց տեղեկացեալ գիտացին, ոչ լինիլ
բաւական այնու նշանագրօք, ստոյգ հոլովել
զհեզենալ բառից հայկականաց հագներգաբար
մուրացածիւն այնուիկ՝ գծագրութեամբ:

Զկնի ախորիկ ինքնին Մեսրոպ իջա-
նէ ի Միջագետս, հանդերձ աշակերտօք առ
նոյն Դանիէլ, եւ ոչ աւելի ինչ գտեալ քան
զառաջինն. անցանէ լեղեսեայ առ Պղատոս
ոմն ճարտասան հեթանոս, իշխան դիւանին.
եւ նր խնդութեամբ ընկալեալ. եւ զոր ինչ
միանգամ ի միտ առնուր բան հայերէն, լինքն
առեալ եւ շատ ջանացեալ եւ ոչ օգտեալ.
զտգիտութիւն խոստովանեաց հոետորն, եւ
զայն ոմն ասելով լոյժ հասու վարդապետ
իւր լեալ յառաջագոյն. եւ ապա առեալ զճար-
տարացն գրեան ի նոյն դիւանէն Եղեսեայ.
եւ գնացեալ քրիստոնէութեան հաւատաց՝
որոյ անունն Եպիֆանոս. զոր խնդրեալ
գտցես լցուցանել զփափաքդ քո: Յայնժամ
Մեսրոպայ՝ օգնականութի ի Բաբելոսէ ե-
պիսկոպոսէ գտեալ. եւ անցեալ ընդ Փիւ-

Ա. տպ. էջ.

27—9

ոչ լինել

Բ. տպ. էջ

39—41

ոչ լինել

Եղեսեայ

լառաջա-
գոյն

անունն

Եպիփանոս

զփափաքդ

լառաջա-
գոյն

անունն

Եպիփանոս

զփափաքդ

Փիւնիկէ՝ ի Սամոս գիմէ. քանզի՝ Եպիփա-
նու վճարելով զկենցաղս թողեալ լինի աշա-
կերտ մի անուանեալ Հռութանոս՝ հրաշա-
լի արուեստիւ Հելլեն գրչութեամբ՝ որ ի
Սամոս էր միայնացեալ, առ սա երթեալ
Մեսրովբայ՝ եւ յայսմ եւս անշահ մը-
նացեալ, յաղօթս ապաւինի. եւ տեսանէ ոչ
ի քուն՝ երազ, եւ ոչ յարթութեան՝ տեսիլ,
ալլ ի սրտին գործարանի՝ երեւութացեալ
հոգւոյն աչաց, թաթ ձեռին աջոյ՝ գրելով ի
վերայ վիմի, զի՝ որպէս ի ձեան վերջը գծին
ունէր քարն, եւ ոչ միայն երեւութացաւ, ալլ՝
եւ հանգամանք ամենայնիցն, որպէս՝ յա-
ման ինչ՝ ի միտս նորա հաւաքեցաւ, եւ յա-
րուցեալ յաղօթիցն՝ ետեղծ զնշանագիրս
մեր՝ հանդերձ՝ Հռութանոսիւ, կերպածեալ
զգիրն՝ առ ձեռն պատրաստ: Մեսրովբայ փո-
խատրելով զհայերէն Աթուրթայն՝ ըստ ան-
սալթաքութեան Սիլլաբալիցն ի Հելլենաց-
ւոյն:

նիկէ, ի Սամոս գիմէ. քանզի Եպիփանու
վճարելով զկենցաղս. թողեալ լինի աշա-
կերտ մի անուանեալ Հռութանոս հրաշալի,
էր միայնացեալ: Առ սա երթեալ Մեսրովբայ,
եւ յայսմ եւս անշահ մնացեալ, յաղօթս ա-
պաւինի. եւ տեսանէ, ոչ ի քուն երազ, եւ
ոչ յարթութեան տեսիլ, ալլ ի սրտին գոր-
ծարանի երեւութացեալ հոգւոյն աչաց, թաթ
ձեռին աջոյ գրելով ի վերայ վիմի, զի ո՞ր-
պէս ձեան վերջը գծին ունէր քարն. եւ ոչ
միայն երեւութացաւ, ալլ եւ հանգամանք
ամիցն, որպէս յաման ինչ ի միտս նորա
հաւաքեցաւ՝ եւ յարուցեալ յաղօթիցն ես-
տեղծ զնշանագիրս մեր, հանդերձ Հռութա-
նոսիւ կերպածեալ զգիրն առ ձեռն պատ-
րաստ Մեսրովբայ. փոխատրելով զհայերէն
աթուրթայն, ըստ անսալթաքութեան սիլլա-
բալիցն ի Հելլենացւոյն:

Հռութանոս Հռութանոս
գրչութեան գրչութեան

չիք աչաց.	չիք աչաց.
ի ձեան	ի ձեան
	վերջը գծին
	կուտակեալ
ամիցն	ամենիցն
Հռութանո-	Հռութանո-
սիւ	սիւ
սիղոբա-	սիղոբա-
լիցն	լիցն

Այսպիսով վերջանում է սույն աղճատ խնդիրը, որ այնքան ժամանակ նեղութիւն էր պատճառել բանասերներին, և որին վերադառնալ այլ ևս երբեք պետք չկա: Փարպեցու նոր հրատարակութեան մեջ այդ հատվածը ամբողջովին հանված է բնագրից և չմնացած ծանոթութեան մեջ:

3. Մ Ո Վ Ս Ե Ս Խ Ո Ր Ե Ն Ա Յ Ի

(տպ. Տփլիս, 1881)

Մեր երրորդ հիմնական աղբյուրն է Խորենացին, որ թեև ժամանակակից չէ, բայց բոլոր հաջորդ դարերի պատմագիրների համար ծառայելով իբրև գլխավոր աղբյուր՝ ունի մեծ նշանակություն: Խորենացին ազդել է ո՛չ միայն հաջորդ հեղինակների վրա, այլև նրանով ուղղված և սրբագրված են հաջորդ դարերում՝ իրենից առաջ եղած հեղինակները: Սրա օրինակը տեսանք Փարպեցու, բայց մանավանդ Կորյունի մեջ, որից ամբողջ մի նոր խմբագրություն է կազմված՝ Խորենացու հետևողությամբ:

Գրերի գլուտի վրա Կորյունը և Ղազարը թեև միահնտ առանց ընդհատման խոսում են, բայց այսպես չէ Խորենացին: Խորենացին, ամբողջ Մեսրոպի վարքը և գրերի գլուտը մաս-մաս բաժանելով, խառնել է պատմական-քաղաքական ուրիշ խնդիրների մեջ, սկսելով Երրորդ դարության Խէ գլխից մինչև Կէ գլուխը, որ իր Պատմության վերջն է: Այսպես՝ գլուխ Խէ «յաղագս երանելոյն Մեսրոպայ», որտեղ պատմվում է Մեսրոպի աշխարհական կյանքը, միայնակեցությունը, Գողթան քարոզությունը և գրերի պետք զգալը.— գլուխ ԽԹ՝ Սահակը կաթողիկոս է նստում, աշակերտներ է հավաքում, իրա մոտ է գալիս Մեսրոպը և առանց հաջողության բաժանվում են.— գլուխ ԾԲ՝ Դանիելյան նշանագրերը և երկամյա փորձը.— գլուխ ԾԳ՝ Մեսրոպի դիմումները և տառերի գլուտը.— գլ. ԾԴ՝ Հայոց, Վրաց և Աղվանից լուսավորությունը.— գլուխ ԾԵ՝ Մեսրոպի երթը Բյուզանդիոն և Սահակի թրդթակցությունները.— գլ. ԾԶ՝ Արեմսյան Հայոց լուսավորությունը.— գլ. Կ՝ Մեսրոպի երկրորդ ճանապարհորդությունները և թարգմանիչների մեկնումը.— գլ. ԿԱ՝ Եփեսոսի ժողովը, Ս. Գրքի թարգմանությունը.— գլ. ԿԶ՝ Սահակը քաշվում է Բագրեվանդ, Մեսրոպը մնում է Վաղարշապատում.— գլ. ԿԷ՝ Սրբերի վախճանը: Սրանցից դուրս գտնված գլուխները միայն քաղաքական պատմություններ են պարունակում և կապ չունեն գրական գործունեություն հետ:

Նորենացու և Կորյունի հարաբերության մասին բավական ընդարձակ մի ուսումնասիրություն ունի Ֆնտգլյան (Անահիտ, 1930, №№ 2, 4 և 1931 մայիս): Հեղինակի նպատակն է ապացուցանել, թե Նորենացին՝ թեև չի հիշում Կորյունին, բայց ամբողջապես բանաժաղում է նրանից: Այս բանը ապացուցվում է Նորենացու այն բառերից ու ձևերից, որոնք Կորյունից են քաղված և առանց Կորյունի համեմատության, միայն Նորենացիով անհասկանալի են: Այսպես, օրինակ՝ Ֆնտգլյան (էջ 68) հիշում է Նոր. Գ. ծգ հետևվյալ հատվածը. «Եւ իսկոյն ի թարգմանութիւն ձեռն արկեալ, խորհրդաբար սկսանելով յԱռակաց»: Այստեղ խորհրդաբար ոչ մի արժեք չունի և նրանից առաջ կամ հետո չկա ո՛չ մի բացատրություն՝ հասկանալու համար, թե ինչո՞ւն է այդ խորհուրդը: Միայն Կորյունն է, որ տալիս է բացատրությունը. «Եւ եղեալ սկիզբն նախ յԱռակացն Սողոմոնի, որ ի սկզբանն իսկ ծանօթս իմաստութեանն ընծայեցուցանէ լինել, ասելով՝ եթէ ճանաչել զիմաստութիւն և զխրատ, իմանալ զբանս հանճարոյ»:

Նույնը ապացուցանելու համար ես կարող եմ հիշել Կորյունի փութալեակի ածականը Ս. Գրքի առաջին թարգմանության համար. «Զյառաջագոյն զյանկարծագիւտ զփութանակի զթարգմանութիւնս»: Նույնը կրկնում է նաև Նորենացին. «Զմի անգամ թարգմանեալն փութանակի...» (Նոր. Գ. կա):

Ուր որ Նորենացին Կորյունից զուրս և ավելի մի տեղեկություն ունի, սխալ է, ասում է Ֆնտգլյանը (էջ 73): Օրինակ «խորհրդաբար սկսանելով յԱռակաց, բովանդակ զքսան և երկու լայտնիսս և զՆոր կտակս լեղուլ ի հալ բան» (Նոր. Գ. ծգ), վերջին տողը չունի Կորյունը և Նորենացու ավելացրածն է: Բայց դա ճիշտ չէ, որովհետև Մեսրոպը Սամոսատում միայն Առակաց գիրքը թարգմանեց և ո՛չ թե ամբողջ Հին և Նոր Կտակարանները, որի համար ժամանակ էլ չուներ:

Այս կետերը՝ չնկատի ունենալով՝ հարց է տալիս Ֆնտգլյանը (էջ 65), թե ինչո՞ւ արդյոք Նորենացին չի հիշում Կորյունին իբր աղբյուր: Սրա համար երկու կարծիք է հայտնում. կա՛մ այն է, որ Նորենացին ուզում է ցույց տալ իրեն իբրև առաջին պատմիչ Հայոց, և կա՛մ ա՛յն, որ ուզում է ծածկել պարտակել այն բուլբուլ ստերը, որ ավելացրել է իր կողմից Կորյունի պատմածի վրա: Ես կարող եմ ավելացնել այստեղ ա՛յն, որ Նորենացին չի հիշում նաև ո՛չ Փարպեցուն և ո՛չ էլ Փավստոսին, որոնցից նույնպես բանաժաղություններ ունի: Այս հարցով զբաղվել է նաև Ստ. Մալխասյանը իր նորատիպ մեծ աշխատության մեջ (Թարգմ. Նորենացու Հայոց պատմություն, էջ XXXII): Ահա թե ի՛նչպես է բա-

ցատրում նա երևելթը.— Թվում է, թե Խորենացին ընդհանրապես չի հիշում այն աղբյուրները, որոնք շատ հայտնի և ըստ ինքյան հասկանալի են, ինչպես մենք այժմ իբրև աղբյուր ցույց չենք տալիս հանրագիտական բառարանները կամ ժամանակագրական աղյուսակները: Դարձյալ չի հիշում այն աղբյուրները, որոնք չեն վերաբերում պատմության որոշ շրջանի, այլ որոնցից նա մասնավոր անցքի մասին որևէ տեղեկություն է քաղում...:

4. ՄՈՎՍԷՍ ԿԱՂԱՆԿԱՅՏՈՒԱՅԻ

(տպ. Մոսկուա, 1860)

Մեր մատենագրության պատմության մեջ Կաղանկայտուացին թեև համարված է է դարի հեղինակ, բայց նոր քննությունները ցույց տվին, թե Կաղանկայտուացու անունով հասած երկը միացումն է երկու տարբեր գործերի. առաջինը պարունակում է Ա և Բ դպրությունները, որ կազմել է բուն Մովսես Կաղանկայտուացին՝ հեղինակ է դարի. իսկ Գ դպրությունը կազմել է Մովսես Դասխուրանցին, որ ժ դարի հեղինակ է: Մեսրոպի և գրերի գլուտի վրա խոսում է միայն Կաղանկայտուացին, իսկ Դասխուրանցին՝ իբրև հեռու ժամանակի մարդ, չի գրադվում այս խնդրով, ուրիշ խոսքով, մեր նյութի համար պետք եղած տեղեկությունները կարող ենք քաղել միայն Ա և Բ դպրություններից, իսկ Գ դպրության մեջ միայն երկու տեղ հիշվում է Մեսրոպը հարևանցի կերպով. այսպես՝ «Տէր Երեմիա (կաթողիկոս Աղուանից).— ի սորա աւուրս արար գիր Աղուանից երանելին Մեսրոպ, որ և Հայոց և Վրաց ետ նշանագիր ջանիւ մեծաւ».— «Տէր Եղիազար, ամս վեց, լեպիսկոպոսութենէն Շաքուլ:— Սա եգիտ զսուրբ խաչն՝ զծածկեալն ի Մեսրոպայ ի Գիս գեօղն, և ի նոյն կենարար փալտէն մասն առեալ եղ ի հարիւր քսան դահեկանի ոսկւոջ, եւ գրեաց ի վերայ, եթէ Եղիազարու է. եւ կարգ եղ յօր խաչին տօնել ի Գիս (գլ. ԻԴ, էջ 275—6)»:

Ընդարձակ է խոսում Կաղանկայտուացին Մեսրոպի վրա. Աղուանից գործունեության մասին նա տալիս է այնպիսի տեղեկություններ, որոնց համար իզուր է դիմել ուրիշ որևէ աղբյուրի: Այս տեղեկությունները նա քաղել է նախկին գրչագիր պատմություններից, որոնք իր ժամանակ ցանուցիր գտնվում էին Աղուանից երկրի այլևայլ վանքերում: Թե արդյոք Կաղանկայտուացին հավատարմությամբ է վարված իր այս աղբյուրի հետ՝ չենք կարող իմանալ. միայն որովհետև ինքը հայտնի է իբրև շատ միա-

միտ և առասպելախոս անձ, ուստի պետք է իր տված տեղեկութիւններին էլ մեծ զգուշութեամբ վերաբերվել:

Կաղանկալտփացու մեզ վերաբերլալ գլուխները հետեւլալներն են.

Հատոր Ա.

Գլուխ ԻԷ.— Յաղագս սրբոյն Մեսրոպալ եւ ընկերաց նորա պատմութիւն վիպասանաբար:

Գլուխ ԻԸ.— Շարագրած լաղագս աշակերտաց սրբոյն Մաշտոցի ընդ ներգոյս զրուցատրաբար:

Գլուխ ԻԹ.— Դիմումն հիւսիսականացն յամենայն սահմանս Աղուանից, Հայոց եւ Վրաց. եւ վկայութիւն աշակերտացն սրբոյն Մեսրոպալ:

Գլուխ Լ.— Հաւատալն մեծի զօրավարին Թորգեւան ի Քրիստոս, թէ նա է Աստուած, եւ նահատակիլ նորա զօրքն եւ որդւոքն եւ քահանայական դասուքն յիւրմէ թագաւորէն յաշխարհիս Աղուանից:

Հատոր Բ.

Գլուխ Գ.— Գալուստ Մեսրոպալ վարդապետի առ Արսիւղէն Աղուանից արքալ եւ առնել զգիրս եւ կարգել վերստին զըպրոցս եւ զհաւատս հաստատել ի տանս Աղուանից եւ բառնալ զմնացեալ աղանդսն:

Գլուխ ԻԹ.— Տեսիլ միանձնացելոյ առն Աստուծոյ Իսրայելի ի վերալ Մաշտոցի սրբոյ եւ նահատակութեան աշակերտացն, եւ գիւտ սրբոյ խաչին, որ ի Գիսն էր:

Գլուխ Լ.— Պատճէն թղթոյն, որ գրեցաւ լեպիսկոպոսացն ի Դաւթէ եւ ի Յովելալ եւ ի մեծ ժողովարանէն, թէ որպէս եցոյց Աստուած զմեծ սքանչելիսն:

Գլուխ ԼԱ.— Առ ալս պատասխանիք եպիսկոպոսացն՝ ի հալրապետէն եւ յիշխանէն:

Գլուխ ԼԳ.— Յաղագս սրբազան առն Իսրայելի քահանայանալոյն, եւ գիւտ սրբոյ խաչին վիպասանումն զրուցատրաբար:

Յ. Փ Ո Ք Ր Կ Ո Ր Ի Ի Ն

(Տպ. Վենետիկ, 1854)

Այս աշխատութեան վրա արդեն պետք եղած չափով խոսել ենք վերը, ուստի ավելորդ ենք համարում նորից կրկնել այստեղ:

Իբր ամփոփում կարող ենք հիշեցնել, թե փոքր Կորիւնը Զ—Ը դարերի հերլուրվածք է՝ ձեւած ընդարձակ Կորիւնի վրայից՝ սրա զանազան կետերը սրբագրելով Խորենացու համեմատ:

Ֆնտզիլան (Անահիտ, 1930, էջ 67) կարծում է, թե Փոքր Կորիւնի հեղինակը հենց Խորենացին է: Այս կարծիքը ունեցել է նրանից առաջ նաև Ս. Վ. Պարոնյանը: Ձեռն կարծում, որ այս կարծիքը ճիշտ լինի, և իրենք էլ արդեն որևէ ապացույց չեն տալիս: Փոքր Կորյունը չի կարող Խորենացունը լինել, որովհետև ինչքան էլ որ նա հետևում է Խորենացուն, այնու ամենայնիվ նրան հակառակ կետեր ունի: Հենց իբր օրինակ հիշենք այն, որ Խորենացին Մեսրոպին տալիս է թարգմանել Հին և Նոր Կտակարանները Սամոսատում, իսկ Փոքր Կորյունը՝ միայն Հին Կտակարանը:

6. Պ Ա Տ Մ Ո Ւ Թ Ի Ի Ն

վասն սրբոյն Սահակայ հայրապետին և Մեսրոպայ վարդապետին

(տպ. Վենետիկ, 1853)

Փոքրիկ մի գրութիւն է, որ հրատարակված է Սոփերքի երկրորդ հատորում և բռնում է նրա 5—42 էջերը: Աշխատութեան հրատարակութեան, գործածված ձեռագրերի մասին ամենեին տեղեկութիւն չկա: Գրվածքը նույնպես ոչ առաջաքանն ունի և ոչ հիշատակարան, այլ ուղղակի սկսվում է «Յետ ամաց հնգից վախճանի հայրապետն մեծ Ասպուրակէս եւ յաջորդէ... Սահակ եւն»:

Գրվածքը հատուկ պատմական աշխատութիւն չէ, ինչպես վերնագիրը կարծել է տալիս, այլ ճառ կամ ներբողյան, պատրաստված Սահակի տարեկան մի տոնախմբութեան առթիւ. այս բանը պարզորեն ցույց է տալիս գրվածքի վերջաբանութիւնը (էջ 42). «Եւ այժմ արդ եկայք և մեք միաբան ժողովեալքս փառաւորեալքս ի փառս փառօք պսակեալ հարցն մերոց սրբոց, զփառաւորիչն նոցա զՔրիստոս փառօք փառաւորեացուք, որ է օրհնեալ, գովեալ, բարեբանեալ և առաւել փառաւորեալ և երկրպագեալ յամենայն արարածոց իւրոց, ընդ չօր եւ ընդ չոգւոյն սրբոյ այժմ եւ միշտ յաւիտեանս յաւիտենից»:

Այսպիսով գրվածքը մտնում է Խորենացու Վարդավառի ճառի, Հոսիսիմյանց ներբողյանի և նմանների շարքը, և իբր այն ունի ոգեւորյալ, բանաստեղծական լեզու, շատ ավելի զգացված, քան Փոքր Կորյունը և ուրիշները:

Գրվածքիս հեղինակը առհասարակ օգտված է Խորենացու պատմութիւնից, թեև չի հիշում նրան. բայց իզուր, որովհետև ճանաչում է նրան (էջ 14) թարգմանիչների շարքում. «յորոց

ընտրեցին թուով վաթսուն յաշակերտելոցն... լորոց է՝ ԲԻՆԻ
սէս Խորենացին»։ Բազմաթիվ են այնպիսի հատվածներ, լորոնք
ուղղակի Խորենացուց են. հիշենք սրանցից երկուսը.

էջ 9.

Խոր. ԾԳ.

Եւ տեսանէր սուրբ եւ եր-
ջանիկ վարդապետն Մեսրոպը, ոչ
ի քուն երազի եւ ոչ յարթնութեան
տեսիլ, այլ ի գործարանի սրտին
թաթ ձեռին՝ զի գրէր:

Եւ տեսանէ
ոչ ի քուն երազ եւ ոչ յարթ-
նութեան տեսիլ, այլ ի սրտին
գործարանի երեւութացեալ
հոգւոյն աչաց թաթ ձեռին ա-
ջոյ՝ գրելով...

էջ 18.

Խոր. ԿԸ (Ողբք)

Յորժամ դարձան ի մեծա-
յամ ուղեորութենէն, ոչ գտին զա-
ռաքիչսն իւրեանց, զի վախճա-
նեալ էին սուրբքն եւ բարձեալ
թագաւորութիւնն, քայլքայեալ
վալելչութիւնն, եւ սպառեալ ու-
սումնասիրութիւնն, աղաւաղեալ
կարգաւորութիւն եւ բազմացեալ
անկարգութիւն, նսեմացեալ ճըշ-
մարտութիւն, եւ զօրացեալ սը-
տութիւն:

... զի բարձաւ թագաւոր
եւ քահանայ, խորհրդական եւ
ուսուցող, վրդովեցաւ ի աղա-
ղութիւն, արմատացաւ ան-
կարգութիւն, դրդուեցաւ ուղ-
ղափառութիւն, կայկայեցաւ
տգիտութեամբ չարափառու-
թիւն:

Գրությունը շատ ավելի մեծ նմանութիւն ունի Հովհաննէս
կաթողիկոսի, քան Խորենացու հետ: Այս նմանութիւնը ո՛չ թե այս
ու այնտեղ ցրված է այս կամ այն հատվածի մեջ, այլ ամբողջ
աշխատության, սկզբից մինչև վերջ: Այսպես՝ Հովհաննէս կաթո-
ղիկոսը՝ գլուխ ԺԴ, սկսում է. «Յետ այսորիկ ապա վախճանեալ
հայրապետն մեծ Ասպուրակէս» և ճիշտ նույն ձևով մեր անանուն
հեղինակն էլ սկսում է «Յետ ամաց հնգից վախճանի հայրապետն
մեծ Ասպուրակէս», և ամբողջ գիրքը շարունակվում է մինչև վերջ՝
քալլ առ քալլ, բառ առ բառ հետեւելով Հովհաննէս կաթողիկոսին:
Ճարբերությունը, որ կա երկու գրվածքների միջև, այն է, որ տեղ
տեղ Անանունը մեծ մեծ ողբեր, տեսություններ, կրոնական կամ
բանաստեղծական մտածութիւններ է ավելացնում. բայց երբ տե-
սութիւնը վերջանում է, ընդհատված նախադասութիւնը անմիջա-
պես ամենապն կանոնավորությամբ շարունակվում է մինչև մի
նոր տեսութիւն: Եվ որպեսզի մեր ասածը լիկ չափազանցութիւն

չլինի, բերենք գրքի սկզբից մի կտոր՝ երկուսի համեմատութեամբ՝ նույն նմանութիւնը ավելի պարզ ցույց տալու համար.

Պատմ. եջ 5—7

Յովն. Գլ. ԺԴ.

Յետ ամաց հնգից վախճանի հայրապետն մեծ Ասպուրակէս, եւ յաջորդէ զաթոռ պատրիարքութեանն սուրբն Սահակ որդի մեծին Ներսեսի, եւ վասն զի ստուգապէս սա գոլով ծնունդ առաքինութեան, լիրաւի ապա զհետ նորա ընթանալի սուրբ եւ արդար վաստակոց հանդէսք. որ յաշխարհի գոլով, եւ իբրեւ զանապատաւորս ամենայն հեզանաց հանդիսին ընդ կարգս աշխարհիս անցանէր, մշտնջենամուռնչ աղօթիւք հանդերձ իւրօքն աշակերտելօք կատարեալ զպաշտօն բարեկարգութեանն, պինդ ունենալով զղեակս եկեղեցւոյ, կարգաւորելով միշտ պալծառապէս, ըստ օրինի զսահմանադրութիւնս ըստ կանոնական հրամանի:

Յետ այսորիկ ապա վախճանեալ հայրապետն մեծ Ասպուրակէս, որ կալաւ զաթոռ հայրապետութեանն զամս հինգ, ի տեղի նորա յաջորդէ արքայ Խոսրով զՍահակ, որդի մեծին Ներսեսի: Եւ վասն զի սա ստուգապէս գոլով ծնունդ առաքինութեան, լիրաւի ապա զհետ սորա ընթանալի սուրբ եւ արդար վաստակոց հանդէսք, որ յաշխարհի գոլով եւ իբրեւ զանապատաւորս ամենայն հեզանաց հանդիսիւ ընդ կարգս աշխարհիս անցանէր մշտնջենամուռնչ աղօթիւք հանդերձ իւրովք աշակերտօքն կտրեալ զպաշտօն բարեկարգութեանն:

Այստեղ առաջինը խոստով է մի երեսից ավելի, բայց երեսը վերջանալով երկու հեղինակները դարձլալ միանում են իրար հետեյալ ձևով.

Եւ յայսմ վայրի լինէր հարկ վասն խնդրոյ իրիք գնալ սրբոյն Սահակայ առ Արտաշիր Պարսից արքայ. եւ մեծարի առ ի նմանէն լաւէտ վեհագոյն պատուով. վասն զի յարգոյ եւ պատուական ցուցանէ Աստուած զծառայս իւր առաջի անհաւատից. եւ ապա աշախուրջ երեսօք զբոլորն նորա կատարէր զհայցումս:

Իսկ Արտաշիր որդի Շապհոյ Պարսից արքային կալեալ զԽոսրով արքայ Հայոց, եւ եղեալ Վնուշն բերդի, եւ փոխանակ նորա թագաւորեցուցանէ զՎռամշապուհ եղբայր նորա: Բայց մեծին Սահակայ երթեալ առ Արտաշիր Պարսից արքայ, մեծարի առ ի նմանէ լաւէտ պատուով: Վասն զի արգոյ եւ պատուական ցուցանէ Աստուած զծառայս իւր առաջի անհաւա-

տից, եւ ապա աչալուրջ երե-
սօք զբոլոր նորա կատարէ
զհալցուածս:

Սխալ չի լինի ասել, թե այս անանուն պատմութիւնը ուրիշ
բան չէ, եթե ոչ Հովհաննէս կաթողիկոսի ԺԴ գլուխը՝ լախացրած
և ընդարձակված: Այսպիսի ակնհայտնի երեւոյթի առաջ հարց է
ծագում, թե ո՞վ է արդո՞ք փոխ առնողը, Հովհաննէս՞ը թե Անա-
նունը: Տարօրինակ պիտի լիներ ընդունել, թե վարքի անանուն
հեղինակը թողնելով ազգի մեջ շատ ավելի հայտնի և անուն ու-
նեցող հեղինակներին (ինչպէս Կորյունը, մանավանդ Խորենացին,
որին ճանաչում է), դնա և դիմի այնպիսի մի մատենագրի, որ
ընդամենը երկու երեք երես բան է խոսում Սահակի և Մեսրոպի
վրա՝ անցողաբար: Բայց ընդհակառակը, զարմանալի բան չի լի-
նի, եթե, ասենք թե, Հովհաննէս կաթողիկոսը ձեռքի տակ ունե-
նալով այս աշխատութիւնը, համառոտած և նրա վրայից կազմած
է իր ԺԴ գլուխը: Այն առարկութիւնը, որ արինք նախորդ պա-
րագային, կարող է լինել նաև այս պարագայում. թե արդո՞ք ին-
չո՞ւ Հովհաննէս կաթողիկոսը մոռանալով Խորենացուն, դիմել է
այսպիսի մի աղբյուրի: Բայց սրա պատասխանը ա՛յն պիտի
լինի, որ գրվածքը լինելով ամփոփ և կանոնավոր մի կենսագրու-
թիւն Սահակի և Մեսրոպի, մինչդեռ Խորենացին ավելի ընդար-
ձակ և քաղաքական այլեայլ դեպքերով միշտ ընդհատված, բնա-
կանաբար առաջինը ավելի հարմար պիտի դատվեր այնպիսի
համառոտախոս մի հեղինակի համար, ինչպիսին է Հովհան կա-
թողիկոսը:

Այսպիսով կարող ենք իբրև հաստատ ընդունել, թե հիշյալ
ԺԴ գլխում Հովհաննէս կաթողիկոսի աղբյուրը Անանունն է, և բո-
լոր այն նմանութիւնները, որ Հովհանն ունի Խորենացու հետ այս
գլխում, առնված են ո՛չ թե Խորենացուց, այլ անանուն վարքա-
գրից: Ահավասիկ մի փոքրիկ համեմատութիւն երեքի միջև:

Խոր. ԿԳ.

Այլ նա ասէ. ինձ քաւ լիցի մատնել զայլոց զիմ մոլորեալ ոչխար, եւ ոչ պատել զբեկեալն կամ զհիւանդացեալն, տալ գահավէժ առնել: Զի թէ էր հաւատացեալ թագաւորի առաջի, փութալի եւ ոչ լապաղէի, յուսալով զկանգնումն գլորելոյն. այլ հեթանոսաց՝ յառաւել կործանումն ո՛չ առնում յանձն, ըստ այնմ՝ թէ մի՛ մատներ գազանաց զանձն խոստովանող քեզ: Քանզի զրոշմեալ է աւազանաւն, թէպէտ եւ անառակ է, պոռնիկ է, այլ քրիստոնեայ է, զիմացեալ է մարմնով, այլ ոչ անհաւատ հոգւով. զեղիս է վարուք, այլ ոչ կրակապաշտ, տկար է ի կանայս, այլ ոչ ծառայց տարերց: Եւ զիա՞րդ լինիցի այդ. փոխանակել զիմ խխտացեալ ոչխար ընդ առողջ գազանի, որոյ առողջութիւնն է մեզ պատուհաս:

Վարք, էջ 31

Քաւ, ասէ, լիցի ինձ զայլոյ զիմն մատնե(ա)լ մոլորեալ ոչխար.

զի թէ

անառակ է, սակայն սուրբ մկրտութեամբն զրոշմեալ է, պոռնիկ է, այլ քրիստոնեայ է, զիջացեալ մարմնով՝ այլ ոչ անհաւատ հոգւով. զեղիս վարուք՝ այլ ոչ կրակապաշտ:

Եւ այսպէս

զախտացեալ իւր ոչխարն ոչ փոխանակէր ընդ առողջ գազանին:

Յովն. էջ 73

Քաւ, ասէ, լիցի ինձ զայլոյ զիմն մատնեալ մոլորեալ ոչխար.

զի թէ

անառակ է, սակայն սուրբ մկրտութեամբն զրոշմեալ է, պոռնիկ է, այլ քրիստոնեայ է, զիմացեալ մարմնով, այլ ոչ անհաւատ հոգւով, զեղիս է վարուք՝ այլ ոչ կրակապաշտ:

Եւ այսպէս

զախտացեալ իւր ոչխարն ոչ փոխանակէր ընդ առողջ գազանի:

Այս տեսութլամբ՝ պետք է որ Անանունի վարքը գրված լինի մոտավորապես 850 թվականից ավելի առաջ. այս թվականին է հարմարվում նաև Անանունի բազմակրկնող լեզուն, նման Նարեկացու և ուրիշների գրութլան, որոնց մեջ տեսնվում է արաբական ոճի աղղեցութլունը: Այսպես է գրվատում Անանունը (էջ 24) մեր թարգմանիչներին. «Այսպիսի՞ս թերևս բարբառէին երանելի առաջնորդքն մեր. այսպիսի՞ ձայնս արձակէին վաճառականքն ամենառատք. այսպիսի՞ թելադիր լինէին քարոզքն ճշմարտութեան, մշակքն հոգեւորք, գործօնեայք գեղեցիկք, բեռնաբերքն շահաւէտք, հարսնածուքն երանելիք, փեսաւէրքն փառաւորք, աթօղքն արիական, կուսատածքն պատուականք, ևն ևն, ընդամենը 39 վերադիր». և հետո բազմաթիւ հակադրութլուններ, փոխաբերութլուններ և այլն:

7. Թ Ո Ւ Ղ Թ Ք Ս Ա Հ Ա Կ Ա Յ

Սահակը և Մեսրոպը թղթակցութլուն են ունեցել հույն Պրոկղեպիսկոպոսի և Մելիտինների Ակակ եպիսկոպոսի հետ: Այդ թղթերը թվով հինգն են. 1) Պրոկղեպիսկոպոսի թուղթը Սահակին ու Մեսրոպին. 2) Սահակի և Մեսրոպի պատասխանը Պրոկղին. 3) Մելիտինների Ակակ եպիսկոպոսի թուղթը Սահակին. 4) Սահակի պատասխանը Ակակին. 5) Ակակի նամակը «ի Հայս»: Այս թղթերը տպված են նախ Սոփերքի երկրորդ հատորում, և հետո՝ ավելի լավ՝ «Դիրք Թղթոցում» (էջ 1—21):

Այս թղթերի մասին ընդարձակ խոսում եմ Մեսրոպի կենսագրութլան մեջ, գլուխ ԺԲ, ուստի այնտեղ եմ հղում ընթերցողին՝ լրակատար տեղեկութլան համար:

8. Ե Ձ Ն Ի Կ Ե Ր Ե Ց

Է դարի փոքր հեղինակներից է. ներկա եղավ Հռիփսիմյանց մասունքների բացման հանդեսին, որի պատմութլունը գրեց համառոտ կերպով: Այս աշխատութլան վերնագիրն է. «Նշանագիր կարգաց բանից Եզնկանն երիցու», որ հրատարակված է Սամուէլ Անեցու պատմութլան հավելվածում, (էջ 266—8, ընդամենը երկու էջ): Այս գրվածքի մեջ Սահակի և Մեսրոպի մասին կա անշան մի հատված (23 տող).— Ընտրվում է Սահակ կաթողիկոս. «Առ սովաւ եւ դպրութիւնք Հայոց յաշորդեալ և կտակարանք եկե-

դեցելու ի սմանէ լառաջ Թարգմանեցան և կարգք գործոցն ի-
գորի նորոգեալ արամբ միով երանելեալ Տարօնացւոյ, որում ա-
նուն Մեսրոպ ճանաչէր: Որ էառ զձեռնադրութիւն երիցութեան ի
նմին Սահակալ կաթողիկոսէ: Սա եգիտ նշանագիր դպրութեան
հայերէն լեզուին վարելու ալիաբետացն հանգամանս», — նրանց
աշակերտներն են Ղևոնդ, Արձան, Կորիւն, Եգնիկ և ալլն:

9. ՀՈՎՀԱՆՆԵՍ ԿԱՔՈՂԻԿՈՍ

(տպ. Երուսաղեմ, 1887)

Թեև նշանակված է իբրև Թ դարի հեղինակ, բայց իր մահը
տեղի է ունեցած 925 թվականին. իր թողած պատմությունը հաս-
նում է մինչև 923—4 թվականը: Հին ժամանակի ղեպքերի վրա
խոսում է շատ համառոտ կերպով. ուստի բնական է, որ շատ բան
չսպասենք իրանից Մեսրոպի և գրերի գլուտի մասին: Մեսրոպի
վրա Հովհան. (գլուխ ԺԶ, էջ 69) այսպես է սկսում. «Բայց լեռ
մահուան Արշակայ՝ Մեսրոպ, որ ի Հացեկաց Տարօնու, եւ աշա-
կերտեալ մեծին Ներսէսի, եւ էր քարտուղար ի դրան արքունի,
ընկեցեալ ի բաց զպատիւ մարդկային՝ գհեռ գնալու երկնաւորին,
զվարս միախնակեցութեան ստացեալ. բայց զառաջադիմութիւն
վարուց նորա եւ զսքանչելիսն զոր նովաւ Աստուած ցուցանէր՝
բաւական ցուցցի քեզ յախնացնէ որ նախ քան զմեզ պատմեցին»:

Սակայն, ինչպես վերը ցույց տվի, Յովհան ամենևին նկա-
տողություն չէ առած այդ պատմագիրները և միայն հետևած է
Սահակի անանուն վարքագրին, որի համառոտությունն է ներկայաց-
նում իր ԺԴ գլուխը՝ «Յաղագս հայրապետութեան մեծին Սահա-
կալ, և տարածման գրոց դպրութեան յազգս մեր, և բարձման
թագաւորութեան մերոյ» (էջ 70—76): Այս գլխից դուրս ուրիշ
տեղեկություն չկա:

10. ՔՈՎՄԱ ԱՐԾՐՈՒՆԻ

(տպ. Պետերբուրգ, 1887)

Կարելի է ասել, թե մեր պատմագիրների մեջ ամենից կոչմ-
նապահը Թովմա Արծրունին է. նա պատմական ղեպքերը պատ-
մում է այն չափով միայն, որ չափով որ հարաբերություն ունին
Արծրունյաց ցեղի հետ: Եվ որովհետև գրերի գլուտի մեջ Արծրու-
նիները մասնակցություն չեն ունեցած, ուստի իսպառ լռում է այս

մասին: Սահակի կաթողիկոսութիւն վրա խոսում է գլուխ ԺԱ (էջ 69—75), բայց շատ անցողակի է հիշում Մեսրոպին: Ահապասիկ ինչ որ գիտեալ այս մեծ անձի մասին:

Էջ 72.— Եւ թագաւորեալ Վռամ որդի Յազկերտի՝ կոչէ ի դուռն զսուրբն Սահակ Հայոց Կաթողիկոս: Որով առեալ զթոռունս իւր զՀմայեակ եւ Համազասպեան գնան առ արքայ ի Տապոն: Քանզի Վարդան անցեալ գնացեալ էր սուրբ վարդապետաւն Մաշտոցիւ առ կայսր Թէոդորոս եւ առ Ատտիկոս արքեպիսկոպոս հանդերձ թղթովք սրբոյն Սահակայ, տանելով ընդ իւրեանց եւ զգիր եւ զբառ հայերէն դպրութեան. զոր ընկալեալ սուրբ հայրապետին եւ բարեպաշտ թագաւորին Թէոդոսի հինգ թղթովք եւ հինգ պատասխանեօք՝ կարգէ զսուրբ վարդապետն ընդ վարդապետութեան աթոռակալութեան սրբոյն Յովհաննու Ոսկեբերանի եւ քաջաց եւ զըլխաւոր վարդապետացն. իսկ զՎարդան կարգէ ստրատելատ Հայոց:

Էջ 73.— (Նախարարները չարախոսում են Վռամին Սահակի մասին, այլեալ փաստեր մեջ բերելով). նա եւ հաւատարմութիւն իւրեանց առեալ զթուղթսն սրբոյն Սահակայ առ կայսրն եւ առ հայրապետն. եւ զերթալն Մեսրոպայ եւ Վարդանայ ի Յոյնս առաջի արկանէին, եւ զգնալն Անատողեայ եւ զՀինել քաղաքին ի Կարին գաւառ:

Էջ 74.— (Աղան Արծրունի կրօնաւոր դարձալ) եւ երթեալ բնակէ առանձնապէս ի Գողթն գաւառի ի տեղւոջ վարդապետութեան սրբոյն Մեսրոպայ, ճգնասէր հրեշտակակրօն վարուք, երանելի մարդկան եւ ահարկու դիւաց:

Էջ 75.— Ի նմին ամի, լետ վեց ամսոյ անցանելոյ փոխի եւ սուրբ հայրապետն Մաշտոց, եւ խաչանշան լուսով խաղացուցանեն բազմութեամբ նախարարացն Հայոց ի ձեռն Վահանայ Ամատունւոյ, որ էր ի Ժամանակին սպարապետ Հայոց. եւ տարեալ հանգուցանեն գնա ի լՕշական գետդ, ի գաւառին որ կոչի Ոտն Արագածոյ:

11. ՄԵՍՐՈՎՊ ԵՐԵՅ

(տպ. Վենետիկ, 1853)

Հեղինակիս աշխատութիւնը կոչվում է «Պատմութիւն Սրբոյն Ներսիսի Պարթևի Հայոց Հայրապետի». հեղինակի իսկ վկայութեամբ (տես էջ 138) գրված է Հայոց ՆԺԶ (=967) թվականին, բայց ո՛չ թե ինքնագիր աշխատութիւն է, այլ «ծաղկաքաղ արարի զգիրքս զայս ի Հայոց մնացորդաց լԱրե ելից գրոց»: Բացի Արեւելից գրք-

քից, որ կորած է, մեծ օգնութիւն է տվել հեղինակին նաև Փավըստոսը, որի ամբողջ գրվածքը ամփոփում է իր աշխատութիւն մեջ:

Գրվածքիս մեջ Մեսրոպի աշակերտական շրջանի վրա կա մի փոքրիկ տեղեկութիւն (էջ 83), որի վրա հրատարակիչները տվել են մի ընդարձակ ծանոթութիւն (էջ 137): Մի փոքր տեղեկութիւն էլ կա էջ 110-ում, ուր Մեսրոպը ներկա է համարվում Ներսէսի մահվան: Թե՛ այս ծանոթութիւն և թե՛ Զարբհանալլանի մեջ (էջ 543—4) շոշափված խնդիրները մոտիկից վերաբերելով Մեսրոպին, ընդարձակորեն պիտի խոսինք Մեսրոպի կենսագրութիւն մեջ:

12. ՍՏԵՓԱՆՆՈՍ ԱՍՈՂԻԿ

(տպ. Պետերբուրգ, 1885)

Ստեփաննոս Ասողիկ՝ պատմիչ Ժ դարի, իր Պատմութիւն մեջ թեև անցողակի է խոսում գրերի գլուտի վրա, բայց տալիս է մեզ մի քանի կարևոր տեղեկութիւններ, որոնց վավերականութիւն վրա խոսելու ենք իր տեղում: Իր գլխավոր աղբյուրներն են Կորյուն և Ղազար, բայց անշուշտ նաև Խորենացին, թեև սրա անունը չի հիշում գրերի գլուտի պատմութիւն ժամանակ:

Ասողիկի տված բոլոր տեղեկութիւնները գտնվում են երկրորդ դպրութիւն մեջ. ամենից գլխավորն է գլուխ Ա (էջ 74—77), մի քանի ուրիշ տեղեկութիւններ են պարունակում գլուխ Բ (էջ 78), գլ. Զ (էջ 139), գլ. Ը (էջ 182) և վերջապես գլ. ԻԱ (էջ 205):

13. ՅՈՎՀԱՆՆԷՍ ՍԱՐԿԱՎԱԳ

Կիրակոս Գանձակեցին իր Պատմութիւն մեջ (էջ 64) սույն հեղինակի համար ավանդում է, թե «Սա գրեաց ճառս ներբողականս ի մեծագոր՝ արքայն Հալոց Տրդատ, և ի սուրբ հալրապետն Ներսէս և ի սքանչելին Սահակ և Մեսրոպ»: Դժբախտաբար այս խիստ փափագելի աշխատութիւնը առ այժմ կորած է:

14. ԱՆԱՆՈՒՆ ՊԱՏՄՈՒԹԻՒՆ Ս. ՆԵՐՍԷՍԻ

(տպ. Վենետիկ, 1853)

Այս աշխատութիւն ընդարձակ խորագիրն է «Յաղագս հայրապետութեան սրբոյն Ներսիսի և հաստատելոյ զաթոռ պատրի-

արքութեան որպէս ալիոց պատրիարքաց»։ Բռնում է Սոփերքի է հատորի 5—30 էջերը։ Գրվածքը, ինչպես երևում է (էջ 30), Ներսեսի տոնի առթիվ խոսված մի ճառ է, որի ո՛չ հեղինակն է հայտնի և ո՛չ գրութւյան թվականը։ Անշուշտ հետին գործ է, որովհետև օգտված է Խորենացուց և Հովհաննէս կաթողիկոսից։ Էջ 26, ակնարկելով Ներսեսի գլուխկոթիւնները, ասում է, թէ «Սա ևս բազում բանս խօսեցեալ առ ի լօգուտ լսողաց վասն ազգին Նետողաց, և վասն որդւոյն կորստեան՝ և վասն միւսանգամ գալստեանն, որ կայ ի կատարեալ պատմութեանն իւրում»։ Թե՛ այստեղ և թե՛ վերը (էջ 24), Նետողաց ազգի հիշատակութիւնը բավական է ցույց տալու համար, թէ աշխատութիւնը 1021 թվականից հետո է գրված, որին համաձայնվում է նաև Մեսրոպ երեցի թվականը (967), եթէ «կատարեալ պատմութիւն» բառերով հասկանանք Մեսրոպ երեցի պատմութիւնը։ Էջ 27 ասում է, թէ Ներսեսի գերեզմանը անհետացած է. «Եւ անյայտացաւ գերեզմանն ի բազում ամաց անցելոց ի վերայ»։ Թերևս զգուշացեալ ի դաւողաց և կացեալ մընացեալ ի պահեստի մինչև ի դէպ ժամանակի յայտնելոյ՝ ի հրամանէ Աստուծոյ կարգելոյ»։ Սրանից հետևում է, թէ գրվածքի ժամանակը պետք է զննել 1275 թվից առաջ, որովհետև այս թվին եղավ Ներսեսի նշխարների հայտնութիւնը, ըստ «Պատմութիւն յայտնութեան նշխարաց սրբոյն Ներսիսի», Սոփերք, հտ. է, էջ 44։ Ըստ այսմ աշխատութւյանս ժամանակը ԺԱ—ԺԳ դարերի միջև է ընկնում։

Մեսրոպի վրա այս աշխատութւյան մեջ խոսվում է էջ 28-ում, փոքրիկ մի հատվածով, բայց առանձին նորութիւն չի պարունակում։

15. ՆԵՐՍԵՍ ՇՆՈՐՀԱԼԻ

Վիպասանություն

(տպ. Վենետիկ, 1830)

Շնորհալու աշակերտական ժամանակի գործերից է Վիպասանութիւն անունով գրվածքը, որ ուսանալիւր Հայոց պատմութիւն է՝ շատ համառոտ։ Գրվածքիս մեջ 897-րդ տողից սկսում է խոսվել Մեսրոպի և գրերի գլուտի վրա. և այսպիսի մի աշխատութիւնից պահանջված փոքրիկ սահմանից էլ շատ այն կողմ անցնելով՝ գնում է մինչև 945-րդ տողը։ Այնուհետև պատմվում է Արտաշիրի թագավորութիւնը, Արշակունյաց կործանումը և Սահակի մահը։ Զարմանալի է, որ հեղինակը Մեսրոպին և գրերի գլուտը Արշակի և Վաղարշակի թագավորութւյան ժամանակն է

շնում: Նույնպես նախապատիվ տեղը տալիս է Մեսրոպին և սրա պատմությունը վերջացնելուց հետո միայն անցնում է Սահակին: Վենետիկի տպագրության մեջ մեզ հետաքրքրող մասը բռնում է 533—5 էջերը:

16. ԵՆՈՐՀԱԼՈՒ ՄԵԿՆՈՒԹԻՒՆ ԲԱՐՁՐԱՑՈՒՑԷՔԻ

Շնորհալու հիշյալ աշխատությունը գեռ տպագրված չէ: Մենք գործածեցինք էջմիածնի (այժմ Երևանի) ձեռագրատան Կարինյան № 1466 ձեռագիրը: Այս աշխատության առաջաբանի սկիզբը կա երկու էջ տեղեկություն թարգմանիչների մասին, բայց ամբողջովին Խորենացու հետեողություն լինելով նոր բան չի պարունակում:

17. ՍԱՄՈՒԷԼ ԱՆԵՑԻ

(տպ. Վաղարշապատ, 1893)

Սույն հեղինակի ժամանակագրության մեջ (էջ 68) կան մի քանի համառոտ տեղեկություններ, որոնք իբր թե որոշում են ինչ-ինչ թվականներ. այս տողերն ամբողջովին մեջ են բերված Մեսրոպի կենսագրության ԺԶ գլխում, ուստի ավելորդ ենք համարում ավելի երկար խոսել այս մասին:

18. ԿԱՐԱՊԵՏ ԵՊՍ. ՍԱՍՆԱՑԻ

(տպ. Վաղարշապատ, 1897)

Կարապետ եպս. Սասնացի մեր մատենագրության մեջ շատ հայտնի անձնավորություն չէ. Զարբհանալլանը (էջ 758) հիշում է նրան «Մանր մատենագիրք» լավելվածի մեջ. իր միակ աշխատությունն է «Ներբողեան պատմագրաբար ասացեալ սրբազան եպիսկոպոսի եւ վարդապետի՝ Տէր Կարապետի Սասնացւոյ, ի խնդրոյ հոմազնեալ եղբօր ճգնաւորի՝ լաղագս վարուց և մահուան սուրբ և երջանիկ վարդապետին Մեսրոպալ թարգմանչի և լուսաւորչի»: Այս աշխատությունը հասել է մեզ էջմիածնի մատենադարանի № 1366 (=Կարինյան 1330) ձեռագրով, որից հրատարակեց Մեսրոպ վրդ. Տէր Մովսեսյան, կարճ առաջաբանով և ծանոթություններով (սրա մատենախոսականը տե՛ս Հանդ. Ամս. 1898, էջ 153):

Ըստ առաջաբանի (էջ 9) հեղինակի ապրած ժամանակը և ճառի գրութիւն թվականը հայտնի չէ. բայց ճերա լեզուն մեզ միջոց է տալիս կանգ առնելու ժԲ—ԺԳ-րդ դարերի վրա. ավելի հին դժվար թէ գրված լինի, իսկ վերջի սահմանը ձեռագրի գրչութիւն թվականն է՝ 1265—1272»:

19. ՎԱՐԴԱՆ ՊԱՏՄԻՉ

(տպ. Վենետիկ, 1862)

ԺԳ դարի պատմիչ է Վարդանը. իր Պատմութիւնը արդեն գրած վերջացրած էր 1265 թվականին, ըստ Զարբհանալլանի (էջ 719): Ինքը թեև համառոտաբան, բայց բավական տեղ է տալիս գրերի գլուտի պատմութիւն, որի մասին դնում է նաև մի քանի նոր տեղեկութիւն. սրանց արժեքի վրա պիտի խոսինք Հայոց գրերը, գլուխ Դ և Զ: Մեզ հետաքրքրող մասը բռնում է ԻԵ, ԻԶ, ԻԷ գլուխները (էջ 49—54):

20. ԿԻՐԱԿՈՍ ԳԱՆՁԱԿԵՑԻ

(տպ. Վենետիկ, 1865)

Ըստ առաջաբանի (էջ Բ), որ հրատարակիչները գրել են Կիրակոսի պատմութիւն սկիզբը, պատմիչս ծնված է 1200 թվին (մոտավորապես) և վախճանած 1272-ին: Իր պատմութիւնը հասցնում է մինչև 1265 թվականը. առատ տեղեկութիւններ է տալիս Հայոց, Թաթարաց և Աղվանից մասին: Գրերի գլուտի և Ե դարի գրական շարժման վրա տալիս է շատ ավելի տեղեկութիւններ, գլխավորապես՝ էջ 14—20. բայց վերջն էլ (էջ 97, 98, 134) երեք տեղ առիթ է ունենում հիշելու Մեսրոպին, իսկ էջ 45-ում խոսում է Մաշթոց կաթողիկոսի և նրա Մաշտոց գրքի վրա:

21. ՍՏԵՓԱՆՆՈՍ ՕՐԲԵԼԵԱՆ

(տպ. Մոսկվա, 1861)

ԺԳ դարի հեղինակ է. իր Սիւնեաց Պատմութիւնը գրելու համար գործածել է բացի հին պատմագիրներից նաև բազմաթիվ պաշտոնական թղթեր, որ գտել է Սլունյաց վանքում: Իր գործածած պատմագիրների մեջ հատկապես հիշելու

արժանի է Պետրոս եպիսկոպոս Սյունյաց, աշակերտ Մովսէս Քերթովահոր, որի Պատմութիւնը կորած է: Գրերի գլուտի, Մեսրոպի քարոզութեան և Աղվանից լուսավորութեան վրա խոսում է գլ. ԺԻ (էջ 37—39): Վասն գալու սուրբ վարդապետին Մեսրոպի վաղ Միւնիս և ի Գողթն և շրջելոյ ընդ գաւառն և զգողեալ կոապաշտութիւնն ի տեղիս տեղիս սրբել օգնութեամբ Վաղինակայ իշխանին և Շաբիթայի.— գլուխ ԺԵ. վասն նորոգ եպիսկոպոսութեան Սիւնեաց տեառն Անանիայի, և երթն յԱղուանս, և պատուիլ ի թագաւորէ նոցունց: Այս վերջին գլխով տրուած ինչ ինչ տեղեկութիւնները, որոնք ալլուստ անծանոթ են, քաղած է Պետրոս Սյունյաց եպիսկոպոսի Պատմութիւնից:

22. ՄԵԻԹԱՐ ԱՅՐԻՎԱՆԵՑԻ

(տպ. Մոսկվա, 1860)

Այս պատմագրի ժամանակագրութեան մեջ (էջ 47) Մեսրոպի մասին կա միայն հետեւյալ երկտողը. «Ամք տեառն 423, սկիզբն դպրութեանց հայ գրոցս ի ձեռն սրբոյն Սահակայ և Մեսրոպայ, որք վաթսուն աշակերտօք աշխատեալք թարգմանեցին զամենայն հին և նոր կտակարանս: Կատարեցան աշակերտքն Մաշտոցի յԱստղարկուն»:

23. ՍԻՄԷՈՆ ԱՊԱՐԱՆԵՑԻ

(տպ. Վաղարշապատ, 1870)

Ժ2 դարում Սիմէոն վրդ. Ապարանցին Փարպեցու Պատմութիւնը ոտանավորի վերածելով՝ անունը դրավ «Վիպասանութիւն սակա Պահլավունեացն զարմի և Մամիկոնեանցն սեռի»: Այս Վիպասանութեան մեջ երեք տուն էլ նվիրված է Մեսրոպի հիշատակին՝ հետեւյալ ձևով.— (էջ 35):

1. Այլ երկնաւոր Հայրն հաճեալ,
Զիմանալին մեզ թագ կազմեալ,
Զգիրն ի վերուստ սրբոյն շնորհեալ,
Որով Մեսրոպ մըխիթարեալ:
2. Հանուրց հիւսիս պալժառ ծաղկեալ,
Երից սեռից լուսաւորեալ,
Թէոդոսի փոքուն լուեալ,
Բարեպաշտին ուրախացեալ:

3. Ուսանելոյ հրաման հանեալ,
Սուրբն Մեսրոպ յոյժ մեծարեալ,
Եւ զԱնառոյ ուղեւորեալ,
Ըզ թըւուլուս՝ քաղաք շինեալ:

Հաշորդ գլուխները պատմում են Թեոդուպոլիս քաղաքի մասին, որի շինութեան գործակալն է Մովսէս Քերթոյ.— Մովսէս և Դավիթ գնում են Հունաքտան, վեճ Հույների հետ, հաղթութիւնը և ալլին:

Այս տեղեկութիւնները մեջ բերինք ամբողջութեան համար:

24. Ա Ռ Ա Ք Ե Լ Դ Ա Վ Ր Ի Ժ Ե Յ Ի

(տպ. Վաղարշապատ, 1884)

Այս պատմագիրը իր ժամանակակից գրեթե ամեն խնդրի վրա խոսում է բազմական մանրամասնութեամբ. Փիլիպոս կաթողիկոսի զանազան շինութեանց և նորոգութեանց վրա խոսելու ժամանակ (էջ 270—271), պատմում է նաև Օշականի տաճարի և Մեսրոպի գերեզմանի վերանորոգութեան մասին: Մյուս պատմագիրներից Սիմեոն կաթողիկոս (Զամբռ, Վաղարշապատ, 1873) և Զաքարիա Սարկավազ (Պատմագրութիւն, Վաղարշապատ, 1870) թեև խոսում են Փիլիպոս կաթողիկոսի ուրիշ շինութիւնների վրա, բայց այս նորոգութեան մասին լուռ են:

25. Յ Ա Յ Ս Մ Ա Ի Ո Ի Ր Ք

Յայսմաւուրքի մեջ Սահակի և Մեսրոպի մասին խոսված է չորս անգամ՝ բազմական ընդարձակ կերպով. 1. Նաւասարդ Լ եւ սեպտեմբեր Թ, յիշատակ վարուց եւ մահուան սուրբ հայրապետին մերոյ Սահակայ Պարթևին: 2. Հոռի Ը եւ սեպտեմբեր ԺԷ. յիշատակ սրբոց Թարգմանչացն Սահակայ և Մեսրոպայ և աշակերտաց նոցա.— 3. Տրէ ԺԷ եւ նոյեմբեր ԻԵ. Գիւտ գրոյն Հայոց Ի Բալու.— 4. Մենեկի ԺԳ և փետրուար ԺԹ. վարք և յիշատակ սուրբ հօրն մերոյ Մեսրոպ վարդապետին: Այս չորսից դուրս «Սահմի Դ և հոկտեմբեր ԺԳ, Վարք և յիշատակ սուրբ հայրապետին մերոյ Մաշտոց վարդապետին» գլխով խոսում է Մաշտոց կաթողիկոսի և նրա Մաշտոց գրքի վրա, և տալիս է մեզ շատ պիտանի տեղեկութիւններ:

Իբրև վերջին աղբյուր Մեսրոպի համար կարող ենք հիշել Շարականի, Գանձարանի և Տաղարանի մեջ գտնված այլևայլ երգերը, տաղերը, կամ բանաստեղծական ուրիշ գրություններ, որոնք միայն փառաբանություններ և գովասանական ճառեր պարունակելով, պատմական նոր տեղեկություն չեն տալիս:

27. ԱՅԼԵՎԱՅԻՔ

Այս բաժնի տակ զետեղում ենք վերջապես զանազան մանր գրություններ, որոնք Մեսրոպի կենսագրության և Հայոց գրերի մեջ հիշված են տեղ տեղ. բայց այստեղ նրանց լուրաքանչլուրի վրա առանձին խոսել ավելորդ ենք համարում: Այս գրություններն են՝

1. Ոսկեփորիկից մի հատված, որ հանել ենք էջմիածնի ձեռագրատան Գեվորգյան Ձ 263 ձեռագրից (տես էջ 255), որի հետ ճշտիվ նույն է Կարինյան Ձ 1723 ձեռագիրը, էջ 275:

2. Պատմութիւն տեսլեան Ս. Սահակայ, հանված նույն ձեռագրատան Կարինյան Ձ 1757 ձեռագրից (տես էջ 28բ). պարունակում է փոքրիկ մի տեղեկություն Մաշտոցի տեղապահության մասին:

3. Վարդանագիրք, որ հիշատակում են Հ. Բ. Սարգիսյան և Ս. Վ. Պարոնյան, առաջինը «Ճառադարձութեան խնդրին վրա» հոդվածի մեջ (Բազմ. 1889, էջ 29), և երկրորդը՝ Երկրագունտ, (1885, էջ 106 ծանոթ.): Վարդանագիրքը հասած է մեզ Վենետիկի Ձ 729 ձեռագրով:

4. Ժամանակագրութիւն Աւետիքայ, գրեալ ՌՄԼէ թվին, պահված միայն էջմիածնի Կարինյան Ձ 1741 ձեռագրով:

5. Վարք Անտոնի միախակեցի, որի հիշատակարանը տալիս է Մեսրոպի մահվան թվականը, ըստ Նորայրի (Կորիւն վրդ. էջ 28) և Հ. Գ. Զարբհանալլյանի (Մտնգր. 286):

6. Գիրք թղթոց (էջ 320), Յովհաննու Իմաստասիրի Հայոց կաթողիկոսի սակս ժողովոց, որ եղին ի Հալք. ի մէջ այլոց խոսում է Աշտիշատի ժողովի վրա շատ համառոտ կերպով:

7. Վանական վարդապետի ասացեալ բան հաւատալի ազգիս մերում (գիրք թղթոց, էջ 533). ունի մի փոքր տեղեկություն Մեսրոպի մասին. «Եւ ընդ նոսա զի՞ զարմանաս.... Վիրք այլ նախատեն զմեզ և ուրանան. Մեսրոպ ետ նոցա գիր և զՎարժիող

խաչն Մեսրոպ է օրհնել, և յաջ թեկն կալ հալ գիր և զալն ոսկւով
ժածկեալ են թէ թո՛ղ չերեւի»:

Գ Լ Ո Ւ Ն Բ.

Ն Ո Ր Ա Ղ Բ Յ Ո Ւ Ր Ն Ե Ր

Նոր աղբյուրներ ենք կոչում բոլոր այն աշխատութիւնները
(հալ կամ օտար), որոնք գրված են ժԼ դարից այս կողմ, մանա-
վանդ նորագուն ժամանակներում և որոնց իբր հիմք են ծառա-
յել հին աղբյուրները:

Նոր աղբյուրներն էլ երկու տեսակ են. պատմական կամ
քննական: Պատմական գրվածքները լոկ նկարագրական բնավորու-
թիւն ունին, քաղված են հին պատմագիրներից և մեզ համար
չունին առանձին կարեւորութիւն: Քննական գրվածքները հիմնը-
ված են բանասերների ալլեալլ խուզարկութեանց վրա, երևան են
հանում այնպիսի խնդիրներ, որոնց մասին հին աղբյուրները ոչ-
ինչ կամ գրեթե ոչինչ չեն տալիս, ուստի և մեզ համար շատ մեծ
նշանակութիւն ունին:

Կան գրվածքներ, որոնք միմիայն պատմական են, կան էլ
որ միայն քննական են. բայց ավելի շատ են այն աշխատութիւն-
ները, որոնք թե՛ պատմական և թե՛ քննական մասեր են բովան-
դակում: Զուտ պատմական գրվածքներ գտնում ենք բոլոր Ազ-
գային պատմութեանց, Հալ մատենագրութեան պատմութեանց,
Հալ եկեղեցական, ինչպես և Ընդհանուր եկեղեցական պատմու-
թեանց, Վարք սրբոցների և կենսագրական հավաքածուների մեջ:
Սրանցից դուրս կան նաև մի քանի մենագրական տետրակներ:

Ավելորդ և աննպատակ է մի առ մի հիշել Ազգային պատ-
մութիւնները. բավականանանք միայն նշանակելով՝

1. Զամէլյանի Հայոց պատմութիւնը (Վենետիկ, 1784), որ
սրանց մեջ ամենից ընդարձակն է և ամենից ավելի մանրամաս-
նորեն է խոսում մեր նյութի վրա, Հատ. Ա, էջ 483—535. Իսկ էջ
748—777 ժանոթութեանց մեջ ունի շատ բան, որ քննական նշա-
նակութիւն ունի:

2. Տիեզերական պատմութիւն Հ. Յ. Գաթրճյանի, Վիեննա,
1852. խոսում է նաև հայոց մասին, Մեսրոպի վրա հատ. Բ, էջ
521—525:

3. Մակար եպս. Բարխուդարյանցի Պատմութիւն Աղվանից,
տպ. Վաղարշապատ, 1902, պատմում է միայն Մեսրոպի գործու-

նեությունը Աղվանից երկրում, մասնավորապես էջ 67—73, գրեթե բոլորը համառոտված Կաղանկատուացուց:

Մատենագրական պատմությանց մեջ լոկ պատմական բնավորություն ունին՝

4. Եղիշե վրդ. Դուրյանի հրատարակած հայ մատենագրության համառոտ պատմությունը, տպ. Պոլիս, իսկ Զարբանալյան և Մալխասյան ունին նաև քննական մասեր:

Հայ եկեղեցական պատմություններն են՝

5. Եկեղեցական պատմ. Հայաստանեայց Ս. Եկեղեցւոյ. Յօրինեաց Մեղքիսեդեկ վրդ. Մուրատեան, միաբան ս. Երուսաղեմի. Երուսաղեմ. ի տպարանի Սրբոց Յակովբեանց, 1872: Սրա մեջ Սահակի և Մեսրոպի եկեղեցական գործունեության վրա խոսվում է էջ 75—101, իսկ սրանց մատենագրական գործունեության վրա՝ էջ 149—154. հատկապես էջ 149—152՝ Սահակի վրա և էջ 152—154՝ Մեսրոպի վրա:

6. Հայաստանեայցս առաքելական ս. եկեղեցւոյ պատմ. աշխ. Յուսիկ վրդ. Մովսիսեան, Վղրշպտ., 1884, որի մեջ էջ 49—62 խոսվում է Սահակի և Մեսրոպի վրա:

7. Եկեղեցական պատմ. (կարի համառոտ), աշխատասիրություն Յ. քհն. Օրբելի. Թիֆլիզ (այս աշխատությունը ձեռքի տակ չեմ ունեցել), 1856:

8. Նույնի ընդարձակն է Դասատետր եկեղ. պատմութեան, Յովսէփ ա. քհն. Օրբելի. Թիֆլիս, 1871. Սահակի և Մեսրոպի վրա՝ էջ 73—81, 89—91, 93—95:

9. Մ. Օրմանյան, Ազգապատում, Պոլիս, 1912.— մեր ամենից ընդարձակ ազգային և եկեղեցական պատմությունն է, չորս հատոր, որ սկսվում է 1 թվից: Սահակի և Մեսրոպի մասին խոսում է ընդարձակ՝ էջ 255—326, իսկ թարգմանիչների մասին՝ 405—410:

10. Ա. Զամինյան, Հայոց եկեղեցու պատմություն, Ա մաս, Բ տպ. Նոր-Նախիջևան, 1914, Սահակի և Մեսրոպի մասին խոսում է էջ 64—69:

Ընդհանուր եկեղեցական պատմություններ են.

11. Պատմութիւն եկեղեցւոյ, Իգնատիոս վ. Փափազեանց, Վենետիկ, 1848. Թեև ընդհանուր եկեղեցական պատմություն է, բայց խոսում է նաև հայ եկեղեցու պատմության վրա. էջ 225—230 Սահակի և Մեսրոպի գործունեության մասին է:

12. Եկեղեցական պատմութիւն հանդերձ ազգային եկեղեցական պատմութեամբ, բարձրագոյն դպրոցաց և վարժարանաց հա-

մար. գրեց Հ. Վարդան վրդ. Ըստկարեան, Վիեննա, 1872. այս աշխատությունն էլ ձեռքի տակ չեմ ունեցած:

Սրբոց վարքեր են.

13. Լիակատար Վարք Սրբոց. պատմություն վարուց սրբոց, զորս տոնէ Հայաստանեայց եկեղեցի. 12 հատոր. Հ. Մկրտիչ վ. Աւգերեան, Վենետիկ, 1810—14. (Ժանոթություններով կամ առանց ժանոթության, երկու տարբեր տպագրություններ): Սահակի վրա խոսված է հատոր Բ, էջ 131—162, իսկ Մեսրոպի վրա՝ հատոր Ե, էջ 281—308:

14. Վարք սրբոց համառոտ աշխարհաբար. ծաղկաքաղ հաւաքեալ ի Հ. Ղուկաս Ինճիճեան, տպ. Վենետիկ, 1832, 1861 և 1896 թվականներին: Զի խոսում Սահակի և Մեսրոպի մասին:

Կենսագրական հավաքածուներ են.

15. Ընտիր Հայկազունք, վարք և լուսանկար կենդանատիպք Հայկազուն երեւելի անձանց. աշխ. տպ. Վենետիկ, 1873. սրա երկրորդ տպագրությունը պատրաստեց Հ. Յ. Թորոսյան, 1891, ուր էջ 147—162 խոսում է Սահակի և էջ 163—174 Մեսրոպի վրա: Նույն հեղինակը պատրաստեց նաև երրորդ տպագրությունը՝ գրել-խափորապես լեզվական փոքրիկ փոփոխություններով. այս տպագրության մեջ Մեսրոպի վրա խոսված մասը գրավում է էջ 161—170: Առաջին տպագրությունը Թորոսյանի գործը չէ, այլ բոլորովին տարբեր հեղինակի, հետևաբար և պարունակությունն էլ տարբեր է: Այս տպագրության մեջ Մեսրոպի կենսագրությունը չկա և առաջին անգամ երկրորդ տպագրության մեջ է գրված: Թե՛ երկրորդ և թե՛ երրորդ տպագրություններն ունին նաև Սահակի և Մեսրոպի նկարները:

16. Յուշիկք հայրենեաց հայոց, Հ. Ղ. Մ. Ալիշան, Վենետիկ, 1869—1870 (երկու հատոր). հատոր Ա, էջ 311—352 խոսում է Սահակի վրա, միասին խառնելով նաև Մեսրոպի կյանքը:

17. Նկարագիր վարուց երեւելի արանց. արքունի կարգով համառոտ պատմություն սրբերի և մի քանի երեւելի անձերի. աշխարհաբար լեզվով. տղայոց համար. աշխատ. Հ. Մինաս վրդ. Բժշկեան. Վենետիկ, 1950. Մեսրոպի վրա խոսում է էջ 540—1, ամենահամառոտ կերպով:

18. Սրբազան Հայկազունք կամ դէմքեր ազգային սրբազան պատմութեան, Վենետիկ, 1902:

Մասնավոր փոքրիկ մենագրություններ են.

19. Հայոց խեղճ վարդապետ Ս. Մեսրոպը. աշխատասիրեց Արամ Մելեան (հետո Մելեան քահանա), Թիֆլիս, 1883 (արտատրված Երևանի Պսակ թերթից):

20. Մեսրոպ Մաշտոց, կազմեց Ե. Թոփչեան, Ալեքսանդրապոլ, 1901:

21. 1500 տարի առաջ, Հալոց տառերի գլուտը. գրեց Իսահակ Հարութլունյանց. Տփլիս, 1904:

Սրանցից դուրս թերթերի, հանդեսների, օրացույցների և զանազան հավաքածուների մեջ տպված կան ավելալլ փոքրիկ հոդվածներ, որոնք նույնպես պատմական բնավորություն ունին միայն և գրված են ավելի կրթական նպատակով: Սրանց մի մասը հրատարակվեց գրերի գլուտի 1500-ամյակի առթիվ:

Չենք կարող մի առ մի հիշել այդ փոքրիկ հոդվածները, այլ բավականանում ենք միայն նշանակելով երկու ամփոփ գրություններ:

22. Լոյս օրացույց (համառոտ) 1904 թվականի, խմագրեց Ե. Թոփչեան, էջ 197—202՝ Սահակ և էջ 203—311՝ Մեսրոպ. երկուսն էլ նկարով:

23. Լոյս օրացույց (ընդարձակ), 1904 թվականի. խմագրեց Ե. Թոփչեան, էջ 415—421՝ Հալոց գրերի գլուտի դարադարձը, Ստ. Մալխասեանց (նախորդի նկարներով):

Այս բոլոր աշխատությունները, որ հիշեցինք, առհասարակ իրար են կրկնում և իրարից տարբեր բաներ չեն պարունակում. ընդհակառակը, պատմաքննական, մանավանդ զուտ քննական աշխատությունները շատ ավելի բազմակողմանի և պարունակությամբ էլ բազմազան են: Սրանց պարունակած ավելալլ խնդիրների մանրամասն բացատրությունն ու քննությունը պահելով Մեսրոպի կենսագրության և Հալոց գրերին, այստեղ տալիս ենք այդ աշխատությանց ըստ կարելիության լրակատար ցուցակը:

Ցուցակը ժամանակագրական կարգով է և ոչ հեղինակների այլոքենական կարգով:

Հ. Ղ. Ինճիճեան, Հնախօսութիւն Հայաստանեայց, 3 հատոր, Վենետիկ, 1835. Գրերի գլուտի մասին խոսում է հատոր Գ, էջ 69—87:

Հ. Գ. Զ.— Յաղագս թարգմանութեան աստուածաշունչ տառից ի հայ լեզու. Բազմավէպ, 1850, էջ 212—217 և 1851, էջ 230—237:

Ստ. Նազարեանը.— Հալոց ազգի լուսաւորութեան կամ ս. թարգմանիչների դարը. Հիւսիսափալլ, 1860, էջ 128—164 և 236—256:

Էմին.— Об армянском алфавите. հրատարակված է իբրև չորրորդ հավելված՝ Խորենացու թարգմանության հետ. սույն աշխատությունը թարգմանված է նաև ֆրանսերեն E variste

Prudhomme հայագետի ձեռքով և տպագրված Revue d'Orient-ի մեջ (1865), էջ 439—467 „De l'alphabet arménien“. Իսկ հայերեն թարգմանությունը հրատարակեց Ս. Ստեփանն «Հայկական այբուբեն» վերնագրով՝ «Հայկական աշխարհ» թերթի մեջ (1870 փետրվ. էջ 42—46. շարունակությունը չեմ տեսած)։

Fr. Müller.— Über den Ursprung der armenischen schrift SWAW 1864, XLVIII. Armeniaca I, էջ 431—9։

Պետերման.— Վասն Հայկական գրոց. Սիօն ամսագիր, Երուսաղէմ, 1869, էջ 85—86 և Journal Asiatique 1867, էջ 200։

Մ. Միանսարյանց.— Կանոնավոր և վայելուչ գրութեան պատմությունը ու տեսությունը. Ս. Պետերբուրգ, 1872. մեծ մասը գրերի արվեստի կամ վայելչագրութեան պատմությունն է. կան նաև Հայոց գրերի գլուտի վրա մասեր։

Մխիթարյանց Արեւլ արքեպս.— Պատմութիւն ժողովոց Հայաստանեայց եկեղեցւոյ. Վաղարշապատ, 1874, էջ 37—56 խոսում է Սահակի և Մեսրոպի գումարած ժողովների մասին։

H. Hübschmann.— Über Aussprache und Umschreibung des Altarmenischen. ZDMG 1876, XXX, էջ 62—64։

V. Gardthausen.— Über den griechischen Ursprung der armenischen Schrift. ZDMG XXX 1876, էջ 74—80։

Ս. Պալասանյան.— Հայոց մտավոր շարժողությունը. Փորձ, Բ տարի, գիրք III.

Գր. Խալաթյան.— Դազար Փարպեցի և գործք նորին. Մոսկուա, 1883. հատկապես էջ 66—73 և 117 վերաբերում են տառերի գլուտին։

Ս. Վ. Պարոնյան.— Հայ նշանագիրք. Երկրագունտ, 1884—5, էջ 245—252, 291—7, 347—357, 395—402, 491—8, 539—549 և 1885, էջ 51—7, 99—109, 147—156, 202—210, 243—251, 295—301, 339—347, 387—392, 483—492, 551—559 (կիսատ մնացած)։

Հ. Գ. Զարբհանալյան.— Հայկական հին դպրութեան պատմութիւն. Բ տպ. Վենետիկ, 1886. Հայկական նշանագիրք, էջ 10—57, Հայ գրչագիրք, էջ 57—84, Մեսրոպ, էջ 256—262։

Նուլին.— Հայկական թարգմանությունք նախնեաց, Վենետիկ, 1889. Ս. Գրքի թարգմանութեան և թարգմանչաց վրա խոսում է էջ 59—245։

Fr. Müller.— Zur Geschichte der armenischen Schrift, WZKM 1888, էջ 245—248. թրգմ. Հանդ. ամս. 1889, էջ 86—87։

Հ. Բ. Սարգիսյան.— Տեսութիւն տառադարձութեան խնդրոյն և հայերէն նշանագրոց վերալ. Բազմավէպ, 1889, էջ 21—42, 97—103, 129—134, 161—170:

Նույն.— Ազգաթանգեղոս և իւր բազմադարեան գաղտնիքն, Վենետիկ, 1890. մեզ են վերաբերում էջ 42—43, 288—297 և մանաւանդ էջ 359—408, որի վրա տես Մեսրոպի կենսագրութիւնը, գլուխ ԺԵ:

Fr. Müller.— Zur Geschichte der armenischen Schrift, WZKM 1890, էջ, 284—288. Թրգմ. Հանդ. ամս. 1891, էջ 68—70:

Մ. Գարագաշեան.— Պատմութիւն Հայ գպրութեան.— Դիր. Ծաղիկ մանկանց հանդես, Պոլիս, 1891, էջ 204:

Իսահակ Յարութիւնեանց.— Հայոց գիրը. Թիֆլիս, 1892. չորս հարյուր էջից բաղկացած աշխատութիւնն է և մինչև այժմ հրատարակված բոլոր աշխատութիւնների մեջ ամենից ընդարձակը: Բայց պետք է խոստովանվի, թե շատ խակ աշխատութիւնն է և հավաքածու ամեն տեսակ պիտանի և անպիտան գիտելեաց: Այստեղ կարելի է գտնել Հայոց լեզվի ծագումը, համեմատական քերականութիւնը, ստուգաբանութիւններ, Ինճիճյանի հնախոսական կարծիքների քննադատութիւնը, Դարեհ Վշտասպյան արձանագրութեանց այլ ընդ այլո ընթերցումը, Մորթմանի բեռագըրական քննութիւնները և նրանց հերքումը, նախապատմութիւն Հայոց ըստ բեռագրաց, Քորենացու ծնված տեղի քննութիւնը, ձեռագիրների նկարագրութիւնը, թվականի հետախուզութիւններ, զանազան թարգմանութիւնների սխալները և վերջապես ամեն ինչ, մինչև իսկ Այվազովսկու նկարների մասին (էջ 100): Գրքի արժեքը ցույց տալու համար բավական է ասել, թե «պսակված է Սահակ Մեսրոպյան մրցանակաբաշխութեան ամբողջ մրցանակով 1888 թվին»: Առհասարակ աշխատութեան հաղիվ քառորդ մասը կապ ունենա հայերեն գրերի պատմութեան հետ:

Ստ. Մալխասյան.— Հարութիւնյանի «Հայոց գիրը» գրքի քննադատականը (Տարազ, 1893, № 1—5): Առողջ գաղափարներով լի պատմական մի հոգված է. իր գաղափարները մեծ մասամբ իմ էլ պաշտպանած գաղափարներն են:

P. Vetter.— Ս. Մեսրոպ առաքեալ Հայոց. (տե՛ս Nirschl, Patrologie, III. Mainz, 1893, էջ 239—240, հայթրգմ. Հ. Յ. Տաշյան «Հայկական աշխատասիրութիւնք Ֆեթթերի», Վիեննա, 1895, էջ 64—78):

Fr. Müller.— Über den Ursprung der Vocalzeichen der armenischen Schrift. WZKM 1894, էջ 155—160, Թրգմ. Հանդ. ամս. 1894, էջ 244—6:

Ն. Տաղավարյան.— Ծագումն հայ տառից, Վիեննա, 1895:

Ա. Մ. Գարագաշյան.— Քննական պատմութիւն Հայոց. Թիֆլիս, 1895. մասն Գ, էջ 204—227 և մասն Դ, գլուխ Ա «Հայք չանտէրնչութեան, մատենագրական շարժումն», էջ 5—110:

Հ. Գ. Գ.— Նոր Կտակարանի հնագոյն հայ թարգմանութիւնը. Հանդ. Ամս. 1896, էջ 87—88:

Ս. Վ. Պարոնյան.— Հայերէն այբուբենի ծագման պատմութեան պատկանեալ լուսարանութիւնք. Հանդ. Ամս. 1896, էջ 72—76:

Հ. Յովհ. Թորոսյան.— Համառոտ տեսութիւն Կորեան և իւր գրութեան վրայ. Բագմավեպ, 1897, էջ 110—115, և 303—310 (շարունակելի): Թեև Կորյուէնի մասին է, բայց մի քանի տեղ ունի նաև Մեսրոպի մասին զանազան խնդիրներ:

Հ. Բ. Սարգիսյան.— Ծագումն հայ տառից. Բագմավեպ, 1897, ապրիլ, հավելված, էջ, 1—7 (ընդարձակ քննադատութիւն Տաղավարյանի աշխատութեան):

Ստ. Մալխասյանց.— Դասընթաց Հայոց մատենագրութեան պատմութեան (վիմատիպ). Թիֆլիս, 1899.— Հայկական նշանագրերի մասին, էջ 41—46, Դրերի գլուտը՝ էջ 46—53, Սահակի և Մեսրոպի գործունեութիւնը՝ էջ 53—57, Աստվածաշունչ գրքի թարգմանութիւնը, էջ 57—70:

Հ. Ք. Զրաքյան.— Դիրք Մնացորդաց ըստ հնագոյն հայ թարգմանութեան, Բագմավեպ, 1900, 117—122:

Լէօ.— Ս. Մեսրոպ, Թիֆլիս, 1904. հրատարակութիւն Ավետիս Պողոսյանցի. բավական ընդարձակ կենսագրութիւն է (336 էջ) բայց գրական ու հրապարակախոսական ոճով գրված լինելով՝ ամենեին նորութիւն չի պարունակում:

Халатянцъ.— Армянскіе Аршакиды, Մոսկվա, 1903, մեր նյութի մասին խոսում է գլուխ ԺԶ «Վառաշապուհ և լուսավորական գործունեութիւն Ս. Սահակի և Մոսրոպի» (էջ 306—335) և գլուխ ԺԷ «Արտաշիր և Արշակունյան հարստութեան անկումը Հայաստանում» (էջ 336—368): Առաջինը, որ ալստեղ ավելի կարեւոր է, հայերեն թարգմանութեամբ հրատարակված է Հանդ. Ամս 1904, էջ 257 և 361. արտապղծ «Հայ Արշակունիք ըստ Մ. Խորենացու կամ նոր ուսումնասիրութիւններ Մ. Խորենացու մասին», թրգմ. Ա. սարկ. Սիմոնյանց, Վիեննա, 1906:

Գ. Փառնակ (Ֆնտզլյան).— Մաշտոց վարդապետ՝ գտիչ այբուբենքի. Անահիտ 1905, №№ 4—8, 10—12:

Ե. Կար. Դուրյան.— Դրոց գիւտին հրաշքը. Ծաղիկ, 1907, № 9, էջ 103—4:

Սահակյան.— Գրոց գիւտը. Բազմավեպ, 1907, էջ 439—443.
Գ. Տեր-Մկրտչյան.— Հայ գրերի 1500-ամեակի առթիւ. Արարատ, 1912, էջ 499—514 (թվականի մասին հետազոտութիւններ):

Marquart.— Պատմութիւն հայերէն նշանագրերու և վարուց Ս. Մաշթոցի, Վիեննա, 1913 (արտատպւած Հանդ. Ամս. 1912):

Նահապետյան.— Վարք սուրբ Մեսրոպայ. Բազմավեպ, 1913, էջ 122—158:

Նահապետյան.— Ուսումնասիրութիւն Ս. Մեսրոպայ վարուց և հայկական գրոց գիւտին. Բազմավեպ, 1914 հունիս, փետր., մարտ, որ և արտատպւած է Ս. Մեսրոպ և Հայաստանի Ոսկեդարը վերնագրով:— Արտատպութիւնը չեմ տեսած:

Գեորգ—Մեսրոպ.— Ս. Մեսրոպի կենսագիրը (Կորիւն). Հայ գրականութ., 1913, հոկտ. էջ 1—5:

Հ. Յ. Թորոսյան.— Կորեան լիշած Բաբելաս եպիսկոպոսը. Բազմավեպ, 1922, էջ 99—104:

Կոզեան.— Մակաբայեցւոց Բ գրքին հայերէն թարգմանութիւնը, Վիեննա, 1923:

Ադոնց.— Անծանոթ էջեր Մաշթոցի և նրա աշակերտների կեանքից ըստ օտար աղբիւրների. Հանդ. Ամս. 1925 մայիս—նոյ.:

Նորից Կորիւնը Վրաստանի եպիսկոպոս չէ եղել. Ազգ. Մատ. ՃԺԵ, Վիեննա, 1926, էջ 47—52:

Ֆնտզլյան.— Նկատողութիւններ Մաշթոց-Մեսրոպ անուան և Կորեան բնագրի և Ժամանակի մասին. Հանդ. Ամս. 1926, էջ 268—275:

Ադոնց.— Կորիւնի մասին (Պ. Ֆնտզլյանի նկատողութիւնների առթիւ). Հանդ. Ամս. 1927, էջ 273—284, 395—402:

Լէո.— Ս. Մեսրոպի մահը. Կոչնակ Հայաստանի, 1928, № 42:

Ս. Տեր Մ. Գրիգորյան.— Ս. Սահակ և Ս. Մեսրոպը. Կոչնակ Հայաստանի, 1928, № 33:

Տ. Տիքիճյան.— Ս. Թարգմանչաց լիշատակին առթիւ. Կոչնակ Հայաստ. 1928, № 42:

Մ. Մինասյան.— Նոր Կտակարանի հայերէն նախամեսրոպեան թարգմանութիւնը. Կոչնակ Հայաստ. 1929, № 23:

Սահակ և Մեսրոպ. Կոչնակ Հայաստ. 1929, № 26, էջ 805—6:

Ծոցիկեան.— Սահակ և Մեսրոպ. Կոչնակ Հայաստ. 1929, № 26, էջ 314—5:

Peeters.— Pour l'histoire des origines de l'alphabet arménien. Revue des études arm. հտ. 9 (1929), էջ 203—237:

Ֆնտզիլյան.— Կորիւն՝ Վարք Մաշթոցի. Երուսաղեմ, 1930 (քննադիր և քննութիւն):

Երեմեան.— Վարք Մաշթոցի. (քննադատութիւն Գ. Ֆնտզիլյանի գրքի). Բազմ. 1930, էջ 218—223:

Գ. Ֆնտզիլյան.— Կորիւն և Խորենացի. Անահիտ, 1930, № 2, էջ 48—53, № 4, էջ 62—74, 1931, մայ. էջ 58—69:

Թորոսեան.— Քանի մը խնդրական կետեր Կորեան գրքին մեջ. Բազմավեպ, 1931, էջ 465—473 և 1932, էջ 5—11, 148—156, 255—264:

Փղշտացի.— Հալ մշակութի Ոսկեդարը. Կոչնակ Հայաստ. 1932, № 28:

Ե. Դուրեան.— Ս. Սահակ և Ս. Մեսրոպ (տե՛ս. իր Ուսումնասիրութիւնք և քննադատութիւնք. Երուսաղեմ, 1935, էջ 524—8):

Հ. Ն. Ակինեան.— Ս. Գրքի հայերէն թարգմանութեան 1500-ամեակին. Հանդ. Ամս. 1935, էջ 449—454:

Նոյն.— Պատմական աղբիւրները 380—450 շրջանի համար. Հանդ. Ամս., 1935, էջ 454—460:

Նոյն.— Հայաստանի քաղաքական հանգամանքները (380—450). Հանդ. Ամս., 1935, էջ 461—470:

Նոյն.— Մեծն Սահակ Հայոց կաթողիկոս. Հանդ. Ամս. 1935, էջ 470—504:

Նոյն.— Մաշտոց վարդապետ Հացեկացի. Հանդ. Ամս. 1935, էջ 505—550:

Նոյն.— Սուրբ գրքի հայերէն թարգմանութիւնը. Հանդ. Ամս., 1935, էջ 550—563:

Ա. Ղարիբջան.— Մեսրոպ Մաշտոցը և հայկական գրերի գլուտը, Բանվոր թերթ, 1940 թ., հունիսի 20, № 141:

Ս. Մալխասյան.— Մովսէս Խորենացի, Հայոց պատմութիւն, աշխ. թրգմ., Երևան, 1940. ունի մի խումբ ծանոթութիւններ՝ սկըսած 326-րդ էջից, որոնք վերաբերում են Հայոց գրերի գլուտի պատմութիւն:

Ա. Ղարիբջան.— Մեսրոպ Մաշտոց և հայերեն գրերի գլուտը՝ Սովետ. Հայաստան, 1941, մայ. 15:

Արեղլյան Մ.— Մեսրոպ Մաշտոցը և հալ գրի ու գրականութիւն սկիզբը. Սովետական գրականութ., 1941, № 1, էջ 47—51, № 2, էջ 41—51:

Манандян.— Месроп Маштоц и борьба армянского народа за культурную самобытность, Ереван, 1941.

Гарибян А.— Месроп Маштоц и изобретение армянской письменности (արտատպ.):

Աբուլաձե.— Հայոց գրի ստեղծման մասին պատմող, աղբյուրների շուրջը, Սովետ. Գրականութ., 1941, № 3, էջ 73—74:

Հնագրական և տառերի տեսակների պատմութիւն համար կարևոր աշխատութիւններ են՝

Տաշեան.— Ակնարկ մը հայ հնագրութեան:

Կ. Ղաֆաղարյան.— Ալքիմիան պատմական Հայաստանում, Երևան, 1940. խոսում է ալքիմիական արվեստի մասին և այս առթիվ՝ էջ 13—24 տալիս է ծածկագրի զանազան տեսակներ, որոնցից մի քանիսը ինքն է գտել հին ձեռագրերում և հաջողութեամբ վերլուծել:

Այս բոլորից դուրս հիշենք նաև Ղ. Աղայանցի մի քանի աշխատութիւնները, որ թեև ուղղագրական խնդրին են վերաբերում, բայց մի քանի տեղ շոշափում են հայերեն տառերի թվին, ծագման և նախկին հնչման վերաբերյալ զանազան խնդիրներ: Այս գործերն են՝

Հայկական հնչյունների մասին (լուծումն տարակուսութեանց). Տփլիս, 1874:

Մեր ուսուցիչներին ընկերական նըւէր. Թիֆլիս, 1892:

Մի թեթև հրահանգ մեր լեզւի ուղղագրութեան մասին. Աղբիւր, Բ բաժին, 1888, № 12:

Իւնը ձայնաւոր է, թէ բաղաձայն, Աղբիւր, Բ բաժին, 1889, № 5—6:

Սուրբ լեզու. Մուրճ, 1890, № 11—12:

Երկբարբառները մեր լեզւի մէջ. Մուրճ, 1891, № 4:

Մեր գրերի թիւն ինչո՞ւ է 36. Մուրճ, 1889, № 12:

Տառադարձութեան խնդիր. Աղբիւր, Բ բաժին, 1889, № 1:

ԵՐԿՐՈՐԴ ՄԱՍ

ՄԵՍՐՈՊ ՄԱՇՏՈՑԻ ԿԵՆՍԱԳՐՈՒԹՅՈՒՆԸ

Գ Լ Ո Ւ Խ Ա

ՄԵՍՐՈՊԻ ԱՇԽԱՐՀԱԿԱՆ ԿՅԱՆՔԸ

1

Մեսրոպ կամ Մաշտոց, հայ մատենագրության հայրն ու հիմնադիրը, ծնվել է Տարոն գավառի Հացեկաց գյուղում: Այս գյուղը, որ մինչև այժմ էլ գոյություն ունի և հայոց մեջ Հացիկ, իսկ քրդերի մեջ խաաիկ կոչումն է ստացել, գտնվում է Մշո համալսարանի դաշտի մեջ, Մեղրագետի աջ կողմը, Մուշ քաղաքից մոտ 40 կիլոմետր դեպի արևելք (հետիոտն ութ ժամվա ճանապարհ): Հին մատենագրության մեջ Կորյունը (էջ 6), Ղազար Փարպեցին (էջ 13) և Ասողիկը (էջ 74) կոչում են Հացեկաց և համարում են գյուղ, իսկ Խորենացին (Գ. խէ), Հովհան կաթողիկոսը (էջ 69) և «Պատմութիւն Սրբոյն Ներսէսի» (էջ 28) կոչում են Հացեկաց, առանց գյուղ ասելու: Բուզանդը (Գ. ժթ) նույն գյուղը կոչում է Հացեաց գիւղ և համարում է կարճադատների սեփականություն: Սասնեցին գործ է ածում նույն բառի նախդրիվ հայցական ձևը՝ «ծնեալ ի Հացիս» (էջ 24), իսկ Հայսմավուրքը (մեհենկի ժԳ) նոր հնչման համաձայն դնում է Հացիկ:

Նոր աշխարհագիրներից այս գյուղի վրա խոսում են Իսահայան, «Ստորագրութիւն Հին Հայաստանեայց» (Վենետիկ, 1822 թ., էջ 104), «Նոր Հայաստան» (այն է՝ նույն հեղինակի «Աշխարհագրութիւն չորից մասանց աշխարհի, մասն Ա (Ասիա), հատոր Ա», (Հայաստան), էջ 191), Հ. Ներսէս Սարգսյան, «Տեղագրութիւնք ի Փոքր և ի Մեծ Հայս» (Վենետիկ, 1864 թ., էջ 236—237): Իսկ Միրախորյանը, «Նկարագրական ուղևորութիւն», թեև բավական ընդարձակ խոսում է Մշո գյուղերի մասին, բայց չի հիշատակում Հացիկը:— Հացիկ կամ Խասիկ գյուղի հետ չպետք է շփոթել Խաս-գյուղը, որ նույնպես գտնվում է Մուշից դեպի հարավ-արևելք, բայց հեռու է նրանից վեց ժամվա ճանապարհով և գտնվում է Մեղրագետի ձախ ափում:

Մեսրոպը որդիին էր Վարդան անունով մի մարդու, որին «երանելի» է կոչում Կորյունը (էջ 6). դա նշանակում է, թե այն ժամանակ, երբ Կորյունը գրում էր իր Պատմությունը, Վարդանը արդեն մեռած էր: Ֆնագլյանն էլ (էջ 94) ասում է, թե «երանելի» տիտղոսը ավելի հոգևորականների համար է գործածվում, ուստի Մեսրոպի հայրը քահանա պիտի լիներ: Գաթըրճյանը, «Տիեզերական պատմութիւն», Բ. (էջ 523) և էմինը, «Հայկական այբուբէնք» (էջ 44, ծան.) կարծում են, թե Մեսրոպը՝ Մամիկոնյան ցեղից, հետևաբար ազնվական էր: Այս ենթադրության իբր փաստ են բերում, նախ՝ ծնվելու տեղը՝ Տարոնը, որ Մամիկոնյանների սեփականությունն էր, և երկրորդ՝ Մեսրոպի հոր Վարդան անունը, որ առհասարակ տրվում էր Մամիկոնյան ցեղի մարդկանց: Թվում է, թե այս կարծիքը ընդունել է նաև Խալաթյանը, «Ղազար Փարպեցի և գործք նորին» (էջ 4). «Յաղագս Մեծին Մեսրոպայ ևս կարծիս ինչ յայտնեալ են ոմանք ի սիրաբանից՝ եթէ ի Մամիկոնեան լեալ էր ի տոհմէ»: Այս խնդիրը մի քիչ ավելի երկար քննում է Հարությունյանը, «Հայոց գիրը» (էջ 388—389): Սա նախ մերժում է Վարդան անվան փաստականությունը, որ տալիս է էմինը, ասելով, թէ՝ «Հացեկաց գյուղի բնակիչ մի պարզ գյուղացի ևս կարող էր Վարդան կոչվել», բայց ի նկատի ունենալով ուրիշ պատճառաբանություններ, հավանական է համարում, որ Մեսրոպը ազնվական ընտանիքից էր:

Հարությունյանի հիշած պատճառաբանությունները հետևյալներն են.

ա. «Դժվար թե մի հասարակ ընտանիքի հայր լուր որդու կրթությունը հանձներ (ուզում է ասել՝ կարողանար հանձնել) ուղղակի եկեղեցվո պետի, կաթողիկոսի ձեռքը, որ անմիջական հարաբերության մեջ էր երկրի քաղաքական պետի, արքայի հետ»:

բ. «Այն ժամանակ միայն ազնվականների զավակներն էին այնպիսի բարձր կրթություն ստանում—մինչև որ սուրբ Մեսրոպն ուսուցանող հանդիսանալով՝ կրթության սահմաններն առավել ընդարձակեց»:

գ. «Արքայական պալատի պաշտոնյայք ևս ազնվականներից էին—նա մանավանդ որ սուրբ Մեսրոպը, բացի քարտուղար լինելուց, զինվորական բարձր պաշտոնյա ևս էր»:

Հարությունյանը մտածում է, թե այս ենթադրության դեմ միակ զորեղ ապացույցը, որ կարելի է մեջ բերել, այն է, թե մեր պատմագետներից և ո՛չ մեկը չի հիշում Մեսրոպի ազնվականու-

թյունը. բայց սրա համար էլ ունենք օտար չի վկայություն, այն է «Կայսերաց պատմություն»-ը, ուր ասվում է, թե «Մեսրոպ երանելի Տարօնացի ի Հացեաց գեղջէ յազատ տանե...»:

Այս պատճառաբանություններից առաջինը մենք չենք կարող ընդունել, ինչպես պիտի ցույց տանք հետո: Մնացյալները բավական համոզիչ են:

Այսպես է մտածում նաև Աբեղյանը («Սովետական գրականություն», 1941 թ., հունվար, էջ 48ա), որ ի նկատի ունենալով այն, որ 1) Կորյունը (էջ 14) ասում է Մեսրոպի համար՝ «մերկանալը այնուհետև զիշխանակիր ցանկութիւնսն», (2) որ Մեսրոպը շատ երիտասարդ հասակում արժանացել է դառնալու արքունի քարտուղար և զինվորական, ուստի Մեսրոպ պետք է լիներ ծագումով ազնվական և ոչ ժողովրդի «ստորին խավերից»: Այն դարում ժողովրդի «ստորին խավի» մի մարդ դժվար թե այդպես բարձրանար:— Իշխանակիր բառի վրա պնդում էր նաև Նահապետյանը («Բազմավէպ», 1907 թ., էջ 198ա) և Մեսրոպին համարում էր «իշխանագուն»:

Բայց համենայն դեպս խորապես ի նկատի պետք է առնել Բուզանդի մի հատվածը, որ ամենամեծ նշանակություն ունի այս պարագային:

Բուզանդը (Գ, ԺԺ) խոսելով Պապի (Հուսիկի որդու) հարձի մասին, հետևյալ տեղեկությունն է տալիս. «Բայց Պապայ ի բուն ի կնոջէն ոչ մնաց, այլ էր նորա հարճ մի ի գաւառէն Տարօնոյ, ի Հացեաց գեղջէ կարճազատացն. և մնաց որ ի հարճէ անտի ի Հացեկացւոյն, որում անուն իւր որդւոյ հարճին Վրիկ կոչէր»:

Մեզ համար այստեղ կարեորություն ունեցողը Հացեկաց գյուղի մասին տրված ժանոթությունն է. Բուզանդը գյուղին տալիս է կարճազատ տիտղոսը. արդ՝ քննենք նախ, թե ինչ է նշանակում այս բառը:

Ինճիճյանի Հնախոսության մեջ այսպիսի մի տիտղոս չի նշանակված. նույնպես Հայկազյան բառարանը չունի կարճազատ, միայն Առձեռն բառարանի երկրորդ տպագրությունը գիտե կարճազատ «օձ ու կարիճ, չարաճճի»: Բայց այս նշանակությունը ամենեւին հարմար չէ տեղին: Առձեռն բառարանը վկայությունների չունենալով՝ չենք կարող իմանալ, թե հիշյալ բառը որտեղից է առնված, Բուզանդի վերոհիշյալ հատվածի⁹, թե մի ուրիշ մեզ անհայտ հատվածից, ուր այս նշանակությունը հարմար գար: Եթե վերի վկայությունից է առնված, անշուշտ նշանակությունը հարմարեցրած է պայազատ, հարազատ բառերի նմանությունից՝ իբր թե

կարիճ և պարսկերեն zōdan «ծնվել» բառերից, ինչ որ անընդունելի է: Իսկ եթե մի ուրիշ տեղից է առնված¹, առաջինը մնում է քննելի՝ գոնե իբրև տարբեր բառ:

Քանի որ խոսքը մի գյուղի, այն է մի կալվածի մասին է, պետք է կարծել, թե Բուզանդը այս բառով նշանակում է դասակարգային կալվածատիրական մի աստիճան: Այս մտածությամբ կարճազատ բառը պետք է որ ծագած լինի կարճ «փոքր, համառոտ» և ազատ «ազնվական» բառերից, ուստի և նշանակում է «փոքր ազատ, երկրորդական կամ աննշան ազնվական»: Այս նշանակությունը հարմար է գալիս թե՛ գյուղին և թե՛ մանավանդ Պապի հարճին—հարճությունը այն ժամանակ էլ անարգական մի վիճակ լինելով, հազիվ թե մի պատվավոր ազնվական հանձն առներ Պապին հարճ լինել, մինչև աննշան ազնվականի համար խոտելի չէր:

Եթե կարճազատ նշանակում է «ստորին ազնվական», պետք է ստուգել, թե Բուզանդը այս բառը ո՞ւմ է տալիս, Հացեկաց գյուղի՞ն, թե Հացեկացի կնոջ: Պարզել այս կետը՝ շատ հարկավոր է, որովհետև եթե միայն Պապի հարճն էր կարճազատ, մնացյալ հացեկացիք կմնան ազատ:

Որպեսզի կարճազատ բառը պատկաներ միայն հարճին, պետք էր, որ տրված լիներ կա՛մ ուղղական և կա՛մ բացառական՝ այսպես՝ «Հարճ մի ի գաւառէն Տարօնոյ, ի Հացեկաց գեղջէ, կարճազատ». կամ «Հարճ մի ի գաւառէն Տարօնոյ, ի Հացեկաց գեղջէ, ի կարճազատացն»: Որովհետև այսպես չէ և տեղիք էլ չկա կարծելու, թե ի նախդիրը ընկած է այստեղ, ուստի մնում է ընդունել, թե կարճազատացն սեռական է և հետևաբար պատկանում է ամբողջ գյուղին: Բուզանդն ուզում է ասել, թե Հացեկաց գյուղը կարճազատների կալվածը և սեփականությունն էր, ուստի Մեսրոպն էլ, որ հացեկացի էր, առ առավելն կարճազատ Մամիկոնյան էր և ոչ ավելի:

Ավելորդ էր, բայց ամբողջություն համար ստիպված եմ հիշատակել Հ. Գ. Նահապետյանի այն հոդվածը, որի վերնագիրն է դժբախտաբար «Ուսումնասիրութիւն Ս. Մեսրոպեայ վարուց և հայկական գրոց գիւտին»: Այս հոդվածի մեջ, որ բռնում է «Բագմալէպ»-ի 1914 թվականի հունվարի, փետրվարի և մարտի համարները, հեղինակը ուզում է ցույց տալ, թե կարճազատները (որ և հարճազատ) հին Վահագնիքն էին, որոնցից Տիգրան Բ խլել էր

¹ Հին հայ մատենագրության մեջ, որչափ որ տպագրությամբ ծանոթ է, ես այսպիսի բառ չեմ գտած:

իշխանական իրավունքները և դրա համար էլ կոչվում էին կար-
ճագաւ¹: Հացեկաց գյուղացի Վրիկը հենց Մեսրոպի հայր Վար-
դանն է (Վարդան անունը կրճատվելով դարձել էր Վրիկ, ինչպես
Աստվածատուր լինում է Ասո, Մաշտոց դառնում է Մսոո և այլն):
Եվ որովհետև Վրիկը որդին էր Պապի, «որդույ Յուսկան, որդույ
Վրթանիսի, որդույ Ս. Գրիգորի Լուսաւորչին», ուստի Մեսրոպն
էլ Լուսավորչի թոռան թոռն էր, Վահեռնյաց ժառանգորդ մեծ
ազնվական, ազգակից Տիրան թագավորի և արլունակից Ս. Սա-
հակի. բայց հարճորդի լինելով եկեղեցական ձեռնադրութիւն չէր
կարող ընդունել (անդ, էջ 2, 117, 119):— Երանի՜ հավատա-
ցողին:

Մեսրոպն իբրև առանձին շնորհ՝ եկեղեցական ձեռնադրու-
թիւն ստացավ Կոստանդնուպոլսում՝ Ատտիկոս պատրիարքից
(«Բաղմավէպ», 1913 թ., էջ 148—149):

Ցավում եմ, որ Ակինյանն էլ («Հանդէս ամսօրեայ», 1935 թ.,
էջ 505) նույն հարճորդի Վրիկին Մեսրոպի հայրն է համարում,
թեև չի հիշում Նահապետյանին:

Յնտղլյանը (էջ 94) կարծում է, թե եթե Մեսրոպը ազնվա-
կան և Մամիկոնյան ցեղից լիներ, Կորյունը զանց չէր առնի նը-
շանակել այդ, նա՝ որ հատկապես ավանդում է, թե Մամիկոնյան
տոհմի մարդկանց Սահակ հավաքեց ուսուցանելու համար:

3

Արդի կենսագիրներն ու պատմիչները առ հասարակ գրում են
Մեսրոպի համար, թե պատանեկության ժամանակ աշակերտել է
Մեծն Ներսէս կաթողիկոսին: Այս տեսակ մի տեղեկութիւն չեն
տալիս մեզ մեր մատենագիրներին մեծ մասը, հատկապես նրանք, որ
Մեսրոպի կյանքը ընդարձակապես պատմում են, ինչպես Մեծ ու
Փոքր Կորյուն, Փարպեցի, Կարապետ Սասնեցի և այլն: Այս տե-
ղեկութիւնը առաջին անգամ տալիս է մեզ Խորենացին (Գ, խէ),

¹ Բուզանդի կարճագատ բառը օգտագործել է նաև Բաֆֆին իր «Մամ-
վել» վեպի մեջ (տպ. 1886, էջ 139, գլուխ ԺԳ): Շատ ճիշտ է վարվում նա,
երբ կարճագատը համարում է Հացիկ գյուղին և հացիկեցիներին՝ տրված մի
տիտղոս (մականոն), բայց սխալվում է, երբ բացատրում է բառը Առձեռն
բառարանի տված նշանակութիւնը: Նա ասում է. «Օձնեցիք ճանաչված էին
որպես օձաբարո մարդիկ, իսկ հացիկեցիք ստացել էին «կարճագատ» մակա-
նունը, որ նշանակում է կարիճի զավակ, կամ, փոխարեքական մտքով, չա-
րածճի, խայթող, թունավորող»:

ասելով. «Մեսրոպայ, որ էր ի Հացեկաց Տարօնոյ, սնեալ և ուսեալ առ Մեծին Ներսիսի», Նույն տեղեկութիւնը կրկնում են նախ՝ Հովհաննէս կաթողիկոսը (էջ 69). «Բայց չեա մահուան Արշակայ Մեսրոպը որ ի Հացեկաց Տարօնոյ և աշակերտեալ Մեծին Ներսէսի», և երկրորդ՝ Անանունը, «Պատմութիւն Ս. Ներսէսի» (էջ 28), բառացի ըստ Հովհաննէս կաթողիկոսի. «Բայց Մեսրոպը, որ էր ի Հացեկաց Տարօնոյ և աշակերտեալ էր Մեծին Ներսիսի»:

Հայսմավուրքը (նախասարգ 30) ո՛չ թե լոկ աշակերտ, այլ նոտար և քարտուղար է համարում նրան Ներսեսի մոտ. «Սուրբ վարդապետն Մեսրոպ, որ էր դպիր և նոտար հօր սորա (Սահակայ) սրբոյն Ներսէսի սքանչելագործ հալլապետին մերոյ»:

Բայց այս անցողակի տեղեկութիւնը շատ ավելի մանրամասնութեամբ ունի Մեսրոպ երեցը, որ ո՛չ թե միայն աշակերտ է դնում Ներսեսի մոտ, այլև գործակից, հետեոյ և նրանից անբաժան մի անձ՝ մինչև նրա թունավորութեամբ վախճանվելը: Այն օրից, երբ Պապը Հայաստանի վրա թագավորելով՝ Ներսեսը սկըսեց ման գալ Հայաստան՝ եկեղեցական կարգերը կանոնավորելու համար, Մեսրոպը նրա հետ էր. «Իսկ Մեծն Ներսէս շրջէր ընդ ամենայն երկիրն Հայոց, և հաւաքէր զնիւթ վարդապետութեան իւրոյ: Ընդ նմա և աշակերտն իւր Մեսրոպը, որ անուանեցաւ Մաշտոց. ամենայն կրթութեամբ հոգեւոր իրաց զանձնն տուեալ բազում և անհեշտական իրաց և անհանգիստ գիշերաչին, զհարկ քնոյ յոտնաւոր տքնութեամբ ի թօթափել ական վճարէր, ոչ սակաւ ժամանակս, այլ լոլովս» (Մեսրոպ երեց, էջ 82—83): Նույնպէս Մեսրոպը ներկա էր Մեծն Ներսեսի վախճանին. «Եւ յարուցեալ յաթոռոյն ել ի գաւիթս եկեղեցւոյն, և տարածեալ զձեռս իւր, հայեցաւ յերկինս զուարթ սրտիւ. և չիշէր յաղօթս իւր զամենայն աշխարհ, զհեռաւորս և զմերձաւորս: Եւ ունկն դնէր նմա Մեսրոպը աշակերտն իւր, որ անուանեցաւ Մաշտոց» (նույնը, էջ 110):

Հիշյալ հինգ վկայութիւններից երկուսը հայանի կրկնութիւնը լինելով՝ ամենեւին արժեք չունեն, Հայսմավուրքը հետին հարմարանք է. մնում են միայն Խորենացին և Մեսրոպ երեցը, որոնց նախնական աղբյուրը պետք է նրեան հանել՝ խնդրի լավագույն լուսաբանութեան համար:

Խորենացին, համենայն դեպս, ավելի առաջ է, քան Մեսրոպ երեցը (Մեսրոպ երեցը գրել է իր աշխատութիւնը 967 թվակա-

նին. Խորենացին հիշում է դեռ Հովհաննես կաթողիկոսից, որ վախճանվել է 925 թվականին). ուստի Խորենացին չի կարող Մեսրոպից առած լինել այդ տեղեկությունը: Նույնպես՝ Մեսրոպ չի կարող քաղած լինել Խորենացուց, քանի որ այս վերջինը մի տող միայն ունի այս մասին, մինչդեռ առաջինը՝ շատ ավելի ընդարձակ տեղեկություններ: Պետք է ուրեմն ենթադրել, թե կար մի ուրիշ հասարակաց աղբյուր, որից քաղել են երկուսն էլ: Այդ աղբյուրը պետք է լինի ըստ իս Աբրահամ Խոստովանողի «Գիրք Արևելից»-ը, որից օգտվել է Մեսրոպը ըստ իր հայտարարության (էջ 138—139):

Բայց «Գիրք Արևելից»-ի հայտնությունամբ՝ միայն Խորենացին և Մեսրոպ երեցը կազատեն իրենց օձիքը. տրված տեղեկությունը այնու ամենայնիվ կմնա միշտ անընդունելի՝ հետևյալ պատճառաբանությամբ:— Նախ՝ դժվար թե Փափստոսը, որ այնպես մանրամասն խոսում է Ներսեսի գործերի վրա, մոռանար հիշատակել այնպիսի երևելի մի անձի, ինչպիսին էր Մեսրոպը, որ կարող էր Ներսեսի պարծանքը համարվել: Երկրորդ՝ ավելի անպատեհ է Մեսրոպի քարտուղարության հանգամանքը (տե՛ս ստորև):

Այսպիսով, կարող ենք համոզվել, թե Մեսրոպը Ներսեսի աշակերտը չէ եղած. իսկ իր ուսուցչի անունը հայտնված չէ մեզ:

4

Մեսրոպը իր նախնական կրթությունը ստացավ իր նահանգում (Տարոնում), թերևս Ս. Կարապետի հռչակավոր վանքում: Այս բանը ենթադրել է տալիս Կորյունի մի խոսքը. «Ի մանկութեան տիսն վարժեալ հելլենական դպրութեամբն, եկեալ ճառեալ ի գաւառն Արշակունեաց» (էջ 6). ուր «եկեալ հասեալ» բառերը ենթադրում են, թե նախապես գտնվում էր Տարոնում, ուր վարժվել էր «հելլենական դպրութեամբ»: Բայց այս մասին ավելի բացորոշ է Կարապետ Սասնեցին (էջ 24). «Եւ սակաւ ինչ հմտացեալ յիւրում նահանգին. և ապա հրաժարեալ անտի և բարեաւ մնալ սասցեալ ամենայն կենցաղական հոգւոց» (ուղղել հոգոց):

Ակինյանը («Հանդէս ամսօրեայ», 1935 թ., էջ 506) ենթադրում է, թե Մեսրոպը հունարենի տարերքը սովորել է Տարոնում, ուր կար «հոռոմ» Փափստոս եպիսկոպոսը: Բայց սրանով չբավականանալով և հելլենական կրթության համար անպատճառ նաև «հելլենական շրջան» պահանջելով՝ Մեսրոպին տանում է Անտիոք:

Անտիոքում այն ժամանակ հայտնի էր Թեոդորոս երեցը, որ ձեռնադրվել էր 383 թվականին և մինչև 392 թվականը գործեց նույն քաղաքում: Նույն քաղաքում կար նաև Լիբանիոսը, սոփիստ և ճարտասան, որի հռչակը Անտիոք էր քաշում զանազան աշակերտների, հատկապես Փոքր-Ասիայից: Նրա աշակերտներից էին Հովհան Ոսկեբերանը, Մեծն Բարսեղը, Գրիգոր Նազիանզացին, նույն Թեոդորոս երեց Անտիոքացին (որ հետո Մոպսուեստացի եպիսկոպոս եղավ) և Ղևոնդ Հայկազն, որ իբրև սոփիստ և բանաստեղծ անվանի եղավ և 5-րդ դարի 20-ական թվականներին Աթենքի համալսարանի ուսուցչապետ կարգվեց:

Ի նկատի ունենալով այս հանգամանքները, նաև այն, որ Թեոդորոս Անտիոքացին իր մեկ գիրքը նվիրել է Մեսրոպին կամ գրել է նրա խնդիրքով, պետք է հետևեցնել, թե Մեսրոպը մի ժամանակ բարեկամական հարաբերություն մեջ ապրել է Թեոդորոս երեցի հետ: Ուստի Ակինյանը ենթադրում է, թե Մեսրոպը իբր 380 թվականին աշակերտել է Անտիոքում Լիբանիոսին, իրեն զասընկեր ունենալով Թեոդորոսին և մյուսներին:

Այս բոլորը հաստատելու համար ոչ մի դրական ապացույց կամ վկայություն չկա: Ուստի մենք էլ հիշում ենք և անցնում:

5

Կորյունի և Փարպեցու վկայությամբ Մեսրոպը սովորեց միայն հունարեն լեզուն. «Ի մանկութեան տիսն վարժեալ հելլենական դպրութեամբն» (Կորյուն, էջ 6). «Ի տիս մանկութեան իւրոյ ուսեալ դպրութիւն զոյն» (Փարպեցի, էջ 33): Բայց Պորենացին ավելացնում է նաև պարսկերենը՝ մի քիչ ծածուկ բառերով կամ անուղղակի կերպով: Երբ Վռամշապուհը Միջագետք իջավ հույն-պարսկական վեճը զազարեցնելու համար, ասում է Պորենացին, շատ նեղություն կրեց քարտուղարի համար, որովհետև Մեսրոպի հրաժարումից հետո, նրա փոխարեն չէր կարողացել գտնել արժանավոր մեկին. «Ոչ գոք ի ճարտարացն գտանէր անդ ի դպրաց. քանզի պարսկախառն վարեին գրով» (Պորենացի, Գ, ծբ):

Կարապետ Սասնեցին իր ներբողականում (էջ 24) տալիս է Մեսրոպին երեք լեզու. հունարեն, պարսկերեն և ասորերեն. «և զարգացեալ հասակաւ՝ վարժէր կրթութեամբ գրոց՝ պարսից, լուսնաց և ասորոց տառիւքն»: Թեև պետք չէ վստահել այսպիսի հետին մի աղբյուրի տված տեղեկության, բայց ուրիշ հանգամանք-

ներ պահանջում են ընդունել, թե Մեսրոպը գիտեր նաև պարսկերեն և ասորերեն լեզուները:

Մեսրոպը գիտեր պարսկերեն, որովհետև մեր այն ժամանակվա քաղաքական կյանքը այնպես էր ենթարկված պարսիկներին, որ ամեն մարդ գիտեր պարսկերեն: Ըստ Քսենոփոնի վկայությամբ, Հայաստանի գյուղացի տղետ կանայք անգամ պարսկերեն էին կոտրատում (տե՛ս իմ «Հայոց լեզվի պատմություն», հատոր 1-ին, էջ 223), ո՛ւր միայն այնպիսի ուսումնական մի մարդ, որ արքունական պալատում պաշտոն ուներ: Եթե պատմագիրները չեն հայտնում Մեսրոպի համար, թե պարսկերեն գիտեր, ամենևին զարմանալի չէ. պարսկերեն իմանալը հայոց համար այնպիսի բնական բան էր, որ նրա մասին խոսելը ավելորդ պիտի լիներ: Երբ Արշակ թագավորը իր Վասակ սպարապետի հետ այցելեց պարսից թագավորի խնոռատունը, պարսիկ աստուգետը սկսեց անարգել հայոց թագավորին՝ «ասելով ի պարսկերէն լեզու», թե «Այժ հայերի թագավորը, արի նստի խոտի խրձի վրա», և Վասակը լսելով այս անարգանքը, իսկույն սուրը քաշեց և սպանեց նրան, «զի ոչ կարաց լսել և ժոշ ունել զիւրոյ թագաւորին անարգանս» (Բուզանդ, Դ, Ժգ): Երբ Շապուհը ուղեց փորձել Արշակ թագավորի հավատարմությունը՝ կախարդների առաջարկած ձևով, «զայլ մարդիկն ի բաց հրամայեաց կացուցանել և զձեռանէ առեալ՝ շրջէր ճեմելով»: Շապուհ և Արշակ այդտեղ երկարորեն խոսում են իրար հետ՝ առանց թարգմանի (Բուզանդ, Դ, Ժդ): Սրանցից պարզ երևում է, որ թե՛ Արշակը և թե՛ Վասակը պարսկերեն հասկանում և խոսում էլ էին. բայց Բուզանդը նրանց պարսկերեն իմանալու մասին ամենևին ակնարկություն չի անում: Չի անում, որովհետև ավելորդ էր այն, և առանց այն էլ ամեն մարդու համար հասկանալի:

Այն ժամանակի հայոց պարսկերեն իմանալը նման է ճիշտ մեր ռուսերեն իմանալուն. մեզ մոտ ամեն հալ մտավորական գիտե այդ լեզուն, բայց ո՛չ մեկը ո՛չ մեկի համար չի գրում, թե այսինչ հեղինակը գիտեր նաև ռուսերեն:

Մեսրոպը պետք է որ իմացած լիներ նաև ասորերեն լեզուն, որն այն ժամանակ հայոց մեջ զիվանական լեզու էր. այս բանը ցույց է տալիս Փարպեցին (էջ 34). «կարգեալ չիւրում մատենագիր արքունի դպրացն, վասն զի ասորի և լոյն գրով վճարէին լայն-ժամ զգործ թագաւորին Հայոց՝ արքունի դպիրքն, զվճռոցն և զհրովարտակացն»: Բացի սրանից՝ նկեղեցու ծխական լեզուն էլ այն ժամանակ հունարենի հետ նաև ասորերեն էր և Մեսրոպը,

հմուտ քարոզիչ ու թարգմանիչ, պիտի իմացած լիներ նաև այս լեզուն: Երկրորդ՝ Մեսրոպը աշակերտների մի խմբի հետ բավական ժամանակ ճամփորդեց ասորական քաղաքները: Այս երկար ճամփորդության ժամանակ հարկավոր էր ասորերեն իմանալ: Կորյունը չի հիշում, թե այս ճամփորդության մեջ մի թարգման էլ ընկերացավ իրենց: Մյուս կողմից անտեղի է կարծել, թե Մեսրոպին ուղեկցող աշակերտները լինեին տեղյակ ասորերենի, քանի որ նրանք դեռ նոր են սկսում լեզու սովորել: «Իսկ աշակերտատեսին վարդապետին՝ զտարեալսն ընդ իւր յերկուս բաժանեալ, զոմանս յասորի դպրութեանն կարգէր, և զոմանս լուսական դպրութիւնն» (Կորյուն, էջ 9): Երրորդ՝ եթե Մեսրոպն առաջուց ասորերեն չգիտենար էլ, այնքան երկար ուսումնական ուղեորության միջոցին ասորական քաղաքներում՝ անշուշտ պիտի կարողանար սովորել, գոնե սահմանափակ աստիճանով: Զորրորդ՝ եթե Աստվածաշնչի առաջին թարգմանությունը եղավ ասորերենի վրայից, և Մեսրոպն է, որ սկսեց այդ թարգմանությունը («Առակաց գիրք»), ուրեմն գիտեր ասորերեն, և այն ո՛չ թե սահմանափակ կերպով, այլ հասկանալ ու թարգմանել կարողանալու չափ:

6

Այս բոլորից երևում է, որ Մեսրոպը գիտեր հունարեն, պարսկերեն և ասորերեն լեզուները: Այժմ քննենք, թե արդյոք գիտե՞ր նաև այն երկու զրացի ազգերի լեզուները, որոնց մատենադրության էլ սկիզբն ու հիմնադիրը դարձավ, այսինքն վրացերեն ու աղվաներեն:

Մեսրոպն ամենեկին չգիտեր Աղվանից լեզուն, այնքան որ մինչև իսկ նրանց ունեցած ձայների վրա էլ գաղափար չուներ. և երբ պետք եղավ նրանց ալբուբենը հնարել, Բենիամին անուն աղվան անձն է, որին քննում և հարցափորձում է Մեսրոպը և նրանից տեղեկանալով՝ կազմում աղվաներեն ալբուբենը. «Յայնմ ժամանակի եկեալ դիպէր նմա այր մի երէց աղուան ազգով, Բենիամին անուն. և նորա հարցեալ և քննեալ զբարբարոս զբանս աղուաներէն լեզուին, առնէր ապա նշանագիրս, ըստ վերնապարգե կորովի սովորութեան իւրում. և յաջողութեամբ Քրիստոսի շնորհացն, կարգեալ և հաստատեալ կշռէր» (Կորյուն, էջ 18):

Վրացերենի մասին սակայն այսչափ տգետ չէր Մեսրոպը. այս լեզվի վրա ուներ գոնե այնչափ գաղափար, որ կարողացավ առանց ուրիշի օգնության կազմել վրացերեն ալբուբենը՝ Սյուն-

յաց գալստուհի, և այս այբուբենը կազմելուց հետո՝ «գրել, կարգել և օրինօք յարդարել», անշուշտ վրացերեն լեզվով. «Դարձեալ յետ ժամանակի ինչ ընդ մէջ անցելոյ, հոգ ի մտի արկանէր սիրելին Քրիստոսի և վասն բարբարոսական կողմանն. և առնոյր կարգեալ նշանագիրս վրացերէն լեզուին. ըստ շնորհեցելոյ նմա ի Տեառնէ: Գրէր, կարգէր և օրինօք յարդարէր» (Կորյուն, էջ 15): Բայց սրանից ավելին չէր կարող իմացած լինել Մեսրոպը, քանի որ վրաց մեջ գործելու ժամանակ պետք ունեցաւ Զաղա անուն թարգմանին:

7

Տարոնում մի ժամանակ կրթութիւն ստանալուց հետո, Մեսրոպը անցաւ Վաղարշապատ մայրաքաղաքը և պաշտոնի մտաւ Խոսրով Գ թագաւորի արքունական դիվանում, Առաւման անուն անձի հազարապետութեան ժամանակ:

Պատմագիրների խոսքերից պարզ չի երևում, թե ինչ էր հատկապէս Մեսրոպի պաշտոնը: Մինչդեռ Խորենացին համարում է միայն արքունական քարտուղար (ի դրան արքունի կարգեալ քարտուղար (Խորենացի, Գ, խէ), ընդհակառակը Կորյունը, և նրանից առնելով նաև Փարպեցին, տալիս են նրան զանազան պաշտոններ. «կացեալ յարքունական դիւանին, լինել սպասաւոր արքայատուր հրամանին առ հազարապետութեամբն աշխարհիս հայոց Առաւանայ ուրումն: Տեղեկացեալ և հմուտ եղեալ աշխարհակաց կարգաց, ցանկալի եղեալ զինուորական արուեստին իւրոց զօրականացն... հարկանէր զիշխանացն սպասաւորութիւնն» (Կորյուն, էջ 6—7): — «Զինուորեալ ի դուռն Հայոց արքային Խոսրովայ, կարգեալ յերամ մատենագիր արքունի զըպրացն... և սպասաւորեալ անդ ամս» (Փարպեցի, էջ 34): Սրանցից հետեւում է, թե Մեսրոպը է՛ր արքունի դիվանի քարտուղար, սպասավոր թագաւորին և իշխաններին, զինվորական պետ և զորքերի կառավարող: Անշուշտ Մեսրոպը այսքան պաշտոններ միասին չէր կարող ստացած լինել կամ կատարել, ուստի պետք է ենթադրել, որ պարզագույն վիճակից կամաց-կամաց բարձրացել է: Եթե «թագաւորին և իշխաններին սպասավոր» բացատրութիւնը ընդհանուր մտքով առնենք, կարող ենք Մեսրոպին համարել նախ եղած արքունի դիվանապետ և մի ժամանակ հետո՝ նաև զինվորական աստիճանավոր: Այսպէս է ենթադրել տալիս նաև Կորյունի բացատրութեան ձևը, երբ նախ իբր դիվանադպիր

նշանակելուց հետո, նոր բաժնով սկսում է «տեղեկացնել և հմուտ եղեալ աշխարհակաց կարգաց...»: Սրանով հասկացնել է ուզում, թե քանի միայն հունարենի էր տեղյակ, զիմանադպիւր էր միայն, իսկ երբ հետո նաև «աշխարհակաց» (իմա՝ զինվորական) կարգերն էլ սովորեց, բարձրացավ զինվորական պաշտոնի: Երկու պաշտոններումն էլ հավատարմութեամբ կատարում էր թագավորի և իշխանների հրամանները (սպասաւորեր):

8

Այստեղ նկատենք, թե Մեսրոպը արքունական զիմանադպրի պաշտոնումն էլ իր ուսումը շարունակեց այս կամ այն ձևով: Կորյունը ցույց է տալիս, թե սովորեց զինվորական արվեստը և, ինչպես հետո պիտի տեսնենք, նաև կրօնական գիտություններ: Իսկ Կարապետ Սասնեցին, որ բավական ճոռոմաբան ներբողագիր է, իր նախորդների խոսքերը ընդարձակելով և իրենից էլ նորանոր հավելումներ անելով՝ հետևյալ ծրագիրն է տալիս Մեսրոպի ուսման ընթացքին. «Եւ ստանալով զարհեստ արհեստաւորաց և զիմաստութեամստնոց, և բովանդակեալ վեց մասամբ զբոլորն իմաստ, ալլ և զմերս իսկ. և փարթամացեալ համայնիւ աստուածայնով և ներշնչականաւ» (էջ 24): Այս խոսքերից պարզ է, որ Մեսրոպի սովորած գիտությունների մի մասը կրօնական ճյուղին էր պատկանում, իսկ մյուս մասը՝ իմաստասիրութեան և գրականութեան զանազան ճյուղերին:

Սրանցից նվազ անհասկանալի չէ նաև հաջորդ ծրագիրը, որ Սասնեցին (էջ 29) տալիս է դարձյալ Մեսրոպին. «Եւ զի՞նչ գործառնութիւն նորա՝ զիւանն արքունի, մանաւանդ եթէ գլխաւորութիւն զիւանին. զի նա միայն էր հմուտ լատենական մատենին և արիական տառին և փիւնիկեցւոց թուականին»:

Այս բոլորը Սասնեցու եռանդի և երևակայութեան արդյունքն է:

9

Արդարութեամբ և բարեխղճութեամբ կատարեց Մեսրոպ իր պալատական պաշտոնները: Ըստ Փարպեցու (էջ 34). «Եւ սպասաւորեալ անդ ամս կարգաւորապէս առանց եպիւրանաց»: Կորյունը առանձնապես սիրելի է ցույց տալիս նրան զինվորներին. «ցանկալի եղեալ զինուորական արուեստիւն իւրոց զօրականացն» (էջ 6): Սրանից մի քիչ ավելի գովեստով է խոսում Փոքր Կորյունը (էջ 6). «Եւ հմուտ եղեալ աշխարհակեաց վարաց ի զին-

ուորական կարգս և յառաջադէմ և սիրելի էր ամենեցուն, մեծա-
մեծաց և փոքունց, իմաստութեանն առաջնորդեալ լիբաւունս ա-
մենայն»։ Այնպէս որ ըստ Խորենացու՝ Մեսրոպի հրաժարումից
հետո շատ նեղվեց Վռամշապուհ՝ քարտուղարի բացակայութեան
պատճառով. «Ոչ փոքր ինչ կրէ աշխատութիւն յաղագս քարտու-
ղարի. զի մինչև գնաց Մեսրոպ յարքունական դրանէն՝ ոչ զոք
ի ճարտարաց գտանէր անդ ի դպրաց» (Խորենացի, Գ, Ժբ)։ Կամ
ավելի եռանդուն բացատրութեամբ՝ ըստ Սասնեցու (էջ 40). «Զինչ
և զինաւորացն դատիլ ի նմանէ, և զօրավարին պակասումն ի զօ-
րաց նորա, և քահաւորացն գերիլ ի նմանէ, և որքան տխրու-
թիւն լինէր թագաւորին ի գալն նորա, քանզի բազում պակա-
սութիւն լինէր և կորուստ արքայական հարկին՝ յաղագս ոչ գե-
րելոյ զգիրս և զհամարս նոցա»։

Բայց սրանցից ավելի և շատ ավելի գովեստով է խոսում
Կարապետ Սասնեցին (էջ 28—31). նա ներկայացնում է Մեսրո-
պին իբրև մի անձ, որ թեև ապրեց արքունիքի բազմապիսի ա-
պականութեանց և գալթակղիչ կյանքի մեջ, բայց հետո մնաց բո-
լորովին այդ ապականութիւններից, ապրեց բոլորովին մաքուր և
անարատ կյանքով, և իր ամբողջ կարողութիւնը գործ դրեց խեղ-
ճերի և զրկյալների պաշտպանութեան համար։ Ընթերցողին ենք
թողնում կարդալ Սասնեցու այդ էջերը՝ մի կողմից ծանոթանալու
համար պալատի ապականյալ բարքերին և մյուս կողմից՝ Մես-
րոպի մաքուր վարքին։

10

Այսպիսի բարեպաշտ և առաքինի մի անձ՝ զարմանալի չէ
որ շուտով տար իրեն կրօնական գրքերի ընթերցանութեան, նը-
րանց մեջ փնտրելով իր երկնասլաց հոգու հագուերդը և վշտահար
սրտի սփոփանքը աշխարհային ցավերի ու վշտերի մեջ։ Քանի
կարդում էր աստվածային գրքերը՝ հետզհետե ավելի էր լուսա-
վորվում իր միտքը և իր հոգին հետզհետե ավելի հեռու էր փախ-
չում աշխարհային ունայն մեծութիւններից։ «Եւ անդէն ուշ եղեալ
փութով ընթերցուածոց աստուածեղէն գրոց, որով առժամայն
լուսաւորեալ և թեամուխ միջամուխ յաստուածատուր հրամանացն,
հանգամանս. և ամենայն պատրաստութեամբն զանձն զարդա-
րեալ, հարկանէր զիշխանացն սպասաւորութիւնսն» (Կորյուն, էջ 7)։

Վերջապէս տեսաւ, թե ունայն է այս աշխարհը, անցավոր է
ամեն մարմնավոր մեծութիւն, պատիւ, իշխանութիւն և փառք,

թողեց իր աշխարհային պաշտոնները, հանեց իրանից իշխանական ցանկութիւնները և քրիստոնեական խաչն առնելով ուսը՝ կրօնավոր ձեռնադրվեց և մի վանք քաշվեց (ըստ Ավգերլանի, «Լիակատար վարք սրբոց», Ե, էջ 284՝ Գողթն գավառում): Վանքում նա հեռացած էր աշխարհային զբաղմունքներից և իր անձը միայն աստվածային գործերի նվիրելով՝ իր բազմաթիվ վանական եղբայրների մեջ՝ դարձել էր ամենից ընտիրն ու սրբակյացը:

Բայց Մեսրոպի պես սրբակրօն կրօնավորի համար դեռ վանքն էլ բավական չէր. նա ուզում էր ավելի հեռանալ աշխարհից, ավելի ինքնամոխփվել ու տալ իր անձը միայն և միայն երկնայինին: Ուստի շուտով հեռացավ նաև վանքից և մտավ ճշգրտավորական կարգը. «Եւ յետ աշնորիկ ըստ աւետարանական չափուցն՝ ի ծառայութիւն Աստուծոյ մարդասիրին դարձեալ, մերկանալը աշնուհետե գիշխանակիր ցանկութիւնսն. և առեալ զխաչն պարծանաց, ելանէր զկնի ամենակեցոյց խաչելոյն: Եւ հաճեալ հրամանացն ի խաչակիր գունդն Քրիստոսի խառնէր, և անդէն վաղվաղակի ի միայնակեցական կարգ մտանէր» (Կորյուն, էջ 7):

Վանականութիւնից ճշնավորութեան անցնելը Կորյունի այս տողերի մեջ շատ պարզ չէ, բայց ավելի հստակ կերպով է գրում Փարպեցին (էջ 34). «Յետ աշնորիկ տենչացեալ կարգի վանականութեան՝ երթալ ի վանս բազմութեան եղբարց, և ընկալեալ ըզկերպարանս վանականութեան՝ լինէր ընտիր յամենայնի և երեւելի. հրաժարէր յամենայն աշխարհագրօս երկրաւոր զբաղմանց: Ապա յանապատական կրօնս փոխեալ՝ զարմանալի երեւէր և հրուշակաւոր»:

Գեղեցիկ է նկարագրում Սասնեցին Մեսրոպի այս մտածութիւնները, աշխարհային կյանքի արհամարհանքը և ճշնավորական կյանքի դիմելը: «Լքեց ամեն բան, — ասում է նա, — կղկղանք համարեց և զլորման ու մահու պատճառ՝ ոսկին ու արծաթը, ակներն ու մարգարիտները, բեհեզն ու կերպասը, սանձազարդ երկվարներն ու երկարամազ ջորիները, զենքերն ու զարդերը, որոնք այս կենցաղի զբոսանքն են: Այսպես նաև թագավորների փառքը և իշխանների պատիվը և ռամիկների գովասանքը, ծաղկահոտ գինիները և արվեստավոր մատուպակները, քաղցրաձայն տավիղները և ուշատար քնարները և զողորիկ կերակուրները և սրանց նմանները, որ հիմարներն են ցանկանում ձեռք բերել այս կյանքում և ունեցողներն էլ երանի են տալիս...»:

Խորենացին Մեսրոպի այս մտադրութեան մեջ մի քիչ աւելի հեռատեսութիւն է դնում և նրա հրաժարումը աշխարհային

կյանքից համարում է ո՛չ թե միայն հասարակ կյանքի ցավերից հեռացում, այլ ասում է. «Տեսեալ թէ ի վերջ հասեալ է թագաւորութիւնն Հայոց, և զխոռովութիւնն նիւթ իւրոյ համբերութեանն գտեալ Մեսրոպայ... սա սիրեաց զմիակեցութեան զվարս, որպէս ասաց ոմն. Ի նաւահանգիստ փութալ նաւ խոռովեալ, և անձն ժռժկալ խնդրէ զանապատ» (Պորենացի, Գ, խէ):

11

Վերջացնելու համար այս գլուխը, պետք է քննել նաև այն խնդիրը, թե երբ մտալ Մեսրոպը արքունական պաշտոնի մեջ. սրանից է հետևում նաև Ներսեսի մոտ աշակերտելու վճռական հերքումը, ինչպես ասացինք վերը:

Հստ Պորենացու՝ Մեսրոպն արքունի քարտուղարութեան պաշտոնի անցալ Ներսեսի մահից հետո. «Ուսեալ առ Մեծին Ներսիսի, և յետ ելից նորա լաշխարհէ՝ ի դրան արքունի կարգեալ քարտուղար» (Պորենացի, Գ, խէ): Այսպես պիտի լինի նաև Մեսրոպ երեցի հաշվով (էջ 83, 110), քանի որ Մեսրոպը մինչև Ներսեսի մահը նրան գործակից և նրանից անբաժան էր, և քանի որ Ներսեսի մշտական ճամբորդութեանց ժամանակ Մեսրոպն էլ նրա հետ էր, բնականաբար չէր կարող պալատումն էլ քարտուղարութեամբ կամ զինվորների կրթութեամբ պարապել. ուստի հարկ է ընդունել, թե այս պաշտոնները ստանձնեց Ներսեսի մահից հետո:

Բայց այսպես ընդունելով՝ մի տարօրինակ դրոշմուն է ըստեղծվում Մեսրոպի համար: Ներսեսի մոտ աշակերտութեան ժամանակ, ինչպես տեսանք, Մեսրոպը ո՛չ թե պարզ մի աշակերտ էր, այլ ինչպես Մեսրոպ երեցն է նկարագրում, ճգնաւոր կրոնավոր. «Ընդ նմա և աշակերտն իւր Մեսրոպը, որ անուանեցաւ Մաշդոց. ամենաջն կրթութեամբ հոգևոր իրաց զանձնն տուեալ, բազում և անհեշտական իրաց և անհանգիստ գիշերալին, զհարկ քնոյ յոտնաւոր տքնութեամբ ի թօթափել ական վճարէր, ոչ սակաւ ժամանակս, այլ յովովս» (էջ 83): Այս ճգնական կրոնական կյանքը մինչև Ներսեսի վախճանը կատարելուց հետո, Մեսրոպը հանկարծ զինվորական ասպարեզն է մտնում, բայց հետո դարձալ զինվորականը թողնելով՝ վերստին կրոնական ասպարեզն է ընդգրկում: Որպեսզի կարենար զինվորական ասպարեզը մտնել, պետք է անշուշտ ենթադրել, թե Մեսրոպ թոթափել էր իրենից Գրիստոսի լուծը և նորից աշխարհական էր դարձել: Եւ անա այս է անկարելին. այսպիսի փոփոխամտութիւն, այսպիսի ուխտագանցութիւն մենք չենք կարող վերագրել Մեսրոպին:

Մեսրոպին Ներսեսի աշակերտ համարելը առհասարակ շատ է խանգարում կենսագրության ընթացքը և տեղիք է տալիս զանազան թյուր ենթադրությունների, որոնք ո՛չ պատմագիրների խոսքերով կարող են հաստատվել և ո՛չ էլ ուղիղ բանադատությունմբ: Այսպես, «Սուփերք»-ի հրատարակիչները (2, էջ 137) և Ավգերյանը («Լիակատար վարք սրբոց», Ե, էջ 282) համարում են, թե Մեսրոպը Ներսեսի նոտարն էր. մահվան ժամանակ ներկա գտնվելով՝ գրի էր առել նրա վերջին խոսքերը, աղոթքն ու գուշակությունները, թե գրել էր նախ նրա կենսագրությունը՝ իհարկե հունարեն և հետո թարգմանել հայերենի և կամ թե իր աշակերտներից մեկին պահելով՝ հայերեն գրել էր տվել: (Այս մասին տե՛ս նաև Զարբհանալյան, «Հայկական հին դպրութեան պատմութիւն», 1897 թ., էջ 563):

Թե Ներսեսի կենսագրությունը չի կարող լինել ո՛չ Մեսրոպի և ո՛չ էլ նրա աշակերտներից մեկի գրությունը՝ ցույց կտանք հետո՝ ԺԴ գլխում. թե նա նրա քարտուղարը չէր կարող լինել՝ բավական պարզ է այն հանգամանքից, որ այսպիսի երեւելի մի պաշտոն հիշատակել անկարելի է որ մոռանար Կորյունը և վերջապես անկարելի է, որ Մեսրոպը Ներսեսի քարտուղարը լիներ, որովհետեւ սրանով դեռ մի քիչ ավելի է բարձրանում այն կրոնական աստիճանը, որ տրվում է Մեսրոպին և որ թողնելու համար պետք է ուխտագրուժ լիներ նա:

Վերջապես կա տարիքի անհարմարությունը: Ներսեսը մեռել է 373 թվականին. Մեսրոպը մեռավ՝ 439-ին, և եթե ենթադրենք նույնիսկ, որ նա ապրել է 80 տարի, ուրեմն ծնված կլինի 359 թվականին, հետևաբար Ներսեսի մեռած տարին պիտի լիներ 14 տարեկան, և եթե գոնե 2 տարի ծառայած լիներ Ներսեսի մոտ իբրեւ քարտուղար, ուրեմն կաթողիկոսական քարտուղարության պաշտոնի անցած պիտի լիներ 12 տարեկան հասակում: Բայց մենք ենթադրում ենք, որ Մեսրոպը ծնված պիտի լինի 364 թվականին, հետևաբար Ներսեսի մեռած ժամանակ պիտի լիներ 9 տարեկան, իսկ նրա մոտ քարտուղար մտնելու ժամանակ՝ 7 տարեկան! (Այսպես է հաշվում նաև Խալաթյանցը, «Арм. Аршакиды», էջ 317 և մերժում Մաշտոցի քարտուղարությունը Ներսեսի մոտ):

ԱՌԱՋԻՆ ՔԱՐՈՉՉԱԿԱՆ ԳՈՐԾՈՒՆԵՈՒԹՅՈՒՆ

(Լուսավորություն Գործան)

1

Ճգնավորությունը Հնդկական աշխարհի ծնունդ է: Մի կողմից չորրորդ դասակարգի մարդիկ և ստրուկներ, նեղված բարձր դասակարգերի զրկանքներից, տանջանքից ու տառապանքից, և մյուս կողմից թուլամորթ բուդդայական ստորին աստիճանի կրոնավորներ, փախչելով գործից ու աշխատանքից, քաշվում էին անտառները՝ ապրելու համար այնտեղ: Երկրի կլիման ոչ միայն հանդուրժում, այլև քաջալերում էր այս կյանքը: Ո՛չ բնակարան էր պետք և ո՛չ հագուստ. ծառերից քաղված մի կոկոս կամ մի բուռ բանան բավական էր սնունդի համար:

Երբ քրիստոնեությունը հիմնվեց, բուդդայականների օրինակով Եգիպտոսի տառապյալ քրիստոնյաներն էլ անցան ճգնական կյանքի: Այստեղ էլ երկիրը հանդուրժում էր ճգնությունը՝ իր տաք կլիմայով և ձրի արմավով:

Եգիպտոսի օրինակին հետևեցին մյուս երկրների քրիստոնյաները. բայց կլիմայի անհարմարությունը չքաջալերեց այդ և ճգնավորությունը մնաց շատ սահմանափակ, մինչև որ իսպառ խափանվեց:

Ճգնավորությունը Ծ-րդ դարի հայոց մեջ էլ անսովոր երևվույթ էր: Չհաշվելով ծուլերին ու թուլամորթներին, նրան էին դիմում ո՛չ միայն ուսումնական ու կրթված հոգևորականներ, այլև ազնվականներ ու իշխաններ: Բայց եթե վերջինները միայն աշխարհային կյանքի ցուրտ արհամարհանքի պատճառով էին հեռանում քաղաքներից, ընդհակառակը, ուսումնաստենչ կրոնավորների ճգնավորությունը ավելի բարձր նպատակ ուներ: Սրանք քաշվում էին լեռներն ու քարայրները այն նպատակով, որ աշխարհային զբաղմունքներից ազատ մնալով՝ կարողանային իրենց անձը բոլորովին նվիրել աստվածային գիտության, հոգևոր կրթության և կրոնական բազմաթիվ գրքերի մտադյուր ընթերցանության: Ճգնավորական կյանքը նրանց համար այն մարդարանն էր, ուր մարմինը զանազան չարքաշություններով վարժվելով՝ ընդունակ էր դառնում տոկալու ամեն նյութական զրկանքի, նեղության ու տանջանքի: Այս տեսակ ճգնավորների մենակեցությունը ցմահ չէր լինում, այլ այնչափ միայն, որչափ բավական էր մարմինը հաղ-

թահարելու, միտքը ուսմունքով կրթելու և հոգին ազնվացնելու համար: Եվ այս բանը ձեռք բերելուց հետո՝ ճգնավորները թողնում էին քարայրը, մտնում էին դարձյալ աշխարհ, և քարոզությամբ ու վարդապետությամբ կնքում իրենց արդյունավոր կյանքը:

2

Ահա այսպես էր նաև Մեսրոպի ճգնավորությունը, որի վրա բավական տեղեկություն են տալիս Մեծ և Փոքր Կորյունը, և հետնաբար՝ Կարապետ Սասնեցին: Այս հեղինակների խոսքով Մեսրոպը շատ խստամբեր ճգնավորական կյանք վարեց. նա վարժեցրեց իրեն բոլոր տեսակի չարքաշությանց, այսպես «միաւորութիւն», ալսինքն՝ ամեն մարդուց հեռու, բոլորովին մենակ ապրելը, լեռնակեցութուն, դիմանալ քաղցի և ծարավի, քաղցած ժամանակ ուտել միայն լեռնային խոտեր, փակվել, մնալ խավար ու անլույս տեղերում, խիստ ցուրտ ժամանակ մնալ մերկ, ուրիշ օրեր հագնել միայն խորազն ու քուրձ, փոխանակ անկողնում քնելու՝ տարածվել չոր հողի վրա, կտրել քունը և գիշերային հանգիստը, և եթե այդ կարիքը հաղթե՞ր մարմնին՝ ոտքի վրա միայն երկար կանգնած մնալով՝ մոռանալ և ալլն: Ահա Կորյունի խոսքերը. «Բազում և ազգի ազգի վշտակեցութիւնն ըստ աւետարանին կրէր ամենայն իրաց: Ամենայն կրթութեամբ հոգեւորացն զանձն տուեալ միաւորութեամբ, լեռնակեցութեան, քաղցի և ծարաւոյ և բանշարաճաշակութեանց, արգելանաց անլուսից, խորազնագգեստ և գետնատարած անկողնոց: Եւ բազում անգամ զհեշտական հանգիստ գիշերոյն և զհարկ քնոյ յոտնաւոր տքնութեանն ի թօթափել ական վճարէր» (Կորյուն, էջ 7): Գրեթե նույն բառերով է նաև Փոքր Կորյունը (էջ 6—7):

Ավելի գեղեցիկ է նկարագրում Սասնեցին, որի խոսքով Մեսրոպը ոչ միայն մարդեց իր մարմինը չարքաշությամբ, այլև բարձրացրեց իր հոգին կրոնական կրթությամբ, պարապեց միշտ Ս. Գրքի ընթերցանությամբ, սանձեց լեզուն՝ որ ունայն խոսքերից հեռու մնա, բերանը քնար դարձաւ, ատամները լար, շրթունքը մատներ, լեզուն կնտնտոց, և հոգին Աստուծու հոգու հետ խառնելով՝ երգեց Սուրբ Երրորդության փառքի համար (տե՛ս էջ 33—35):

3

Այսպես Մեսրոպը բավական ժամանակ իրեն մարմնական ու հոգեկան կրթության նվիրելուց հետո երբ զգաց, թե հասավ

ցանկալի աստիճանին, այն ժամանակ սկսեց աշակերտներ հավաքել և վարժեցնել նրանց մի կողմից ճգնական կյանքի և մյուս կողմից ավետարանական վարդապետության: Բայց այս դպրոցը քաղաքներում կամ վանքերում չէր, այլ, ինչպես Կորյունի խոսքերից երևում է, այն անապատներում և քարայրներում, ուր ճգնում էր Մեսրոպը մինչև այն ժամանակ, «եւ զայս ամենայն առնէր ոչ սակաւ ժամանակա, և գտեալ նա զոմանս՝ յինքն յարեցուցանէր աշակերտեալ նմին սովորական ավետարանութեան» (Կորյուն, էջ 7): Այսպես ուրեմն, այս նորեկները ո՛չ միայն մի տեսակ ճգնակիցներ էին Մեսրոպին, այլև աշակերտներ, որոնց վրա փորձեց Մեսրոպն առաջին անգամ իր վարդապետական գործունեությունը:

Անանունն այս աշակերտների թիվը քառասուն է դնում. «եւ երանելին Մեսրոպը ունելով ընդ ինքեան աշակերտեալս անձինս քառասուն խարազնազգեստս և բոկագնացս, տքնելով միշտ աղօթիւք ի լերինս և ի փապարս խնդրելով յԱստուծոյ վասն իրացս այսոցիկ» (էջ 9):

Մերժելով Ներսեսի մոտ աշակերտությունը, մերժում ենք նաև բոլոր այն կապակցությունները, որ ենթադրվում են երկուսի միջև՝ հիմնվելով նույն աշակերտություն վրա. մերժում ենք Մեսրոպի նախավոր կրոնավորությունը և սրան իբր բնական հետևվանք՝ Մեսրոպի ուխտազանցությունը. վերջապես մերժում ենք ընդունել, թե Մեսրոպի քաղաքական պաշտոնը հաջորդություն կամ հետևանք էր Ներսեսի մահվան:

1. Մեսրոպը ծնվել է Տարոնի Հացեկաց գյուղում.— 2. Վարդան անունով մեկի որդին էր. ազնվական չէր, բայց կարող էր լինել «կարճագատ».— 3. Նա չի աշակերտել Ներսեսին.— 4. Նախական կրթությունը ստացել է Տարոնում.— 5. Գիտեր հունարեն, պարսկերեն և ասորերեն.— 6. Մի քիչ տեղյակ էր վրացերենի, բայց աղվաններեն չգիտեր.— 7. Տարոնից դնաց Վաղարշապատ, եղավ նախ արքունի դիվանագլխի, հետո զինվորական.— 8. Այստեղ էլ շարունակեց իր ուսումը.— 9. Արդարությունամբ և բարեխղճությամբ կատարում էր իր պաշտոնը.— 10. Չսիրեց աշխարհային կյանքը և կրոնավոր դառնալով՝ վանք մտավ, հետո էլ ճգնավոր դարձավ.— 11. Չի եղած Ներսեսի քարտուղար և ոչ էլ նրա օգնականը՝ մինչև նրա մահը:

Որչափ էլ որ տաք էր Մեսրոպի սերը դեպի անապատական կյանքը, այնուամենայնիվ նա չէր կարող սառնությունբ վերաբերվել իր ժողովրդի խավար ու անկյալ վիճակին: Տեսել էր նա, թե ի՞նչպես այդ ժողովուրդը խոր սպիտակության և հեթանո-

սական նախապաշարմունքների մեջ խարխափում էր: Մտածելով ժողովրդի մասին, իր հոգին զայրանում և իր սիրտը բարի նախանձով բորբոքվում էր: Միթե ինքը միայն իր անձի՞ կրթությամբ պիտի զբաղվեր. փոխանակ իր հոգին միայն կրթելու, ավելի հաճելի գործ կատարած չպիտի լիներ, եթե ամբողջ ժողովրդի հոգին կրթեր. «Ո՞չ ապաքեն դրախտը մի տնկից ավելի է և բովանդակ երկինքը՝ մի հատիկ աստղից» (Սաանցի, էջ 37—38):

Այսպիսի մտածությամբ, հոգեկան այսպիսի ներշնչությամբ, լայն հասարակության օգտակար լինելու ցանկությամբ լցված՝ հրաժեշտ ավեց Մեսրոպն իր լեռներին, իր ճգնական քարայրներին, և իր հետ առնելով իր աշակերտներին ու ընկերներին, Գողթան գավառի բարբարոս ու անկիրթ տեղերն իջավ քարոզության համար. «Առեալ այնուհետև երանելոյն զհաւատացեալս իւր, զի մեալ իջանէր յանկարգ և յանդարման տեղիս Գողթան» (Կորյուն, էջ 7):

4

Այստեղ հարց է ծագում, թե ո՞ւր և ո՞ր գավառումն էին այն լեռներն ու քարայրները, որտեղ Մեսրոպն այնքան ժամանակ ճգնական կյանք վարեց: Ըստ Պորենացու, այդ վայրը Գողթն գավառումն էր. «Եւ երթեալ ի գաւառն Գողթան բնակէ, զմիայնակեցութեան վարս ստացեալ» (Պորենացի, Գ, խէ): Սրանից է առնում նաև Ստեփանոս Օրբելյանը, որ Մեսրոպի ճգնավայրը համարում է Գողթան գավառը, Սիսական կողմը. «Կամեցաւ թաքուցանել զինքն ի խոռվարար կենցաղոյս. և առեալ զձև միայնակեցութեան՝ փութալը ի նաւահանգիստն: Եւ եկեալ ի Սիսական կողմն՝ հաճեցաւ բնակիլ ի գեղեցիկ գաւառն Գողթան, և խոտամբեր ճգնութեամբ զբաղում աւուրս առաքինացեալ» (Ղլուխ ԺԴ, էջ 37—38): Բայց ո՞չ Կորյունը, ո՞չ Փարպեցին և ո՞չ էլ Սաանցին հիշում են Գողթն գավառը իբրև ճգնավայր Մեսրոպի: Կորյունի այս շատ պարզ վկայությամբ (տե՛ս վերը) Մեսրոպ ճգնական կյանք վարելը վերջացնելուց հետո՝ միայն հավաքեց իր աշակերտներին և իջավ Գողթն գավառը. ուստի պետք է կարծել, թե այստեղ չէր իր ճգնարանը: Բայց Կորյունի խոսքից կարելի է հետևել նաև, որ եթե Մեսրոպի ճգնավայրը Գողթն չէր, նրանից էլ շատ հեռու չէր. այնպես որ, Պորենացու վկայությունը, որ Կորյունի հիշյալ խոսքի վրա միայն հիմնված մի ենթադրություն է, ճշմարտությունից շատ հեռու չէ:

Երբ Տրդատի օրով քրիստոնեութիւնը քարոզվեց, ամեն տեղ անմիջապէս չընդունեցին. ամենից ավելի համակիր եղան այս շարժման Այրարատ գավառն ու արքունիքը. բայց հեռավոր գավառներում առ երեսս միայն ընդունվեց նոր կրօնը: Հին կրօնի հետքերը, հեթանոսական բազմաթիւ սովորութիւններ մնացին: Երբ հունական ազդեցութիւնը թուլացավ և պարսկական ազդեցութիւնը զորացավ Հայաստանի վրա, հին կրօնի այդ թաքուն հետքերն էլ հետզհետե ավելի ազատ երևան եկան: Ոմանք նույնիսկ հայտնի կերպով սկսեցին հետեւել նախկին հեթանոսական պաշտամունքին: Պատմագիրների միաբան վկայութեամբ այս վիճակումն էին գտնվում հատկապէս Հայաստանի Գողթան և Սյունյաց գավառները. «Զի ի նուազիւ թագաւորութեանն Հայոց համարձակեցաւ ամենայն ոք ըստ իւր բարուց ընթանալ, որպէս և աստ. զի աղանդն հեթանոսական դեռ ևս ղողեալ կայր ուրեք ուրեք ի գաւառն Սիսական և ի Գողթն, այժմ համարձակեալ երեւեցուցին... Ժանեաւ զկրկին երեւել աղանդոյն կռապաշտութեանն» (Օրբելյան, ԺԴ): Նույնպէս ըստ Խորենացու (Գ, 1ւէ), «և որ ի նմա ղողեալ աղանդն հեթանոսական, թագուցեալ յաւուրսն Տըրդատայ մինչև զայն ժամանակս, և ապա յայտնեցաւ ի վատթարել թագաւորութեանն Արշակունեաց».— «Քանզի մնացեալ արմատ դառնութեան հեթանոսական աղանդոյն¹ ի ժամանակի անիշխանութեանն ի վեր երեւեալ՝ ի հուզումս տարածեցաւ» (Խորենացի, Գ, 4):

6

Մեսրոպը իր աշակերտների հետ գիմելով Գողթն գավառը, իսկույն սկսում է քարոզչութեան, նպատակ ունենալով ջնջել հեթանոսութեան վերընձնուղած բողբոջները և քրիստոնեութեան լուսը տարածել ամբողջ գավառում: Մեսրոպին ընդառաջ է դալիս Գողթն գավառի իշխանը և սիրալիր ընդունելութիւն ցույց տալիս նրան: Կորյունն այս իշխանի անունը թեև հայտնապէս չի հիշում այստեղ, բայց մի քանի էջ հետո, Մեսրոպի երկրորդ քարոզչութեան ժամանակ, նշանակում է Շարաթ (էջ 14): Խորե-

¹ Չամչյանը («Պատմութիւն Հայոց», Ա, էջ 765) կարծում է, թե Գողթն գավառի այս աղանդը նույն էր բորբորիտոնների աղանդի հետ, և թե երկուսն էլ արևորդիներն էին, այն է խառնուրդ օտարազգի և ոչ հայ հեթանոսների, զրադաշտական հավատալիքներով այլափոխված:

նացին (Գ, խէ) սրա տեղ ունի Շաբիթ. («աղանդն... զայն եբարձ օգնականութեամբ իշխանի գաւառին, որում անուն էր Շաբիթ»): Օրբելյանը ճանաչում է Շաբիթա անունով. «Օգնութեամբ բարեպաշտ իշխանին Սիւնեաց Վաղինակայ... նմանապէս և զԳողթն սրբեալ ի ձեռն իշխանին նորա Շաբիթայի» (Օրբելյան, ԺԴ). և վերջապէս Փոքր Կորյունը գնում է Շաբիթ. «Երթալը ի Գողթն, որում ընդ առաջ լինէր իշխանն Շամբիթ»: Այս չորս ձևերից (Շաբաթ, Շաբիթ, Շաբիթա, Շամբիթ) լավագույնն է առաջինը, որ տալիս է Կորյունը, ըստ որում ծագում է ասորերէն Šabbadā բառից և միևնույն է «շաբաթ» օրվա անվան հետ (հմմտ. ուրբաթ և կիրակի օրվա անունները՝ նաև իբրև անձի անուն):

Շաբաթ իշխանի մասին գովեստով են խոսում Մեծ և Փոքր Կորյունը, անվանելով նրան երկյուղած, աստվածասեր, հավատարիմ և բարեպաշտ մարդ. այսպէս՝ Կորյուն, էջ 7, «Այլ և ընդ առաջ ելանէր նմա իշխանն Գողթան, ալը երկիւղած և աստուածասէր, ըստ աշակերտաց հաւատոցն Քրիստոսի». և էջ 14՝ «հաւասարութեամբ բարեպաշտին Շաբաթայ»: Նույնպէս Փոքր Կորյուն, էջ 7՝ «Իշխանն Շամբիթ, և սիրով ընդունէր որպէս զժառայ Աստուծոյ բարձրելոյ. և բարեպաշտութեամբ սպասաւորէր ըստ աշակերտական հաւատոցն ի Քրիստոս»:

Ահա այս իշխանը իր ձեռքից եկած օգնությունը չի խնայում Մեսրոպին: Մեսրոպն էլ իր բոլոր աշակերտներին ցրվելով գավառում և անդուլ անդադար քարոզություններ անելով, կարճ ժամանակում հաջողում է հասնել իր ցանկալի նպատակին. — վերանում են հեթանոսական սովորությունները, ջնջվում է կռապաշտական աղանդը և ամբողջ գավառը նորից քրիստոնեական լծին է հնազանդվում: «Իսկ երանելոյն վաղվաղակի գաւառարանական արուեստն ի մէջ առեալ, ձեռն արկանէր գաւառովն հանդերձ միամիտ սատարութեամբ իշխանին. գերեալ զամենեսեան ի հալրենեաց աւանդելոց, և ի սատանայական դիւապաշտ սպասաւորութենէն՝ ի հնազանդութիւն Քրիստոսի մատուցանէր» (Կորյուն, էջ 7):

Մեսրոպի ձեռքով կատարված այս քարոզությունը պատմա-գիրները նմանեցնում են Գրիգոր Լուսավորչի քարոզության. և այն հրաշալիքներն ու դեերի փախուստը, որ Ագաթանգեղոսը տալիս է Լուսավորչին, այս պատմագետներն էլ տալիս են Մեսրոպին. մինչև անգամ ոմանք կոչում են նրան «երկրորդ Լուսավորիչ» (այսպէս, օրինակ՝ Հովհաննես Իմաստասեր, էջ 66 և Հայսմավուրքը): Ըստ Կորյունի «Եւ յորժամ ի նոսա զբանն կենաց սերմանեալ, լայսնի իսկ բնակչաց գաւառին՝ նշանք մեծամեծք երևէին, կեր-

պակերպ նմանութեամբ դիւացն փախստական լինելով, անկանէին ի կողմանս Մարաց» (Եղնիկ, էջ 7):— «Ուր նշանք աստուածալինք լինէին՝ որպէս առ սրբովն Գրիգորիւ. հալածական լեալ դեւք մարմնաւոր տեսեամբ անկանէին ի կողմանս Մարաց» (Սոբնացի, Գ, խէ):— «Յորոյ ի ձեռն մեծամեծ սքանչելիք երեւալ, դիւաց կերպ ի կերպ լինելով՝ զաղաղակ բարձեալ յամենեցուն լսելիս հնչեցուցանէին զհալածանս իւրեանց, անկանելով ի կողմանս Մարաց» (Փռքր Կորյուն, էջ 8):— Քրիստոնեական հասկացողութեամբ դեերի հալածական փախուստը շատ սովորական տեղիք է, իսկ հայոց մեջ այդ հալածական դեերը փախչում էին կա՛մ Կովկաս և կա՛մ Մարաստան (հմմտ. Ագաթանգեղոս, ճը):

Մեսրոպի գործած ալս հրաշքները, ասում է Փռքր Կորյունը (էջ 8), ազդում էին աշակերտների վրա, որոնք ավելի էին լսում իրենց ուսուցչի պատմիւրները. «Վասն որոյ առաւել ունկնդիր լինէին աշակերտեալքն հոգեկրօն վարդապետին, վասն հաւատոց և վարուց որ նոցա աւանդեցան ի սուրբ հարց մերձաւորաց Քրիստոսի գրովք սրբովք»:

Գեղեցիկ մտածութիւններ ունի այստեղ Լեոն՝ Գողթնի քարոզութեան առթիւ. «Նորից քրիստոնեութիւնը հենվում էր հրամանի, իշխող գաղազանի վրա: Կրկնվում են Տրդատի ժամանակները... Այդ դեերը, ինչպէս և Գրիգոր Լուսավորչի ժամանակ, հեթանոսութեան պաշտոնյաներն ու կողմնակիցներն էին, որոնք տեղի տվին բռնութեան, ուժին և փախան» (Լեո, «Ս. Մեսրոք», էջ 156—157): Լեոն հենթադրում է ուրեմն, որ Մեսրոպը՝ Շաբաթ իշխանի օգնութեամբ՝ նյութական հալածանք է հանել հեթանոսների դեմ, բայց ինքն է ընդունում, որ այդ հալածանքը հակամալից էր, և ավելացնում է. «Հաղթութիւնը դառն տրամութիւն էր նրա համար. հաղթողը նույնիսկ լաց էր լինում և ասում. Տրամութիւն է ինձ և իմ սրտի ցավերը անպակաս են իմ եղբայրների և ազգականների համար: Ո՛վ գիտե, գուցե մի քանդված մեհյան կամ մի արլունաթաթախ դիակ փորփորում էր նրա լուսավոր միտքը և տանջում նրան իբրև լուռ, արլունոտ հարցեր. ինչո՞ւ ալս անգթութիւնը, ինչո՞ւ ալս հարկադրանքը. մի՞թե մարդը մեղավոր է, որ պաշտում է իր լավ հասկացածը»:— Եվ ահա Լեոն այստեղ է դնում գրերի գլուտի գաղափարի առաջին սաղմերը. գի՛ր տուր մարդուն, գի՛րք տուր տգետին և դա կլինի սրից ու թրից ավելի հուժկու մի միջոց՝ գիտութիւն և կրթութիւն տարածելու համար:

Գողթն գավառը քարոզելուց և լուսավորելուց հետո, Մեսրոպն, ըստ խորհրդացու, անցել է նաև Սյունյաց աշխարհը, որ գրեթե նույն դրություն մեջ էր գտնվում, ինչ որ Գողթնը: Այստեղ էլ Մեսրոպը կատարել է նույնպիսի քարոզություններ և լուսավորել է երկիրը՝ Վաղինակ իշխանի օգնությամբ: «Եւ ոչ ինչ լայնցանէ պակաս արարեալ գտանի և Սիւնեաց աշխարհին, օգնականութեամբ նորին իշխանին, որ կոչէր Վաղինակ» (Խորենացի, Գ, խէ):

Բայց այս քարոզությունը և լուսավորությունը, որ չգիտե Կորյուն և որ առանց քննության ընդունել են մեր նոր պատմագիրներից շատերը, գոյություն չունի: Այս սխալը կատարել է Խորենացին կա՛մ թյուրիմացությամբ Կորյունի պատմածը սխալ հասկանալով և կա՛մ դիտմամբ աղճատելով այն: Կորյունն արդարև գիտե Սյունյաց աշխարհի քարոզությունը Գողթն գավառի քարոզությունից անմիջապես հետո, դարձյալ Մեսրոպի ձեռքով, բայց այս բանը զնում է ո՛չ թե Մեսրոպի առաջին քարոզչական գործունեության ժամանակ, այլ գրերի գլուտից հետո, երկրորդ քարոզչական գործունեության ժամանակ, այնպես որ թեև Գողթն գավառը բախտ ունեցավ երկու անգամ վայելելու Մեսրոպի քարոզությունը, սակայն նրա սահմանակից Սյունյաց գավառը՝ միայն մեկ անգամ (հմտ. Կորյուն, էջ 14): Կորյունը (էջ 14—20) շատ մանրամասն կերպով պատմում է Մեսրոպի երկրորդ քարոզչական գործունեությունը, մյուս պատմագիրները աշխատում են ըստ կարելույն համառոտել այն. օրինակ՝ Փարպեցին և Փոքր Կորյունը ոչինչ չեն ասում այս ընդարձակ ճանապարհորդությանց մասին, Փարպեցին նույնիսկ չի հիշում Վրաց և Աղվանից լուսավորությունը, իսկ Խորենացին նրանց մի մասը կրճատելով՝ կազմում է իր Կ գլուխը, Վրաց և Աղվանից լուսավորությունն էլ, որ նույնպես երկրորդ քարոզչական շրջանին է պատկանում, մյուսներից բաժանելով՝ զնում է առանձին գլխով (=ԾԴ): Բայց պետք է նկատել, որ Սյունյաց լուսավորությունը չի գտնվում Խորենացու Կ գլխում, մինչդեռ Գողթն գավառի երկրորդ քարոզությունը կա. ուստի և պետք է ասել, թե Սյունյաց քարոզությունը միայն տեղափոխություն է կրած Խորենացու մոտ՝ փոխադրվելով նրա ԽԸ գլուխը:

Սակայն Օրբելյանը, որ միջոց չունեի պատմագիրների տարբերությունները ճշտելու, նկատելով, որ Սյունյաց մի լուսավորություն կա Խորենացու մոտ առաջին քարոզչական գործունեության

ժամանակ, նույնպես Կորյունի մոտ երկրորդ քարոզչություն ժամանակ, հետեցնում է, թե Սյունիքն էլ բախտ է ունեցել երկու անգամ լուսավորություն վայելելու: Ուստի և միջին ճանապարհ բռնելով, պատմում է նախ (գլուխ ԺԴ)՝ առաջին քարոզչությունը Մեսրոպի ձեռքով, և երկրորդ (գլուխ ԺԵ)՝ երկրորդ քարոզչությունը, բայց վերջինի մեջ ամեն դեր տալով Մեսրոպի աշակերտ Անանիա եպիսկոպոսին: Ավելի ծանր մի փոփոխություն, որ Օրբելյանը գիտակցաբար մտցրած պիտի լինի, այն է, որ Գողթն գավառում հիշատակված հրաշագործություններն ու դեերի փախուստը դնում է իբր պատահած Սյունյաց գավառում, և այս անշուշտ իր ընտրած նյութին և իր հայրենի գավառին մի քիչ ավելի նըշանակություն տալու համար: Ահավասիկ իր պատմածը. «Յուզից և զկրկին լուսաւորութիւն ախար աշխարհի ի ձեռն սուրբ և յոգնեալնալ առն Մաշտոցի՝ Մեսրոպ կոչեցելոյ:... և սկսեալ ի քարոզութիւն՝ մեծամեծ և անագին նշանօք ոչինչ ընդհատ քան սրբուն Գրիգորի, ի հաւատ ածել զաշխարհս Սիսական հրամանաւ և օգնութեամբ բարեպաշտ իշխանին Սիւնեաց Վաղինակայ, սրբել զկապաշտութիւնն և խորտակել զկուռս թաքուցեալս: Նմանապէս և զԳողթն սրբեալ ի ձեռն իշխանին նորա Շաքիթայի: Եւ այնքան հալածեաց զբազմութիւն դիւացն, որք մարմնաւոր տեսլեամբ իբր զծուխ ծառացեալ՝ գունդ գունդ բարձրացեալ վայլի և աղաղակաւ գնալին փախստեայ. և անցեալ ընդ Երասխ՝ անկանէին ի կողմն Մարաց» (Օրբելյան. ԺԴ):

8

Այստեղ պետք է մի ակնարկ գցել հայոց այն ժամանակվա, եթե կարելի է այսպես ասել, գրական վիճակի վրա: Հայերը չունենալով սեփական գիր, չունեին հետեաբար նաև սեփական գրականություն: Բայց այնպիսի մեծ և բազմաժողովուրդ մի տերություն, ինչպես էր այն ժամանակ Հայաստանը, որ ուներ պաշտոնական բազմաթիվ հարաբերություններ պարսից և հունաց հետ, մյուս կողմից քրիստոնեական ընդարձակ քարոզչություն ո՛չ միայն Հայաստանում, այլև հարևան երկրներում, պետք էր, որ մի միջոց գտներ իր այդ պետքերը լրացնելու համար: Այս միջոցը գտել էին հայերը, հարևան երեք մեծ ազգերի, այն է, պարսից, հունաց և ասորւոց լեզուները փոխ առնելով գրականության մեջ: Խոսակցության մեջ հայերը միշտ գործ էին ածում իրենց բնիկ լեզուն (հայերենը), բայց երբ հարկ էր լինում նույն խոսակցությունը կամ որևէ բան գրավոր հաղորդելու, անմիջապես դիմում

էին այդ երեք լեզուներից մեկին: Ուրիշ խոսքով՝ հայոց բանավոր գրականությունը հայերեն էր, իսկ գրավոր գրականությունը՝ պարսկերեն, հունարեն կամ ասորերեն:

Սրանցից առաջինը շատ հին ժամանակներից սկսած գործածական էր Հայաստանում, ասորերենը քրիստոնեություն հետ մըտավ Հայաստան, իսկ հունարեն լեզուն մուտք էր գտել մեր երկիրը քրիստոնեությունից էլ առաջ, Տիգրան Մեծի ժամանակից: Այս հունասեր թագավորը ո՛չ միայն իր պալատում մտցրել էր հունարենի ուսումը, այլև հասարակության համար մատչելի էր դարձրել այն: Երբ Տիգրանակերտը պաշարվեց հռոմայեցիներից, հույն դերասանները ներկայացումներ էին տալիս քաղաքում: Տիգրանի որդին՝ Արտավազդը, այնքան առաջ էր գնացել հունարենի ուսման մեջ, որ հունարեն ողբերգություններ էր գրել: Տիգրանի և նրա հաջորդ բազմաթիվ հայ թագավորների դրամները կրում են հունարեն վերապատվություն. այսպես, օրինակ՝ Արտավազդի, Զարեհի, Էրատուլի, Սանատրուկի, Ռոմնի, Գոտարզի, Վաղարշի և ուրիշների դրամները: Խոսքով Առաջինի հիմնած սահմանաքարերը, ըստ Խորենացու, հունարեն լեզվով էին. Տրդատի հիմնած հովանոցը Գառնիում կրում էր հունարեն արձանագրություն: Ըստ Զենոնի՝ Արձան քրմապետի արձանագրությունը Տարոնում՝ հունարեն և ասորերեն լեզուներով էր, ինչպես որ Ս Կարապետի գերեզմանի արձանագրությունն էլ ասորերեն էր: Սեբեոսի արձանագրության բնագիրը, որ իբր թե Ագաթանգեղոսը պրել էր Տրդատի պալատի սյուների վրա, հունարեն էր: Վերջապես հունարեն է շատ ավելի հետին ժամանակից՝ Ներսես Շինորի արձանագրությունը Զվարթնոցում:

Այն ժամանակվա հայոց վիճակը կարելի է համեմատել ճիշտ արդի քրդերի, լազերի, չերքեզների և ուրիշ անգրագետ ազգերի վիճակի հետ: Սրանք, մինչև խորհրդային շրջանը, թեև ունեին հարուստ բանավոր գրականություն, բայց սեփական գիր չունենալով, երբ պետք ունենալին իրենց միտքը գրավոր հաղորդելու, դիմում էին այս կամ այն հարեան լեզվին: Այսպես՝ քրդերը պարսկերենի կամ թուրքերենի, լազերը՝ թուրքերենի, չերքեզները՝ վրացերենի, թուրքերենի կամ երբեմն էլ ռուսերենի և այլն: Կրոնական քարոզության համար քուրդ, լազ կամ չերքեզ կրոնավորները նախապես սովորում էին արաբերեն և այս լեզվին տիրապետելուց հետո ժողովրդի առաջ կարդում էին Դուրանը արաբերեն լեզվով, քուրդը՝ քրդերեն, լազը՝ լազերեն, չերքեզը՝ չերքեզերեն և այլն:

Ճիշտ այս վիճակումն էինք նաև մենք հայերս այն ժամանակ: Պարսկերեն և հունարեն լեզուները, բայց անշուշտ մանա-

վանդ պարսկերենը, ընդունված էին պաշտոնական թղթերի մեջ, ինչպես կալվածագրեր, դաշնագրեր, պայմանագրեր և այլն (հմմտ. Պորենացի, Գ, գ. «Քանդի գտանին... և գիր Պարսից և Յունաց, որովք այժմ գիւղից և գաւառաց ևս և իւրաքանչիւր տանց առանձնականութեանց, և հանուրց հակասութեանց և դաշանց այժմ առ մեզ գտանին անբաւ գրուցաց մատեանք, մանաւանդ որ ի սեպհական ազատութեան պայագատութիւն»): Պարսկերենը և հունարենը ընդունված էին անշուշտ նաև քաղաքական հարաբերութեանց մեջ, այնպես որ հայոց թագավորից պարսից թագավորին գրված թղթերը պիտի գրվեին պարսկերեն, իսկ հունաց կայսեր գրվածները՝ հունարեն: Ըստ Փարպեցու (էջ 24), Պոսրով Գ. և Վառձապուհ թագավորների ժամանակ պալատական դիվանից դուրս եկած արքունի վըճիռներն ու հրովարտականքն էլ գրվում էին հունարեն կամ ասորերեն. «Վասն զի ասորի և յոյն գրով վճարէին յայնժամ զգործ թագաւորին Հայոց՝ արքունի դպիրքն. զվճռոցն և զհրովարտականքն»:

Քրիստոնեական քարոզության համար ընդունված լեզուներն էին հունարեն և ասորերեն: Դեռ 4-րդ դարի սկզբից, երբ Լուսավորչի հետ Հայաստան թափվեցին հուլին և ասորի կրոնավորների խմբերը, սրանց հետ ընդունվեց նաև այդ երկու լեզուների գործածութիւնը: Սկզբում անշուշտ այդ կրոնավորները իրենց անիմանալի լեզվով էին կարդում ավետարանը, աղոթքներ էին ասում և քարոզում հալ ժողովուրդին, որ, իհարկե, ոչինչ չէր հասկանում: Բայց ժամանակ անցնելով ձեռն փոխվեց. ասորի կրոնավորները հայերեն էլ սովորեցին ու թեև ավետարանը և աղոթքները ասորերեն էին կարդում, բայց միևնույն ժամանակ նրանց բացատրութիւնը տալիս էին հայերեն: Սրա համեմատ նաև հուլին կրոնավորները: Ավելի բազմաթիվ էին ասորերենով ու հունարենով կրթված հայ կրոնավորները. Եղեսիայի և Բլուզանդիոնի դպրոցները բաց էին հալ երիտասարդների առաջ, որոնք երկար ժամանակ պարապելով այդ դպրոցներում, ձեռք էին բերում հարկավոր պաշարը և վերադառնում Հայաստան՝ նույն ձևով վարդապետելու: Բացի սրանից, բուն իսկ Հայաստանում կալին հունական և ասորական դպրոցներ, որոնց սկզբնավորութիւնը քրիստոնեության մուտքից հետո է: Այսպիսի դպրոց բաց արեց նախ Տրդատ թագավորը (ըստ Ագաթ. 626). «[Տրդատ] ժողովեաց զբազմութիւն մանկաւոյ և զնոսա լերկուս բաժանեալ, զմանս յասորի դպրութիւն կարգել և զմանս ի հելլէն»: Նույն տեսակ դպրոցների բացման զարկ տվեց նաև Ներսես Մեծը (հմմտ. Բուզանդ, Դ, գ):

Ահա այս դպրոցներն ավարտող հունագետ կամ ասորագետ հայ քարոզիչներն էին, որ կրում էին «թարգմանիչ» տիտղոսը:

Սկզբներում, թեև թե՛ հունարեն և թե՛ ասորերեն լեզուները համասարապես ընդունված էին հայոց եկեղեցիներում, բայց ըստ պատելի էր, որ հունարենի գործածությունը հետզհետե ավելի աճելով՝ վաճեց ասորերենը, ի նկատի ունենալով՝ 1) հայոց և հունաց ավելի սերտ հարաբերությունը, 2) հեռավորացի գերիշխանությունը հայոց կաթողիկոսի հանդեպ, 3) հույն կուլտուրայի բարձրությունը համեմատած ասորականի հետ: Բայց քաղաքական հանգամանքները այլ կերպ դասավորեցին իրերը: Պարսից տերությունը հունաց վրա հաղթող հանդիսանալով՝ իր ազդեցություն տակ առավ Հայաստանի մեծ մասը և վախենալով, որ հայերը հույների հետ սերտ հարաբերություն Կոստանան իրանից և հունաց միանան, աշխատեց որքան կարելի էր ընդհատել այդ հարաբերությունները: Որքան էլ որ պարսից տերությունը հակառակ լինեք քրիստոնեություն, աշխատեցին ստիպված էր ակամա հաշտվել երեւոյթի հետ, քանի որ այնպես խոր հաստատված էր Հայաստանում և մյուս երկրներում: Բայց նա կարող էր հունարենը ըստ կարելիոյն արգելել, և եթե հայերը պետք ունեին քրիստոնեական մի լեզվի, կարող էին դիմել ասորերենին: Ասորիները, թեև քրիստոնյա, բայց դավանական պատճառներով մոռնի չէին հույներին, հակված էին պարսիկներին և մտել էին պարսից պետության թեւակութեան տակ: 435 թվականից հետո, երբ ասորիները նեստորական դավանանքը ընդունելու պատճառով ամբողջովին դուրս վտարվեցին իրենց երկրից (Ասորիքից))՝ հույների ձեռքով, Պարսկաստանն էր, որ իր խնամակալութեան տակ առավ նրանց և ազատ իրավունք տվեց իր տերության բոլոր սահմաններում տարածվելու: Ասորիների ազդեցությունը մեծ եղավ պարսիկների վրա. արամեական այբուբենն է, որ ձևափոխվելով դարձավ պահլավական այբուբեն. ասորերեն շատ բառեր մտան պարսից լեզվի մեջ, այնպես որ այս վերջինները հասան վերջապես այն տարօրինակ դրություն, որ պահլավերեն էին գրում, բայց ասորերեն էին կարդում:

Ահա այս հանգամանքների բերմամբ հունարենը արգելվեց Հայաստանում, իսկ ասորերենին զարկ տրվեց. և հայերին իրավունք տրվեց ազատ օգտվել ասորի լեզվից. «Եւ զորս միանգամ գիրս գտանէր [մերութան]՝ այլէր, և հրաման տայր մի՛ ուսանել զգրութիւն հունարէն, այլ պարսիկ. և մի՛ ոք իշխեսցէ յոյն խօսել կամ թարգմանել, յայսպիսի ինչ պատճառաւ, զի ամենեկին մի լիցի Հայոց ընդ Յունաց ծանօթութիւն և հաղորդութիւն սիրոյ.

այլ ճշմարիտ՝ խափանել զքրիստոնեութեան ուսումն: Զի յայն-
ժամ գիր դպրութեան Հայոց չէ ևս էր լեալ, և յունականաւն վա-
րէին եկեղեցւոյ կարգք» (Պորենացի, Գ, 14):— «Գտանէ զմեծն
Սահակ թարգմանութեան պարապեալ յասորւոյն՝ յոչ լինելոյ յու-
նի: Քանզի նախ ի Մերութանայ ալրեալ լինէին ընդհանուր աշ-
խարհիս յոյն գիրք. դարձեալ ի բաժանել զաշխարհս Հայոց՝ չտա-
լին պարսիկ վերակացուքն յոյն ուսանել դպրութիւն ումեք լիւ-
քեանց մասինն, այլ միայն ասորի» (Պորենացի, Գ, 84): Այնպես
որ վերջապես ասորի լեզուն ընդունվեց հայ եկեղեցիներում՝ իբրև
ձրոնական ծիսական լեզու. «Քանզի պաշտօն եկեղեցւոյ և կարդաց-
մունք գրոց ասորի ուսմամբ վարէին ի վանորայս և յեկեղեցիս Հա-
յաստան ժողովրդոցս» (Փարպեցի, էջ 36):

Պետք է նկատել սակայն, որ հիշյալ դրության մեջ գտնվում էր
միայն պարսկական գերիշխանության տակ գտնված Հայաստանը,
իսկ Արևմտյան Հայաստանը, որ գտնվում էր հունական տիրապե-
տության տակ, ստիպված էր վարվել հունարենով. «Բայց ի յունաց
մասէն, որք ընդ ձեռնադրութեանն տուգանեցան՝ վիճակեալ յաթոռն
Կեսարու, վարել յունական դպրութեամբ և ոչ ասորւով» (Պորենա-
ցի, Գ, 84):

Բայց ինչքան էլ որ տարածված լիներ հունարենը կամ աս-
որերենը, դարձյալ անհնարին էր, որ կարողանար լրացնել ժո-
ղովրդի պահանջները. ինչքան էլ որ շատ լինեին լեզվագետ կրոնա-
վորները, այնու ամենայնիվ չէին կարող յցնել բազմաթիվ գա-
վառների, քաղաքների և գյուղերի մեջ վխտացող եկեղեցիներն ու
վանքերը: Առանձնական ընթերցանության համար էլ ամենևին
պետք չէր գա ասորերենը կամ հունարենը, հետևաբար բուն հա-
սարակ ժողովուրդը զուրկ էր մնում հոգեւոր կրթությունից և առ-
հասարակ գրքից: Կար և երրորդ ցավալի մի կետ. այդ այն եր-
կար ճանապարհորդությունը, անթիվ զրկանքները, բազմաթիվ
ծախսերն ու մտավոր չարչարանքն էր, որ հայ երիտասարդները
պարտավոր էին կրել զանազան հեռավոր քաղաքներում դեգերե-
լով՝ ասորերենի նման դժվար մի լեզվի ընտելանալու համար.
«Քանզի հոգացեալ յարաժամ տրտմէր երանելի ալրն Մաշթոց՝
տեսանելով զմեծ ջանն և զառաւելապէս ծախս մանկանցն Հա-
յաստան աշխարհիս, որք բազում թոշակօք և հեռադնաց ճանա-
պարհօք և բազմաժամանակեալ դեգերմամբ մաշէին զաւուրս իւ-
րեանց ի դպրոցս ասորի գիտութեան» (Փարպեցի, էջ 35):

Այսպիսով եկեղեցիները զուրկ էին մնում կրոնավորներից,
կամ առ առավելն ունենում էին այնպիսի քարոզիչներ, որոնք թեև
կարող էին կարգաւ ասորերեն ավետարանը, բայց հասկանալ ու

Թարգմանել չգիտեին: «Յորմէ (յասորերէնէ) ոչինչ էին կարող լսել և օգտովել ժողովուրդքն ալսպիսի մեծ աշխարհի և լինէր պաշտօնէիցն աշխատութիւն և ժողովուրդոցն անշահութիւն յանլըրութենէ լեզուին ասորոյ» (Փարպեցի, էջ 36): Հայ ժողովուրդն ալսպիսով գտնվում էր շատ ողորմելի դրութեան մեջ. նա դիմում էր եկեղեցի և համր ու անշշունջ լսում էր ասորերեն ընթերցվածները, որոնցից ոչինչ չէր հասկանում: Ժամերգութիւնը դարձել էր ձևական մի բան, արտաքին պաշտոնական աննշույթ ու աննպատակ ձևականութիւն, որից ո՛չ միայն ժողովուրդն էր դժգոհ, այլև քարոզիչ պաշտոնյաները. «Ասորի մեծաջան և անօգուտ ուսմամբքն աշխատեալք յոխորտ, յորոց բազմութիւնք ժողովրդոց ունայնք և թափուրք հրաժարեալք գնային յեկեղեցւոյն. և ուսուցիչքն հանելով յոգւոց և հառաչելով՝ զղջանային զսնոտի ջանն իւրեանց, յորում ոչ զոք յուսումնասէր ժողովելոցն տեսանէին օգտեալս ի վարդապետութենէ հոգեոր խրատուցն, որ է կեցակոյր և պարարումն իմաստնախնդիր անձանց» (Փարպեցի, էջ 44):

10

Մեսրոպը՝ իբրև ընթերցող և թարգմանիչ, իր քարոզութեան միջոցին զգաց ու տեսավ բոլոր այս նեղութիւնները, որ կրում էին թե՛ եկեղեցականները և թե՛ ժողովուրդը: Ուր որ ինքը կար, գիրը կ'լսանք էր ստանում, անիմաստ ձայները հոգի էին առնում: Նա ո՛չ միայն կարդում էր անծանոթ լեզուն, այլև թարգմանում ու ժողովրդի սրտին մոտիկ լեզվով մեկնում, բացատրում, իսկ ուր ինքը չկար, լսվում էր միայն մի անծանոթ ղլղլոց և ուրիշ ոչինչ: Իր ժողովրդասեր ու հայրենասեր սիրտը համակվեց խորին վշտով. գիշեր ու ցերեկ իր մտածմունքն այն էր, թե ի՞նչպես կարող էր դարման տանել այս անտանելի կացութեան: Բայց Մեսրոպի մտատանջութիւնը ավելի հեռուն էլ էր գնում. ո՛ւր պիտի տաներ օտար լեզուների այս տիրապետութիւնը, երկիրը արդեն պառակտւած, ժողովուրդը երկու օտար տիրապետութիւնների մեջ բաժանված, թագավորութիւնը կործանման անդունդին մոտիկ, ի՞նչը պիտի կարողանար փրկել ու պահպանել ազգն ու ժողովուրդը իսպառ բնաջինջ լինելուց: Եվ այսպես՝ տրտում հոգսերով պաշարված և խորհրդածութեանց ծփանքում տարակուսած՝ փնտրում էր փրկական ելքը: Եվ ահա այդ մտածմունքների և տարակուսանքների ժամանակ ծագեց իր մտքում փրկարար լույսը, հայերեն գրերը՝ գտնելու և գրականութիւն ստեղծելու գաղափարը: Նրանով պիտի փրկեր ազգութիւնը կորստից: «Եւ ի վարդապետել երանելոյն Մեսրոպայ՝ ոչ փոքր կրէր վտանգս, քանզի ինքն

էր ընթերցող և թարգմանիչ. և եթէ այլ ոք ընթեռնուր, ուր նա ոչ հանդիպէր, զանխուլ ի ժողովրդոցն լինէր՝ յաղագս ոչ լինելոյ թարգմանիչ: Վասն որոյ եղ ի մտի հնարել գտանել նշանագիրս Հայոց լեզուին, և արկեալ զանձն ի ջանս, պէսպէս փորձիւք տա-
 ժանէր» (Սորենացի, Գ, խէ):— «նոյնպէս առաւել հոգ ի մտի արկանէր՝ զհամաշխարհականս սփոփելով. և առաւել յաղօթս մըշ-
 տընշենամուռնչս, և բազկատարած պաղատանս առ Աստուած. և արտասուս անդադար, զմտաւ ածելով զառաքելականն և ասէր հոգալով. Տրտմութիւն է ինձ անպակաս ցաւք սրտի իմոյ, վասն եղբարց իմոց և ազգականաց: Եւ այնպէս տրտմական հոգովք պաշարեալ և թակարդապատեալ և անկեալ ի ծուփս խորհրդոց, եթէ որպիսի արդեօք ելս իրացն գտանիցէ» (Կորյուն, էջ 8):

Ահա այդ գաղափարը առաջնորդեց Մեսրոպին կատարելու այնպիսի մի գործ, որ ամենամեծ բարիքն եղավ մեր ազգին և որի հիշատակը դարուց ի դարս պիտի հիշվի, քանի կա ու կմնա մարդկությունը:

Գ Լ ՈՒ Ն Գ

ԴԱՆԻԵԼՅԱՆ ԳՐԵՐԸ

1

Ներշնչված այն մեծ գաղափարով, Մեսրոպը մոռացավ ամեն բան, և իր աշակերտները, իր քարոզչութիւնը, իր եկեղեցիներն ու իր սիրած Գողթն գավառը թողնելով, եկավ Վաղարշապատ, Սահակ կաթողիկոսի մօտ: Մեսրոպը հայտնեց նրան իր գեղեցիկ մտադրութիւնը: Բնականաբար այնպիսի լուսամիտ մեկը, ինչպիսին Սահակն էր, ո՛չ միայն պիտի հավաներ այդ գաղափարին, այլ նույնիսկ Մեսրոպից ավելի փափագող հանդիսացավ և ամեն կերպով պատրաստակամ ցույց տվեց իրեն՝ այդ մեծ գործի հաջողութիւն համար. «Եգիտ զնա առաւել ևս փափագող այնմ» (Սորենացի, Գ, ԽԹ). «Պատրաստական գտանէր նմին փութոյ հաւանեալ» (Կորյուն, էջ 8):

Հին հայոց բարեպաշտական սովորութեամբ, որ ամեն գործ աղոթքով էր սկսում, Սահակ և Մեսրոպ իրենց հարակիցների հետ հավաքվում են և մի քանի օր աղոթքի են նվիրում իրենց, խընդրելու համար Աստուծուց, որ իրենց այս բարի մտածութեան հաջողութիւն պարգևի. «Եւ միանգամայն յօժարութեամբ գումա-
 քեալ հանդերձ աղօթիւք մեծովք առ Աստուած կանխէին, վասն ա-

մենայն ոգւոց քրիստոսաբեր փրկութեանն հասանելով. և զայն առնէին աւուրս բազումս» (Կորյուն, էջ 8):

Սրանից հետո Սահակը և Մեսրոպը որոշում են գումարել համագումար ժողով, ուր ներկա պիտի լինենին այն ժամանակվա հայտնի անձնավորութիւնները, որոնց հետ պիտի խորհրդակցենին հայ նշանագրերի հորինման համար:

2

Ժողովը գումարվեց Վաղարշապատ մայրաքաղաքում, Սահակի և Մեսրոպի նախաձեռնութեամբ: Բացի այս երկուսից, այնտեղ ներկա եղան, ըստ Խորենացու, նաև հայոց բոլոր եպիսկոպոսները. «Գտանէ ժողովեալ առ մեծն Սահակ և Մեսրոպ զամենայն եպիսկոպոսունս» (Խորենացի, Գ, ծբ): Բայց Վառաշապուհ թագավորը, ինչպես և ուրիշ որեւէ աշխարհական, կանչված չէին նույն ժողովին: Կորյունը պատմում է, թե այս ժողովում շատ հարցափորձեր և քննութիւններ տեղի ունեցան և ներկաները մեծ հոգնութիւն կրեցին՝ հայ նշանագրերի առթիւ. «Ապա ելանէր նոցա պարգեական յամենաբարին Աստուծոյ, ժողովել զաշխարհահոգ խորհուրդն երանելի միաբանելոցն, և գիրս նշանագրոյ Հայաստան ազգին, հասանել. բազում հարց փորձի և քննութեան զանձինս պարապեցուցեալ, և բազում աշխատութեանց համբերեալ» (Կորյուն, էջ 8): Դժբախտաբար այստեղ մի մեծ պակասութիւն ունի Կորյունը. նա ոչինչ չի ասում այն մասին, թե ի՞նչ էին այն երկար վիճաբանութեանց գլխավոր կետերը. — արդյոք ոմանք այս առթիւ լինելիք նորամուծութիւններին հակառակութիւն էին ցույց տալիս, կամ թե վիճում և չէին կարողանում համաձայնութեան գալ այն մասին, թե ո՞ր այբուբենը պիտի հարմարեցնենին հայ լեզվին (պարսկերե՞ն, հունարե՞ն, թե՞ ասորերեն), և կամ թե ուրիշներ հունարենի և ասորերենի ուսման ավելի լա՛ցն ծավալ տալով, դժվարութեանց առաջ քն առնել էին առաջարկում. վերջապէս գուցե ոմանք էլ (անշուշտ օտարազգի քարոզիչներ) իսպառ հակառակ էին հայ լեզվի համար գրականութիւն ստեղծելուն:

Վենետիկի միաբաններից Հ. Բ. Սարգսյանը («Բագմամէպ», 1889 թ., էջ 39) կարծում է, թե Ժողովի վիճաբանութեան նյութն էր՝ որոշել, թե Հայաստանի 15 նահանգների որի՞ բարբառը պիտի բարձրանար գրականութեան: Եւ 15 նահանգների պատգամավորները, քննելով հարցը, վերջապէս վճռեցին ընդունել Արարատյան բարբառը:

Այսպիսի կարծիք մեջտեղ դնելուց առաջ, պետք էր հաստատել, թե Հին Հայաստանի 15 նահանգները զանազան բարբառներ ունե՞ին և այդ բարբառները այնքան տարբե՞ր էին իրարից, որ խոսողները իրար չէին հասկանում: Հետո, ի՞նչ նշանակութիւն ունի բարբառը այբուբենի համար: Հավաքվել են տառեր հորինելու նպատակով. որեւէ կարեւորութիւն ունի՞ այն հանգամանքը, թե բարբառներում հնչում են մա՞րդ, մա՞րթ, մո՞րթ, թե՞ մորա կամ մի ուրիշ ձևով: Բարբառների լեզվաբանական քննութիւնը մեր կարծիքով համագումարի նյութ չէր կարող լինել:

Մի քանի ժողովից հետո, ժողովականները հարկ համարեցին դիմել Վռամշապուհ թագավորին և իրենց ցանկալի խնդրի մասին հայտնել նրան: Ահա այս մասին Կորյունի շատ մութ և խորենացու շատ լակոնական բառերը, որոնք իրար համապատասխանում են. «Բազում հարց փորձի և քննութեան զանձինս պարապեցուցեալ, և բազում աշխատութեանց համբերեալ, ազդ առնին և ապա և զկանխագոյն խնդրելին իւրեանց թագաւորին Հալոց, որոյ անուն կոչէր Վռամշապուհ» (Կորյուն, էջ 8): «Գտանէ ժողովեալ առ մեծն Սահակ և Մեսրոպ զամենայն եպիսկոպոսունս՝ հոգալ զգիւտ դպրութեան Հալոց, զոր զգացուցին արքային» (Պորենացի, Գ, ծբ):

Այն ժամանակ Վռամշապուհը պատմեց նրանց, թե ինքը լսել է, որ կա հայերեն լեզվի այբուբեն, և թե այդ այբուբենը գտնւում է Դանիել անուն ասորի ազնւական եպիսկոպոսի մոտ: Այս անակնկալ հայտարարութիւնը մեծ տպավորութիւն թողեց ամենքի վրա. ժողովականները շատ ուրախացան և խնդրեցին, որ Վռամշապուհը հետամտի այս մասին և պետք եղածն ի գործ դնի՝ այն տառերը ձեռք բերելու համար: Ըստ Փարպեցու՝ Սահակը և Մեսրոպը հիշեցրին Վռամշապուհին, թե գրերի գլուտը շատ ավելի մեծ էր, քան որեւէ աշխարհային փառք, նույնիսկ թագավորական փառքը, և թե նրանով թագավորը պատմութեան մեջ մի այնպիսի անուն պիտի թողներ, որ պիտի գերազանցեր իր բոլոր նախնաց անունը: Ահապատիկ այն խոսքերը, որով Սահակը և Մեսրոպը համոզում են թագավորին. «Եւ նոցա լուեալ զայս ի թագաւորէն, փութացուցանէին զնա ասելով, թէ ձեպեա՛ յաղագս մեծ և օգտաբեր աշխարհիս Հալոց գիւտիս այսորիկ՝ ի ժամանակս քո, որ շատ աւելի առ յապայսն բերէ քեզ շահ, լիշատակ անմոռաց և օգուտ երկնաւոր վայելից, քան զիշխանութիւն թագաւորութեանդ քո, և կամ որպէս յառաջ քան զքեզ նախնիքն քո էին յազգէն Արշակունեաց» (Փարպեցի, էջ 37—38):

Թագավորը համոզվեց այս խոսքերի վրա և, ըստ Փարպեցու՝

փառք տվեց Աստուծուն, որ այսպիսի հավերժական մի գործ էր օրով պիտի կատարվեր. «Եւ թագաւորին լուեալ զայս և խնդալից եղեալ՝ ետ փառս Աստուծոյ, որ ի ժամանակս թագաւորութեան նորա զայսպիսի հոգեւոր կենաց փափագ ժառանգեաց յաշխարհիս Հայոց» (Փարպեցի, էջ 38):

Վռամշապուհը շուտով գործին կպավ, հրովարտակ գրեց Հաբել անուն քահանային¹, որ նույն ասորի Դանիել եպիսկոպոսի մերձավորը, այսինքն ազգականն էր, և հրամայեց երթալ Դանիելի մօտ և տառերն առնելով իրեն ուղարկել: Այս հրովարտակը ուղարկեց Հաբելին՝ Վահրիճ² անունով անձի հետ՝ իբրեւ դեսպան, որ ըստ Խորենացու, էր «այլ մի պատուական և հաւատարիմ իւր (Վռամշապուհին), Խաղունի ազգաւ... յոյժ փափագող նորին գործոյ» (այսինքն գրերի գլուտին) (Խորենացի, Գ, Ժբ): Այս մարդու մասին ուրիշ ոչ մի տեղեկութիւն չունենք: Բայց հանձնարարված գործի կարեւորութիւնից պետք է գուշակել, ասում է Օրմանյանը («Ազգապատում», Ա, էջ 271), Վահրիճի էլ բարձր դիրքը, օտար լեզուների հմտութիւնը և տեղերի ու անձի ծանոթութիւնը. Սահակի ու Մեսրոպի տշակերտներից չէր անշուշտ, այլ թագավորական զիվանի պաշտոնյա: «Իսկ Հաբել կարգալով հրովարտակը, իսկույն զիմեց Դանիելին և նախ ինքը սովորելով նրանից այն տառերը, առավ Հայաստան ուղարկեց, Վռամշապուհ թագավորին, անշուշտ Վահրիճի ձեռքով»։ «Իսկ Հաբելին զայն լուեալ, փութանակի հասանէր առ Դանիէլն, և նախ ինքն տեղեկանայր ի Դանիէլէ նշանագրոյն, և ապա առեալ ի նմանէ առաքել առ արքայն յերկիրն Հայոց, ի հինգերորդի ամի թագաւորութեան նորա ի նա հասուցանէր» (Կորյուն, էջ 8):

Վռամշապուհը, Սահակը և Մեսրոպը ստանալով Հաբելի ուղարկած գրերը, մեծ ուրախութիւն զգացին: Սահակը և Մեսրոպը խնդրեցին թագավորից մի քանի մատաղ մանուկներ հանձնել՝ նորագլուտ գրերը նրանց վրա փորձելու համար: Երբ տեսան, թե նրանցից շատերը կարողացան սովորել, Սահակը, իբրեւ հայրապետ հայոց, շնորհեց Մեսրոպին վարդապետութեան (այսինքն՝ ուսուցչական) մեծ աստիճանը և հրաման արեց, որ Հայաստանի ամեն կողմերը նույն տառերը տարածի և բոլորին կրթի այդ տառերի ուսման մեջ. «Ապա հրաման տայր ամենայն ուրեք նովին

¹ Հ. Ն. Ա. Կ. Ն. յ ա ն, «Հանդէս ամսօրեայ», 1935 թ., էջ 466, ենթագրում է, թե այս Հաբելը Եղեւթայի զպրոցի գլխավոր Իբաս երեցն է:

² Այս անձի անունը Գիրակոսը (էջ 18) գնում է «Վրախճայ», որ սեռական հոլով չէ. «Եւ առաքեն զնախարար զոմն՝ Վրախճայ անունն»:

կրթել, որով և յաստիճան իսկ վարդապետութեան գեղեցիկ երանելին հասանէր» (Կորյուն, էջ 9):

Այսպիսով Մեսրոպը դարձավ հայոց առաջին վարժապետը և Դանիելյան գրերը ընդհանուր ընդունվեցան մեր մեջ:

3

Սկսած Գողթն գավառի քարոզութիւնից հրաժարվելուց մինչև Դանիելյան գրերի գործածութիւնը, որ այս գլխի նյութը կազմեց, մեր աղբյուրները երեան են հանում բազմաթիվ մեծ ու փոքր տարբերութիւններ, որոնք պետք է մի առ մի քննել և ստուգել, հաջորդ խնդիրներին անցնելուց առաջ:

Նախ՝ Կարապետ Սասնեցին չի հիշում Մեսրոպի քարոզչական գործունեութիւնը, կամ ըստ Խորենացու՝ նաև Սլունյաց գավառի մեջ այլ գրերի գլուտի այն բարձր գաղափարը տալիս է Մեսրոպին հղանալ հենց իր ճգնական կյանքի մեջ, մի քարայրի խորքում: Այս ներշնչումն ունենալուց հետո, Մեսրոպն ուղղակի քարայրից ճանապարհ ընկավ և դիմեց Սահակին. «Այս հոգւոյն առթումն, յորմէ յաղթեալ և ակամալ ձգեալ, ելանէր յայրէն և վարէր յեկեղեցի, ոչ ապարասանեալ ընդվզէր և ոչ ամբարհաւճեալ յուսայր յանձին զօրութիւն: Այլ հեզաբար և դիւրապէս դիմէր առ հովիւն քաջ քաջածագ՝ առ հայրապետն Հայաստանեայց» (Սասնեցի, էջ 38—39):

Սասնեցու այս թերութիւնը անշուշտ համառոտութեան համար է և չունի նշանակութիւն:

4

Թեև Կորյունը, Փարպեցին և Խորենացին չեն հիշում հատկապես, թե ո՛ւր էր Սահակը և հետևապես ո՛ւր դիմեց Մեսրոպը և ո՛ւր եղավ առաջին համագումար ժողովը, բայց նրանց հաջորդ խոսքերից բավական պարզ է: Քանի որ դիմում են թագավորին և սա ևս ժողովին ներկայանում է այնտեղ, հետևում է, թե ժողովը տեղի էր ունեցած մայրաքաղաքում (Վաղարշապատում), ինչպես որ բնական էր, Վաղարշապատը լինելով Սահակի աթոռանիստը:

Բայց Սասնեցին, դարձյալ շեղվելով պատմութիւնից, այս հանդիպումը դնում է Աշտիշատում. «Եւ հանդիպեալ նմա ի դաշտն Տարօնոյ, ի քաղաքագեղն Աշտիշատ, և ողջունեալ՝ առնոյր զաջն

և զողջոյնն: Եւ տեսեալ ծաղուն¹ ծիծաղէր, և բերկրեալ ցնծայր սուրբն ի սէր սրբոյն և ծանէր հոգւովն ի հոգոյն գոլ զգալուստ նորա...» (Սասնեցի, էջ 39):

Սասնեցու հրատարակիչը՝ Մեսրոպ վարդապետ Տեր-Մովսիսյան, էջ 39-ի ծանոթութեան մեջ նկատում է, թե «ոչ մի ակնարկ չկա կաթողիկոսի գտնված տեղի մասին (Կորյունի մեջ)». ներքողողը կամ Տարոնը ավելի բարձրացնելու համար է հիշել այդ մանրամասնությունը, կամ հավանականորեն ուրիշ աղբյուր է ունեցել»:

Ըստ իս, միայն առաջինն է ճիշտ. Սասնեցին այս սխալը գործել է այն մտածութեամբ, որ Տարոնը հայրապետական կալված լինելով, կաթողիկոսները շատ անգամ Տարոն էին գտնվում:

5

Ինչպես տեսանք վերևում, Կորյունը Սահակի և Մեսրոպի աղոթքներից անմիջապես հետո զնում է համագումար ժողովի գումարումը, որի հետևանքն եղան նույնպես Մեսրոպի դիմումները, Վահրիճի առաքումը և վերջապես Դանիելյան գրերի գլուտը.— այս բոլորը անխափան մին մյուսի հետևից շարունակաբար, ինչպես վաղել էր այնպիսի մի անձի, որ հոգով մարմնով նվիրված էր գործին, և որի աչքին երկրորդական արժեք ունեին մնացյալ բոլոր գործերը: Սակայն Սորենացին և, նրան հետևելով՝ Փոքր Կորյունը աղոթքներից հետո զնում են հուսահատ ընդհատում: Մեսրոպը, երկար ջանքերից հետո, տեսնելով, որ չկարողացավ մի օգուտ քաղել, դարձյալ Աստուծուն ապավինեց, և Սահակից բաժանվելով, նորից իր քարայրը քաշվեց և անձնատուր եղավ առաջվանից ավելի խստամբեր ճգնութեան. «Եւ յետ բազում ջանից և ոչինչ օգտելոյ, դարձեալ յաղօթս ապաւինեալ, յԱստուծոյ խնդրելով: Եւ մեկնեալ ի միմեանց, գնաց Մեսրոպ ի դադարս իւր. և յանձն առեալ զխստամբերութիւն վարուց ճրգնէին առաւել քան զառաւել» (Սորենացի, Գ, խթ): Նույնը օրինակում է Փոքր Կորյուն, չնչին փոփոխութեամբ (էջ 9):

Այս զեպքից հետո, Սորենացին Ծ, ԾԱ և ԾԲ գլուխներով պատմում է Սոսրով Գ-ի գերի բռնվելը, Վռամշապուհի հաջորդությունը, Սահակի երթալը Տիգրոն, ստացած պատիվներն ու վերադարձը, Արտաշրի հրովարտակը Վռամշապուհին, հուռաց և պարսից մեջ գրգռված պատերազմը Միջագետքում, Վռամշապու-

¹ Ծաղր բառի սեռականն է. սրանով պետք է հասկանալ «Սահակ». ըստ որում եբրայերեն Սահակ նշանակում է «ծիծաղ». Սասնեցին շատ է սիրում ցուցադրել իր «եբրայագիտությունը»:

հի միջամտութիւնը և այլն, որից վերադարձին տեսնում է, որ ժողովն արդեն գումարված է:

Սորենացու պատմածը շատ ծանրակշիռ է. մերժել այն, հենց այն պատճառով, որ պատմողը Սորենացին է, խելացի գործ չէր լինի. ուստի պետք է մանրամասն քննել, թե արդյոք կա՞ն հանգամանքներ, որ Սորենացու պատմածը ստուգեն, կարո՞ղ են այդ հանգամանքները ուրիշ ձևով մեկնվել, որից էլ հանել եզրակացութիւնը: Սորենացուն նպաստավոր է թվում այն հանգամանքը, որ Վաղարշապատում գումարված ժողովի առաջին նիստերին ներկա չէ Վռամշապուհը, թե՛ ըստ Կորյունի և թե՛ ըստ Սորենացու, այլ մի քանի նիստ հետո միայն: Եթե ըստ Սորենացու ընդունենք, թե այդ միջոցին Վռամշապուհը Միջագետքումն էր, այս բացակայութիւնը կարգարանա: Բայց անշուշտ այս առարկութիւնը հիմնավոր չէ, որովհետեւ.

1) Ինչպես վերը նկատեցինք, այս ժողովի նյութը, գոնե այն ժամանակվա նկատումներով, կրօնական գործ համարվելով, աշխարհականներ չէին կանչված այնտեղ. ուստի Վռամշապուհը ևս գործ չուներ: Սորենացին ասում է. «գտանէ ժողովեալ առ մեծն Սահակ և Մեսրոպ զամենայն եպիսկոպոսունս». բայց աշխարհականի (իշխան կամ նախարար), նույնիսկ հասարակ քահանաների խոսք չկա:

2) Հակառակ մեր ունեցած համարմունքին, Վռամշապուհը չի երևում այնպես ուսումնասիր մի անձ: Ըստ Սորենացու, երբ Հաբել քահանան հայտնում է Վռամշապուհին, թե հայերեն գրեր կան կամ կարող է ինքը հնարել, Վռամշապուհը փոխանակ այսպիսի մի գեղեցիկ գաղափարով ոգևորվելու, «անփոխ արարեալ» հեռանում է: Սահակը և Մեսրոպը, ըստ Փարպեցու, բավական ջանք են գործ դնում համոզելու համար Վռամշապուհին, որպեսզի հետամտի Դանիելյան գրերը բերել տալու: Այսպիսի մի անձ ի՞նչ աներ ժողովին ներկա լինելով:

3) Ժողովականները չէին հրավիրած Վռամշապուհին, քանի նրանից օգուտ չէին սպասում, և եթե հրավիրեցին, միայն այն պատճառով էր, որ լսել էին, թե տեղեկութիւններ ունի Դանիելյան գրերի մասին. առանց զրա Վռամշապուհը կարող էր մինչև վերջն էլ հանգիստ նստել: Այսպիսով ուրեմն վերի առարկութիւնը շնչվում է:

Ընդհակառակը, Սորենացուն հակառակ են հետևյալ առարկութիւնները.

1) Այն կասումը, որ Սորենացին տալիս է Մեսրոպին, բողոքովին հակառակ է նրա վրա տեսնված տարապալման խանդին:

Մեսրոպը թողնում է ամեն բան՝ գրերի գլուտին հետամտելու համար. հետո, ամբողջ 35 տարի շարունակ ման է գալիս վարդապետելու և ուսուցանելու համար, և ի՞նչ պատճառ կար, որ գործը դեռ նոր սկսած՝ հանկարծ ընդհատեր:

2) Ինչո՞ւ Կորյունը կամ Փարպեցին չեն հիշում այսպիսի մի լքում և Մեսրոպի վերադարձը դեպի ճգնական կյանքը չեն պատմում. ներելի՞ է այսպիսի լռություն. չէ՞ որ պետք էր գոնե մի քանի բառով ակնարկել:

3) Ի՞նչ արեց Մեսրոպը այդ երկրորդ ճգնություն ժամանակ, ի՞նչպես եղավ, որ նորից թողեց քարայրը և երկրորդ անգամ իջավ հետամտելու գրերի գլուտին. ինչո՞ւ նույնիսկ Պորենացին չի հիշում սրա հանգամանքները:

4) Ինչպես հետո պիտի ցույց տանք, Մեսրոպի կրած դժվարությունները միայն Դանիելի պատճառով էին. այնպես որ, եթե Դանիելյան գրերի հարցը դուրս եկած չլիներ, մենք երկու տարի ավելի շուտ պիտի ունենայինք հայ գրականություն: Ուզում եմ ասել, թե դեռ առաջին ժողովի ժամանակ Մեսրոպը իր մեջ արդեն խնդիրը վճռած էր և հուսահատվելու բնավ կարիք չկար:

Սրանից հետևում է, թե Պորենացին այնպիսի մի ընդհատում գրել է դիտմամբ, որպեսզի կարողանար տեղավորել Ծ և ԾԱ գլուխների մեջ պատահած դեպքերը. իսկ ԾԲ գլխով պատմածը նրա համար է, որպեսզի Վռամշապուհի ստացած տեղեկությունը հանգամանորեն բացատրի: Եվ ի՞նչ վիպական զուգահեռություն: Վռամշապուհը գնում է Միջագետք, Դանիելյան գրերի մասին պատահմամբ տեղեկություն է ստանում և ճիշտ վերադարձին տեսնում է, որ Սահակը և Մեսրոպը նույն նյութի համար ժողով են կազմել:

Մեր այս ասածներից պետք չէ հետևցնել, թե մենք մերժում ենք Պորենացու Ծ և ԾԱ գլուխներով պատմած դեպքերը: Ամենեին: Այլ ուզում ենք միայն ասել, թե Մեսրոպին վերագրված ընդհատումը Պորենացու գլուտն է միայն՝ հիմնված սխալ հաշվի վրա. մյուս դեպքերը կարող են պատահած լինել իհարկե ժողովից բավական առաջ: Դրանց քննությունը մեր ծրագրից դուրս է:

Մինչդեռ Կորյունը և Պորենացին հայտնի կերպով ցույց են տալիս համագումար ժողովի գումարումը, Մեսրոպի կրած ծանր ճիգերը և այլն, Փարպեցին բոլորովին հեշտ ու տնավարի կերպով լռեծեղ է ուզում ամեն բան: Նախ, նա չգիտի ժողովի գո-

յությունը. Մեսրոպը դիմում է պարզապես Սահակին, հայտնում նրան իր վաղուցվա մտածմունքը, Սահակը քաջալերում է նրան, թե «Հոգ մի անի, այդ ասածդ՝ շատ ոչինչ բան է. ես քեզ մի քանի քահանա օգնական կտամ, և եթե դուք չկարողանաք, ի՞նձ բերեք, ես կուղղեմ կվերջացնեմ»: Սահակը հետո ավելացնում է, թե պետք է այս բանը նաև թագավորին իմաց տալ, որովհետև մի անգամ պատմել է Դանիելյան նշանադրերի մասին: Այնուհետև երկուսը միասին դիմում են Վռամշապուհին և Դանիելյան գրերը բերել տալիս. «Եկեալ առ սուրբ կաթողիկոսն Հայոց Սահակ՝ զեկուցանէր նմա զիւրոյ բազմաժամանակեայ մտածութեան զխնդիրն, և ընկալեալ ի նմանէ քաջալերութեան աւետիս, թէ՛ Զօրացեալ պի՛նդ կաց, առեալ ընդ քեզ և այլ արս օգնականս ի քահանայից՝ զոր ես պատուիրեմ. և ուր տկարանայք ի կարգիլ զհեգեհայսն՝ բերեալ առ իս ուղղեմ զայն. քանզի յոյժ զիւրին է զիւտ իրացդ զոր հայցես: Բայց նախ արժան է մեզ զգացուցանել թագաւորին զպէտս աշսպիսի մեծ և կարեոր խնդրոյ...: Եւ մտեալ սրբոյ կաթողիկոսին Հայոց Սահակայ հանդերձ երանելեաւն Մաշտոցիւ առ թագաւորն Վռամշապուհ, և իմացուցեալ նմա զպէտս իրացն, լիշեաց և ինքն թագաւորն զխօսեցեալսն վանականին վասն նորին իրացն ընդ նմա, զոր և նորա պատմեալ ուրախացոյց...» (Փարպեցի, էջ 36—37):

Փարպեցու պատմությունը երկու տարբեր խնդիր է երևան հանում. նախ՝ ժողովի բացակայությունը և երկրորդ՝ Մեսրոպի գործի նվաստացումը: Երկրորդի վրա խոսել պահելով հաջորդ գլխին, անցնենք առաջինին:

Որովհետև Փարպեցու աղբյուրը Կորյունն է, ուստի ամեն անգամ, որ Փարպեցու մոտ դժվարության հանդիպենք, բնականաբար պիտի դիմենք սկզբնաղբյուր Կորյունին, նրանով հարցը պարզելու համար: Եթե Փարպեցին ունենա ավելի մի բան, որ Կորյունը չունի, կարող է Փարպեցին ունենալ իրավունք, այն պատճառաբանությամբ, թե Կորյունը համառոտախոս լինելով, հապավել կամ մոռացել է նշանակել այդ դեպքը. և կամ՝ թե Կորյունի ձեռագիրը հետո փոփոխություն է կրել, և կամ, վերջապես, Փարպեցու պատմածը ավանդություն է և այլն: Եթե Փարպեցին չունենա մի բան, որ Կորյունն է պատմում, պարզ է, որ Փարպեցին, ավելաբանությունից հեռու մնալու համար, հապավել է: Իսկ երբ Փարպեցին պատմում է դեպքը այնպես, որ բոլորովին տարբեր է Կորյունից, այստեղ խնդիրը բոլորովին փոխվում է: Ճշմարտությունը մեկ է միայն: Կորյունը այնպես վստահելի պատմիչ է, որ Մեսրոպի կենսագրության համար կարելի չէ մինչև իսկ մտածել համե-

մատուցյան զնեկու Փարպեցու հետ: Հատկապես մեր այս խնդրին զալով, կարող ենք ասել, թե Փարպեցին չի հասկացել Կորյունի խոսքը, որ իրոք շատ մթին է. «Ապա ելանէր նոցա պարգևական լամենաբարին Աստուծոյ, ժողովել զաշխարհահոգ խորհուրդն երանելի միաբանելոցն» միայն գուշակութեամբ կարելի է հասկանալ. և եթե Խորենացին շատ լավ հասկացել է այս մութ խոսքի իմաստը, նույնը պարտավոր չէր նաև Փարպեցին:

7

Ո՞րտեղից կարող էր Վռամշապուհը լսած լինել, թե Դանիելի մոտ կան հայերեն գրեր.— այս մասին մեր երեք գլխավոր աղբյուրները տարբեր տեղեկություններ են տալիս:

Փարպեցին պատմում է, թե ժողովի նիստերից մի քանի օր առաջ մի եկեղեցում խոսք է բացվել հայերեն լեզվի այս պակասության վրա և մեկը թագավորին ասել է, թե «Ես մի գյուղում մի եպիսկոպոսի մոտ հայերեն գրեր տեսել եմ»: Թագավորը այս մասին պատմում է Սահակին, և երբ ժողով է լինում, Սահակը այս պատմությունը հիշելով, դիմում է թագավորին. «Վասն որոյ և քան զաւուրս ինչ յառաջ ոչ բազումս՝ առեալ բանք լեկեղեցւոջ յաղագս կարօտութեան այդպիսի պիտոյից, ասացեալ է ուրեմն ցարքայ, թէ տեսի նշանագիրս հայերէն առ ումեմն եպիսկոպոսի ի գեօղ միում. և թագաւորն չիշէր զասացեալսն, քանզի և ինձ (Սահակայ) նա պատմեաց» (Փարպեցի, էջ 37): Մի քանի տող հետո, այս «մեկը» վանական է դառնում. «Յիշեաց և ինքն թագաւորն զխօսեցեալսն վանականին վասն նորին իրացն ընդ նմա»: Հետո, երբ Վահրիճին ուղարկելու ժամանակը գալիս է, Փարպեցին մի քիչ ավելի է պարզում խնդիրը, ասելով. «Այր մի երէց Հաբէլ անուն, որոյ ասացեալ էր յառաջագոյն ցարքայ, որ և մերձաւոր էր առն բարեպաշտի Դանիելի եպիսկոպոսի» (էջ 38):

Խնդիրը մի քիչ ավելի է մեծացնում Խորենացին, որին հետևում է նաև Կիրակոս Գանձակեցին: Խորենացու պատմածի մեջ ճասաց թե, ասել է թե, մի օր, մի գյուղ, մի եպիսկոպոս» և այլն անորոշ խոսքերը վերանում են և ամեն ինչ հանգամանորեն ճշտվում է:

Այն ժամանակները (այսինքն համագումարից ոչ շատ առաջ), ասում է Խորենացին, հիվանդացավ Արկադ կայսրը, ահագին երկրաշարժներ ու հրդեհներ պատահեցան Բյուզանդիոնում՝ ի վրեժ Հովհան Ոսկեբերանի, որ աքսորվել էր. հունաց կայսրությունը խառնաշփոթ վիճակումն էր. բանականի մեջ խռովություն ընկավ.

քանակները իրար հետ կռվելուց հետո, զենքը պարսից դեմ դարձրին։ Ուստի պարսից Վռամ թագավորը հրամայեց Վռամշապուհին՝ իջնել Միջագետք, վեճերը զսղարեցնել, խաղաղությունը վերահաստատել և երկու կողմերի գործակալների հաշիվը տալ։ Վռամշապուհը գնաց Միջագետք և այս բոլորը հաջողությամբ կատարեց, բայց իր գործառնությունց մեջ բավական նեղություն կրեց քարտուղարի պատճառով, որովհետեւ Մեսրոպը քարտուղարական պաշտոնից հեռացել էր և չկար այնպիսի մի դիվանադպիր, որ այնպես ճարտար պարսկերեն իմանար։ Հաբել անուն մի քահանա ներկայացավ Վռամշապուհ թագավորին և խոստացավ պատրաստել հայերեն գրեր, որ իր ազգական Դանիել եպիսկոպոսն էր հարմարեցրել։ Այս առաջարկի առաջ թագավորը անփութ զտնվեց։ Երբ դարձավ Հայաստան, տեսավ, որ Սահակը և Մեսրոպը եպիսկոպոսների հետ ժողով են գումարել՝ հայերեն գրերը գտնելու համար, որոնց և պատմեց եղելությունը։

Մի փոքր տարբերություն էլ ներկայացնում են Գանձակեցին և Հայսմավուրքը, թեև սրանց աղբյուրը Խորենացին է։ Գանձակեցին Վռամշապուհի բերանն է դնում հետևյալ խոսքը, համագումարին ներկայանալու ժամանակ. «Մինչ էի ես ի կողմանս Ասորոց, ասաց ինձ ոմն եպիսկոպոս ասորի՝ Դանիել անուն, թէ ունիմ ես նշանագիր հայերէն լեզուի, և ես անփութ արարի առ ժամայն» (էջ 15)։ Այստեղ Դանիելը և Վռամշապուհը իրար անձնական ծանոթ են դուրս գալիս. Գանձակեցու մոտ Հաբելի բաժինը հապավված է, բայց մի քիչ հետո նորից իր դիրքի մեջ մտնելուց իմացվում է, որ Գանձակեցու արածը մի փոքրիկ խեղաթյուրում է և նշանակությունից զուրկ։

Փարպեցու և Խորենացու տված տեղեկությունները թեև իրարից տարբեր, բայց երկուսի էլ հիմքը նույն են և փոփոխակի իրար են լրացնում։ Կորյունն է միայն, որ թե՛ մեկից և թե՛ մյուսից բոլորովին զանազանվում է։

Կորյունի տված տեղեկությունը, որ մինչև այժմ նկատողության չէ առնված բանասերներից, հետևյալն է. «Եւ իբրեւ պատմեցաւ նոցա յարքայէ վասն գրելոյն ի Դանիելե...» (էջ 8)։ Շղատառ տպված բառերի պահած իմաստն այն է, որ Դանիել եպիսկոպոսը առաջուց գրած էր Վռամշապուհ թագավորին իր գտած գրերի մասին, և հետևաբար Վռամշապուհի ունեցած տեղեկությունը միայն այս նամակից էր բխում։

Այսպես է մտածում նաև Ֆնտգլյանը («Վարք Մաշթոցի», էջ 17) և սրանից հետևեցնում է, թե «Ուրեմն ամենեն առաջ հայերեն գիր հայթաթելու միտքը ու առաջարկը եկած է Դանիել

ասորի եպիսկոպոսն, որ զայն գրով իմացուցեր է Վռամշապուհի, բնականաբար իբր արքունի հրովարտականքու, դիվանական գրությանց համար պիտանացու, մինչ Մաշթոց այդ հոգը կունենա ավետարանելու արվեստին համար: Կերևի թե թագավորը հետևում տված էր Դանիելի գրածին, փուլթ է՛ր ըրած, զի հետո Մաշթոց և Սահակ միաբան հոժարեցուցին «զարքայ փուլթ առնել վասն պիտոյիցն այնորիկ»:

Մեջ բերված երեք պատմութիւններից ճշմարիտը անշուշտ պետք է որ Կորյունի ավանդածը լինի, քանի որ պատմության հիմնական աղբյուրը, ժամանակակից և լավագույն պատմիչը Կորյունն է: Բայց որպեսզի այս եղբայրացութունը ի հառաջագուհն և հապճեպ չլինի, հարկավոր ենք համարում մանրամասն քննել խնդիրը:

Կարո՞ղ ենք արդյոք մտածել, թե գրելոյն այստեղ ձեռագրական սխալ է և պետք է ուղղել գրոյն, գրոցն կամ հետևաբար՝ գրերոյն, և կամ, ինչպես Գարագաշյանը («Քննական պատմութիւն», Դ, էջ 36) կարդում է, գրեմոյն, որով գրվածքի իմաստը կխափանվի: Բայց անշուշտ կարելի է անել այդպիսի մի սրբագրութիւն: Այն պարագային պետք պիտի լիներ ասել «վասն գրոցն Դանիելի»: Չի հարմարվում ի Դանիելի բացառականը:

Երկրորդ առարկութիւնն այն է, որ եթե Դանիելը կարող էր գրել Վռամշապուհին, ինչո՞ւ Վռամշապուհը ուղղակի չի դիմում Դանիելին նամակով, որը Վահրիճի և Հաբել քահանայի միջոցով է խնդրում այն նշանագրերը: Մի՞թե Դանիել ասորին ավելի բարձր ու անմատչելի անձնավորութիւն էր, քան Վռամշապուհ թագավորը: Բայց սրա պատասխանն էլ անշուշտ այն է, որ Վռամշապուհը գործին ավելի եռանդուն հարած լինելով, չուզեց դիմել նամակով Դանիելին, ինչ որ կարող էր անփուլթ վերաբերմունք համարվել, այլ ավելի հաստատուն ու գործնական կերպով բռնելու համար գործը, ուղարկեց Վահրիճին: Եվ եթե Վահրիճն էլ ուղղակի չգնաց Դանիելի մոտ, սրա էլ պատճառն այն է, որ Վահրիճը պալատական մարդ լինելով, ուսման հետ գործ չուներ և է՛ր կարող Դանիելից տառեր սովորել: Այսպիսի մի բան անելու համար կրոնավոր էր պետք. և ահա ամենահարմար կրոնավորը ներկայանում էր Հաբելը, որ նաև Դանիելի ազգականն էր, լեզվով էլ համալեզու: Ուստի նրան գրեց Վռամշապուհը, և Հաբելը գնաց, տառերը սովորեց և ուղարկեց Վռամշապուհին:

Այս երկու առարկութիւնները ջնջվում են այսպիսով:

Կա սակայն մի երրորդ, ավելի մեծ առարկութիւն, որ լեզվական է: Այդ է նախադասութիւն անսովոր ձևը: Հայերենի մեջ

ժանր է հնչում «վասն գրելոյն ի Դանիելէ» — «Դանիելից գրվածի համար կամ ավելի վատ՝ Դանիելից գրելու համար»։ Հայ գրիչը այս բացատրության փոխարեն պիտի ասեր «վասն գրելոյ Դանիելի»։ Բացի սրանից, տրամաբանությունը պահանջում է, որ նախադասության առաջին բառերը՝ «Եւ իբրեւ պատմեցաւ... վասն գրելոյն» նախորդ նախադասության նման բառերի կրկնությունը լինեն։ Օրինակի համար՝ ասում ենք. «Պատգամավորը պատմեց, թե թշնամին արդեն մոտեցել է սահմաններին։ Եվ երբ որ նա պատմեց թշնամու մոտենալը, բոլորը պատրաստվեցին ճանապարհ ընկնելու»։ Ըստ այսմ մեր նախադասության մեջ էլ իբրեւ պատմեցաւ ձեռ կրկնությունն է նախորդ նախադասության «չայնժամ պատմէր» բառերի։ Սակայն գրելոյն ձեռ չկա, և զժախտաբար ճիշտ նույն տեղը նրան փոխանակող բառը կորած է. այնպես որ խոսքը բոլորովին կաղ է մնում. «Յայնժամ պատմէր նոցա արքայն վասն առն ուրումն ասորւոյ եպիսկոպոսի ազնուականի Դանիէլ անուն կոչեցելոյ, որոյ յանկարծ ուրեմն նշանագիրս աղփաբետաց հայերեն լեզուի...»¹. հետո ի՞նչ. բայց չկա։ Պակասը անշուշտ բայ է և անշուշտ այս գրելոյն ձեռն է։ Բայց գրել չի հարմարվում այստեղ։ Ամբողջ պատմության ընթացքը, ինչպես նաև բառի հարմարությունը ցույց են տալիս, որ այստեղ պիտի լիներ գտեալ եր. «Որոյ յանկարծ ուրեմն նշանագիրս աղփաբետաց հայերէն լեզուի գտեալ եր», ինչպես որ մի քանի տող հետո էլ ասվում է նույն գրերի համար՝ «ապա առեալ երանելի հոգաբարձուացն զյանկարծագիւտսն» (էջ 9), որի դեմ Գ. Տեր-Մկրտչյանի հրատարակության ձեռագիրն ունի գյանկարծագիւտ խնդրելին (տե՛ս «Արարատ», 1912 թ., էջ 507)։ Ըստ այսմ՝ գրելոյն ձեռն էլ պետք է ուղղել գտելոյն, որ թե՛ հարմար է գալիս «ի Դանիելէ» բացառականին և թե՛ պահանջում է տառական ամենաչնչին սրբագրություն։ Երկաթագիր գրությամբ Տ և Բ միայն հետևի գծիկով են զանազանվում. իսկ եթե Գ տառն էլ միասին առնենք, սրա թեքը խառնվելով Տ-ի հետ, գրեթե նույն ձեռն կտա. ԳՏ = ԳԲ։

Այս քննություններից հետևում է, թե հիշյալ հատվածում գրելոյն ձեռագրական սխալ է և նրանից հանված հետևությունն էլ սխալ։ Վռամշապուհի և Դանիելի միջև թղթակցություն տեղի ունեցած չէ, և հետևաբար Վռամշապուհի աղբյուրի մասին տեղեկություն չունի Կորյունը։ Սրանով Փարպեցու և Խորենացու պատ-

¹ Գ ա ռ ա գ ա շ յ ա ն, «Քննական պատմություն», Գ, էջ 36, կարդում է գտեալ եր, Marq..., էջ 21՝ տեսեալ, Ֆնտգլյան՝ գտեալ եր կամ գտաեկեր։

մածները կմնան առանց վավերացման, թեև երկուսի հիմքը նույն է երևում:

8

Վերջին խնդիրը, որ քննել, Վահրիճի մասին է: Ըստ Կորյունի և Փարպեցու, Վահրիճի պաշտոնն եղավ միայն հրովարտակը տանել Հաբելին և նշանագրերը բերել Հայաստան: Հաբելը, ըստ հանձնարարության Վռամշապուհի, գնաց Դանիելի մոտ, սովորեց գրերը և Վահրիճի հետ ուղարկեց թագավորին: Այս մասին անշուշտ չի կարող կասկած լինել, որովհետեւ թե՛ Կորյունի և թե՛ Փարպեցու մեջ համապատասխան բացերը զրված են եղակի. «Իսկ Հաբելին զայն լուեալ, փութանակի հասանէր... ինքն տեղեկանալր... հասուցանէր և ալլն» և վերջապես «իսկ արքային... ընկալեալ զնշանագիրսն ի Հաբելէն...»:

Սակայն Պորենացին այնպես է պատմում, որ իբր թե Վահրիճը ևս Հաբելի հետ գնացել է Դանիելի մոտ սովորելու և նույն գրերը միասին բերել են թագավորին. «Զոր առեալ, և երթեալ նովաւ հանդերձ քաջ հմտացեալ ի Դանիելէ... եկեալ ետուն զմեծն Սահակ և Մեսրոպ» (Պորենացի, Գ, ծբ): Պորենացու տված այս տեղեկությունը թյուրիմացության արդյունք է և իբրև հակառակ Կորյունին ու Փարպեցուն՝ անընդունելի:

Ավելի տարօրինակ է Հայամավուրքը (տրե 7), որ այնպես է պատմում, թե իբր Դանիել եպիսկոպոսը անձամբ եկել է Հայաստան և Սահակի ու Մեսրոպի հետ աշխատակցել է երկու տարի նույն գրերը փորձելու համար: Ահա այս պատմությունը. «Եւ թագաւորն Վռամշապուհ ետես զսուրբ հայրապետն Իսահակ և զվարդապետն Մեսրոպ ի նոյն հոգոց վարանումն և ասաց նորա վասն քահանայի միոյ ասորոյ Դանիէլ անուն, թե խոստացաւ նշանագիր առնել հայոց լեզուին: Եւ առաքեալ բերին զնա: Եւ ուսուցեալ մանկունս զամս Բ, և ոչ կարացին հանել ի հեգ, քանզի ի հոռոմ լեզուն միայն էր յարմարեալ»:

Այս սխալ տեղեկության վրա ծանրանալ բոլորովին ավելորդ է:

Այսպիսի մի սխալ էլ կատարում է Ալիշանը («Յուշիկք», Ա, էջ 324), որ Հաբելի ու Վահրիճի դերը բոլորովին կրճատելով, ասում է, թե Վռամշապուհը Մեսրոպին ուղարկեց Դանիելի մոտ, և նա անձամբ բերավ տառերը Հայաստան: Սա էլ իհարկե համառոտության համար է արված, առանց մտածելու, թե սրանով պատմությունն է խանգարվում:

Մի ուրիշ սխալ էլ էմինն է անում, որ Խորենացու ուսանողներն թարգմանություն մեջ այնպես է դուրս բերում, որ իբր թե Դանիելյան գրերը Վահրիճն է շարել հունարենի շարքով: Ամբողջ հատվածը հետևյալն է. «[Վռամշապուհ] առաքեալ հրեշտակութեամբ զայր մի պատուական... Վահրիճ անուն... առ Հաբէլն այն: Ջոր առեալ և երթեալ նովաւ հանդերձ քաջ հմտացեալ ի Դանիէլէ, կարգեալ ըստ ձեռյ օրինակի յունականին զվաղնջուց զդտեալ նշանագիր տառից...»: Այստեղ նախադասությունը այնպես վատ է կազմված, որ անկարելի է հասկանալ, թե ո՛վ ո՛ւմ է առել և ո՛վ ո՛ւմ հետ է գնացել: Նմանապես անտեղ է մնում կարգեալ դերբայը, որ էմինը տվել է Վահրիճին: Հարությունյանը մերժելով այս, տալիս է Դանիելին, իբր թե Դանիելն է շարել տառերը հունականի շարքով: Բայց ես կարծում եմ, որ երկուսն էլ սխալվում են: Այն տառերը վաղուց ունեին իրենց հունական շարքը և նոր շարելու կարիք չկար: Ուրիշ խոսքով, այն հատվածը պետք է կարգալ կամ հասկանալ. «...զկարգեալ ըստ ձեռյ օրինակի յունականին զվաղնջուց գտեալ նշանագիր տառից»: Այսպես է հասկանում նաև Մալխասյանը, որ Խորենացու աշխարհաբար թարգմանության մեջ ասում է. «Էալ հմտացան վաղուց գրված (իմա գտնված) տառերի շարքին, որ դասավորված էր հունարենի օրինակով»:

Ո՛չ Հաբելը եկել է Հայաստան (առաքէր), ո՛չ Վահրիճը գիր է շարել կամ սովորել (ինքն տեղեկանայր), և ո՛չ էլ Մեսրոպն է գնացել: Արդարև, Փարպեցու մոտ ասվում է Հաբելի համար, թե «առեալ ի նմանէ առ թագաւորն և առ սուրբ հայրապետն Հայոց Սահակ և առ երանելին Մաշտոց հասանէր» (էջ 29), որից երևում է, թե Հաբելը իբր անձամբ եկել է Հայաստան: Սակայն այս սխալը միայն Վենետիկի տպագրիչն է և ձեռագրերն ունեն պարզապես հասուցաներ, ինչպես ունի նոր տպագրությունը (էջ 14—15) և Կորյունը (էջ 9):

Գ Լ Ո Ւ Խ Դ

ՄԵՍՐՈՊՅԱՆ ԳՐԵՐԻ ԳՅՈՒՏԸ

1

Այսպես ուրեմն, Դանիելյան գրերը Հայաստան բերվեցին և ընդհանուր գործածություն ստացան հայոց մեջ: Աշխատությունս երրորդ մասին վերապահելով խոսել Դանիելյան ալբուրների կազ-

մության մասին ընդարձակորեն, այստեղ նկատենք միայն, որ այդ այբուբենը, ունենալով ինչ-ինչ թերութիւններ, չէր կարող լիովին լրացնել հայոց լեզվի պահանջները, բայց նաև չէր այնպես պակասավոր, որ միանգամից իբրև անպետք դեն գցվեր: Այս պատճառով երկու տարի տեեց այդ այբուբենի գործածութիւնը (Սամվել Անեցին, հակառակ մյուս պատմագիրների ասածին, դնում է մեկ տարի). և վերջապես Մեսրոպը նկատեց, թե աշակերտների համար այնչափ հեշտ չէր վարժվել այդ գրերին. ուղղագրութեան և ընթերցանութեան սխալներ անշուշտ տեղի էին ունենում միշտ, այնպես որ Մեսրոպը վերջապես ստիպվեց խափանել նրանց գործածութիւնը:

Կարող են ոմանք տարօրինակ գտնել այս դեպքը:— Եթե Դանիելյան գրերը այնպես անկասար էին, միթե չէ՞ր կարող Մեսրոպը մի անգամից նկատել այդ. ի՞նչ պետք կար երկու տարի փորձելու և երկու տարի հետո միայն նկատելու, թե անկատար են: Այս մտածմունքը անշուշտ ստվեր պիտի ձգեր Մեսրոպի վրա:— Բայց ճիշտ հակառակն է: Դանիելյան գրերը կարող ենք որոշ չափով համեմատել ասորերեն, արաբերեն, եբրայերեն և այլ այսպիսի այբուբենների հետ, որոնք թեև շատ պակասավոր, բայց ահա այսքան դարերի ի վեր գործածվում են և ո՞վ գիտե դեռ որքա՞ն ժամանակ պիտի գործածվեն: Եթե այս պակասավոր այբուբենները կարողացան այսքան դարեր զիմանալ, նույնը կարող էր լինել նաև Դանիելյան այբուբենը: Մեսրոպը աչքի առաջ ուներ հատկապես ասորական այբուբենը, որին ո՛չ միայն ասորիները, այլև հայերից շատեր վարժված էին: Եվ, վերջապես, Մեսրոպի առաջին փորձը հաջողութեամբ պսակված էր. առաջին աշակերտները կարողացել էին սովորել այդ տառերը. «Խնդրէին հայցէին ևս յարքայէ մսնկունս մատաղս, որով զնշանագիրսն մարթեսցեն: Եւ յորժամ բազումք ի նոցանէ տեղեկանային...» (Կորյուն, էջ 9). ուստի Մեսրոպը մտածում էր, որ դժվարութիւնը անհաղթահարելի չէր:

Երկու տարվա փորձը ո՛չ թե ստվեր է ձգում Մեսրոպի վրա, այլ մեծ պատիվ է իրեն: Պարսիկները, թուրքերը և այլն հազարամյա գործածութեանից հետո, նորերս միայն զգացին իրենց այբուբենի պակասութիւնը և դարմանելու կարիքը: Իսկ եթե Մեսրոպը երկու տարուց կարողացավ զգալ, սրանից ավելի ի՞նչ մեծ պատիվ իրեն: Չեմ ուզում շեշտել այն հանգամանքը, որ հիշյալ ազգերը թեև զգացին իրենց այբուբենի պակասավորութիւնը, բայց դարմանելուց շատ հեռու են: Թուրքերը ոչ շատ տարիներ առաջ միայն ջնջեցին իրենց այբուբենը և ընդունեցին եվրոպականը, իսկ

պարսիկները, արաբները, աֆղանները և այլն դեռ մնում են իրենց պակասավոր ալքուբենին կապված: Մինչդեռ Մեսրոպն զգաց և մեկ տարվա մեջ դարմանեց ամենագեղեցիկ կերպով: Ասում ենք չենք հիշում այս հանգամանքը, որովհետև առաջինների համար այժմ շատ ուշ է, գրականությունը այնպես է տարածված, որ մեծամեծ ճիգերի պետք կա այնպիսի հին ու համատարած մի միավորություն խափանելու, պակասավոր ալքուբենը վերացնելու համար: Մինչդեռ Դանիելյան գրերի գործածությունը դեռ չափազանց թարմ լինելով, շատ ճիշտ էր խափանել ու վերացնել:

2

Դանիելյան նշանագրերի խափանումով, Մեսրոպը դարձյալ ընկավ իր նախկին հոգսերի և մտածումներին մեջ: Երկու երանելի անձերը բավական ժամանակ աշխատեցան այս կացություն դարման տանելու համար. «Յետ այնորիկ դարձեալ կրկին անգամ ի նոյն հոգս դառնալին, և նմին ելս խնդրէին ժամանակս ինչ» (Կորյուն, էջ 9): Վերջապես Մեսրոպը տեսնելով, որ Հայաստանում մնալով չպիտի կարողանա պատշաճորեն օգտվել, որոշեց անձամբ դիմել Միջագետք՝ խուզարկություններ կատարելու և իր ցանկությունը ի կատար ածելու համար: Ուստի, Վռամշապուհ թագավորի հրամանով և Սահակ կաթողիկոսի համաձայնությամբ, Մեսրոպը իր հետ առավ մի խումբ աշակերտներ և հրաժեշտ տալով նրանց, ճանապարհ ընկավ դեպի հարավ, ասորական քաղաքները:

Դժբախտաբար Մեսրոպի ճանապարհորդության հանգամանքները և ուղեգիծը մանրամասն չեն ավանդում պատմագիրները: Այս մասին Սորենացին է, որ ավելի կատարյալ տեղեկություններ է տալիս, բայց դրանք էլ համաձայն չեն Կորյունին, որ ըստ մեզ ամենից վավերական աղբյուրն է: Ստիպված ենք ուրեմն Կորյունի տված տեղեկություններով հյուսել մեր պատմությունը, քաջ առ քաջ քննելով նրա ընծայած անորոշությունները և կասկածելի կետերը երևան հանելով:

Կորյունը անորոշ կերպով պատմում է, թե Մեսրոպը Հայաստանից դուրս գալով, այցելեց ասորական քաղաքները՝ Նդեսիա և Ամիդ. «Երթեալ հասանէր ի կողմանս Արամի՝ ի քաղաքս երկուս. Ասորոց, որոց առաջինն Նդեսիա կոչի, և երկրորդն Ամիդ Անուն» (Կորյուն, էջ 9): Այս խոսքերից այնպես է երևում, որ Մեսրոպն այցելել է նախ Նդեսիա և ապա Ամիդ, ինչպես ընդունում է նաև Տաղավարյանը (էջ 26): Բայց մի պարզ ակնարկ քարտեզի վրա՝ բավական է համոզելու համար, թե չէր կարող Մեսրոպ նախ Նդե-

սիա և ապա Ամիդ մտած լինել: Ամիդ, որ եթե այժմյան Տիգրանակերտը (Դիարբեքիրը) չէր, նրանից էլ շատ հեռու չէր, գտնվում է լայնության 38° և երկարության 40° աստիճանների տակ, Մուշի հարավ-արևմտյան կողմը. իսկ Եդեսիա, որ այժմյան Ուրֆան է, գտնվում է լայնության 37° և երկարության 39° աստիճանների տակ, Տիգրանակերտի հարավ-արևմտյան կողմը: Այնպես որ, եթե մի ուղիղ գիծ քաշենք Մուշից Եդեսիա, այդ ուղիղ գծի մեջտեղի կետը կլինի Տիգրանակերտը: Հայաստանից մեկնող ճամփորդը նախ պետք է մտնի Տիգրանակերտ և աֆոսհետե միայն Եդեսիա: Այսպես արած պիտի լինի նաև Մեսրոպը, և երբ Կորյունը առաջինը Եդեսիա և երկրորդը Ամիդն է նշանակում, այդ կարգը ոչ թե ժամանակագրական կամ տեղագրական պետք է համարել, այլ ըստ արժանիքի: Եդեսիան իր «համալսարան»-ով կարող էր պարծենալ ու պանծալ ամբողջ Միջագետքում, իբրև ամենից առաջնակարգ քաղաքը, մինչդեռ Ամիդը վաղուց ընկած լինելով, չունեի բնավ մի բան նրա հետ համեմատվելու համար:

Հաստատ է ուրեմն, որ Մեսրոպը Վաղարշապատից մեկնելով և հավանաբար իր հայրենի Տարոն գավառից անցնելով, իջավ նախ Ամիդ և այստեղից էլ Եդեսիա:

Մեսրոպը թե՛ Ամիդի և թե՛ Եդեսիայի մեջ պատշաճավոր ընդունելություն գտավ. եպիսկոպոսները, կղերականները և իշխանները զիմավորեցին նրան, և թե՛ իրեն և թե՛ իր աշակերտներին մեծարանքներ ցույց տալով, սիրալիր կերպով ընդունեցին ու պահեցին: Կորյունը այս ընդունելությունը համառոտ կերպով պատմելուց հետո, հիշում է նաև այն երկու եպիսկոպոսների անունը, որոնք Մեսրոպին ընդունեցին՝ Բաբիլաս և Ակակիոս: Բայց այստեղ էլ հիշատակությունը այնպես խառնակ է, որ անկարելի է որոշել, թե արդյոք Բաբիլաս Եդեսիայի և Ակակիոս Ամիդի՞ եպիսկոպոսն էր, թե՞ երկուսն էլ նույն Եդեսիա քաղաքի եպիսկոպոսներ էին. «Եւ երթեալ հասանէր ի կողմանս Արամի՝ ի քաղաքս երկուց Ասորոց, որոց առաջինն Եդեսիա կոչի, և երկրորդն Ամիդ անուն: Ընդդէմ լինէր սուրբ եպիսկոպոսացն, որոց առաջնոցն Բաբիլաս անուն և երկրորդին Ակակիոս, հանդերձ կղերականօքն քաղաքին պատահեալ, և բազում մեծարանս ցուցեալ հասելոցն, ընդունէին հոգաբարձութեամբ, ըստ Քրիստոսի անուանելոցն կարգի» (Կորյուն, էջ 9):

Տաղավարյանը (էջ 26) ընդունում է առաջին կարծիքը, այսինքն՝ թե Բաբիլաս Եդեսիայի, իսկ Ակակիոս Ամիդի եպիսկոպոսն էր: Այսպես են նաև Մարկվարտը («Պատմություն հայ նշանազորքերու», էջ 58), Գալուստ Տեր-Մկրտչյանը («Արարատ», 1912 թ.,

էջ 508), Նահապետականը («Բաղմավէպ», 1913 թ., էջ 136), Ա-
դոնցը («Հանդէս ամսօրեայ», 1925 թ., էջ 435) և Հ. Ն. Ակիւնյա-
նը («Հանդէս ամսօրեայ», 1935 թ., էջ 514): Վերջին երեքը տա-
լիս են նաև Ակակիոսի համառոտ կենսագրութիւնը: Ակակիոսը
Ամիդի եպիսկոպոսական աթոռը բարձրացավ 400 թվականի մայի-
սի 9-ին՝ իբրև հաջորդ Մարասի, 409-ին գնաց Հաղկերտ Ա-ի մօտ՝
Պարսկաստանի քրիստոնյաների խնդրով. 420-ին ներկա էր Յահ-
բալայի ժողովին՝ իբրև եպիսկոպոս Ամիդի: Նույն թվականին Թեո-
դոս կալսեր կողմից ուղարկվեց Հաղկերտ Ա-ի մօտ՝ բանակցելու
համար խաղաղության մասին. 422-ին, երբ Մծբինի առաջ պար-
սիկները հաղթվեցին հուլյներին, Ակակիոսը ծախեց Ամիդի եկեղե-
ցու թանկագին անոթները և 7000 գերի գնելով, Պարսկաստան ու-
ղարկեց: Վրամ է, հիացած նրա այս արարքի վրա, կանչեց նրան
իր պալատը և հայտնեց իր շնորհակալութիւնը: Մեռել է 431
թվականին:

Բայց, ըստ ձեռի, անշուշտ երկրորդ կարծիքն է ուղիղ, այս-
ինքն թե՛ Բաբիլաս և թե՛ Ակակիոս նույն Նդեսիա քաղաքի ե-
պիսկոպոսներն էին, և դատելով անուններից՝ առաջինը Ասորոց
եպիսկոպոսն էր և երկրորդը՝ Հունաց: Այս բանը երևում է նախ՝
քաղաքին եզակի ձեռք և երկրորդ՝ Կորյունի մյուս խոսքերից. «Նւ.
ապա հրաժարեալ յեպիսկոպոսացն սրբոց... բերէր առ եպիսկոպո-
սըն Ասորոց (Նւդոկիոյ), որ յորոց նախընկալն եղև, առաջի ար-
կեալ նոցա զնշանագիրն աստուածատուր. վասն որոյ բազում իսկ
գովութիւնք յեպիսկոպոսաց սրբոց և յամենայն եկեղեցեաց բարձ-
րանային...» (Կորյուն, էջ 10): Սրանց մեջ եպիսկոպոսների հա-
մար միշտ հոգնակի թիվ տրվելուց երևում է, որ Բաբիլաս և
Ակակիոս Նդեսիայի եպիսկոպոս էին, իսկ եզակի «առ եպիսկոպոսն
Ասորոց» ասելուց էլ երևում է, որ սրանցից մեկն էր միայն Ա-
սորոց եպիսկոպոսը, և որ պիտի լինի Բաբիլաս: Այս մասին իմ
առանձին կարծիքը կհայտնեմ իր տեղում:

Ծանոթանանք այս անձնավորության հետ:

Ինչպես տեսանք, Կորյունը այդ եպիսկոպոսի անունը դնում է
Բաբիլաս. նույնը Խորենացին (Գ, ծգ) չնչին տարբերությամբ կո-
չում է Բաբիլոս: Բանասերները նկատել են սակայն, որ Նդեսիայի
ժամանակակից եպիսկոպոսների շարքում չկա Բաբիլաս, բայց կա
Բաբիլաս կամ Բաբուլաս, ուստի ամենայն հաջողութամբ սրբա-
գրել են Բաբիլաս: Բ և Բ տառաձևերը այնքան նման են իրար,
որ բնավ կասկած չկա, թե Կորյունի սկզբնագրում եղել է Բաբի-
լաս և հետո, գրչագրերի վրիպակով, դարձել է Բաբիլաս: Այս
սրբագրութիւնը առաջին անգամ առաջարկել է Չամչյանը (Ա, էջ

492), որ ուղղում է Իրաբոս կամ Բաբելոս, հետո Ավգերյանը («Լիակատար վարք սրբոց», Ե, էջ 290), որ նույնպես ուղղում է Բաբելոս, որ է Իրաբոս: Ավելի ուշ՝ Saint-Martin և այլն: Ս. Վ. Պարոնյանը («Երկրագունդ», 1884 թ., էջ 540) դարձնում է Թաբուլաս, որ անշուշտ տպագրական սխալ է և պետք է կարդալ Բաբուլաս կամ Թաբուլաս: Մինչև անգամ Խորենացու ձեռագրերից մեկում Գալուստ Տեր-Մկրտչյանը գտել է Բաբիլոս ձևը (տես «Արարատ», 1912 թ., էջ 508): Ֆնտգլյանն իր Կորյունի հրատարակության մեջ արդեն մտցրել է Բաբիլաս ձևը: Այս անունը զուտ ասորական բառ է և իբրև հասարակ անուն rabôlâ նշանակում է «summus pastorum = հովվապետ» (տես Brockelm, «Lex-Syr.», էջ 345): Սրա հետևողությամբ կազմված է մեր մեջ Հայրապետ անձնանունը, որ գործածված է 13-րդ դարից սկսած:

Բաբուլասը հեթանոս էր, քրմի որդի, մայրը քրիստոնյա. ծնվել է Կեն-Նեշրինում, մեծ հարստության և բարձր դիրքի տեր էր: Իմաստասիրական ուսմունքների մեջ զարգանալով, ընդունեց քրիստոնեությունը, գնաց Երուսաղեմ, այցելեց տնօրինական վարերը, մկրտվեց Հորդանան գետում, դարձավ հայրենիք, վաճառեց իր բոլոր ստացվածքները և դրամը բաժանեց աղքատներին: Այնուհետև արձակեց գերիներին, թողեց կին, ընտանիք, պաշտոն, և Մեսրոպի նման քաշվեց անապատ՝ ճգնելու: Իր գիտության և սրբության համբավը տարածվեց երկրում և երբ Եղեսիայի Դիոգինես եպիսկոպոսը մեռավ, նրան հաջորդ ընտրեցին Բաբուլասին՝ 412 թվականին: Երբ գումարվեց Եփեսոսի ժողովը (431 թ.), ներկա էր նաև Բաբուլասը, որ մեծ հակառակորդ դուրս եկավ նեստորականության դեմ, հալածելով նրանց և այրելով նույնիսկ նրանց գրքերը: Ունեցել է ընդարձակ գրական գործունեություն, բայց իր գրվածքներից քիչ բան է հասել մեր ձեռքը: Մեռել է 435 թվականին և իրեն հաջորդել է Իբասը:

Պետերսը («Revue des études arméniennes», № 9, էջ 209) ասում է, թե այն ժամանակ, երբ Մեսրոպը եկավ Եղեսիա, Եղեսիայի նշանավոր Պարսկական դպրոցի գլխավորն էր Իբասը: Անկարելի էր, որ Մեսրոպը, Բաբուլասի և այլոց հետ ծանոթանալուց հետո, ծանոթացած չլիներ նաև այս Իբասի հետ: Իսկ եթե Կորյունի մոտ ո՛չ մի հիշատակություն չկա այդ մասին, դա ո՛չ մի արժեք չունի. և հետո, եթե որևէ բան գրված էլ լիներ,

¹ Բաբուլասի կենսագրությունը տե՛ս համառոտակի՝ Գալուստ Տեր-Մկրտչյան, «Արարատ», 1912 թ., էջ 509 և, ընդարձակ, Հ. Հ. Թորոսյան, «Բազմավէպ», 1922 թ., էջ 99—104 և Ֆնտգլյան, էջ 83—84:

ապագային շնչված պիտի լիներ, որովհետեւ Իբրա հետո նկատու-
րական վարդապետութեան առաջնորդներէից մեկը դարձաւ:

Այնուհետեւ Կորյուէն իր պատմութեան թիւը այսպէս է ա-
ռաջ տանում. «Իսկ աշակերտասէրն վարդապետին՝ գտարեալսն
ընդ իւր յերկուս բաժանեալ, զոմանս յասորի դպրութիւնն կար-
գէր, և զոմանս յունական դպրութիւնն: Անտի ի Սամուսատական
քաղաքն գումարէր, և նորա իւրովք հաւասարօք զսովորականն
առաջի եղեալ զաղօթս և զտքնութիւնս և զպաղատանս արտա-
սուալից, զխստամբերութիւնս, զհոգս զաշխարհահեծս, յիշելով զա-
սացեալսն մարգարէին, եթէ «Յորժամ հեծեծեսցես, յայնժամ
կեցցես»: Եւ այնպէս բազում աշխատութեանց համբերեալ վասն
իւրոյ ազգին բարեաց ինչ օճան գտանելոյ: Որում պարգեւէր իսկ
վիճակ յամենաշնորհողէն Աստուծոյ, հայրական չափուն ծնեալ
ծնունդս նորոգ և սքանչելի սուրբ աշոփն իւրով, նշանագիրս հա-
շերէն լեզուին: Եւ անդ վաղվաղակի նշանակեալ անուանեալ և
կարգեալ, յօրինէր սիղոբալիւք և կապօք: Եւ ապա հրաժարեալ
յնպիսկոպոսացն սրբոց, հանդերձ օգնականօք իւրովք իշանէր ի
քաղաքն Սամուսացւոց» (Կորյուէն, էջ 9—10):

Հատվածիս իմաստը շփոթ է և մասնավոր քննութեան պետք
կա պարզելու համար այն: Առաջին տողերը ցույց են տալիս, թե
Մեսրոպն իր հետ տարած աշակերտներին երկու խմբի բաժանե-
լով, մեկը որոշեց դնել ասորական դպրոցը՝ ասորերեն լեզուն և
գրականութիւնը սովորելու համար, իսկ մյուսը հունական դըպ-
րոցը՝ հունական լեզուն և գրականութիւնը ուսումնասիրելու հա-
մար: Սրանցից առաջինը, այն է ասորական դպրոցը, անտարա-
կուսելի է, որ գտնվում էր Եդեսիայում, Ասորոց եպիսկոպոսի հո-
վանավորութեան տակ: Կասկածելի է սակայն երկրորդը, այն է
հունական դպրոցը: Արդյոք այս դպրոցն է՞լ էր գտնվում Եդեսիա-
յում (իհարկե հունաց Ակակիոս եպիսկոպոսի հովանավորութեան
տակ), թե՞ մոտակա Սամուսատ քաղաքում: Այս քաղաքը հին
Կոմմագենի մայրաքաղաքն էր, Եդեսիայի հյուսիս-արեւմտյան կող-
մը, այժմյան Մարաշից ոչ շատ հեռու, Եփրատի աջ ափի վրա,
լայնութեան 37° 30' և երկարութեան 38° 30' աստիճանների տակ,
որի տեղն այժմ Սամուս գլուղն է:

Հունական դպրոցը Սամուսատում դնելու կասկածը ծագում
է Կորյուէնի «անտի ի Սամուսատական քաղաքն գումարէր» բա-
ցատրութիւնից: Գումարէր ձեւը հասարակ բայ է և կարող է առ-
նչվել թե՛ ներգործական մտքով՝ «պատրաստեց ուղարկելու» (գու-
մարեմ) և թե՛ չեզոք մտքով՝ «պատրաստվեց երթալու» (գումա-
րիմ): Առաջին դեպքում սեռի խնդիրը (ուղիղ խնդիրը) աշակերտ-

ներն են, որոնց պատրաստում է Մեսրոպ՝ Սամուսատ ուղարկելու, որպեսզի սովորեն հունական դպրոցում: Սրանից երևում է, թե Եղեսիայում հունական դպրոց չկար: Երկրորդ դեպքում Մեսրոպն ինքն է, որ պատրաստվում է գնալու Սամուսատ՝ իր հնարելիք գրերի առթիվ: Սրանից էլ հետևում է, թե Եղեսիայում, բացի ասորականից, կար նաև հունական դպրոց, ուր զրավ իր աշակերտների երկրորդ խումբը: Եթե Կորյունը գումարներ բառի մոտ զնոսա կամ ինքն բառը զրաժ լիներ, ամեն ինչ կպարզվեր, և այդպիսի կասկածների տեղիք չէր մնա: Ահա թե ի՞նչ է նշանակում մուլթ գրել:

Բայց կարիք չկա կասկածելու, թե առաջինն է ուղիղ, այսինքն՝ Մեսրոպ պատրաստեց իր աշակերտների երկրորդ խումբը՝ Սամուսատ ուղարկելու համար: Այսպես են ցույց տալիս հետևյալ հանգամանքները.

ա) Առաջին խմբի վրա խոսած Ժամանակ Կորյունն ասում է՝ «զոմանս յասորի զպրութեանն կարգէր», բայց երկրորդի համար՝ «և զոմանս [ի] չունական դպրութիւնն». առաջինը ներգոյական և երկրորդը նախդրիւ հայցական ղենիւոց այնպես կարելի է մտածել, թե առաջին խումբը մնացել էր Եղեսիայում, իսկ երկրորդը պիտի գնար Սամուսատ:

բ) Գումարել «ուղարկել իմաստով» սովորական է հին հայերենում. ահա սրա վկայութիւնները (տե՛ս Նորայր, «Քննասէր», Ստոկհոլմ, 1887 թ., էջ 17 և 19):

1. «Սա խնդրեաց զՀրահատ որդի Գազաւոնի, որ լետ հօրն նորա մահուան՝ հանեալ լԱնյիշելի ամբողջէն, անդր ևս քան զԱռգաստան էր գումարեալ» (Սորենացի, Գ, ծե):

2. «Զգունդն առաջին տալին ցներշապուհ Ռմբոսեան, և գումարէին զնա պահապան աշխարհին, մերձ ի սահմանս Ատրպատական աշխարհին» (Եղիշե, Գ):

3. «Եւ զՄուշկան Նիւսալաւուրտ հանդերձ ամենայն մնացեալ զօրուն գումարէր յաշխարհն Աղուանից և Լընաց և Ճղբաց» (Եղիշե, Ը):

4—5. «Եւ զՎարդան և զմեզ գնդաւ լԱղուանս ի կոիւ գումարեաց, և ինքն լԱնդգալս մեզ նենգեալ՝ յայս չար մղեաց... և դարձեալ գումարեալ զնա զօրու լԱղուանս, ի վերայ Պարսկաց գումարտակին համարձակեցուցեր երթալ» (Փարպեցի, տպ. 1904 թ., էջ 84):

գ) Եթե Մեսրոպը լիներ Սամուսատ գնալու պատրաստութիւն տեսնողը, տարօրինակ չէ՞, որ այդ պատրաստութիւնից

հետո միայն, ինչպես նկարագրում է Կորյունը, սկսում է աշխատել հայոց գրերի վրա և երկար աշխատելուց հետո հաջողվում է հնարել:

դ) Ոմանք «անտի ի Սամուսատական քաղաքն գումարէր» խոսքը Մեսրոպի համար առնելով, կարծում են, թե Մեսրոպը Եղեսիայից ճանապարհ ընկավ և իր աշխատություններն ու տառերի գլուտը ճանապարհորդության ժամանակ կատարեց: Սա բացարձակ սխալ է, որովհետև, ինչպես Կորյունը որոշ կերպով պատմում է, այդ աշխատությունը վերջացնելուց հետո, նոր միայն Մեսրոպը հրաժեշտ է տալիս եպիսկոպոսներին (Բաբելասին և Ակակիոսին) և իր օգնականների հետ միասին իջնում է Սամուսատ:

Տարօրինակ է հասկանում Տաղավարյանը (էջ 26) Կորյունի պատմությունը: Սա Մեսրոպին նախ Եղեսիա և հետո Ամիդ տանելով, այս քաղաքի մեջ է դնում հունական և ասորական դպրոցները, ուր մտնում են հայ ուսանողների երկու խմբերը: Ամիդից հետո Մեսրոպը «Սամուսատական քաղաքն կիջնե, անշուշտ Հռուփանոսն տեսնելու համար և ապա... Սամուսատ կիջնե գտնալու Հռուփանոսը»: Ճիշտ այսպես: Արդյոք Տաղավարյան Սամուսատական և Սամուսատ տարբեր քաղաքներ է կարծում և երկու էլ Հռուփանոս է ընդունում: Հապա ինչպե՞ս մեկնել այս կրկնությունը: Իսկ Սարգսյանը («Բազմավէպ», 1897 թ., հավելված ապրիլի, էջ 6—7) ենթադրում է, թե Մեսրոպը Սամուսատի մեջ գտավ Դանիելյան գրերը Հռուփանոսի հետ, այնտեղից գնաց Եղեսիա, այստեղ ավելացրեց մի քանի գրեր էլ, նորից եկավ Սամուսատ՝ Հռուփանոսի մոտ, գեղադրելու և թարգմանելու համար:

ե) «Եւ նորա իւրովք հաւասարօք զսովորականն առաջի եղեալ...» խոսքի մեջ և նորա ձեռն էլ, որ երկրորդ դեպքում անհարմար պիտի գար, շատ պատշաճավոր դիրք է ստանում առաջին դեպքում: Կորյուն ուզում է ասել, թե Մեսրոպ աշակերտներին Սամուսատ ուղարկեց, իսկ ինքը սկսեց աշխատել իր ընկերների հետ՝ հայերեն գրերը գտնելու համար:

Եթե մեր այս պատճառաբանությունները ընդունելի համարվեն, այն ժամանակ պետք կլինի Կորյունի հրատարակության մեջ մի փոքրիկ կետադրական փոփոխություն մտցնել և պարբերությունն սկսել «և նորա» ձեռք. «և գոմանս (ի) յունական դպրութիւնն անտի ի Սամուսատական քաղաքն գումարէր: Եւ նորա իւրովք հաւասարօք...»¹:

¹ Այս սրբագրությունը ես մտածել էի 1903 թվականին Շուշում: Այժմ նկատում եմ, որ ինձանից 16 տարի առաջ նույնը առաջարկել է Նորայրը,

Այսպիսով պատմությունը հետևյալ ձևը կստանա.

Մեսրոպը Եղեսիայում իր աշակերտներին երկու խմբի բաժանեց. առաջինը դրեց ասորական դպրոցը, իսկ երկրորդը՝ որովհետև Եղեսիայում հունական դպրոց չկար, ուղարկեց Սամուսատ քաղաքը՝ հունարեն սովորելու համար: Այնուհետև, իր աշակերտների հոգսից ազատված, իր ընկերների հետ («Իւրովք հաւասարօք») բոլորովին անձնատուր եղավ խուզարկութեանց ու քննութեանց՝ իր ցանկալի նպատակին հասնելու համար: Վերջապես երկար աշխատութեանց անձանձրուլթ համբերելուց հետո, հաջողվեց հնաքել հայեքեք գրեքը՝ Եղեսիայում:

Ինճիճյանը («Հնախօսութիւն», Գ, էջ 82) կարծում է, թե Մեսրոպը Եղեսիայի մեջ իր աշակերտների համար հատուկ հայկական մի դպրոց է բաց արել՝ Դանիելյան նշանագրերի ուսման համար, որ և համարում է «առաջին հայկական դպրոցը»: Բայց այսպիսի մի կարծիք, ինչպես ցույց է տալիս Ս. Վ. Պարոնյանը («Երկրագունդ», 1884 թ., էջ 494), բոլորովին անտեղի է: Մեսրոպի գործը ուրիշ բան չէր, եթե ոչ իր աշակերտներին մտցնել տեղական «բարձրագունջ» դպրոցները, փոքր ժամանակ կատարելագործելու համար այն ուսումը, որ ստացել էին Հայաստանում:

Եղեսիայում Մեսրոպը հայերեն գրերը (հնչյունները) որոշելուց և նրանց լուրաքանչյուրին առանձին ձև տալուց հետո, նրանց անունները դրեց և որոշ դասավորութեամբ շարելով՝ կազմեց մեր այժմյան հայերեն այբուբենը. «և անդ վաղվադակի նըշանակեալ անուանեալ և կարգեալ. յօրինէր սիղոբայիւք և կապօք» (Կորյուն, էջ 10), կամ, Միաբանի կազմած բնագրով՝ «նշանագրեալ և անուանագրեալ և կարգեալ, յօրինէր սիղոբայիւք և կապօք և ձայնատու նշանօք» («Արարատ», 1912 թ., էջ 510):

Բայց պետք կար այս արդեն պատրաստ այբուբենը գեղեցիկ և կանոնավոր կերպով նկարել՝ կազմել նորակերտ գրերի տախտակը, որ հին լեզվով պնակիտ է կոչվում և մինչև վերջերս էլ ուսկական բարբառով պնակ էր կոչվում: Մեսրոպ թեև քարտուղար, բայց, ինչպես երևում է, չունեւր գրչագրական, կամ ավելի ճիշտ՝ գեղագրական արվեստը: Նա նկարիչ չէր: Եղեսիայում անշուշտ կլինեին ծաղկողներ և գեղագիրներ, բայց նրանք ավելի ասորական մանվածապատ ոլորապտույտ գրերին էին վարժված. ուստի

«Քննասէր», պրակ Ա, Ստոկհոլմ, 1887 թ., էջ 15: Նորայրը պատճառաւնություններ չի տալիս, բայց քննում է գումարել բայի ներգործական կերպությունը, որ դնում եմ ես էլ այստեղ՝ Նորայրից փոխ առնելով:

Մեսրոպը լավագույն համարեց գնալ Սամուսատ, ուր, ինչպես տեսանք, կար նշանավոր հունական դպրոց, դիմել հունական մի գեղագրի և մի վայելուչ պնակիտ նկարել տալ: Ուստի հրաժեշտ տալով եպիսկոպոսներին (Բաբիլասին և Ակակիոսին), իր օգնականների հետ միասին, Եդեսիայից ճանապարհ ընկավ Սամուսատ:

3

Ինչպես Եդեսիայում, նմանապես Սամուսատում լավ ընդունելություն գտավ Մեսրոպը: Սամուսատի հույն եպիսկոպոսը և ժողովուրդը մեծամեծ պատիվներ ցույց տվին. «Յորում մեծապատիւ իսկ լեպիսկոպոսէն և լեկեղեցւոյն մեծարեալ լինէր» (Կորյուն, էջ 10): Սամուսատի եպիսկոպոսի անունը չի հիշում Կորյունը, բայց ըստ Պետերսի («Revue des études arméniennes», № 9, էջ 209) կոչվում էր Անդրեաս, որ Եդեսիայում նեստորական կուսակցութեան գլխավորներից մեկն էր: Սամուսատում Մեսրոպը գտավ հունարենի մի գեղագիր Հոռփանոս անունով, որին հանձնարարեց նկարել իր ցանկացած պնակիտը: Հոռփանոսը վերցրեց Մեսրոպի պարզ սևագրությունը և նույն օրինակի վրայից պատրաստեց իր պնակիտը՝ տառերի կարճը կարճ, երկարը երկար պահելով, և նուրբ ու հաստ գծերը գեղեցիկ նկարելով. «Եւ անդէն ի նմին քաղաքի գրիչ ոմն հելլենական դպրութեան Հոռփանոս անուն գտեալ, որով զամենայն ընտրութիւնս նշանագրոյն՝ զնրբագոյնսն, զկարճն և զերկայնն, զառանձինն և զկրկնաւորն, միանգամայն յօրինեալ և յանկուցեալ» (Կորյուն, էջ 10), կամ, ըստ Միաբանի կաղմած բնագրի՝ «զնրբագոյնն և զլայնագոյնն, զկարճն և զերկայնն, զառանձինն և զկրկնաւորն (Արարատ», 1912 թ., էջ 510):

Կորյունի այս բառերը (նրբագոյն, կարճ և ալլն) տեղիք են տվել զանազան սխալ բացատրությունների, զանազան հեղինակների կողմից: Օրինակ՝ Ստեփան Նազարյանը («Հիւսիսատիպլ», 1860 թ., էջ 241) հասկանում է ձայնավորների կարճն ու երկարը և բաղաձայնի պարզն ու կրկնավորը: Նույնպես Մարկվարտը (էջ 31) կարճ և երկայն բառերով հասկանում է ձայնավորների ամանակը (կարճ ու երկար a, â և ալլն), առանձին և կրկնաւոր բառերով էլ հասկանում է լ—դ, ր—ն, լ—վ տառերը, որոնցից լ, ր, լ համարում է առանձին, իսկ դ, ո, վ՝ կրկնաւոր (երկու ձայնից բաղկացած, իբր թե լլ=լ, րր=ր, իի=վ): Իսկ նրբագոյնի մասին չի խոսում:

Սարգսյանն էլ («Բազմավէպ», 1897 թ., ապրիլ, հավելված, էջ 7) հասկանում է միջին դարերի քերականական բացատրությունները, որոնց համաձայն նրբագոյն են կ, պ, տ, ծ, ճ, կարճ են ա, ի, ո, և երկայն են ֆ, ով ձայնավորները և եւ, ըւ, իւ, կըրկնաւորք են ը, զ, լ, խ, շ, չ, ռ, ց, առանձինն էլ՝ ֆուցյալը:

Այս բոլորը սխալ մեկնաբանություններ են:

Ամենից առաջ պետք է հարց տալ, թե ի՞նչ մարդ էր Հոուփանոսը և ինչո՞ւ համար Մեսրոպը դիմեց նրան:

Մինչև այժմ պատմվածներից մեզ հայտնի է, որ Հոուփանոսը գեղագիր էր («գրիչ ոմն հելլենական դպրութեան», — ասում է Գորյունը, և ոչ՝ «գպիր»), և Մեսրոպը դիմեց նրան իր կազմած տառերը գեղեցիկ կամ ճաշակավոր ձևով նկարել տալու համար: Եթե այդպես է, ուրեմն վերի բառերն էլ տառերի գեղագրական ձևերը նշանակող բառեր պիտի լինեն և ոչ թե ուրիշ բան: Եթե Հոուփանոս քերականագետ կամ լեզվաբան լիներ, այն ժամանակ միայն կարելի էր սպասել նրանից քերականական ուղղումներ: Ինչպես լեզվաբանությունը հաստատել է, 5-րդ դարում և ավելի առաջ հայերենը կարճ ու երկար ձայնավորներ չունի, հետևաբար կարելի չէ Գորյունի կարճ ու երկայնը ձայնավորների ամանակի համար հասկանալ, ինչպես անում են Նազարյանը և Մարկվարտը: Բայց նույնիսկ եթե 5-րդ դարում հայերենը կարճ ու երկար ձայնավորներ ունեցած լիներ, Մեսրոպի կազմած այբուբենում չկա այդպիսի բան, ուստի Գորյունի ասածը և Հոուփանոսի արածը տարբեր բան պետք է լինի:

Նույնպես Գորյունի առանձինն ու կրկնաւորը չեն կարող ձայնաբանական արժեք ունենալ: Մի մարդ, որ իր լեզվի մեջ չունի այսինչ կամ այնինչ հնչյունը, չի կարող լսել ու զանազանել, երբ մի օտար հնչի: Թուրքն ու պարսիկը չեն կարողանում զանազանել ս և ց, զ և ձ, ձայները: Մենք էլ չենք կարողանում զանազանել վրացերենի ղ և ղ՝ ձայները: Այսօր էլ եվրոպացիք չեն զգում մեր ր և ռ ձայների տարբերությունը և ոչ միայն եվրոպացիք, այլև նույնիսկ Վրաստանի հայերը: Այս դատողությամբ հուշն Հոուփանոսն էլ չպիտի կարողանար զանազանել հին հայերենի ր—ռ, լ—ղ, լ—վ ձայները, որոնցից վերջին չորսը այսօր մենք էլ չենք կարողանում զանազանել: Հայերենի 36 ձայներից առնելով 15 հատը չէր կարող զանազանել խեղճ Հոուփանոսը (ը, ծ, խ, ծ, ճ, ձ, լ, ճ, յ, շ, չ, վ, ր, ց), էլ ինչո՞ւ պիտի դիմեր Մեսրոպը նրան՝ այս տառերի ձայնաբանական զանազանությունը որոշելու համար: Նշանակում է, թե այս բառերն էլ ուրիշ բան են նշանակում, քան ինչ որ ենթադրում է Մարկվարտը:

Մնաց նրբագոյներ:

Կորյուների հին հրատարակութեանց մեջ մի բառ պակաս էր այստեղ, որ այժմ Կորյուների քննական հրատարակութիւնը գտավ ու ավելացրեց. այդ է—գնրբագոյնն և զլայնագոյնն: Մի՛ միակ այս բառը կարող է դնել մեզ ուղիղ ճանապարհի վրա և ցույց տալ Կորյուների տված վեց բառերի իմաստը:

Այդ վեց բառերը տառերի գեղագրական ձևին էին վերաբերում. նրբագոյն-ը և լայնագոյն-ը նշանակում են տառերի հաստ ու բարակ գծերը. օրինակ՝ Ե տառի գծագրութեան մեջ ձախակողմյան երկար սլունը և աջակողմյան կարճ սլունը հաստ են, իսկ թևը՝ բարակ: Այս է հայերեն տառերի ընդհանուր գեղարվեստական ոճը. հորիզոնական գծերը բարակ են, իսկ ուղղահայաց գծերը՝ հաստ: Այս է Կորյուների նրբագոյն և լայնագոյն կոչածը: Այս բացատրութիւնից հետո, ինքնին հասկանալի է դառնում Կորյուների կարճ-ն ու երկար-ը, որով պիտի իմանանք տառերի կարճ ու երկար սլունները: Սրա լավագոյն օրինակը տալիս է Պ տառը, որի աջակողմյան սլունը երկար է, երկու ձախակողմյանները մին մյուսից կարճ: Մնում է առանձին-ն ու կրկնաւոր-ը, որ նմանապէս գեղագրական ոճի համար ասված պիտի լինի: Արեղյանը, որ իր հոգովածում («Սովետական գրականութիւն», 1941 թ., № 2, էջ 45—46) ցույց է տալիս Մարկվարտի սխալները և շատ ճիշտ բացատրում է նախորդ չորս բառերի իմաստը, այստեղ Կորյուների առանձին բառով հասկանում է հայերենի ջոկ, մենակ մի տառով գրված հնչյունները, իսկ կրկնաւոր բառով հասկանում է երկու տառով կազմված ու հնչյունը, որի հորինումը վերագրում է Հռուփանոսին:

Ես չեմ ընդունում գեղագիր Հռուփանոսի մասնակցութիւնը ու ձայնավորի հորինման մեջ: Եվ ահա իմ պատճառաբանութիւնը.

Մեսրոպը Եղեսիայում կազմել էր արդեն իր այբուբենը, այստեղ որոշել էր նաև ու, ինչպէս նաև իւ գրելու ձևը: Նա գիտեր, որ հունները գրում են երկտառ ու, իսկ ասորիները և պարսիկները գրում են վ և կարդում ու: Ինքը Մեսրոպը հետեց այս երկուսից որևէ մեկին. կամ հետեց հունարենին և հնարեց հայերեն ու ձևը, և կամ հետեց պարսիկներին ու ասորիներին և վ ձայնին տվեց նաև ու հնչումը: Առաջին դեպքում Հռուփանոսի մասնակցութիւնը վերանում է: Բայց երկրորդ դեպքում էլ չի կարող տեղի ունեցած լինել, որովհետև փորձից գիտենք, թե Մեսրոպն ընդունած էր մի տառին մի հնչյուն տալու սկզբունքը: Ուստի չէր կարող պատահել, որ նա վ տառին նաև ու հնչյունը տված լիներ: Մնում է ուրեմն ենթադրել, թե նա ու ձայնա-

վորի համար Եդեսիայում հնարել էր առանձին մի տառ (մի նշանից բաղկացած, ինչպես արեց հետո աղվաններն այբուբենի համար): Արդ, կարելի՞ է երեակալել, որ Մեսրոպը նախապես ու ձայնավորի համար առանձին մի տառ հնարած լինեի (ինչ որ մեծ առավելություն պիտի լինեի մեր այբուբենի համար), և հետո Հռուփանոսի զրդմամբ ջնջած և հունարենի համաձայն հորինած լինեի ու երկտառը: Այդ անկարելի է, ուստի երկու դեպքում էլ վերանում է Հռուփանոսի մասնակցությունը ու ձայնավորի հորինման մեջ, և նրա հորինումը մնում է Մեսրոպին:

Կա նաև այն կետը, որ դժվար թե Կորյունը մի միակ ու-ի համար առանձին բաժանմունք ստեղծեի (կրկնաւոր) և մնացյալ բոլոր տառերը անվանեի առանձին: Եթե ու-ի նման զուգատառ, բայց միաձայն կապակցությունների թիվը մի քիչ ավելի լինեի հայերենում (ինչպես գերմաներենում ch, sch, stch, ph, pf, ih, ie և այլն) կարելի էր այդ երկու բաժանմունքների գոյությունն ընդունել:

Պետք է ասել նաև, որ եթե մյուս չորս բառերը տառերի գծագրական ձևերն են մատնանշում, ինչո՞ւ այս երկուսն էլ՝ առանձին ու կրկնաւոր-ը նույնը չպիտի լինեն և ձայնաբանական երևույթներ պիտի նշանակեն: Ես կարծում եմ, որ կրկնաւոր բառի սովորական ու տարածված իմաստը կասեցրել է մեր միտքը և առաջնորդել է մեզ սխալ մտածողության: Բայց եթե աչքի առաջ բերեինք կրկնել բառի հնագույն հայերեն նշանակությունը, որ է «ծալել, ոլորել» (տե՛ս «Նոր Հայկազեան բառգիրք», Ա, էջ 1136, սյունակ բ), որից և ծուկը կրկնել «ծուկը ծալել», այն ժամանակ իհարկե կմտածեինք, որ նաև այստեղ կրկնաւոր նշանակում է «ծալած, ոլորած»: Կրկնաւոր (կամ կրկնայար) բառով Կորյունը հասկանում է կլոր փաթույթներ ունեցող տառերը, ինչպես Ժ, Թ, Մ, Չ, Զ և այլն, իսկ առանձին բառով ուզում է հասկանալ Ո, Ս, Լ, Բ և այլն ձևի տառերը, որոնք ուղիղ, շիտակ, անշատ ու մենակ կանգնած են:

Հռուփանոսի մասնակցությունը հայերեն տառերի հորինման մեջ՝ առհասարակ պետք է դուրս գցել ծրագրից: Այն քննիչները, որոնք Հռուփանոսին մասնակից են դարձնում Մեսրոպյան տառերի հորինման գործին, ինչպես, օրինակ, Ստեփան Նազարյանը («Հիւսիսափայլ», 1860 թ., էջ 241), լավ ուշադրությամբ չեն կարդում Կորյունի խոսքերը. «Եւ անդէն ի նմին քաղաքի գրիչ տմն հելլենական դպրութեան Հռուփանոս անուն գտեալ, որով զամենայն ընտրութիւնս նշանագրոյն՝ զնրբագոյնն և զլայնագոյնն զկարճն և զերկայնն, զառանձինն և զկրկնաւորն, միանգամայն յօրինեալ և յանկուցեալ» (Կորյուն, էջ 10): Վերջին երկու դեր-

բայները, որոնք Կորյուսյան ոճով իբր բալ են գործածված, իբրև ենթակա ունեն ո՛չ թե Հռուփանոսին, այլ Մեսրոպին, որ հիշված է շատ ավելի առաջ, ուրիշ բազմաթիվ զերբայներով: Եթե յօրինեալ և յանկուցեալ զերբայների ենթական Հռուփանոսը լիներ, գտեալ բառին հաջորդող որով հարաբերականը սեռական հոլով պիտի լիներ (որոյ): Բայց այսպես չէ, այլ գործիական հոլով է (որով): Ուրեմն և Հռուփանոսը մի գործիք է, մի միջոց, որով Մեսրոպը «յօրինել» և «յանկուցել» է իր շատերը, այսինքն այն տառերը, որ արդեն Եղեսիայում, նախքան Սամուսատ գալը և Հռուփանոսին գտնելը, «ծնել էր» և «նշանակել, անվանել և կարգել ու հորինել սիղոբաներով և կապերով»:

Սրանից ավելի պարզ և մեկին բացատրութիւն կամ վկայութիւն, որ իսպառ ջնջում է ամեն մի կասկած ու տարակուս, չի կարող լինել:

Կանգնած է Մեսրոպը՝ իր սեագրութիւնը ձեռքին, Հռուփանոս՝ գրիչն ու վրձինը առած, մեկ նալում է սեագրին, մեկ նալում պնակիտի վրա և պատրաստում հայերենի առաջին այբուբենական տախտակը: Ավելորդ է ասել, որ այս նկարման միջոցին Մեսրոպը տալիս է միշտ իր ցուցմունքները Հռուփանոսին:

Տառերի ձևավորումից հետո, Մեսրոպն անմիջապես թարգմանութեան սկսեց, իր երկու հասուն աշակերտների ընկերակցութեամբ, որոնցից առաջինի անունն էր Հովհան՝ Եկեղյաց գավառից, իսկ երկրորդին՝ Հովսեփ, Պաղանական ցեղից. «ի թարգմանութիւն դառնալին հանդերձ արամբք երկուք, աշակերտօքն իւրովք...» (Կորյուն, էջ 10):

Թարգմանութեան համար Մեսրոպն ընտրել է նախ Սողոմոն իմաստունի Առակաց գիրքը և իր պաշտելի բերանով տուն տալով գեղադիր Հռուփանոսին՝ թելադրել է հայերեն առաջին խոսքը:

ԱՌԱԿՔ ՍՈՂՈՄՈՆԻ ՈՐԴԻՈՑ ԴԱԽԹԻ ԹԱԳԱԽՈՐԻ ԻՄՐԱՅԵԼԻ

Գ Լ Ո Ւ Խ Ա

ՃԱՆԱԶԵԼ ԶԻՄԱՍՏՈՒԹԻՒՆ ԵՎ ԶԽՐԱՏ,
ԻՄԱՆԱԼ ԶԲԱՆՍ ՀԱՆՃԱՐՈՅ:

Այս ընտրութիւնը պատահական չէր. նրա համար Առակաց գրքից սկսեց Մեսրոպը, որովհետեւ այս գիրքը հենց սկզբից խրատում էր ճանաչել իմաստութիւնը և կրթութիւնը, հասկանալ հանճարի խոսքերը. և գիրը, որ սկիզբն էր կրթութեան և գիտութեան, կարող էր սրանից ավելի գեղեցիկ զուգադիպութիւն ունենալ «Եւ իսկոյն ի թարգմանութիւն ձեռն արկեալ, խորհրդաբար սկըսանելով լ'Առակաց» (Պորենացի, Գ. ծգ).— «Եւ եղեալ սկիզբն նախ լ'Առակացն Սողոմոնի, որ ի սկզբանն իսկ ծանօթս իմաստութեանն ընծայեցուցանէ լինել, ասելով՝ եթե «Ճանաչել զիմաստութիւն և և զխրատ, իմանալ զբանս հանճարոյ» (Կորյուն, էջ 10):

Հռութանոս ո՛չ միայն իր գեղեցիկ գրչով գրեց հայերեն առաջին գիրքը՝ Սողոմոնի Առակաց գրքի թարգմանութիւնը, այլև իր մոտ աշակերտ առնելով Մեսրոպի բերած աշակերտներից մի քանիսին, սկսեց սովորեցնել նրանց հայերեն գեղագրութեան արվեստը, որպեսզի նրանք էլ Հայաստան դառնալով տարածեն իրենց հայերենակիցների մեջ. «Որ և գրեցաւ ձեռամբն այնորիկ գրչի, հանդերձ ուսուցանելով մանկունս գրիչս նմին դպրութեան» (Կորյուն, էջ 10).— «Միանգամայն և դարուեստ գրչութեան ուսուցանել տալով իւրոց մանկագոյն աշակերտացն» (Պորենացի, Գ. ծգ):

Ինճիճյանը («Հնախօսութիւն», Գ, էջ 83) հետեցնում է այս խոսքերից, թե Մեսրոպը Սամուսատի մեջ բաց է արել առաջին հայկական դպրոցը՝ Մեսրոպյան գրերով, ուր աշակերտել են իր աշակերտները, որոնց Հայաստանից Միջագետք էր բերել, ինչպես և Սամուսատի հայ բնակիչների որդիները: Սա նշանակում է ժամանակակից մի հեղինակի թեթեւ մի խոսքը ավելորդաբար ընդարձակել ու լայնացնել:

Սամուսատում իր գործը վերջացնելուց հետո, Մեսրոպն իր հրաժարական ողջույնը տվեց եպիսկոպոսին և քաղաքին և պատ-
րաստվեց բոլոր լուրալիներին հետ վերադառնալ Եդեսիա: Սա-
մուսատի եպիսկոպոսը տվեց նրան հանձնարարական նամակներ՝
Բաբելոս ասորի եպիսկոպոսի հասցեին: Եդեսիա հասնելով, Մես-
րոպը նամակները հանձնեց Բաբելոսին և իր գտած հալերեն տա-
ռերը ներկայացրեց երկու եպիսկոպոսներին: Եպիսկոպոսները երկ-
րորդ անգամ սիրով ընդունեցին նրան, գովաբանեցին և շնորհա-
վորեցին հալ ազգը, որ արժանի էր եղել այսպիսի մի մեծ պար-
գեի: «Ապա լիտ այնորիկ առնուր թուղթս լեպիսկոպոսէ քաղաքին,
և հրաժարեալ ի նոցանէ հանգերձ ամենայն իւրովքն, բերէր առ
եպիսկոպոսն Ասորոց: Որ լորոց նախընկալն եղև, առաջի արկեալ
նոցա գնշանագիրն աստուածատուր. վասն որոյ բազում իսկ գո-
վութիւնք լեպիսկոպոսաց սրբոց և լամենայն եկեղեցեաց բարձ-
րանալին ի փառս Աստուծոյ, և ի մխիթարութիւն աշակերտելոցն
ոչ սակաւք» (Կորյուն, էջ 10):

Մի ժամանակ Եդեսիայում հապաղելուց հետո, Մեսրոպը եր-
կու եպիսկոպոսներից խնդակցական թղթեր ստանալով Սահակ
կաթողիկոսի հասցեին, առավ իր երկնալին պարգևը և իր բոլոր
ընկերների հետ միասին Ամիդի վրայով ճանապարհ ընկավ դեպի
իր ցանկալի հայրենիք՝ Հայաստան: «Յորոց թուղթս աւետագիրս
հանգերձ շնորհատուր պարգևօքն, և ամենայն իւրալիւքն, ի
շնորհացն Աստուծոյ ճանապարհորդ լինէր» (Կորյուն, էջ 10):

2

Այս է ահա հալերեն գրերի գլուտի ճիշտ և վավերական
պատմութիւնը, որ կարող է դիմանալ պատմական քննադատու-
թյան բոլոր առարկութիւններին, կազմված այնպես, ինչպես միակ
ժամանակակից և վստահելի հեղինակն է պատմում: Բազմաթիւ
են մյուս պատմագիրների, մանավանդ Պորենացու ընծայած տար-
քերութիւնները, որոնք հաստատելու կամ ընդունելու, կամ ջրելու
և մերժելու համար բավական աշխատանքի պետք կա:

Պորենացին, որ, ինչպես ասացինք, ավելի հանգամանորեն
է պատմում, քան Կորյունը, Մեսրոպի ճանապարհորդական ուղե-
գիծը հետևյալ ձևով է գծում: Նախ Մեսրոպը Վաղարշապատում
ստացած Դանիելյան գրերը անբավարար գտնելով, անձամբ գնում
է նույն Դանիելին, նրա մոտ ստուգելու և լրացնելու համար
նշանագրերի պակասութիւնը: Բայց երբ Դանիելի մոտ առա-

ջիններից ավելի ոչինչ չի գտնում, դիմում է Եդեսիա. «Ձկնի ալյուրիկ ինքնին Մեսրոպ իջեալ ի Միջագետս՝ հանդերձ աշակերտօք առ նոյն Դանիէլ, և ոչ աւելի ինչ գտեալ, քան զառաջինն, անցանէ և լեդեսիայ» (Պորենացի, Գ, ծգ):

Այստեղ երկու գլխավոր տարբերութիւն ունեն ք, նախ՝ որ Կորյունը չգիտե Մեսրոպի երթը Դանիէլի մօտ, և երկրորդ՝ Պորենացին չգիտե Մեսրոպի Ամիգ գնալը: Այս երկու պարագաները ըստ իս իրար հետ անձուկ կապ ունեն և օգնում են իրար բացատրելու:

Պորենացին, փափագելով հանդերձ ընդարձակ պատմել Մեսրոպի և Դանիէլի պարագաները, չգիտե Դանիէլի գտնված քաղաքը և անորոշ կերպով նշանակում է «ի Միջագետս»¹: Այս թերութիւնը այն պատճառով է, որ Կորյունը, ավելի համառոտախոս, քան Պորենացին, չի նշանակած Դանիէլի գտնված քաղաքը: Ինչ որ ունի Պորենացին Կորյունից ավելի, կարող է մեկնվել կա՛մ հավանական ենթադրութեամբ և կա՛մ բնական հետեւութեամբ: Պորենացին ճարպիկ բանասեր է, որ այս միջոցներով լուծում է տալիս անծանոթ դեպքերին, ճիշտ ախպես, ինչպես արդի բանասերները: Իր գլխավոր տարբերութիւնն արդի բանասերներից այն է, որ մինչդեռ այս վերջինները մի դեպք գուշակելու առթիւ «հավանական է թե, կերևի թե, անշուշտ» և այսպիսի բացատրութիւններ են գործածում, Պորենացին, բոլորովին վստահ իր ենթադրութեան վրա, այս բառերին պետք չի տեսնում և ուղղակի իբրև իրողութիւն տալիս է իր ենթադրութիւնը: Այս բանը ամենեւին խարդախութիւն չի, այլ գիտական որոշ ձև, որ մինչև իսկ այժմ էլ շատ սովորական է լեզվաբանների, աստղաբաշխների, երկրաբանների և ուրիշ այս կարգի գիտնականների մօտ:

Երբ Մեսրոպը Դանիէլյան գրերը անկատար գտնելով հարավ է իջնում, Պորենացին ա՛յնպես է մտածում, թե Մեսրոպի առաջին գործը պիտի լիներ Դանիէլի հաշիվը վերջացնել, ուստի մի անգամ էլ դիմել է տալիս նրան Դանիէլին և հուսահատ ետ դառնալ: Եթե Պորենացին մտածեր, թե Մեսրոպը Դանիէլի և Հաբելի աշխատութեանց վրա կարող էր վստահութիւն ունենալ և հետեւաբար նոր դիմումը ավելորդ համարել, այն ժամանակ այս հավելվածը չպիտի գներ:

Դալով Ամիգ այցելելու պարագային, Կորյունի պատմածից կարելի չէ հասկանալ, թե այս այցելութիւնը ճանապարհորդա-

¹ Չամչյանը (Ա, էջ 492 և 494) այնպես է ցույց տալիս, որ իբր թե Դանիէլը Եդեսիայում էր գտնվում: Բայց այս բանը հակառակ է նույնիսկ Պորենացուն, որովհետև Պորենացին ասում է, թե Մեսրոպը Դանիէլից ձեռնունայն մտալուց հետո գնաց Եդեսիա. ուրեմն Դանիէլը Եդեսիայում չէր:

կա՞ն էր, թե՞ ուսումնական. ուրիշ խոսքով՝ արդյոք Եղեսիա երթալու համար քարավանը պարտավո՞ր էր անպատճառ Ամիդ մտնել և այս պատճառով գնաց Մեսրոպն Ամիդ քաղաքը, թե՞ նպատակ ուներ նաև Ամիդում խուզարկութիւններ կատարել գրեթէ գլուտի առթիւ: Ինձ աշնպես է թվում, թե այցելութիւնը ճանապարհորդական էր միայն, որովհետեւ, հակառակ պարագային, Կորյունը որքան էլ համառոտախոս, գոնե մի երկու բառով պիտի հայտնէր, թե Մեսրոպի խուզարկութիւնները ապարդիւն անցան:

Այս հանգամանքները բանասեր Սորենացին ինքն էլ մտածելով, որոշել է հապավել Ամիդի այցելութիւնը: Բայց սրանով երկու պարագա է ի նկատի ունեցել: Եթե Ամիդի այցելութիւնը ճանապարհորդական եղած լինէր, Սորենացու չհիշելը ո՛չ միայն թերութիւն չպիտի համարվեր, այլ մինչև իսկ առավելութիւն, քանի որ այսպիսով ավելորդաբանութիւնից հեռու մնացած պիտի լինէր, և՛ քանի որ մլուս ճանապարհորդական քաղաքները (Եղեսիայից Ամիդ և Ամիդից Վաղարշապատ) ո՛չ Կորյունի մոտ են հիշատակված և ո՛չ ինքն է հիշում: Իսկ եթե այցելութիւնը ուսումնական եղած լինէր, կարող էր պատահել, որ Դանիել եպիսկոպոսի քաղաքը Ամիդը լինէր: Այս պարագային Սորենացին, Մեսրոպին մեկ անգամ Դանիել եպիսկոպոսի մոտ տանելով և մեկ անգամ էլ Ամիդ անունով միեւնոյն տեղը տանելով, հսկա անհեթեթութիւն գործած պիտի լինէր. ուստի լավագույն էր չհիշել Ամիդը և սրանով առ առավելն պակասավոր լինել, քան անհեթեթ:

3

Եղեսիայում, պատմում է Սորենացին, Պղատոն անունով հեթանոս (այսինքն ոչ քրիստոնյա) մի ճարտասան կար, որ նույն քաղաքի նշանավոր դիվանի գլխավորն էր. «Անցանէ և յԵղեսիայ առ Պղատոն ոմն ճարտասան հեթանոս՝ իշխան դիւանին» (Սորենացի, Գ, Ժգ): Մեսրոպը դիմում է հիշյալ ճարտասանին, որ ուրախութեամբ ընդունում է նրան, գործադրում իր ամբողջ հմտութիւնը, բայց վերջապէս ստիպվում է խոստովանել իր տգիտութիւնը. «Եւ նորա խնդութեամբ ընկալեալ, և զոր ինչ միանգամ ի միտ աւնոյր բան հայերէն, լինքն առեալ, և շատ ջանաքեալ և ոչ օգտեալ, գտգիտութիւն խոստովանեաց հռետորն» (Սորենացի, Գ, Ժգ): Վերջապէս Պղատոնը հայտնում է, թե Մեսրոպի սխալագը կարող է լրացնել միայն Եպիփանոս անուն շատ գիտնական անձը, որ ժամանակավ իրեն ուսուցիչ էր եղել Եղեսիա-

լում և հետո Եղեսիայի դիվանից առնելով գիտնականների գրքերը («զճարտարացն մատեան»), գնացել էր ուրիշ քաղաք և այնտեղ քրիստոնյա էր դարձել: Պղատոնը չէր իմանում Եպիփանի գտնված տեղը և միայն խորհուրդ էր տալիս գտնել և նրան դիմել: Այն ժամանակ Մեսրոպը Բաբելոն եպիսկոպոսից օգնութիւն գտնելով, դիմում է Եպիփանին. բայց սրա գտնված անժամոթ քաղաքը հասած թէ չհասած, լսում է, որ վախճանվել է, թողնելով Հոռիփանոս անունով մի աշակերտ, որ էր «հրաշալի արուեստիւ հելլէն գրչութեամբ»: Այս Հոռիփանոսը քաշված էր Սամոս կղզին (մենակեցությամբ): Մեսրոպն անցնում է Փլունիկէն և դիմում է Սամոս՝ Հոռիփանոսին: Բայց սրանից էլ օգուտ չտեսնելով, հուսահատված մարդկային ամեն հնարագիտութիւնից, Աստուծոն է ապավինում և հայտնությամբ գտնում հայերեն գրերը. «Եւ տեսանէ ոչ ի քուն երազ և ոչ լարթնութեան տեսիլ, ալլ ՚ի սրտին գործարանի երեութացեալ հոգւոյն աչաց թաթ ձեռին աւջոյ՝ գրելով ի վիմի Ա, Ե, Է, Ը, Ի, Ո, Ի, զի որպէս ի ձեան վերջք գծին կուտեալ ունէր քարն: Եւ ոչ միայն երեութացաւ, ալլ և հանգամանք ամենայնին որպէս յաման ինչ ի միտս նորա հաւաքեցաւ» (Խորենացի, Գ, ծգ):

Աղոթքից վեր կենալով, ասում է Խորենացին, Մեսրոպն ստեղծեց մեր գրերը Հոռիփանոսի հետ՝ հունական տառերի անսալթաքութիւն համաձայն. «Եւ յարուցեալ յաղօթիցն, եստեղծ զնշանագիրս մեր՝ հանդերձ Հոռիփանոսիւ կերպաձեւեալ զգիրն Մեսրոպայ առ ձեռն պատրաստ փոխատրելով զհայերէն աթուրթայն ըստ անսալթաքութեան սիւղոբայից հելլենացւոց» (Խորենացի, Գ, ծգ):

4

Պղատոնի մասին տրված տեղեկութիւն միակ աղբյուրը Խորենացին է՝ ուրիշ տեղից չհաստատված. այսպէս է նաև Եպիփանի մասին ասվածը, որի քաղաքն էլ զարմանալի է, որ չի նշանակված: Չամչյանը (Ա, էջ 492) համարում է նրան «սուրբն Եպիփան եպիսկոպոս Սաղամինոյ»: Ս. Վ. Պարոնյանը («Երկրագունդ», 1884 թ., էջ 539) կասկած է հայտնում երկու անունների համար էլ, որ ուղղում է Պրոբոս և Իբիաս: Այս երկու անձերը հիշված են Երեդ-Հեսուի ասորի մատենագիրների ցանկում («Աստեմանի», Ա, էջ 85), իբրև 5-րդ դարի մատենագիրներ, որոնք գործակից եղան Արիստոտելի գործերը ասորերենի թարգմանելու: Ըստ Պարոնյանի, պետք է դարձյալ, որ Պղատոնը կամ Պրոբոսը լինի

ասորի, որովհետեւ հունասեր Խորենացին անկարելի է, որ չհիշեր նրա հուլն լինելը, եթե իրոք հուլն եղած լիներ: Նույնպես անկարելի է ենթադրել, որ Եդեսիայի ալն համալսավոր դիվանը, որ ասորիների պարծանքն էր, ինչպես և Եդեսիայի ասորի դպրոցը, հանձնված լինեին հուլների և ո՛չ թե ասորիների:

Եթե Խորենացին միայն Բաբելոսի անունն է հիշում և Ակադիոս եպիսկոպոսին չի ուզում հիշատակել, այդ էլ ալն պատճառով է, որ, ինչպես վերը (§ 2) նշանակեցինք, Կորյունի ասածից պարզ չէ, թե արդյոք Ակադիոս Ամիդի՞ եպիսկոպոս էր, թե Բաբելոսի հետ Եդեսիայի եպիսկոպոս:

Բայց ամենից հետաքրքրականն է հայերեն գրերի գլուտի վալրը: Ըստ Խորենացու՝ Սամոս կղզին է, որ վալելում է ալդ պատիվը (մինչդեռ մեր քննությունները, հիմնված Կորյունի հաստատուն վկայության վրա, ցույց տվին արդեն, թե Եդեսիայումն է կատարված հայերեն գրերի գլուտը): Արդի քննիչներից ոմանք Խորենացու հիշյալ վկայությունը իբրեւ հաստատ են ընդունում, ինչպես են Ֆրեդերիկ Մյուլլերը (*Über den Urspr. d. Arm. Schrift“ SWAW, 48, 433, որ Կորյունի Սամուսատը մի հին սըխալ է համարում), Ալիշանը («Յուշիկք», Ա, էջ 324) և մասամբ Լանգլուան („Collect.“, XV): Ալիշանը ասում է. «Մեր գրերուն գտնված տեղն հետաքննության արժանի է. ոմանք Սամոսի տեղ Սամոստիա, այսինքն Շամուշատ քաղաքը կարծեցին. ոմանք ալլ ի Բալու եղած է կրսեն այս գլուտս. ստույգն ի Գաթնյաց վկայի Սամոս կղզին (Սուսամ աղասը). Ս. Մեսրոպա՛ Պերութեն կամ Միդոնեն կամ մոտ նավահանգստե մը նավելով՝ բոլոր Փոքր Ասիո հարավային եզերքը պտտած է ընդ Միջերկրական ծով, և արեւմըտյան կողմը կղզեաց մեջ մտեր է ի Սամոս, որ և արժանի է մեր դպրության կամ Ս. Մեսրոպայո՛ւ ուխտատեղյաց մեկն ըլլալու»: Բայց Սամոսի անունն էլ չկա Կորյունի մոտ: Կորյունը շատ պարզորոշ հիշում է Սամոսատ քաղաքը՝ իբրեւ Հոռոփանոս գեղադրի տեղը և ալն էլ երկու անգամ, և քաղաք հիշելու ոսկեդարյան ձևով. «Ի Սամուսատական քաղաքն, ի քաղաքն Սամոստացւոց»: Այնպես որ կասկածել այս մասին բոլորովին ավելորդ է: Եվ ինձ թվում է, թե Խորենացու Սամոսը առաջացած է Կորյունի Սամոսատը սխալ կարդալով, որից հետո հեշտ էր ավելացնել «անցեալ ընդ Փրենիկէ» ձևը: Այս պատճառով է, որ շատ ուրիշներ էլ Սամուսատն են ընդունում իբրեւ հայերեն գրերի գլուտի վալրը: Այսպես են Ինճիճյանը («Հնախօսութիւն», Գ, էջ 83), Չամչյանը (Ա, էջ 492 և 761), Չարբհանայլանը («Հակական հին դպրութեան պատմութիւն», Ա տպ., էջ 15, Բ տպ., էջ 36): Ֆնտգըլ-

յանն էլ (էջ 20) ընդունում է Սամուսատը, իբրև հայտնի կենտրոն մշակութի և ասում է, թէ «վայրկյան մը իսկ չէ կարելի երկմտիլ, թե ո՞րն է վստահելին, Կորյո՞ւն, թե Սուտ-Կորյուն և Խորենացի»։ Չամչյանը, ուզենալով հաստատել, թե իրոք Սամուսատն է, վկայում է, թե «նա և զի և այն Հռուփանոս, որ եղև գործակից Մեսրոպայի Սամուստիա, բնակեալ էր ի նմին քաղաքի, և եղև յետոյ եպիսկոպոս Սամուստացոց, որպէս է տեսնել ի գիրս արտաքին մատենագրաց»։ Այսպես նաև Պետերսը («Revue des études arméniennes», № 9, էջ 210) գտնում է 449 թվականին հիշված ասորական աղբյուրներում Rūfīnūs եպիսկոպոս Սամուստի։ Զարբհանալյանը (Գ. տպ. էջ 36 ծան.) համարում է Հռուփանոս եպիսկոպոս Սամուսատի (440 թ.), հաջորդ նույն քաղաքի Անդրեաս եպիսկոպոսի։ Ակինյանն էլ («Հանդէս ամսօրեայ», 1935 թ., էջ 538) ավելացնում է՝ անդամ Եփեսոսի 449 թվականի ավագաժողովի¹։ Խ. Հարությունյանը («Հայոց գիրը», էջ 365—366), ուզենալով երկու կարծիքները հաշտեցնել, նկատում է, թե «արտագրելու ժամանակ ավելի հեշտ է բառերի վանկերը մոռանալ, քան թե մի նոր վանկ ավելացնել», «աչքի առաջ ունենալով նույնպես Սամոս կղզու հեռավորութիւնը Հայաստանից և Սամուսատի մոտավորութիւնը, և ապա այն հանգամանքը, որ Խորենացին կղզի բառը չի հիշում», հետեցնում է, թե Խորենացու բնագրում գրված էր Սամուսատ, որ հետո գրիչների սխալմամբ դարձել է Սամոս։ Բայց ի՞նչ անենք «անցեալ ընդ Փիւնիկէ» բառերը, որոնցով Խորենացին հայտնի կերպով ցույց է տալիս, թե խնդիրը Սամոս կղզու վրա էր և ո՛չ թե Սամուսատի։

Ավելի հանգամանորեն է խոսում այս մասին Մարկվարտը («Պատմութիւն հայ նշանագրերու», էջ 38—39), որ գտնում է, թե Խորենացին Եպիփան ասելով աչքի առաջ ունեւ միայն և միայն Կոստանդիայի (Սալամինայի՝ Կիպրոսի վրա) Եպիփանոս եպիսկոպոսը (սկսած 367 թվականից և մեռած 403 թվականին), որ ծնունդով պաղեստինացի էր։ Եպիփանի գրքերու հմտութիւնը, Խորենացու կարծրքով, Եղեսիայի զիվանից միայն քաղված կարող էր լինել։ Իսկ Հռուփանոսի կապը Եպիփանի հետ և Սամոս կղզին քաջվիլը հարմարեցված է Փափստոսի պատմության վրայից։ Փավրստոսը (Ե, իէ) խոսում է հույն անապատական Եպիփանի մասին, որ աշակերտել է Դանիել եպիսկոպոսին և Ներսես Մեծի մահից հետո գալիս բնակվում է Ծոփք։ Այստեղ շատ կրոնական բարենորոգումներ մտցնելուց հետո, իր 500 ճգնավոր աշակերտ-

¹ Տպված է «ավագաժողովի»։

ներին վերցրած, գնում է հունաց երկիրը, քաշվում մեծ ծովերի մեջ առանձնացած անապատ մի կղզի և բնակվում այնտեղ: Այսպիսով Խորենացին Փավստոսի պատմածները եպիփանի մասին՝ դարձնում է Հռոփանոսի վրա, որին անում է եպիփանի աշակերտ և Հռոփանոսի Սամոսատն էլ դարձնում է Սամոս կղզի:

Ս. Վ. Պարոնյանը («Երկրագունդ», 1885 թ., էջ 147—156) կարծում է, թե Մեսրոպն այս ճամփորդության ժամանակ մտել է նաև Երուսաղեմ (մի բան, որ բանասերներից ո՛չ մեկը չի ընդունած): Պարոնյանն իր այս կարծիքը հիմնում է Խորենացու «անցնալ ընդ Փիւնիկէ» քացատրության վրա և նրան համաձայն է գտնում Կաղանկալտպացու նկարագրած ուխտագնացութունը դեպի Երուսաղեմ, թեև այս ուխտագնացութունը Կաղանկալտպացին դնում է գրերի գլուտից հետո: Ըստ Պարոնյանի, Մեսրոպի ուխտագնացության նպատակն էր պրպտել նաև Երուսաղեմի գրադարանը՝ գտնելու համար իր ցանկացած գրերը: Երուսաղեմի գրադարանը առաջին անգամ հիմնել էր Որոգինես (3-րդ դար), որ հետո ավելի հարստացրել էր Պամփլուկես վկա (4-րդ դարի սկիզբը): Եվսեբիոս կազմեց այս գրադարանի գրքերի ցուցակը, գրքերի թիվը 30000 էր: Երկրորդ գրադարանը հիմնել էր Աղեքսանդրոս եպիսկոպոսը (212—251 թթ.): Պարոնյանի կարծիքը ընդունում է նաև Դ. Աղայանը (էջ 27):

Խորենացու պատմությամբ, Հռոփանոսը ո՛չ միայն երեւելի մի անձ էր՝ «հրաշալի արուեստիւ հելլէն գրչութեամբ», այլև այնքան բարձր, որ գերազանցում էր իր ուսուցիչ եպիփանոսից, Դանիել ասորի եպիսկոպոսից, դիվանապետ Պղատոնից և եթե կուզենաք, մինչև իսկ «Աստուծու հրեշտակից», այնպես որ Մեսրոպը ստիպված էր քաղաքից քաղաք թափառել, փնտրել ու գտնել, և երբ նրանից էլ կտրեց հույսը, այլևս ամեն մարդկային հնար վերջացած համարել, քանի որ մարդկային գիտության գերագույն ներկայացուցիչը անճար էր մնացած: Նույնպես, երբ հրեշտակը աստվածային հալտնությամբ ցույց տվեց Մեսրոպին հայերեն գրերը, սա դարձյալ չբավականանալով՝ պետք զգաց դիմել Հռոփանոսին: Մինչդեռ ըստ ճշմարիտ և բանական պատմության Կորյունի, Հռոփանոսը, շատ հեռու Խորենացու տված այն բարձր հատկություններից, մընում է հասարակ մի գեղագիր, նույն այն սովորական արժանիքով, որ ունեին այն ժամանակի գրիչները և ծաղկողները: Հռոփանոսի անունը ո՛չ միայն տարածված չէր Եդեսիայում կամ այլուր, այլ նույնիսկ Մեսրոպը չպիտի էլ դիմեր այս անձին, եթե Եդեսիայում մի հունական դպրոց գտնվելով, քիչ թե շատ ճարտար մի հունական գեղագրող էլ գտնվեր: Եվ Մեսրոպը ո՛չ թե

հատկապես Հոռուփանոսի համար գնաց Սամուսատ, այլ վստահ չլինելով, թե որևէ մի գեղապետ կհարի: Հոռուփանոսն էլ մի որևէ անձ էր, որին պատահաբար միայն հանդիպեց Մեսրոպը, ինչպես ցույց է տալիս Կորյունի չափազանց անփուլթ վերաբերմունքը և պատմելու ձևը. «Եւ անդէն ի նմին քաղաքի գրիչ ոմն հելլենական չպրութեան Հոռուփանոս անուն գտեալ»:

Խորենացին, այսպես բարձրացնելով Հոռուփանոսի համեստ գիրքը, լռելյալն բարձրացնել է ուզում Մեսրոպի արժանիքը, որ ավելի հաջողակ գտնվեց, քան Հոռուփանոսը, երբ սա բոլորովին անճար գտնվեց: Բայց Մեսրոպը հազիվ թե պետք ունենա այս տեսակ համեմատությունների: Իր արժանիքը մեզ համար պարզ է:

5

Կորյունը, պատմելով հայերեն գրերի գյուտը Մեսրոպի անձնական աշխատությամբ, մեր նախնիաց բարեպաշտական սովորության համեմատ, մի քանի տեղ ակնարկում է, թե այն գյուտը եղել էր «շնորհիւ կամ լաջողութեամբ Աստուծոյ»: Օրինակ, էջ 1, «ԶԱսքանազեան ազգին և Հայաստան աշխարհին զաստուածապարգև գրոյն... այնպիսի նորոգատուր աստուածեղէն շնորհս երեւեցաւ. էջ 10, «գնշանագիրն աստուածատուր... հանդերձ շնորհատուր պարեօքն», և ավելի առաջ՝ «որում պարգևէր իսկ վիճակ յամենաշնորհողէն Աստուծոյ, հայրական չափուն ծնեալ ժընունդս նորոգ և սքանչելի սուրբ աշոփն իւրով, նշանագիրս հայերէն լեզուին»: Վերջին խոսքի կազմութիւնը մութ լինելով, թարգմանենք ավելի պարզ ձևով. «Ամեն բան շնորհող Աստուծուց պարգևվեց Մեսրոպին՝ նոր, սքանչելի և սուրբ աշով հայերեն լեզվի գրերը իբրև հայր ծնելու վիճակը»: Այս վերջին խոսքից երևում է, որ Մեսրոպը, թեև Աստուծո հաջողությամբ, բայց միայն ինքը իր ձեռքով ծնեց հայերեն գրերը և եղավ նրանց հայրը: Այսպես է վարվում Կորյունը նաև վրացերեն և աղվաներեն գրերի գյուտի հետ. առաջինի համար (էջ 15) ասում է. «Հոգ ի մտի արկանէր սիրելին Քրիստոսի և վասն բարբարոսական կողմանն և առնոյր կարգեալ նշանագիրս վրացերէն լեզուին, ըստ շնորհեցելոյ նմա ի Տեառնէ»: Աղվանից գրերի համար էլ (էջ 18) ասում է. «և նորա հարցեալ և քննեալ գրարբարոս զբանս աղուաներէն լեզուին, առնէր ապա նշանագիրս, ըստ վերնապարգև կորովի սովորութեան իւրում. և յաջողութեամբ Քրիստոսի շնորհացն, կարգեալ և հաստատեալ կռէր»:

Կորյունի մոտ, ինչպես տեսնվում է, հրաշք չկա: Այսպես է նաև Փարպեցին. «Կարգեալ այնուհետև, Փրկչին առաջնորդութեամբ, զգիր գրենոյն հայերէնի» (էջ 42): Բայց Խորենացին ակ-

նարկութիւնները մեծացնելով, վերածում է հայտնի հրաշքի, որի համեմատ Աստված տեսիլքի մեջ հայտնում է Մեսրոպին մեր հայերեն գրերը: Ս. Վ. Պարոնյանը, որ մանրամասն քննում է հրաշքի ավանդութիւն պարագաները («Երկրագունդ», 1885 թ., էջ 202—210 և 243—251), ցույց է տալիս, թե Պորենացու պատմութիւնը ձևացած է Կորյունի վերի հատվածի մեջ («որում պարգևէր իսկ վիճակ...») իւրով ստացականը «ամենաշնորհող Աստուծոյ» վերագրելով, մինչդեռ, ըստ Կորյունի, Մեսրոպին է պատկանում. այսինքն, թե Մեսրոպն իր աջով հորինեց տառերը (Պորենացին հասկացել է Աստուծո աջը): Եթե Կորյունը իրոք հավատացած լիներ, թե Մեսրոպն Աստուծո հայտնութեամբ (հրաշքով) ստացավ հայերեն գրերը, անկարելի է, որ լայն կերպով չժանրանար այս կետի վրա, ինքը, որ առիթ է փնտրում Մեսրոպին «աստվածամերձ» ցույց տալու և Մովսեսի հետ համեմատելու ժամանակ՝ իր արածը հանդգնութիւն չէր կոչի:

Պորենացու տեսիլքին հետևում են մեր բոլոր հետագա պատմիչները և հայերեն տառերը համարում են աստվածային հայտնութիւն, որ քանի առաջանում ենք դեպի նոր ժամանակները, այնքան ավելի նյութական կերպարանք է ստանում: Այսպես, Հովհաննես Կաթողիկոս՝ «Մեսրոպայ բերեալ զնշանագիր մերոյ լեզուի, զոր գոգցես նմա պարգևեալ ի տեսչութենէ շնորհացն Աստուծոյ». Ասողիկ՝ «Վերստին աստուածատուր նշանագրօք զնոյնս քղանակեալ յօրինէ». Սամվել Անեցի՝ «Եւ յետ միոյ ամի դարձեալ աստուածատուր նշանագրօք զնոյն քղանակէ». Շնորհալի, «Վիպասանութիւն»՝

«Բարեաց արմատ Հայոց եղեալ,
Զիմաստութեան գանձըն խնդրեալ,
Զոր աղօթից մասամբ գտեալ,
Հոգւոյն մասամբ տպաւորեալ,
Ըստ Մովսեսի արժանացեալ,
Զաստուածային տառս ընկալեալ,
Երիւք տասամբք վեցիւք լանգեալ,
Արեգական ելիւք չափեալ»:

Կիրակոս պատմիչ՝ «Եւ իբրեւ թափեցան յամենայն մարդկային հնարից, ապաւինեցան լայն, որ ամենայն ինչ հնարաւոր է նմա, աղօթիւք խնդրել ի Տեառնէ... իսկ այն որ զկամս երկիւղածաց իւրոց առնէ Տէր և աղօթից նոցա լսէ, ոչ անտես արարեալ զբարի խնդրուածս, երևեալ Մեսրոպայ թաթ ձեռին Հօրին՝ գրելով ի վերայ վիմի և ծանուցաւ ամենայն համայնգամանս (հանգա-

մանս), և յարուցեալ ստեղծ գգիրսն»: Ավելի ճոխ է Վարդան պատմիչը. «Տալ նմա Աստուած զխնդրելին, չորեքտասան գիրս, աշով իւրով դրոշմեալ առաջի նորա, որպէս մեծին Մովսեսի ի լեառն Սինայ... որ և ի ձեռն աստուածատուր պարգեացն զճառագալթս Սրբոյ Երրորդութեանն առեալ մարգարէիւք և առաքելովք և աւետարանչօք և երկնային դասուք և ամենայն արդարոցն խմբիւք, գալլր մտանէր ի Հայաստան աշխարհս, և գանձէր յեկեղեցիս մեր զանասելի գեղեցկութիւնս ի զարդ հոգւոց և մարմնոց, և ի պարժանս լաւիտենից, զոր ոչ արար ամենայն ազգաց Տէրն բոլորից: Քանզի ոչ ճարտարօք և ոչ միջնորդովք իմաստնացաք և առաջնորդեցաք առ նա, ալլ ի յերկնապարզ և յաշխարհաստեղծ աշոյն գրեցաւ մեզ դպրութիւն ուսման և Տեառն մերոյ և Աստուծոյ լիշատակն կենդանի է ի մատենանս մեր, զօրութիւն տալով և շնորհս, որք հաւատովն մատչին և բանականապէս: Վասն որոյ փառք, պատիւ և գոհութիւն տուողին և օրհնութիւն ի Տեառնէ ածողին առ մեզ, և պայծառութիւն լիշատակի անուան նորա ի գիրս կենաց»: Սահակի և Մեսրոպի անանուն պատմութիւնը («Սովիերք», Բ, էջ 40), ասում է, թե «ամենայն ազգի մարդկան հնարիւք ստացեալ եղև գիր բաց ի Հայոց և յԵբրայեցւոց, որոց յԱստուծոյ պարգեւեալ եղև», և (էջ 41) ավելացնում է. «Եւ արդ Եբրայեցւոցն որպես սասցաւ պարգեւալ եղև գիր յԱստուծոյ ի ձեռն մեծին Մովսեսի նախամարգարէի առնելով նոցա օրինադրութիւնս ըստ հրամանին Աստուծոյ: Իսկ ի նորումս մեզ միայն շնորհեցաւ գիր յԱստուծոյ ի ձեռն սրբոյն Սահակայ... և մեծին Մեսրովբայ»: «Գանձարան»-ն էլ ավելացնում է.

«Որպէս երբեմն Յակոբեան ազգաց
Զբանս օրինաց ի տախտակն գրեաց,
Օրհնեալ Փրկիչն որ զՀայք մեծարեաց,
Քան զամենայն ազգ գերազանցեաց»:

«Գիրք թղթոց»-ի մեջ էլ (էջ 534), Վանականի թղթում կարդում ենք. «Բայց թէ գիր չունէին Հայք, թէ զա՛յս կարեն ասել. ալլ տե՛ս զի յԱստուծոյ առաւ գիր ազգիս՝ որպէս Մովսէսիւ Իսրայելի. և ալլ ո՞ր ազգ պարծի ալսու»:

Նոր քննիչները մեծ մասամբ իբր ստույգ ընդունել են տեսիլքի կամ հրաշքի պատմութիւնը. այսպես՝ Ինճիճյանը («Հնախօսութիւն», Դ, էջ 74—77), Չամչյանը (Ա, էջ 755—761), և սրանց հետևորդները: Մալխասյանը (թրգմ. Խորենացու, էջ 327), թեև չի ընդունում հրաշք, բայց նկարագրում է այդ երևույթը իբր «տեսաբանական ռեֆլեքս», երբ մարդ միևնույն բանով երկար ժա-

մանակ զբաղվի մտքով, հանկարծ աչքի առաջ կտեսնի իրականացած իր մտածմունքը՝ տեսիլքի պես: Քչերն են միայն, որ անվավեր են համարում հրաշքի կամ տեսիլքի երևույթը. իսկ գիտությունն ու քննական պատմությունն համար դա մի սովորական առասպել է: Զորեղ և լավ պատճառաբանող հակառակորդների մեջ կարող ենք հիշել Ս. Վ. Պարոնյանին և Ա. Մ. Գարագաշյանին, որի բացատրությունը «մենք չենք կրնար որևիցե կերպ հայտնություն ընծայելով մեր գրույն գյուտն՝ առնել ծաղրելի մեր պատմությունը լուսավորյալ աշխարհի: Ուստի թողնով մեր սիրելի ժերոնին (Պորենացի) լուր բարեպաշտ միամտություն մեջ՝ քնական դուրս բան չենք տեսնել մեր այբուբենի գյուտին մեջ» («Քննական պատմություն», Դ, էջ 38):

Հրաշքի դեմ են խոսում նաև Եղիշե կախկոպոս Դուրյանը («Ծաղիկ» շաբաթաթերթ, 1907 թ., № 9, էջ 103) և Սահակյանը («Բազմավէպ», 1907 թ., էջ 439): Սրանք գտնում են, որ Կորյունի մեջ հրաշք չկա. դա Պորենացու հնարածն է. եթե որևէ հրաշք տեղի ունեցած լիներ, անկարելի է, որ Կորյունը ուռցրած ձևով չհիշեր այն. բացի սրանից, հայերեն գրերը հունարենի վրայից են ձևված, տրված է նրանց հունարենի շարքը. էլ ի՞նչ հրաշք: Սահակյանը հիշում է նաև Ռեթեոս Պերպերյանի երգիծական մի խոսքը, թե «Աստված հրաշք ընելու համար՝ հույն գրերու չի կարողոր»:

Պորենացին, մեր գրերին հրաշալի ծագում տալու համար աստվածային հայտնություն ընծայելով նրանք, ո՛չ միայն նվաստացնում է Մեսրոպի անձնական արժանիքն ու գործը, այլև բոլորովին ջախջախում է նրան՝ գրերի ստեղծագործությունից հետո Հռուփանոսին հանձնելով՝ «կերպածեկու և փոխադրելու» համար: Եթե աստվածային թաթը ցույց էր տված Մեսրոպին հայերեն գրերի ձևերը, և եթե Մեսրոպ «յարուցեալ յաղօթիցն, եստեղծ զնշանագիրս մեր», ի՛նչ պետք կար Հռուփանոսի միջամտության և «կերպածեկության». «Միթէ՞ աւելի ինչ Հռուփանոս քան զհրաշալին թաթ ձեռին աշույ», — հարցնում է Գարագաշյան («Քննական պատմություն», Դ, էջ 39): Բայց թե այստեղ էլ Պորենացին սխալմունքի մեջ է՝ հայտնի երևում է Կորյունի այն պարզ և բացօթյա հայտարարությունից, որով հաստատում է, թե Մեսրոպ ծնավ հայերեն գրերը, տվեց նրանց ձևերը, անունները և շարքը. «Եւ անդ վաղվաղակի նշանակեալ անուանեալ և կարգեալ, յօրինէին շարիդբայիւք և կապօք» (Կորյուն, էջ 10), իսկ Հռուփանոսի գործը գեղեցիկ արտագրության մեջ էր կայանում միայն:

Վերևում քննեցինք այն հարցը, թե ո՞ւր էր գտնվում Հոռուփանոսը. Սամոսի՞ մեջ ըստ Խորենացու, թե՞ Սամուսատ՝ ըստ Կորյունի. բայց այս քննութիւնը կապ չունեւր հայերեն գրերի գլուտի հետ: Հայերեն գրերի գլուտի տեղը այնպես պարզ կերպով հիշված է Կորյունի մոտ, որ զարմանում ենք, թե ի՛նչպես նոր քննիչները սրա վրա տարակարծիք են: Ստեփան Նազարյանը («Հիւսիսափայլ», 1860 թ., էջ 240) չի կարողանում որոշել՝ Ամի՞գ թե Եղեսիա: Իսկ երբ Իսահակ Հարութիւնյանը («Հայոց գիրք», էջ 360—367) առանձին մի գլուխ է նվիրում հայերեն գրերի գլուտի տեղը որոշելու համար և զանազան տեղեր թափառելուց հետո, վերջապես Սամոսատն է հարմար գտնում, անշուշտ Կորյունի խոսքերը լավ չհասկանալուց է: Բայց այսպե՞ս պիտի վարվեն նաև մյուսները: Մխալների և թյուրիմացութեան գլխավոր պատճառներից մեկն էլ այն կույր վստահութիւնն է, որ ունեն շատերը Խորենացու նկատմամբ: Արդարև, Խորենացին ինքը ամենից առաջ խաթարելով Կորյունի պատմութիւնը, Մեսրոպին տանում է Սամոս կղզին և այնտեղ տեսիլքի մեջ գրերը գտնել տալուց հետո, ներկայացնում է Հոռուփանոսին, այս արտագրիչին ընծայելով վերջնական հեղինակութիւնը:

Բայց, ինչպես նախորդ քննութիւններից գիտենք, Մեսրոպը Հոռուփանոսին գտնելուց շատ առաջ գտած էր արդեն հայերեն գրերը և ամեն ինչ վերջացրած: Կորյունի «անտի ի Սամուսատական քաղաքն գումարէր» խոսքը շանացինք ցույց տալ, թե վերաբերում է Մեսրոպի աշակերտներին և ո՛չ թե Մեսրոպին: Բայց մինչև իսկ եթե այս խոսքը Մեսրոպին վերաբերած չլիներ, «գումարէր—պատրաստվում էր» ձևը թույլ չի տալիս ընդունել, թե Մեսրոպը հեռացել էր այն քաղաքից, ուր գտնվում էր (Եղեսիա): Հետևաբար, Կորյունի հաջորդ պատմութիւնները, Մեսրոպի աշխատանքները, աստվածային օգնութիւնը և գրերի գլուտը, բոլորն էլ տեղի են ունեցած նույն Եղեսիա քաղաքում: Այս բանը ցույց է տալիս նաև Կորյունը երրորդ անգամ, երբ գրերի գլուտը պատմել վերջացնելուց հետո, ասում է. «Եւ ապա հրաժարեալ յեպիսկոպոսացն սրբոց, հանդերձ օգնականօք իւրովք իշանէր ի քաղաքն Սամոստացոց». այն սուրբ եպիսկոպոսներն են Բաբիլոն և Ալալիոս, և Մեսրոպի թողած քաղաքն է Եղեսիա:

Մարկվարտն էլ (էջ 26—29) ուրիշ սխալի մեջ է ընկնում: Լավ չհասկանալով Կորյունի պատմութիւնը և շփոթվելով այն բանից, որ Կորյունը նույն հատվածում երկու անգամ ասում է,

թե Մեսրոպը գնաց Սամուսատ («անտի ի Սամուսատական քաղաքն գումարէր... իջանէր ի քաղաքն Սամոստացւոց») կարծում է, թե Կորյունը «գրերի գլուտի մասին պայծառ գաղափար չուներ», թե այս մասին «երկու տարբեր տեղեկություններ էր ստացել, որոնք անհարմար կերպով կպցրել է իրար»։ Այս մտածությունամբ, Մարկվարտը Կորյունի երկու էջը՝ սկսած «Իբրեւ ի վերայ հասեալ թէ չեն բաւական նշանագիրքն...», մինչև «հանդերձ ուսուցանելով մանկունս գրիչս նմին դպրութեան», կտրատում է երկու մասի, այն ձևով, որ մեկի մեջ մտնում է մի Սամուսատը, մյուսի մեջ՝ մյուս Սամուսատը։ Այսպիսով երկուսի էլ ընդհանուր հզրակացությունը այն է լինում, որ գրերը հնարվեցին Սամուսատում։ Բայց դա սխալ է։ Կորյունի համար չի կարելի տեսլ, թե նա պայծառ գաղափար չուներ գրերի գլուտի մասին, որովհետև Մեսրոպի աշակերտը, դեպքերին ականատես, ով գիտե քանի՞ անգամ լսել էր Մեսրոպի պատմածները իր ճամփորդության մասին, կամ եթե Մեսրոպը չէ, իր դասընկերներ Հովհաննիս եւ Հովսեփից եւ շատ պայծառ գաղափար ուներ տառերի գլուտի բոլոր հանգամանքների մասին։ Իսկ եթե մի բույն ենթադրենք էլ, թե այսինչ կամ այնինչ կետը չգիտեր, դասընկերներից կիմանար, Սխալ է նույնպես այն, թե Կորյունը երկու տարբեր տեղեկություն էր ձեռք բերել գրերի գլուտի մասին. ուզողը կարող է բանալ Մարկվարտի 26—29 էջերը եւ կարգաւ երկու տարբեր սլունակներով դրված տեղեկությունները եւ պիտի տեսնի, որ այդ երկուսը ո՛չ թե տարբեր են, այլ միմյանց շարունակություն են կազմում եւ իրար են լրացնում։ Տարբեր տեղեկություններ լինելու համար, տարբեր բաներ պատմած պիտի լինեին։ Բայց այդ երկուսի մեջ ո՛չ մի հակասական բան չկա եւ երկուսն էլ պատմում են Մեսրոպի արածները Եդեսիայում եւ այնտեղից էլ Սամուսատ գնալը։ Հնդհակառակը, անհասկանալի է դառնում պատմությունը, երբ այսպես երկուսի է բաժանվում, եւ միմյանց միջև եղած կապը կտրվում է։ Մարկվարտը ճիշտ պիտի ըմբռներ իրերը եւ այս ավելորդ կտրատման կարիք չպիտի զգար, եթե մի քիչ ավելի խորհրդածներ գումարել բառի իմաստի վրա։

Մարկվարտի նման Ալինյանն էլ («Հանդէս ամսօրեայ», 1935 թ., էջ 515—516) խրատում է այն բանից, որ Կորյունը երկու անգամ է հիշում Սամուսատը եւ նրանից խուսափելու համար ուրիշ անպատեհության մեջ ընկնում։ Նա սրբագրում է Սամուսատական բառը եւ դարձնում Մամուսատական։ Այսպիսով Մեսրոպին տանում է Մամեստիա քաղաքը (Կիլիկիա), ներկայացնում Թեոդորոս եպիսկոպոսին, որի խորհուրդներով եւ օգնությամբ Մես-

րուպը հնարում է հայերեն գրերը, հետո իջնում Սամուսատ՝ Հոռուփանոսի մոտ: Այսպիսով, հայերեն գրերի գյուտի վայրը դառնում է ո՛չ Նդեսիա, ո՛չ Սամուսատ, այլ Մամեստիա (Կիլիկիա): Ակինյանն ասում է, թե Կորյունը դիտմամբ չի հիշել Թեոդորոսի անունը, որովհետև ավելի ուշ նա նեստորական դարձած լինելով, նրա անունը խոտելի էր:

Ահա այն անտեղությունները, որ ծագում են այս սրբագրությունից.

1) Կորյունը պատմում է, թե Մեսրոպը գնաց Ամիդ և Նդեսիա. այստեղ իր աշակերտներին երկուսի բաժանեց, մի խումբը դրավ ասորոց դպրոցը (Նդեսիա, ուր էր) և մյուսը ուղարկեց (գումարեր) Սամուսատ: Ակինյանը գումարել բայը չեզոք մտքով առնելով, Մեսրոպի համար է համարում. այս դեպքում և նորա բառերը անտեղի են դառնում: Իսկ եթե վերցնենք ներգործական (ուղարկեց), շատ հարմար են գալիս:

2) Աշակերտների առաջին խումբը պահեց Նդեսիա, իսկ երկրորդ խումբը եթե Սամուսատ չուղարկեց՝ ո՞ւր ուղարկեց: Ակինյանն իրանից ավելացնում է «յԱմիդ». ո՞վ իրավունք տվեց այս կամայական հավելվածն անելու:

3) Բայց Մեսրոպը և աշակերտները, ըստ Կորյունի, Նդեսիայումն էին, երբ բաժանումը և առաքումը եղավ. ուրեմն Մեսրոպն աշակերտների երկրորդ խումբը նորից հետ ուղարկեց Ամիդ, որտեղից մեկնել էին: Չէ՞ր կարող Մեսրոպն Ամիդում եղած ժամանակ խումբը բաժանել և պահել այնտեղ. ի՞նչ կարիք կար Նդեսիա տանելու և այնտեղից նորից հետ ուղարկելու:

4) Ակինյանն ասում է, թե բաժանումը «հավանորեն ճանապարհին» եղավ. սրանով շատ ծիծաղելի զրության մեջ է դնում Մեսրոպին: Երևակայեցե՞ք նրանց, որ Ամիդից գնում են Նդեսիա: Հանկարծ ճանապարհին Մեսրոպը կանգնեցնում է աշակերտներին, բաժանում նրանց երկուսի, մի մասը հետ ուղարկում Ամիդ, մյուս մասը հետը տանում Նդեսիա:

5) Ակինյանն ասում է, թե Կորյունը պիտի ասեր «ի Սամուսատացոց քաղաքն» (ինչպես ասում է երկրորդ անգամին) և ո՛չ թե «ի Սամուսատական քաղաքն»: Եթե այդպես է, ուրեմն և չպիտի ասեր «Մամուսատական»: Կորյունը երկու ձևերն էլ գործածում է (հմտ. «Կոստանդինական քաղաքն», էջ 27 և 33):

6) «Եւ ապա հրաժարեալ յեպիսկոպոսացն սրբոց...». ի՞նչ եպիսկոպոսներ են սրանք: Կորյունն այն սովորությունն ունի, որ երբ Մեսրոպին տանում է մի քաղաք, նախ ծանոթացնում է նույն քաղաքի եպիսկոպոսի հետ, մեկնելու ժամանակ էլ նրանից հրաժեշտ է առնում: Այսպես՝ Ամիդ, Նդեսիա, Սամուսատ, Վրաս-

տան, Աղվանք, Պոլիս, նույնիսկ Մելիտինե: Իսկ այստեղ՝ Մամեստիայի եպիսկոպոսների հետ ծանոթացում չկա, բայց հրաժեշտ կա. որով և Եղեսիայի եպիսկոպոսների հրաժեշտը ջնջվում է:

7) Ակինյանը հրաժեշտ տված այն եպիսկոպոսների համար ասում է, թե «հավանորեն Կիլիկիո եպիսկոպոսները կակնարկե, որոնց հանդիպած է ճանապարհին, գլխավոր հանգրվաններու մեջ»: Ձեռք է առել մեզ Ակինյանը...:

8) Եթե Մամեստիա քաղաքը հիշված լիներ Կորյունի մեջ, անկարելի է, որ Խորենացին չհիշատակեր իր պատմության մեջ, նա՛, որ քաղաք է որոնում ման ածելու համար Մեսրոպին մինչև Սամոս:

Այսպիսով կջնջվի եկամուտ Մամեստիան և հայերեն գրերի վայրը նորից կմնա Եղեսիա:

Այստեղ գուցե առարկվի, որ եթե Մեսրոպը Եղեսիայում արդեն գտավ հայերեն գրերը, հապա ինչո՞ւ նույն միջոցին իսկ չներկայացրեց եպիսկոպոսներին և Սամուսատից դարձին միայն «առաջի արկեալ նոցա զնշանագիրն աստուածատուր»: Բայց սրա պատասխանը շատ պարզ է: Մեսրոպի առաջին անգամ կազմած ցուցակը անգեղարվեստական հասարակ մի բան էր և անարժան՝ ներկայացնելու եպիսկոպոսներին: Իսկ երբ Հռուփանոս գեղադրեց այն գրերը և պատրաստեց վայելուչ մի պնակիտ, այն ժամանակ Մեսրոպը արժանի տեսավ մատուցանելու եպիսկոպոսներին: Պետք է ավելացնել, թե Մեսրոպը պնակիտի հետ ցույց տվեց նրանց նաև Առակաց գրքի հայերեն թարգմանությունը, որ իր գլուտի արժանավորության միակ գրավականն էր. ապա թե ոչ, ի՞նչ մեծ բան էր անշունչ տոտերի մի ցուցակ:

7

Վերջացնելուց հետո Խորենացու ընծայած տարբերությունների քննությունը, անցնենք մյուս պատմագիրներին, որոնք շատ ավելի համառոտ լինելով, թվով էլ նվազ տարբերություններ են պարունակում:

Փոքր-Կորյունը այնպես է սեղմում և կրճատում դեպքերը, որ մեր երկու գլուխներում (երրորդ և չորրորդ) պատմածները ճիշտ իր երկու փոքրիկ էջերում ամփոփելով, անձանաչ մի բանի է վերածում: Առանց պատմելու համագումար ժողովը, որ տեղի ունեցավ գրերի գլուտին նպաստելու համար, Վառձապուհ թագավորին տալիս է «նախանձայուց լինել» (այսինքն եռանդով հարել) այս գործին և Սահակի հետ միանալով, Մեսրոպին իր աշակերտներով

միասին ուղարկում է Ասորոց Միջագետքը: Մեսրոպը ման է գալիս բոլոր այն քաղաքները, ուր լսում է, որ հուշակավոր մի իմաստուն կա. «Եւ երթեալ նորա խուզէր ուր ուրեք իմաստասիրաց համբաւէր գիտութիւն» (էջ 9): Մի օր էլ պատահաբար հանդիպում է Դանիել անուն ասորի առաքինի մի եպիսկոպոսի, որ հայտնում է, թե կարող է ցույց տալ իր ցանկացած գրերը: Բայց «երկար աշխատութիւններից, քննութիւններից և ուսումնասիրութիւններից հետո», Մեսրոպն անհույս է մնում Դանիելից, որովհետեւ նրա գրերը հայերեն բառերն ամբողջ չէին կարող ներկայացնել: Այն ժամանակ դիմում է Աստուծուն և Խորենացու տեսիլքով զբաղւում է հայերեն տառերը, որ ձեւել է տալիս Ռուփինոսին (= Հռուփանոս)՝ Սամոսի մեջ:

Ինչպէս տեսնում ենք, Փոքր Կորյունի մեջ ո՛չ միայն Վռամշապուհի տեղեկութիւնը և Վահրիճի ու Հաբելի մասնակցութիւնն է հապաված, այլև Դանիելի կարեւոր մասնակցութիւնը, Դանիելյան նշանագրերի երկամյա գործածութիւնն ու խափանումը, Մեսրոպի ճամփորդութիւնը Ամիդ, Եդեսիա և Սամուսատ, և վերջապէս իր աշխատանքները Եդեսիայում: Այս բոլորը մի հետին գրողի չափազանց համառոտախոսութիւն անճարակ արդիւնքը լինելով, չենք ուզում ավելի ևս ծանրանալ այստեղ:

8

Ավելի տարօրինակ է Փարպեցին, որ ամբողջ մեր ներկա չորրորդ գլխի նյութը և ոչ իսկ մի տառով չի նշանակած: Ըստ Փարպեցու, Դանիելյան նշանագրերն են սկիզբ և վերջ ամեն բանի: Երբ Հաբել քահանան բերավ այն գրերը, Մեսրոպը և Սահակը ուրախութեամբ ընդունեցին և դրին գործածութիւն մեջ. Սահակը և սրա նշանակած չորս հունագետ քահանաները (Հովհան Եկեղեցացի, Հովսեփ Պաղնացի, Տեր Խորձենացի և Մուշե Տարոնացի) լրացրին այն գրերի պակասութիւնը հունարենի միջոցով և Մեսրոպին սովորեցնելով, եղան հիմնադիր հալ այբուբենի: Ահա՛ Փարպեցու ամբողջ պատմածը՝ իր բառերով. «Իսկ արքային Հայոց սուրբ կաթողիկոսաւն Սահակաւ և երանելեաւն Մաշթոցիւ ընկալեալ զնշանագիրսն ի Հաբելէ՝ ուրախ լինէին: Եւ այսպէս դիպեալ գիւտի նշանագրացն՝ ձեռն ի գործ արկանէր երանելին Մաշթոց, լերիւրելով զնա սուրբ հայրապետին Հայոց Սահակայ, դիւրահնար ճանապարհ ցուցանելով կարգադրութեան գրենոյս և հեգեանային ուղղաձայնութեան, տալով նմա օգնականս և այլ արա բանիբունս և

մտացիս ի քահանայիցն Հայոց, որք էին սակաւ մի և նոքա, որպէս երանելին Մաշթոց, մերձաւորեալք ի յունարէն հեգենայսն. որում առաջնոյն անուն էր Յոհան՝ ի գաւառէն Եկեղեաց, և երկրորդին Յովսէփ՝ ի Պաղանական տանէն, և երրորդին Տէր՝ ի Խորձենոյ, և չորրորդին Մուշէ՝ ի Տարօնոյ: Որոց օգնելով զօրէր երանելին Մաշթոց, հանդիպեցուցանէր զհայերէն աթութալսն ըստկարգման սիւովբալիցն Յունաց, ստէպ հարցմամբ և ուսանելով ի սուրբ կաթողիկոսէն Սահակայ զաթութալիցն գաղափար, ըստ անսայթաքութեան յունին: Վասն զի ոչ լինէին բաւական ի վճարել անսխալ ուղղակի՝ առանց առաջնորդելոյ նոցա սրբոյ հայրապետին Սահակայ, որ յոյժ աուցեալ անցուցանէր վարժիւք զբազում գիտնովքն Յունաց, եղեալ կատարելապէս հմուտ երգողական տառիցն և հռետորական յորդասաց յայտնաբանութեան. ևս առաւել տեղեկացեալ փիլիսոփայական արուեստիցն ցուցանիւր» (Փարպեցի, էջ 39—42):

Սրա հետ միացնելով նաև այն խոսքերը, որ Փարպեցին զընում է Սահակի բերանը (տե՛ս վերը, գլուխ երրորդ, § 6), կոեսնենք, թե չափազանց նվաստացած է այն երանելի անձի արժանիքը, որ մեր հայ մատենագրութեան հայրն ենք ճանաչում: Եւ արդարեւ, ի՞նչ է ֆիում Մեսրոպին, եթե հայկական նշանագրերը Դանիելի ուղարկած գրերն են, որոնց թերութիւններն էլ Սահակ և այն չորս քահանաներն են լրացրել: «Այսպիսով, բավական մեծ փոփոխութեան է ենթարկվում հայ գրերի գլուտի պատմութիւնը, — ասում է Միաբանը («Արարատ», 1901 թ., էջ 547), — ավելանում է Դանիելի բաժինը, պակասում է Մաշտոցինը, որ լավ կշռված բառերով արտահայտում է Ղազարը՝ «և այսպէս դիպեալ գիւտի նշանագրացն» և այլն: Բայց թե մի Ղազարի ընդհակառակը չկշռված խոսքերը ամենեւին բավական չեն այսպիսի մի ստորացում հասցընելու Մեսրոպին՝ հայտնի է ամենքին, որ գիտեն, թե ի՞նչ է պատմական քննադատութիւնը:

Ղազարի այս հատվածի քննութեամբ ու հերքումով մանրամասն զբաղվել է Գրիգոր Խալաթյանը, «Ղազար Փարպեցի և գործչնորին» (էջ 66—73): Այս գրքի ինչ-ինչ մասերը թեև այժմ հնացած են Ղազարի հայտնի հատվածի հապավմամբ և Խորենացու ժամանակի հետնութեամբ, բայց ընդհանուրը ֆիում է միշտ նույնքան ուժեղ և նույնքան փաստական, ինչքան էր իր նոր գրված ժամանակ:

Խալաթյանի հերքումը հետևյալ փաստերի վրա է կայանում համառոտով.

ա) Կորյուներ, լինելով Մեսրոպի կենսագրության լիակատար աղբյուրը, իսկ Ղազարը ո՛չ աշակերտ և ո՛չ իսկ ժամանակակից, բնական է, թե առաջինի տված տեղեկություններն ավելի վավերական են. Ղազարը քաղում է Կորյունից, և եթե Կորյունի համար գրերի գլուտը այնքան էլ հեշտ բան չէր, ինչպես Ղազարն է կարծում, և եթե այս գործի մեծագույն և գրեթե միակ բաժինը Մեսրոպին է տրվում Կորյունի մոտ, անշուշտ այս է միայն ճշմարիտ:

բ) Որտեղի՞ց է առնում Ղազարն այն տեղեկությունը, թե Սահակը սովորեցրեց, առաջնորդեց և դլուրահնար ճանապարհ ցույց տվեց Մեսրոպին, կամ թե այն չորս քահանաների օգնությամբ կարողացավ Մեսրոպը հարմարել գրերը, եթե ուրիշ աղբյուրներ այսպիսի բան չեն հիշում:

գ) Մեսրոպին նվաստացնելու ջանքը անշուշտ Ղազարը գործ է դնում բարձրացնելու համար Սահակի արժանիքը, որ այսպիսի ներբողյանի կարիք չունի բարեբախտաբար:

դ) Եթե այսպես հեշտ և ոչինչ բան էր գրերի գլուտը, ինչպես Ղազարը ասել է տալիս Սահակին, ի՞նչ պետք կար համագումար ժողովի, երկար ճամփորդության, քաղաքից քաղաք թափառելու և «բազում աշխատութեանց». մի անգամից Սահակը կհնարեր, վերջացավ գնաց:

Այս չորս առարկությունց վրա մեր կողմից ավելացնում ենք և հետևյալ երեքը.

ե) Ղազարը (էջ 33) Մեսրոպի համար ասում է, թե մանկություն ժամանակ սովորել էր հուլյն լեզուն. «ի տիս մանկութեան իւրոյ ուսեալ զպրութիւն զյոյն». ուսեալ բառը և հետո էլ Մեսրոպի քարտուղարը լինելու հանգամանքը ցույց են տալիս, թե անշուշտ բավական հունարեն գիտեր Մեսրոպը, այնքան, որ Հռուփանոսի, Ակակիոսի, և վերջն էլ հունաց կայսեր հետ հարաբերության մտնելու ժամանակ թարգմանի կարիք չէր ունեցած: Նույնպես, ըստ Կորյունի, Մեսրոպը Հունահայաստանի քարոզության ժամանակ հավաքեց բազմաթիվ հույն հայրերի գրքերը. «և բազում շնորհագիր մատեանս գհարցն Եկեղեցւոյ ստացեալ»: Եթե այս գրքերը հավաքեց Մեսրոպը, անշուշտ ո՛չ թե մեջի պատկերները նախելու համար էր, այլ կարդալու և իր քարոզության նյութ գտնելու համար, ինչպես որ Կորյունն էլ ասում է, թե այդ գրքերով «ծովացուցանէր զվարդապետութեանն զխորութիւն»: Արդ, տարօրինակ չէ՞, երբ Մեսրոպի նախապես խոստովանված այս աներկբայելի հունագիտությունը հետո դառնում է միայն «հունարեն տառերը մի քիչ ճանաչելու պես մի բան լինել». Ղազարի բառերով՝ «որք էին

սակաւ մի և նոքա որպէս երանելին Մաշթոց մերձաւորեալք ի յունարէն հեգենայսն»:

զ) Մեսրոպին իբրև օգնական նշանակված չորս անուններից երկուքը (Հովհան Եկեղեցացի և Հովսեփ Պաղնացի) ըստ Կորյունի (էջ 10) Մեսրոպի աշակերտներն էին և տարօրինակ չէ՞, որ սրանք են սովորեցնում Մեսրոպին գրերի հարմարութիւնը:

է) Ղազարը գրերի գլուտի համար ասում է, թե սովորել է Կորյունից՝ քանի-քանի անգամներ կարդալով նրա գիրքը. «Եւ զայս թէ կամիցի ոք գիտել հաւաստեալ՝ ի պատմութենէ գրոց առն ցանկալի Կորեան, աշակերտի նորին երանելոյն Մաշտոցի, կարդացեալ տեղեկացի զվարս կենաց նորա և զիւր հայերէն նշանագրացն, թէ ե՛րբ կամ ո՛ւր և կամ յո՛ւր ուրուք ձեռն գտանէ, թագաւորին Հայոց Վառձապհոյ ջերմեռանդն ինչդրելով...: Զոր կարգեաց ճշմարտապէս յառաջագրեալ այլն հոգեւոր Կորին, ուստի և մեր բազում անգամ կարդալով տեղեկացեալ հաւաստեալ» (Փարպեցի, էջ 35): Եթե Ղազարը Կորյունից է սովորել և Կորյունը ճշմարտապէս է գրել, ուստի պիտի ասենք, թե Ղազարը լավ չի սովորել:

Իր փաստաբանութիւններից հետո, Սալաթյանը նկատի ունենալով Ղազարի առաջաբանական մի քանի խոսքերը, որով Ղազարը ցույց է տալիս պատմագրի պարտականութիւնները, ինչպես «չլաւելուլ զանեղեալսն՝ լընդունայն աճմունս բանից, չնուազեցուցանել զեղեալսն և կարճակտուր պատմել, բանիւք անփութութեամբ. այլ զբնաւն ողջախոհ զգուշութեամբ բերել ի յայտնութիւն...» (էջ 17), երկրորդ՝ նկատի ունենալով այն հակասութիւնները, որ կան Ղազարի պատմութիւն և էջ 39—41 (այժմ արդեն անգո) հատվածի մեջ, հետեցնում է, թե չէր կարող Ղազարը այնպես ազճատել պատմութիւնը. ուստի և ենթադրում է, թե հետին գրիչները խաթարել են այն: Սալաթյանի կարծիքը, ինչպես ցույց տվինք, փառափորապէս ստուգվեց, բայց դժբախտաբար ա՛յնպես, որ Ղազարի անհեթեթութիւնները պարունակող մասը ավելի հարազատ դարձավ, իսկ ճիշտ երեցածները ջնջվեցին: Բայց սրանով ո՛չ թե վերի փաստերն էլ ջնջվեցին, այլ միայն երկու հատվածների միջև հակասութիւն կազմող մասը: Ընդհակառակը, վերի յոթը փաստերի վրա ավելացավ նոր ու երեկի մի փաստ, այն է Մեսրոպի ճանապարհորդութեանց, Եդեսիայում կատարված աշխատանքի և Հուսիանոսի փոքր մասնակցութեան ջնջումը և Դանիելի բարձրացումը: Այս պարագաները բացարձակորեն հակասելով պատմութեան, բացարձակապէս ցույց են տալիս, թե սխալ են Ղազարի տված տեղեկութիւնները:

Ղազարի տված տեղեկություններից օգտված է նաև Ասողիկը, որ իր համառոտություն մեջ անգամ իր աղբյուրը մատնանշում է: Ահա իր բառերը. «Մաշտոցն երանելի... ի ձեռն Վռամշապհոյ և մեծի հայրապետին Սահակայ, Դանիէլեան նշանագրօք գղպարութիւն ըստ հալումս յօրինէր ընկերօք ոմամբք, տուելովք նմա ի Սահակայ»: Բայց ինքն էլ նկատելով մի այսպիսի պատմության անհարմարությունը, իսկույն ավելացնում է սրա մօտ. «Յետ որոյ դարձեալ ևս ի վեցերորդումն նորին Վռամշապհոյ... վերստին աստուածատուր նշանագրօք զնոյնս լեղանակեալ յօրինէր, որովք և գպրութիւնք և գիրք աստուածաշունչք ուղղեալ թարգմանին, որպէս պատմեն և Կորիւն և Ղազար» (էջ 74):

9

Փարպեցու հարցով զբաղված է նաև Իսահակ Հարությունյանը («Հայոց գիրը», գլուխ ԺԲ): Հեղինակը նպատակ ունի հերքել այն պատճառաբանությունները, որ մեջ է բերում Սալաթյանը, և ապացուցել, թե Փարպեցին այս մասերի մեջ ավելի ճշմարտախոս է, քան Կորյունը և Խորենացին: Ահա իր տրամաբանության ընթացքը.

ա) Կորյունը, անմիջական աշակերտ Մեսրոպի, ոգևորված իր վարդապետի անձով և գործով, ավելորդ չափազանցության է հասցընում այս սուրբ անձի գործը. մինչդեռ Փարպեցին, ավելի հեռու և չեղոք անձ, պատմում է ճիշտ չափավորությամբ և քննադատական ոգով: Եթե սրա մօտ կան մասեր, որ հակասում են Կորյունին կամ չկան նրա մօտ, դա չի նշանակում, թե սուտ են կամ ինքնահնար, այլ քաղված են Սահակի և Մեսրոպի ժամանակակից անձանց պատմությունից: «Եթե Փարպեցին պետք է ամբողջովին յուր նախորդների ասածները բառացի հառաջ բերեր յուր պատմության մեջ, այլևս ի՞նչ հարկ կար գրելու. աղբյուրը մատնացույց կաներ և այդչափ բավական կլիներ»:

բ) Երբ Մեսրոպը Սահակին զիմելով առաջին անգամ, հայտնեց հայերեն գրեր հնարելու մտադրությունը, ըստ Փարպեցու, Սահակը պատասխանեց, թե այդ գործը շատ հեշտ է, ուր որ Մեսրոպը նեղություն կրե, ինքը կարող է լրացնել առանց դժվարության: Հարությունյանը մտածում է, թե տարօրինակ չի թվի այս պատասխանը, երբ նկատենք, որ Սահակը գիտեր, թե կան Դանիելյան նշանագրերը, որոնց մասին լսել էր Վռամշապհոսից և մտածում էր նրանցով լրացնել ամեն բան: Անշուշտ Սահակը չէր կարող նախապես գուշակել, թե այդ գրերը չպիտի հարմարեին հայերենին:

դ) Մինչդեռ Կորյունը և Խորենացին պատմում են, թե Մեսրոպն իր ճամփորդության ժամանակ թարգմանած էր Հին և Նոր Կտակարանները, Փարպեցին գրում է, թե Մեսրոպը և իր ընկերները չէին համարձակվում բնավ այսպիսի մի գործի ձեռնարկել, որովհետև հունարենի տեղյակ չէին: Այս կետում անշուշտ Փարպեցին ունի իրավունք, քանի որ Մեսրոպը չէր կարող այդչափ կարճ ժամանակում և առանց կաթողիկոսից հավանություն ստանալու, թարգմանել Ս. Գիրքը: Զարմանալի չէ լսել, թե Մեսրոպը և իր ընկերները լավ տեղյակ չէին հունարենի, քանի որ Խորենացին էլ պատմում է (Գ, կա), թե Սահակի և Մեսրոպի անհատության պատճառով Ս. Գրքի վերջին թարգմանությունը նույնպես «ի բազում մասանց թերացեալ գործն գտանէր», որի համար Խորենացին ուղարկվեց Ալեքսանդրիա, ահապես կրթվելով վերադառնալու և թարգմանության թերությունները լրացնելու:

դ) Գրերի գլուտը այնպիսի մեծ գործ էր, որ կարելի չէ վերագրել միայն Մեսրոպին. «կատարված պատմական նշանավոր իրողությունը մի անձի ուժից վեր գործ էր»:

ե) Սահակ կաթողիկոսը էր և Հալ Եկեղեցու պետը. մինչդեռ Մեսրոպը պարզ մի վարդապետ էր և չէր կարող առանց իր պետի հրամանի գործել:

զ) Սահակը կարող էր Մեսրոպին գործակից, մինչև իսկ առաջնորդ լինել, որովհետև ընտիր կրթություն էր ստացած Հունաստանում. մինչդեռ Մեսրոպը Հայաստանում էր սովորած:

Այս բոլոր պատճառաբանությունները այնքան թույլ, այնքան անարժեք են, որ ամենևին պետք չկար նշանակություն տալու նրանց, եթե մտադրված չլինեինք Մեսրոպի ամբողջական և լիակատար կենսագրությունը պատրաստելու:

ա) Եթե Փարպեցին սխալ կամ չափազանցյալ գտած լիներ Կորյունին, ի՞նչպես կարող էր ընթերցողին ուղարկել նրան, տեղեկանալու համար գրերի գլուտի բոլոր հանգամանքները, և կոչել նրան «այլ ցանկալի», «գիտել հաւաստեալ», «գրելով ճշմարտապէս»:

բ) Եթե Սահակը Դանիելյան գրերն ուներ ի նկատի, ի՞նչ պետք կար չորս օգնականների և իր օգնության. Մեսրոպին կողարկեր Դանիելի մոտ և ամեն բան կվերջանար. և զարմանալի է, որ Դանիելյան գրերն ստանալուց և Սահակի «կարգադրություն»-ից հետո էլ այն չորս օգնականները մնում են, որոնց կարոտ է Մեսրոպը՝ գրերը դասավորելու համար:

գ) Կտակարանների թարգմանությունը Խորենացու սխալ տեղեկություն է միայն, որի վրա ամենևին կարիք չկա հիմնվելու:

Մեսրոպը թարգմանեց միայն Առակաց գիրքը. բայց այսքանն էլ բավական է ցույց տալու համար, թե հունարեն գիտեր, իսկ Ս. Գրքի երկրորդ թարգմանության թերություններն ու խորենացու ճամփորդությունը ալիպիսի երեակայական բաներ են, որոնց ո՛չ մի լուրջ բանասեր հավատ չի ընծայում:

դ—զ) Իրոք, որ գրերի գլուտը մեծ գործ էր և շատերը մասնակցեցին նրան՝ ավելի կամ նվազ չափով, բայց մեծագույն դերը ընկնում է Մեսրոպին, ինչպես որ թարգմանության գործի մեջ էլ թեև շատերը մասնակցություն ունեցան, բայց մեծագույն դերը ընկնում է Սահակին: Սահակի հայրապետ և Մեսրոպից ավելի բարձր լինելը, ինչպես և կրթությունը Հունաստանում (և ո՛չ թե Հայաստանում) ստացած լինելը ամենեին չեն խանգարում, որ Մեսրոպը լիներ ավելի մտածող, բանիմաց և հնարագետ, առաջին անգամ ինքը մտածեր հայերեն գրեր հնարելու կարիքը և վերջապես իր ուժերով գլուխ բերեր այդ գեղեցիկ գործը:

Պալաթյանի և Իսահակ Հարությունյանի միջին տեղն է բռնում Սարգսյանը («Բազմավէպ», 1889 թ., էջ 36), որ Փարպեցու ասածները հաշտեցնելու համար Կորյունի ասածների հետ, ենթադրում է, թե Մեսրոպը հնարեց տառերի ձևեր, իսկ Սահակը այդ տառերը շարեց հունարենի շարքով: Ի՞նչ մեծ գործունեություն Սահակի համար... բայց անմիտ է նաև այս կարկատանը, որովհետև նախ՝ Կորյունը ասում է, թե Մեսրոպը շարեց տառերը և երկրորդ՝ Փարպեցին շատ ավելի մեծ բաներ է վերագրում Սահակին, քան տառերը շարելը:

Ամենից ուժեղն է Մարկիարտը («Պատմութիւն հայ նշանագրերու», էջ 35), որ Ղազարի այս պատմությունը հետևյալ ձևով է որակում. «Մաշթոցի Ասորիք՝ այսինքն Միջագետք ուղեգնացությունը ու հարակից պարագաները կլռե Ղազար ամբողջովին: Այս՝ զիտումնավոր փոփոխություն մըն է, որ կապ ունի հարկավ Ղազարա ցույց տված այն չափազանց ջանքին հետ, որով ո՛չ միայն Ս. Գրոց թարգմանության, այլ նաև նույնիսկ հայ գրերու կազմակերպության հիմնավոր արդյունքը կդիտե վերագրել Սահակա, որով հափշտակված է— այս պատճառով ալ, ինչպես բնական է, զեպքիս հանդիսավայրը հարկ է փոխադրել Հայաստան— և կողոպտել Մաշթոցին փառաց պսակը, որուն արդյամբք արժանացած էր: Ղազար արժանի է սաստիկ կշտամբանաց այս փորձին համար, զոր պետք ենք իբրև պատմական անպատկառ խարդախություն մը մասնանիշ ընել. բարեբախտաբար այս փորձը Կորյան տրված հարազատ տեղեկություն պահված ըլլալուն շնորհիվ ի դերեկելած է»:

ելթե Փարպեցին և Խորենացին այնպես ալլալությամբ են պատմում զեպքերը, ի՞նչ պիտի աներ Սասնեցին, որ շատ ավելի հետին է, քան հիշյալ երկու պատմիչները:

Ըստ Սասնեցու, երբ Մեսրոպը գրերի գլուտի համար Գողթնից դուրս գալով Սահակի մոտ է գալիս, թագավորը շուտով մարդ է ուղարկում Ասորիք և կանչել է տալիս Դանիելին: Սա գրերը վերցնում և անձամբ բերում է Մեսրոպին, բայց տեսնում են, որ պակասավոր են: Ուստի Մեսրոպը՝ հայրապետի հրամանով, առնում է գրերը, իջնում Ամիթ և հանձնում «թարգմանող»ներին, որպեսզի «յարմարեցեն ըստ վանկին»: Բայց երբ սրանք չեն կարողանում, գնում է Եդեսիա՝ Պղատոն դիվանագիտին, սրանից էլ «Սամուս» Հոռփանոս իմաստասերին, բայց երկուսից էլ անհույս է մնում: Այս անհաջողությունը աստվածային շնորհ է համարում Սասնեցին, որպեսզի, ասում է նա, ամեն բանի մեջ էլ օտարին շնորհակալ մնացած չլինենք. «Եւ այս ի խնամոցն Աստուծոյ մատակարարէր, ոչ ամենալինւ առնել զմեզ մուրացիկս՝ շնորհակալս ալլոց. զբովանդակ պարզեան ի ձեռն ալլազանից շնորհել մեզ՝ որպէս զառաքելութիւնն, զքահանայութիւնն և զարքայութիւնն (առաջինը հրեա Թադեոսի և Բարթողիմեոսի համար, երկրորդը՝ պարթեւ Լուսավորչի համար, երրորդը՝ Արշակունի Վաղարշակի համար ասված). ալլ պահեր զայսպիսի բարիս և մերով արեան զանկաժովս ձիրէր մեզ, իմար ցուցանելով զիմաստութիւն լաւիտենիս» (Սասնեցի, էջ 41):

Այս անհաջողությունից սաստիկ տրտմած՝ Մեսրոպը ետ է դառնում և կրկին նվիրում է իր անձը պասի և ազոթքի: Եփրատի ափով բարձրանալով և ալրից այլ անցնելով՝ վերջապես հասնում է Բալուի բերդը, և այնտեղ, մի նեղ քարայրում առանձնացած՝ սկսում է ճգնել: Մեծ պասի շրջանն էր: Մեսրոպը այն յոթը շաբաթը անոթի է անցկացնում, զիշեր ու ցերեկ երգելով ապաշխարության յուրահնար շարականները: «Կրկին նորոգէր զպահսըն և զաղօթսն, ընթանալով զառ ի վեր ընդ ափունս Եփրատայ, լալրէ լալր անցնելով մինչև ի դդեակն Պալուենաց և անդ զկալ առնոյր ի փոքրագոյն ալրի, լաւուրս Քառասնորդացն. և զեւթն հւթնեակսն անսուաղ անցուցանէր, զտիւ և զգիշեր երգելով զերգս երից մանկանցն և շարական եղանակ ապաշխարութեան՝ ըստ թուոյ աւուրց պահոցն, զոր ընկալեալ երգէ եկեղեցի սուրբ» (էջ 43):

Վերջապես, քառասնորդական պասը լրանալուն, տեսնում է ալրաձև հրեշտակին և հրեշտակների Տիրոջը, որ գրում էր 14 տառ

սրտի տախտակների վրա. «Եւ ի կատարման եւթներեկացն ի պահու կալով, այրածե տեսանէր զհրեշտակն որպէս Ամբակումն և Հըսկողն, մանաւանդ թէ գերագոյն ևս Դանիւպէս ի Մովսիսաբար, զՏէրն հրեշտակաց՝ մարգարէական աշօք որ գրէր մատանագիծ ի սալս սրտի իւրոյ չորեքտասան տառ» (էջ 43):

Աստված այնքան է փնտռում Մեսրոպի մոտ, այնքան է տալիս նրան «ընդարձակութիւն սրտի և իմաստութիւն անչափ», մինչև որ Մեսրոպը սովորում է բոլոր գրերը: Այն քարը, որի վրա Աստված նշանակեց տառերը, մինչև այն ժամանակ էլ փնտռում էր ըստ Սասնեցու. «որ և զօրինակն նշանէր ի վերայ քարի որ կայ մինչև ցայսօր» (էջ 44):

Սասնեցու պատմության համառոտութիւնն է ներկայացնում Հայսմալուքը, որ (տրե 15) նույնպես պատմում է, թե Դանիելն անձամբ եկավ Հայաստան և երկու տարի անհաջող փորձեր արավ Մեսրոպի և Սահակի հետ: Սրանից հետո Մեսրոպը ճանապարհորդութեան դուրս եկավ և վերջապես հասավ Սամուստ, առ «իմաստասէր ոհմ ճգնավոր Վախրիճ անուն և դադարեաց աւուրս ինչ և ոչ նովաւ կարաց ընուլ զփափագ սրտին իւրոյ»: Սրանից հետո, պատմում է տեսիլքը, որ տեղի ունեցավ Բալուի մեջ արեւ ամսի 17-ին, որ է նոյեմբերի 25-ը:

Պատմութիւնը իր ամբողջութեան մեջ համաձայն է Սորենացուն՝ միայն թեթեւ փոփոխութեամբ. Դանիելի Հայաստան գալը սխալմունք է (փոխանակ գրերը գալու), իսկ Մեսրոպի ճգնութիւնը և գրերի գլուտի Բալու տեղափոխութիւնը՝ հետին ժամանակի հավելված:

Թե Մեսրոպի տեսիլքը և գրերի գլուտը տեղի են ունեցել Բալուի մեջ՝ գիտի նաև Վարդան պատմիչը, «Վասն որոյ աղօթից տուեալ զանձն գործակցութեամբ Սրբոյն Սահակայ, տայ նմա Աստուած զխնդրելին, չորեքտասան գիրս, աշով իւրով դրոշմեալ առաջի նորա, որպէս մեծին Մովսեսի ի լեառն Սինայ, և սմա ի քեառն Բալուայ, որպէս տակաւին ցուցանի դրոշմն աստուածային վիմին և նկարք գրենոյն, և պատուի տեղին խնկօք և ջահիւք միշտ ի տաճկաց և քրիստոնէից բնակչաց տեղոյն» (Վարդան, էջ 49—50): Նույնը նաև իր Աշխարհագրութեան մեջ. «Աթախ և Հենի, Դերջան և Բալու, ուր զգիրն եգիտ Մեսրոպ վարդապետն, այսոքիկ Արշակունիք կոչին» (ըստ Իսահակ Հարութիւնյանի, «Հայոց գիրը», էջ 363. տե՛ս «Բազմավէպ», 1887 թ., էջ 140). իսկ Վարդանի Աշխարհագրութեան մեջ (էջ 519) գտնում ենք միայն «Աթախ և Հենի Դերջան է, ուր զգիրն եգիտ Մեսրոպ վարդապետն»:

Գանձարանը, որ հետին զանազան հեղինակների խմբագրությամբ կազմված մի գործ է, նույնպես գիտի Բալուի տեսիլքը, որ ամբողջությամբ մեջ էնք բերում, հանելով Կարինյան № 466 (էջ 57—61) և Թավրիզի Ղալայի գրադարանի № 43 (էջ 150—154) ձեռագրերից.

«Բազում աշխատեալ
Եւ ոչինչ օգտեալ,
Ձեռն լԱստուած ձգեալ,
Ի Բալու տքնեալ,
Մեսրոպ աղօթեալ,
Աստուած գլթացեալ,
Հրեշտակ Տեառն իջեալ,
Մատամբ փորագրեալ,
Ի վիմին դրոշմեալ,
Աջ ձեռն երեւեալ,
Իբր ի ձեան գրեալ,
Եօթըն գիր յայտնեալ:
Այն հոգի ջահեալ,
Ձալլ գիրսն յարուցեալ,
Սիդորայք հեգեալ,
Բանն յար փացեալ,
Ի գիրս միացեալ,
Զիմաստս պատմեալ:
Մեսրոպ հմտացեալ,
Գիր Վրաց գուգեալ,
Ի աղուանից տուեալ»:

Բալուի բերդը և այն քարայրը, ուր ճգնել է Մեսրոպը, նույնպես այն քարը, որի վրա նշանակվել են հայերեն տառերը, կան մինչև այժմ: Ահա հավատարիմ մի ճանապարհորդի հարազատ նկարագիրը նույն վայրերի մասին. «Հինգ ժամեն սկսանք իջնալ ի Բալուա հովիտն. ի հեռուստ կողջունենք Բալուա բերդի քարլա գլուխն. սիրտս իրեն կքաշե այդ կապույտ ժալուր, աչերս չեմ կրնար հեռացնել իրմեն, այդ քարի մեջն է հայոցս լուսավորության արգանդն, հայկական գրոց գանձարանն, այն պաշտելի քարայրը, հորում աստվածալիքն Մեսրոպ ճգնեցավ, տքնեցավ, մինչև ծնավ ազգ մի ողջուն, անտի ծագեց մեր լույս արեն...: Ելանք ի

բերդ: Հին և վիթխարի պարսպաց ավերներ ու բեկորները կոխելով վեր կեննէք, քաջքայլով մեծ դռնն մը կմտնենք միջնաբերդը, ուր շտեմարանաց և սենեկաց ավերածներ, գետնահարկ կամարափուլ շենքերը մեկը մյուսին հտե կնեկայանան մեզ. դեռ ողջ է գնդանատուներ և մի քանի սենյակ. բայց ասոնք բան մը չեն արժեք իմ աչքին: Կգառնանք ի հլուսիս, ուր ապառաժ և լերկ քարեօձ մեծ մեծամէծ, հոն եզերքէն վրա քարէն երեսը տալիս, վրան բեկազիր անեղծ, մաքուր, 22 տող վերը և 7 տող վարը քանդակված, մեջտեղը բաց ձգված էր, ուր տող մը արաբերեն գիր փորագրած էին: Այս «Գրման քար»-ի կողին զառ ի վայր, նեղ, սանդղղաձև, գրեթե միջման շափիղով իջանք քարայրի մը բերան, որո մեջ փոքրիկ քարայր մի ևս կա, երկուքին աջ առաստաղն ու պատերը սեցած, երկուքի մեջն ալ բեմի պես անկոփ քարերով շարվածք, և պատերուն վրա բաղմամբիվ խաչեր փորված:— Ահա Ս. Մեսրոպա ճգնարանն, ըսավ Տեր Մեսրոպն:

Ծունկերուս վրա ինկա, հոն, ուր Սրբույն ծնկները մաշված էին, լզեցի աջն քարեր և փոշիները, հորս շրթունք և ճակատ Սրբույն բլուրիցս քովեր էին նվիրելով իր խորհուրդն և իղձերը աստվածային իմաստութեան. հոն դրի երեսներս, և չէի ուզեր վերցնել աջն ժալեերեն, ուր նստեր, կոթներ, խոկալով և տքնելով հալ ազգին և Հայաստանեայց եկեղեցւոյն լույս և կյանք ճարելու ճրգնութեամբ...: Քա՛ր, օ՛ք քարայր, հայոց արեւուն լուսակամար, ուստի ծագեցավ մեզ ճառագայթ դպրութեան, «յոր խորհրդեամբ ճշմարիտ լուսոյ փառաց անեղին. նկարագրեցաւ մեզ գիր կենդանի, լարգանդ մաքուր մեծին Մեսրոպբայ, անմատոյց լուսոյն երկրպագեսցուք»: Գից քարայրիս, արտաքո դռան, կա մի տաշածո երես մեծ գրատախտակի նման, արդյոք հալ տառերը ձեռներպելու տախտակն էր Սրբույն: Ինչպես նաև երկու ալ քարայրներ, որոց առաջինն ավելի լուսավոր և ընդարձակ է, ունի սրահ մը, և երկրորդն՝ կրկին պատերով սենյակ մը, որո առաջին սենեկէն ներսը, դռան հանդեպ, քարայրին ճակատը փորված և կոկված մեծ քառակուսի մը, և փորվածոյի աջ անկյունը վերեն ծակեր կան ականջաձև, յորմեն մարդ մը կրնա իր ձեռքն երկնցնել. իթե արմունկդ կիսածալ ընես դեպի լանջքդ՝ գրեթե նույն ծակին ձեռ կառնու, և աջ դիրքով կրնա մարդ մը իր թեւը դնել ալդ ծակին մեջ:— Ս. Մեսրոպա դպրոց կանվանեն այս քարայրը, ըսավ Տեր Մեսրոպն, և կավանդեն թե՛ ալդ ծակին ելած է Թաթը և այս տաշածոյին վրա գրեր է Ա, Բ, Գ—: Արդարեւ, երբ ալդ տախտակին հառեր խոկալով Սուրբն իր ուշքն ու աչքը, պետք էր որ այս անկյան ծակէն ելնէր Թաթն

և գրեր. «ոչ իբրև ի քուն երագոյ», ալլ բացորոշ հայտնութեամբ աստվածային...

Կան երկու ալլ քարայրներ ալ, միուն մեջ կգտնվի ջրի հոր մը: Ասոնց մեջը խունկի և մոմի մոխիրը սեցուցած են, մանավանդ ճգնարանին, ուր բարեպաշտոն կանայք կերթան կաղթեն իրենց զավակաց համար:— Ավելորդ է ըսել, թե Ս. Մեսրոպ պատրաստ գտած է այս ալլ ու վալը, որ իրմեն հառաջ ո՞վ գիտե ի՞նչ նպատակի համար կուր կոփեր են. դուրսի բեռնագիրն ալ մտածել կուտա թե՛ շատ հինուց գործ է, թերևս հիշատակարանաց գիվանը կազմելու մտքով տաշված լինին. եթե այդպես, զուգադիպութուն մ'է Ս. Մեսրոպին» (Գ. Վ. Սրվանձտյանց, «Թորոս աղբար», Բ, 1884 թ., էջ 154—162):

Այս նկարագրութիւնից երևում է, թե մեր գործը ժողովրդական մի ավանդութեան հետ է, որ մինչև այժմ կենդանի է նույն գավառի ժողովրդի մեջ: «Գրման քար»-երը կամ թուրք բառով «լազըլը թաշ»-երը, ամեն տեղ մեր սնտախապաշտ ժողովրդի կողմից նվիրական մի բան, գրեթե սրբութուն են համարված: Բալուի ավանդութիւնն էլ, որ Սասնեցու և Վարդանի պատմութեան համաձայն՝ շատ հին ժամանակ, գրեթե 11-րդ դարում ծագած է երևում, ծագած է անշուշտ նույն բեռնագիր արձանագրութեան պատճառով. որ Խալդէան վաղեմի ֆնացորդ է և ամենեւին կապ չունի Մեսրոպի հետ: Միակ պատմական աստաղը, որ կարող է իբր հիմք ծառայած լինել այս ավանդութեան, թերևս մի կարճ դադար է Մեսրոպի վերադարձի ժամանակ՝ Սամուսատից Վաղարշապատ:

12

Հետին դարերում շարադրված մի անվավերական ևս կա, որ տպված է Գ. Սրվանձտյանի «Հնոց նորոց» աշխատութեան մեջ, «Յաղագս սրբոց վարդապետացն Հայոց Մովսէսի և Դաւթի» վերնագրով: Սրա մեջ (էջ 41—46) խոսվում է Մեսրոպի վրա և տըրվում են մի քանի նորահնար տեղեկութիւններ: Նախ ասվում է, թե Դանիելը աշակերտ էր Լուսավորչի, երկրորդ՝ թե Սահակը և Մեսրոպը միասին ծոմ պահեցին, միասին աղոթքի նստեցին և միասին էլ տեսան տեսիլքը. «Յայսմ ժամանակիս եղև խնդիր պակասութեան գրոյն Հայոց, զոր ունէին, ի՞նչ գիր ի Դանիէլէ փիլիսոփայէ ասորոյ աշակերտ Սրբոյն Գրիգորի. իսկ Սուրբն Սահակ և Մեսրոպ բազում աշխատութեամբ պէտս արարին, սովոյ և ծա-

բաւոյ լոտանաւոր չարչարանաց ի լերինս տքնեալ զքառասուն տիւ և զքառասուն գիշեր, ոչինչ ճաշակելով, բայց միայն յաղօթան Աստուծոյ պարապեալ... յետոյ երեցեալ ի տեսլեան հրեշտակ Տեառն... էջ լերկիր առ նոսա և որպէս ի տունջեան խօսէր ընդ նոսա, և յաման ինչ խեցեղէն՝ մատամբ նկարեալ տալլր նոցա զգիրս եօթն»:

13

Շատ կարեւոր է քննել այն հարցը, թե ի՞նչ էր անում Մեսրոպն այնքան ժամանակ Եդեսիայում, ի՞նչ էր իր որոնումների և խուզարկութիւնների նպատակը, ի՞նչ էր պատճառը այն տանջանքի, որ նա կրում էր: Մի՞թե մի շատ դժվար բան էր որևէ լեզվի այբուբեն կազմելը: Եթե նա Դանիելյան այբուբենից դժգոհ էր, չէ՞ր կարող առանց թափառելու Միջագետք և Եդեսիա, հենց Հայաստանում կազմել մի այնպիսի այբուբեն, որ լրացներ իր բոլոր պահանջները:

Անշուշտ Մեսրոպի դժվարութիւնն ու որոնումները լեզուների գիտութիւն չէին վերաբերում, որովհետև հայերենի տառեր հնարելու համար նախ և առաջ հայերեն իմանալ պետք էր և ո՞վ էր այն միջագետցին, որ Մեսրոպից ավելի հայերեն իմացած լիներ: Իսկ եթե հունարենի և ասորերենի գիտութիւն կարիք կար, Մեսրոպն ինքը, եթե ոչ Սահակը կամ ուրիշ գիտակ անձեր Հայաստանում կարող էին հարկավոր չափով օգտակար լինել: Ուրեմն որոնումները այս կողմից չէին:

Նաև Մեսրոպի դժվարութիւնները տառաձևերի հնարման մեջ էլ չէին, որովհետև այդպիսի դժվարութիւններ երբեք չծագեցին ո՛չ վրացերեն և ո՛չ էլ աղվաներեն տառերի հնարման ժամանակ:

Հարցումների պատասխանը գտնելու համար, պետք է երթանք մի քիչ հետ, և նորից ձեռք առնենք Դանիելյան գրերը:

Ի՞նչ ստացավ Մեսրոպը Դանիելից. այբուբենի ցուցակ, թե՞ մի ամբողջական գրվածք: Անշուշտ դա մի հասարակ ցուցակ էր, որի վրա գրված էր ասորերեն լեզվով՝ «Այս է գիր Հայոց», և տառերի մոտ էլ գրված էր համապատասխան ասորերեն տառը: Ծիշտ այնպես, ինչպես այսօր մենք տեսնում ենք էջմիածնի (այժմ Երևանի) ձեռագրատան № 7117 ձեռագրում, «Գիր Յունաց, որ է հելլենարէն», «Ասորեաց գիրն է», «Վրացոց գիրն է», «Գիր Խըպտեաց» և այլն: Այս վերնագիրներից հետո տպված է այդ լեզուների ամբողջ այբուբենը՝ իրենց անուններով և արժեքով (հայատառ): Անմիտ բան կլիներ, եթե երեակայինք, թե այդ ցուցակը

մի առանձին թերթիկ կամ պնակիտ էր, որովհետեւ ո՞ւմ ցաֆն էր կազմել այդպիսի աննպատակ մի թերթիկ և գցել մի կողմ: Ուստի պիտի ընդունենք, թե դա գտնվում էր որեւէ ասորերեն գրքի կամ ժողովածուի մեջ, ինչպես է և մեր վերոհիշյալ № 7117 ձեռագիրը: Դանիելը պատահաբար գտել էր այդ ձեռագիրը և տեսել աֆտեղ «հայերեն» այբուբենը, և երբ Վաամշապուհ թագավորը Վահրիճի և Աբելի միջոցով պահանջեց այդ գրերը, Դանիելն արտագրեց այդ ցուցակը, տառերը, որ ասորական այբուբենի շարքով էին, շարեց հունարենի շարքով, ասորերեն համապատասխան տառերի փոխարեն դրավ հունարեն համապատասխան տառերը և ուղարկեց Վաամշապուհին:

Թե իրոք Դանիելի մոտ գտնվածը տառերի մի ցուցակ էր և ոչ գիրք, այդ մասին վկայում են հենց պատմիչները: «Յաֆնժամ պատմէր նոցա արքայն՝ վասն առն ուրումն ասորուոյ եպիսկոպոսի աղնուականի՝ Դանիէլ անուն կոչեցելոյ, որոյ յանկարծ ուրեմն նշանագիրս աղփաբեաաց հայերէն լեզուի [գտեալ]... նախ ինքն տեղեկանալոյ ի Դանիէլէ նշանագրոյն և ապա առեալ ի նմանէ առաքէր առ արքայն յերկիրն Հայոց... ընկալեալ զնշանագիրսն ի Հաբելէն, ուրախ լինէին...» (Կորյուն, էջ 8): Այսպես և Փարպեցին և ուրիշներ:

Բացի պատմագիրների վկայությունից, մեր առողջ դատողությունն էլ ցույց է տալիս, թե Դանիելի գտածը և ուղարկածը տառացուցակ էր և ոչ գիրք: Որովհետեւ եթե գիրք լիներ, այդ գիրքը կա՞մ հայերեն պիտի լիներ և կա՞մ որեւէ ուրիշ լեզվով: Ձէր կարող ուրիշ լեզվով լինել, որովհետեւ Մեսրոպն իսկույն դեն պիտի գցեր, ասելով, թե դա հայերեն չէ: Բայց չէր էլ կարող հայերեն լինել, որովհետեւ տեսնվեց, որ հայերեն լեզվին հարմար չի գալիս: Եվ եթե ո՛չ հայերեն էր և ո՛չ ուրիշ լեզվով, ուրեմն հասարակ մի ցուցակ էր՝ վերնագրված «Այս է գիր Հայոց», ինչպես ասացինք:

Այս բացատրությունից հետո ամեն ինչ պարզվում և հասկանալի է դառնում: Եթե Մեսրոպն իրոք գնաց Ամիդ՝ Դանիելի մոտ, իր նպատակն էր անձամբ տեսնել այն գիրքը, որից քաղված էր «Հայոց այբուբենը», իմանալու համար, թե որեւէ ուրիշ բացատրություն կա՞, կարելի՞ է նրա մեջ գտնել պակաս տառերը: Եվ երբ տեսավ, որ Դանիելը ոչինչ չգիտի, գրքումն էլ ոչինչ չկա, անցավ Եդեսիա, այն քաղաքի նշանավոր գրադարանում շարունակելու համար իր որոնումը: Սաբավելով ցուցակի վերնագրից՝ «Այս է գիր Հայոց», և հավատալով, որ իրոք դա հայոց գիրն է, նա մի առ մի աչքից անցկացրեց Եդեսիայի գրադարանի հազարավոր ձե-

ռագրերը, տեսնելու համար, թե մի ուրիշ տեղ էլ կգտնի՞ր այդ ցուցակը, կամ այնտեղ պակաս գրերը, կամ թե կա՞րողք որևէ գիրք գրված այդ այբուբենով, որ իմանա, թե պակաս հնչյունները ինչպե՞ս էին արտահայտված: Մեսրոպի աշխատանքը զուր անցավ, այսինքն ոչ մին գտավ և ոչ մյուսը. կամ եթե գտավ մի գիրք, տեսավ, որ հայերեն լեզվով է, այլ որևէ օտար լեզվով: Ա՛յն ժամանակ համոզվեց, թե ինքը խաբված է, Դանիելյան գրերը հայերեն չեն, ուստի դեն գցեց նրանք և իսկույն հնարեց իր ուզած ձևով ու դրուժկամ հայերեն գրերը, ինչ որ երկարատև աշխատանքի կարոտ չէր:

Իմ կարծիքով, ամբողջ թյուրիմացությունը, որին զոհ գնացին թե՛ Դանիելը և թե՛ Մեսրոպը, արամեական (հին ասորական) և արամյան (հալ) բառերի շփոթությունից էր առաջանում և նորագույն այն տառերը ուրիշ բան չէին, բայց եթե ինչ որ արամեական հնացած տառեր:

Հետաքրքրական է, թե ի՞նչ են մտածում այս հարցի առթիվ այլ քննիչներ:

Ամենից ավելի Ս. Վ. Պարոնյանն է, որ զբաղված է այս հարցով («Երկրագունդ», 1885 թ., էջ 99—109) և «Հանդէս ամսօրեայ», 1896 թ., էջ 72—76): Իր կարծիքն այն է, թե Դանիելի ունեցածը և ուղարկածը ո՛չ թե մի ցուցակ էր, այլ ամբողջական մի գիրք՝ հայերեն լեզվով և այն անծանոթ հին-հայկական տառերով: Դանիելը դուրս բերավ այդ գրքից հայերեն տառերը, որով և տառերը կոչվեցին Դանիելյան գրեր: Սրա ապացույցները հետևյալնեքն են. ա) Հասարակ մի ցուցակ ի՞նչպե՞ս կարող էր ընդունելի դառնալ Մեսրոպի կողմից իբրև հայերեն տառեր, ի՞նչպե՞ս կարելի էր իմանալ տառերի արժեքը, կամ նույնիսկ ճանաչել, թե նրանք հայերեն էին. բ) Թղթի մի կտոր ի՞նչպե՞ս կարող էր հարգ ունենալ Մեսրոպի և Վռամշապուհի մոտ և երկամյա փորձարկությունն ենթարկվել. գ) Պատմագիրները վկայում են, թե Դանիելը «կարգեաց ըստ ձևոյ օրինակի յունականին» (Նորենացի). «Ի նմին Դանիէլէ տեղեկանալոյ զկարգ նշանագրացն» (Փարպեցի): Կարգ և կարգել նշանակում են «դասավորութիւն, դասավորել», ուրեմն նախապէս այդ գրերը կարգ չեն ունեցել, և ի՞նչ կլինի մի բան, որ կարգ չունենա, բայց լեզուն և արժեքը իմացվի: Դա կլինի ամբողջական գիրք, որ ստացավ Մեսրոպը, և ո՛չ թե ցուցակ: Եվ իզուր է ենթադրել, թե նա ուներ ուրիշ կարգ և Դանիելը փոխեց, իբրածեց հունականի, որովհետև բոլոր այբուբեններն էլ միևնույն կարգն ունեն:

Բայց, ավելացնում է Պարոնյանը, այդ գրքի տառերը հին ու

մին, տգեղ ու անվայելուչ էին: Մեսրոպը չուզեց նրանք գեղեցկացնելով հեռանալ իսկականից, որ համարում էր հին և պատկառելի Ուստի գնաց, ման եկավ աշխարհե աշխարհ, որպեսզի գտնի այդ նույն հայերեն տառերով, բայց այս անգամ գեղեցիկ և վայելուչ գրությամբ գրված մի գիրք:

Այս բոլորի պատասխանը վերևում մեր տված բացատրության մեջ կա արդեն, հիմնական պատճառաբանությունը ա՛յն է, որ եթե այդ գիրքը և այդ գրերը հայերեն եղած լինեին, հայերենին անհարմար չպիտի գային և պակաս տառեր չպիտի ունենային: Եթե նույնիսկ մի քանի տառ պակաս էլ լիներ, կարելի էր պակասը որևէ ձևով լրացնել: Դրա համար աշխարհներ ման գալու կարիք չկար: Իսկ եթե Մեսրոպը շրջում է քաղաքներ, որոնումներ է կատարում, նշանակում է մի ավելի մեծ նպատակ ունի՝ որոշել, թե նա իրոք հայերեն է, թե չէ: Ճիշտ չէ նույնպես ասել, թե բոլոր այբուբեններն էլ նույն կարգն ունեն. ասորերենի առաջին չորս տառերը հունարենի հետ նույն են, բայց հետո կարգը փոխվում է. նորից մի քանի տառ միասին են գնում, վերջում բոլորովին փոխվում է: Իսկ թե Դանիելյան այբուբենի պակասությունը ա՛յն էր, որ նրանք այն գրքում գեղեցիկ ու վայելուչ ձևով գծագրված չէին և կամ եթե Մեսրոպը վայելուչ ձևով գծագրել տար, բնականից հեռացած պիտի լինեին. դրանք նկարչությունից ոչինչ չհասկացող մարդու խոսքեր են և ամենևին արժեք չունեն: Արդեն ո՛չ մի պատմիչ էլ չի ասում, թե այն տառերը տգեղ կամ տձև էին, այլ թե պակասավոր էին և հայերեն լեզվին չէին հարմարվում:

Մյուս քննիչները ընդհանրապես և լռելալսն ընդունում են, որ Մեսրոպի ձեռքն եղածը մի ցուցակ էր և ոչ գիրք:

Մեսրոպի ճամփորդությունը, կրած ծանր աշխատանքը և որոնումները բացատրելու համար Սահակյանն էլ («Բաղմավէպ», 1907 թ., էջ 441—443) ուրիշ ենթադրություն է անում:

Նոր տառաձևերը հնարելու մեջ ոչինչ չկար դժվարին, ասում է նա: Դժվարն այն էր, որ կարողանար ստուգել, թե իր կազմած այբուբենից դուրս ուրիշ հնչյունների չկալի՞ն արդյոք հայերենի մեջ: Դրա համար պետք էր ունենալ հալ լեզվի բառամթերքը ձեռքի տակ, և ահա Մեսրոպի աշխատանքը եղավ կազմել առաջին անգամ հունարենից—հայերեն բառարան «հունարեն տառերով» (որոնց

անբավականությունը) անքան տեսանելի պիտի ընեն աշխատանքը), որպեսզի կարող ըլլար բաղդաստական ճամբով իմանալ՝ թե ո՞ր ձայները կարելի չէ ներկայացնել հույն տառերով և թե ո՞ր ձայներուն համար ուրիշ լեզուներե փոխ առնելու է և կամ նոր հնարելու է»:

Սահակյանն այս հույն—հայերեն բառարանի համար է հասկանում Փարպեցու և Խորենացու հետեյալ վկայությունները. «Հանդիպեցուցանէր զհայերէն աթուրթայսն ըստ կարգման սիլովբայից Յունաց, ստէպ հարցմամբ և ուսանելով ի սուրբ կաթողիկոսէն Սահակոյ զաթուրթայիցն գաղափար, ըստ անսալթաքութեան լունին» (Փարպեցի, էջ 16): «Փոխադրելով զհայերէն աթուրթայսն ըստ անսալթաքութեան սիւղորայից հելլենացւոց» (Խորենացի, Դ. ծգ): Դրա համար էր, որ կազմվել էր Սահակի նախագահությամբ մի հանձնաժողով՝ բաղկացած հինգ անդամից (Մեսրոպ, Հովհան Եկեղեցացի, Հովսեփ Պաղնացի, Տեր Խորձենացի և Մուշե Տարոնացի), որոնք շարունակ դիմում էին Սահակին և օգտվում նրա մեծ հունագիտությունից:

Մեսրոպի կազմած այս բառարանի հետքերը մենք տեսնում ենք 5-րդ դարի զանազան գրվածքների մեջ, ինչպես Մակարայեցվոց գիրքը կամ Փափստոս, որոնց մեջ հայերեն զանազան հոմանիշներ շարված են իրար կողքի:

Ըստ այսմ Մեսրոպը, 4 հոգու ընկերակցությամբ, հավաքել է գոնե 40—50000 հունարեն բառ, դրել նրանց հայերեն քառապատիկ ավելի հոմանիշները, 36 հատիկ հայերեն տառ հորինելու համար: Բայց ներողություն... որովհետև հայերեն լեզվից 21 հնչյուն արդեն հունարեն այբուբենից անժանոթ էր, ուրեմն այն 40—50000 բառերի հավաքածուն 15 տառի համար էր: Մեսրոպը վրացերեն և աղվաներեն տառերն էլ հորինեց. արդյոք սրանց լեզվի համար էլ նախ բառարան կազմեց. և այս անգամ ի՞նչ ձևով. դարձյա՞լ հունարեն—վրացերեն և հունարեն—աղվաներեն, թե՞ այս անգամ հայերեն—վրացերեն և հայերեն—աղվաներեն: Եվ որովհետև Մեսրոպն ինքը շատ լավ հայերեն, բավական էլ հունարեն իմանալով հանդերձ, 4 օգնական էր առել (չհաշվելով Սահակին), արդյոք վրացերեն և աղվաներեն բառարանների համար քանի օգնական էր առել, քանի որ այս լեզուները բնավ չգիտեր:

Այսպե՞ս են կազմել հարյուրավոր ժողովուրդներ իրենց այբուբենը...:

Տեղն է կարծեմ հիշեցնել «Եզը մուսանտարան հանել»-ու ավանդական առածը: Ծալքատեղի գլխին դրած է եղել դանակը. եզը պիտի մորթեին. փոխանակ դանակը վերցնելու և եզը մորթելու,

եզը պարաններով քաշում են ծալքատեղի գլուխը և մորթում այն դանակով:

Երևի Սահակյանն ազդված է Ինճիճյանից, որ իր «Հնախոսություն» մեջ (Գ, էջ 73) կարծում է նույնպես, թե Մեսրոպի կրթած դժվարությունը ո՛չ թե տառաձևերը հնարելու մեջ էր, այլ հայերենի բոլոր հնչյունները աչքի առաջ ունենալու: Ամբողջական ալբուրեն հնարել կարենալու համար պետք էր, ասում է Ինճիճյանը, լեզվի բոլոր բառերը աչքի առաջ ունենալ, որպեսզի որևէ հնչյուն բաց չթողնեիր: Այս դժվարությունը Ինճիճյանը լուծում է տեսիլքի միջոցով, իսկ Սահակյանը տեսիլքի տեղ դնում է բառարան:

Ամփոփելով մինչև այստեղ նշանակված բոլոր տարբերությունները, որ տալիս են մեր հետին պատմագիրները, տեսնում ենք, թե ձգտում կա Մեսրոպի գործը վերագրելու Դանիել եպիսկոպոսին կամ Հռուփանոս գրչին կամ Սահակին և կամ աստվածային հայտնություն: Պատմագիրների այդ հետին, հետևաբար և անարժեք վկայությունն ընդ հիմնվելով, արդի քննիչներից ոմանք կարծեցին, թե մեր գրերի մեծ մասը Դանիելի հնարածն է, իսկ մնացյալը լրացրել է Մեսրոպը. ուրիշները կարծեցին, թե ամեն ինչ Հռուփանոսինն է, այսինքն՝ թե՛ գրերի վերջնական ձևը, թե՛ անունները և թե՛ դասավորությունը: Հիշելի է, օրինակի համար, Հ. Ն. Անդրիկյանը, որն ասում է («Բազմավէպ», 1907 թ., էջ 510 ծան.), թե Դանիելը հնարել է բաղաձայնները, որոնցից պակասում էին «թավերը կամ միջակներն ու նուրբերը», ինչպես նաև ձայնավորները: Էլ ի՞նչ ձայն մնաց: Իսկ Հռուփանոսը ստեղծեց ձայնավորները և այդ թավ, միջակ ու նուրբ ձայները: Բայց այս բոլորից ո՛չ մեկն է ուղիղ: Ո՛չ Դանիելը, ո՛չ Հռուփանոսը և ո՛չ էլ Սահակը կարող են վայելել հնարչի անունը, քանի որ Կորյունն անպես պարզ կերպով ցույց է տալիս, թե Մեսրոպը եղավ մեր գրերի հայրը և իր աջով ծնավ նրանք: Դանիելը մինչև իսկ որոշ չափով արգելք եղավ մեր գրերի արագ գլուստին: Եթե Վռամ-շապուհը սոված չլինեիր այն չարաբաստիկ սուտ լուրը՝ թե Դանիելի մոտ կան «հայերեն գրեր», Մեսրոպը չպիտի դիմեր այս անձին (անձամբ կամ գրովի), չպիտի ձեռնարկեր այն երկարատև ճամփորդության, այլ իր սեփական խելքով պիտի հնարեր նոր հայերեն ալբուրեն, որ իհարկե շատ դժվար բան չէր: Հնությունը

ամեն տեղ և ամեն ժամանակ հարգ է վայելել: Ի՞նչ էր անում Մեսրոպը քաղաքից քաղաք թափառելով իր օգնականների հետ, ի՞նչ էր անում այնքան ժամանակ նշխարալի գիվանը թարթափելով: Ուրիշ բան չէր նրա նպատակը, եթե ոչ հին-հին գրքերի մեջ գտնել վերջապես այն հին հայերեն գիրը, որի համար լսել էր, թե կա: Ինքը և իր օգնականները ահա այդ գրքերի մեծ հավաքածուները, մատենադարանները մեկիկ-մեկիկ աչքի անցկացնելով, ամեն մի գրքի մեջ որոնում էին այդ ցանկալի գիրը: Եվ երբ համոզվեց Մեսրոպը, թե այդպիսի բան չկար, այն ժամանակ միայն դարձավ իր նախկին մտքին՝ աշխատությունք հնարել հայերեն գրերը, որ, ինչպես կարելի է գուշակել, տեեց շատ կարճ ժամանակ: Ինչո՞ւ Մեսրոպն ամենեկին նեղություն կամ աշխատանք չկրեց վերաց և աղվանից գրերը հնարելու ժամանակ, քանի որ այս ազգերն իրեն համար օտար և լեզուներն էլ անժանոթ լինելով, պետք է որ ավելի չարչարվեր: Իհարկե չնեղվեց, որովհետև երևան չելավ մի Դանիել, որ ասեր, թե վրաց և աղվանից գրերն ունի: Դանիելը ոչ թե մեր գրերի գյուտին սատար և ձեռնառու եղավ, այլ, ընդհակառակը, ուշացրեց մեր գրերի գյուտն ու գրականությունը: Առանց Դանիելի միջամտության, մենք գոնե երեք տարի ավելի շուտ պիտի ունենայինք հայերեն գիր և գրականություն, երկու տարի հաշվելով դանիելյանի գրերի փորձը և գոնե մի տարի՝ Մեսրոպի ճամփորդությունը:

Գ Լ Ո Ւ Խ Ե

ՄԵՍՐՈՊԻ ՎԵՐԱԳԱՐՁԸ ԵՎ ԵՐԿՐՈՐԳ ՔԱՐՈՋՉԱԿԱՆ ԳՈՐԾՈՒՆԵՈՒԹՅՈՒՆԸ

(Լուսավորություն Մարաց)

1

Որչա՞փ մեծ եղավ ժողովրդի ուրախությունը, երբ լսվեց, թե Մեսրոպը՝ հայերեն գրերը ձեռքը, «զօթեանօք անցեալ աշողութեամբ և հոգեւից ուրախութեամբ եկեալ հասանէր ի Հայաստան աշխարհն, ի կողմանս Ալլարատեան գաւառին, առ սահմանօք նոր քաղաքին», այն է՝ Վաղարշապատ, թագավորական ու հայրապետական աթոռը:

Հաղարավոր տարիներ անցել են այն օրից և դեռ որչա՞փ գեղեցիկ են հնչում ականատես և ոգևորված մատենագրի հուզում-

նալից խոսքերը, որոնցով նա Մեսրոպի գալուստը նմանեցնում է Մովսես մարգարեի Սինա լեռից էջքին՝ տասնաբանյա աստվածաշնորհ պատվիրանները ձեռքին, մանավանդ թե, ասում է Կորյունը, Մեսրոպն ավելի բարձր է, քան Մովսես, որովհետև Մովսեսն իր ժողովրդի ուխտազանցության պատճառով սրտաբեկ եղավ, իսկ Մեսրոպը լցված էր հոգեկան բարձր մխիթարություն, որովհետև գիտեր, թե ինչպիսի՝ ուրախությամբ պիտի ընդունի իր ժողովուրդը իր բերած գրերը: «Եւ ոչ այնպէս մեծն Մովսէս զուարճանալը լէջս Սինէական լերինն. չասեմք թէ առաւելօքն՝ պակասագոյն: Քանզի յԱստուծոյ առեալ և աստուածագիր հրաման ի բազուկս ալին աստուածապէս, ի լեռնէն իջանէր. ալ վասն վրէժագործ ժողովրդեանն, որոց թիկունք ի տէրունիսն, և կործան լերկիր, տիրադրութք լիւրեանց կուս ձուլածուին երկիրպագանէին, և զնորին հրամանաբերն սրտառուչ սրտաբեկ լացուցին. քանզի ի տախտակացն խորտակելոց յալանի եղեալ տեսանէր բերելուցն թախծութիւնն: Իսկ այսր երանելու՝ վասն որոյ ճառեալքս յարդարէին, ոչ ըստ այնմ օրինակի որ անդն գործեցան, ալ ինքն իւրով լցեալ հոգեւոր մխիթարութեամբ՝ կարծեալ զընդունելոցն յօժարութիւնն, և ընդունելոցն լուսով ուրախութեան՝ դասավորութիւն ճանապարհացն աւետարեր» (Կորյուն, էջ 11):

Երբ Մեսրոպը մոտեցավ Վաղարշապատին, լուր տրվեց Վռամշապուհ թագավորին և Սահակ հայրապետին, որոնք իրենց հետ առնելով ամբողջ նախարարական աւագանին՝ «զամենայն նախարարագունդ աւագանւոյն ամբոխ», դուրս եկան դիմավորելու Մեսրոպին: Հանդիպումը տեղի ունեցավ քաղաքից դուրս, դաշտում, Ռահ գետի եզերքը: Այս գետի մասին ուրիշ տեղ հիշատակություն չկա, ուստի կարելի է է հիշտ տեղը որոշել: Ինճիճյանը (Ստորագրութիւն հին Հայաստանի, էջ 472) անորոշ կերպով ասում է. «Առ քաղաքաւս (Վաղարշապատ) անցանէր Քասաղ գետակ, նաև Ռահ գետակ ինչ ի մօտակայս նորին ընթանալը, որպէս ցուցանէ Կորիւն»: Այժմ Վաղարշապատի մոտ Քասաղից դուրս ուրիշ գետ չկա, եթե ոչ Սև ջուրը, որ և պիտի լինի նույն Ռահը: Ռահ գետի մասին խոսում է նաև Ֆնտգլյանը (էջ 22) և գտնում է, որ դա Երասխն է, որովհետև Հուսիկը և Տիրանն էլ ըստ Բուզանդի իրար հանդիպեցան Երասխի մոտ «անցեալ ընդ կամուրջն Տափիրայ, ի քաղաքն մեծ յԱրտաշատ»: Ահա իր խոսքերը. «Ո՞ր գետն է Ռահ անսովոր անունով, որուն ուրիշ տեղ չենք հանդիպիր, և որ պետք է կարևոր գետ մը եղած ըլլա, մոտ Վաղարշապատի: Ամենայն հավանականութեամբ՝ Երասխ կամ Արաքս, որուն Կորյունի տված Ռահ ձևը կհիշեցնէ ավանդական Rangha կամ Ranha»: Ժիշտ

է, որ Հոսիկ և Տիրան հանդիպած պիտի լինեն Երասխի մոտ, որովհետեւ Արտաշատի մոտից անցնող գետը Երասխն է, բայց Վաղարշապատի մոտից անցնող գետը Երասխը չէ, որ հոսում է... կիլոմետր հեռւից, այլ Քասաղը կամ Սև գետը: Վերջինը ընդունում ենք մենք:

Ահա այս գետի եզերքին տեղի ունեցավ փառավոր և սրտաշարժ հանդիպումը. երկու կողմերը տվին միմյանց «զցանկալի ողջոյն», և ափսոհեալ ուրախութեան աղաղակներ բարձրացնելով, հոգեւոր երգերով և օրհնութեան ձայներով դարձան Վաղարշապատ քաղաքը, ուր բոլորը միասին ուրախութեամբ անցկացրին տոնական օրերը:

2

Ավելի ընդարձակ և գեղեցիկ է պատմում Սասնեցին (էջ 45 և այլն) այս հանդիպումը, որ դնում է ո՛չ թե Վաղարշապատի մոտ, այլ Տարոնում. «Վասն որոյ լերթալն նորա լերինքն ցնծալին, այսինքն արքալն և եկեղեցին. և բլուրքն խալտալին, ազատքն և իշխանքն. և գետքն ծափա հարկանէին՝ հօտապետքն և հովիւքն»: Այս ալլարանութեամբ ամենքի ուրախութեանը նկարագրելուց հետո, ասում է, թե երբ Մեսրոպը մոտեցավ իր հայրենի Տարոն գավառին, «և ի հասանելն նորա ի գաւառն իւր», Սահակ կաթողիկոսը բազմաթիւ կրօնավորների՝ եպիսկոպոսների և քահանաների հետ եկավ Մեսրոպին դիմավորելու: Բայց այդ խմբի մեջ չէր Վռամշապուհը, որ ըստ Սասնեցու, ինչպես հետո պիտի տեսնենք, այդ միջոցին գտնւում էր Միջագետքում: Դիմավորողները համբուրեցին Մեսրոպին և իրեններին՝ իբրև Հիսուսին, և նրա աշակերտներին. «և համբուրէին զնա իբրև զնոյն ինքն զՅիսուս, և կամ զաշակերտս նորա: Եւ տեսանէին զերեսս նորա իբրև զերեսս հրեշտակի, և հաւատալին տեսլեան նորա» (այսինքն գրեթէ գլուխ տեսիլքը, որ Մեսրոպ ափսոնդ նրանց պատմած պիտի լիներ): Մեսրոպը ցույց է տալիս Սողոմոնի Առակաց գիրքը, որ ինքը իր աշակերտների հետ թարգմանած և Հռուփանոս գրչին գրել էր տված: Առաջին անգամ էր լսում ժողովուրդը գրքի միջից հայերեն ձայն. և այդ առաջին հայերեն գրքի ընթերցումը մեծ և անօրինակ ուրախութեան պատճառեց նրանց. «Եւ ընթերցեալ բերկրէին, խաղալին, խալտալին և ի ձայն մեծ գոհութիւն ի բարձունս [ի] վեր առաքէին սուռղին զանեղրական պարզեան. և պար առեալ՝ պատուէին զառաքեալն և զվարդապետն և զերկրորդ Լուսաւորիչն»:

Այնտեղ Սահակ կաթողիկոսը տարածեց իր ձեռքերը և երկինք բարձրացնելով իր աչքերը՝ օրհնեց թե՛ առաքողին և թե՛ առաքյալին. իրեն հետեւեց ժողովուրդը. և ամեն ոք օրհնություն տվեց «լուսոյն աշխարհի, որ լուսաւորեաց զմեզ ի ձեռն մեծին Մեսրոպայ»:

Սասնեցին (էջ 46—50) դնում է նաև մի երկար աղոթք իբր Սահակի բերանից, որով նա շնորհակալություն է հայտնում Աստուծուն՝ իր մեծաշնորհ պարգևների համար՝ Լուսավորչի և Մեսրոպի միջոցով:

Աղոթքից հետո, Սահակն իրեն հետ առնելով նաև Մեսրոպին՝ մտավ Ս. Կարապետի Իննակնյան վանքը, այնտեղ ճգնող հինգ հարյուր (?) միանձների մոտ, որոնք հրճվելով Մեսրոպի գալու և աստվածային հրաշքի վրա, մտան տաճար, և կարդացին պատշաճավոր աղոթքները, փառք տալով Աստուծուն և երկար կյանք խնդրելով Մեսրոպին: Սահակը խոնարհեց իր քահանայապետական գլուխը Ս. Կարապետի գերեզմանի առաջ, իբրև կենդանի էակի, և արավ այն գովեստը, որ մեջ է բերում Սասնեցին (էջ 50—52):

Նույն օրը վանքում հյուրասիրություն գտնելուց հետո, հետևյալ օրը ճանապարհ ընկան հետիոտն: Անցան Եփրատ գետի մյուս երեսը և այնտեղ հանդիպեցան Վռամշապուհ թագավորին, որ իր գործով միասին գալիս էր Միշագետքից: Նա արդեն լսել էր եղելութունը, և երբ տեսավ երկու կրոնապետներին, դեռ հեռվից իշավ ձիուց և հետիոտն նրանց դեմ եկավ: Ծուներ իշավ նրանց առջև և երկրպագում էր հայրապետին ու վարդապետին: Բաց արեց կուրծքը, խնդրում ու առնում էր օրհնություն ու համբույր: Նույնն էին անում նաև իր զինվորները:

Ամբողջ խումբը դիմեց այն Անապատը, որ առաջ Արշակունի թագավորների սեփականութունն էր եղել. իսկ հետո Տրդատը նվիրել էր եկեղեցուն, նույն Անապատում կանգնած էր Առաքելոց վանքը, ըստ Բուզանդի կոչված «Հանգիստ առաքելոց» (Գ, Ժգ), ուր զետեղված էին առաքյալների նշխարները: Այս վանքումն էր սովորել Մեսրոպը և այնտեղ էր Սահակը ձեռնադրվել հայրապետ, ինչպես ուզում է հավատացնել Սասնեցին՝ ասելով «ուր էր վարժեալ Մովսէս և օծեալ Ահարոն»:

Այս վանքին այցելության գնացին Վռամշապուհ թագավորը, Սահակ կաթողիկոսը և Մեսրոպ վարդապետը՝ իրենց հարակիցների հետ: Երկրպագեցին սուրբ տեղերին, ընծաներ մատուցին առաքելական նշխարներին, և հետո ելան 107 խոտակյաց ճգնավորների տեսության: Այս ճգնավորները ապրում էին իրենց ձեռական աշխատությամբ և միայն հաց ու ջուր էին ճաշակում: Նրանց վանքը

«արիւնաւոր կերակուր», այսինքն՝ մսեղեն երբեք մուտք չէր գործել: Նրանք թեև ունեին թագավորներից նվիրված գլուղեր և ավաններ, բայց ամբողջի եկամուտը տալիս էին որբերին և ալրիներին:

Ճգնավորները ճանաչեցին իրենց հին ընկերակից Մեսրոպին. փաթաթվեցին իրար և տվին սուրբ ողջունը: Ուխտավորները տեսնելով սրբություններն ու ճգնավորների խստամբերությունը, ճգնավորներն էլ լսելով երկնային շնորհների հայանությունը, օրհնում ու փառք էին տալիս:

Իրենց ուխտը կատարելուց հետո, ամեն մարդ իր գործին գնաց, ասում է Սասնեցին, «ոմն ի դատել և ի պատժել և զիրաւունս սիրել, ընդ առաւօտն սպանանել և սատակել զթիւրեալսն յուղոյն ճշմարտէ. և միւսն հոգեւոր գաւազանաւն յանդիմանեալ սաստեալ մխիթարեալ, և իջուցանել զիւղն ի մօրուսն և ի գըրպանն»:

3

Այս բոլոր տեղեկությունները, որ Սասնեցու հրատարակիչը՝ Մեսրոպ վարդապետ Տեր-Մովսեսյանը (անդ, էջ 44, 52 ժանոթ.) համարում է մանրամասնություններ, որոնք իբր թե քաղված են այժմ կորած մատենագիրներից, մեր կարծիքով Սասնեցու վառ երեւակայության ծնունդ են և իբր այն զուրկ որևէ պատմական արժանիքից և վավերականությունից: Սխալներ էլ շատ կան նրանց մեջ: Երբ Կորյունը այնպես պարզ ու որոշ կերպով ցույց է տալիս, թե հանդիպումը տեղի ունեցավ Վաղարշապատի մոտ, ինչպես բնական էր, Տարոնն ու Ս. Կարապետը սուտ են. և Սասնեցուն ֆնում է լռել: Նաև ժամանակագրապես սխալ է Սասնեցու այն տեղեկությունը, թե Վռամշապուհ մինչև այն ժամանակ գտնվում էր Միջագետքում և այդտեղից վերադարձին միայն պատահեց Մեսրոպին ու Սահակին՝ Մուշի մոտ, Եփրատ գետի եզերքը: Վռամշապուհի ճամփորդությունը ղեպի Միջագետք՝ մի տեղեկություն է, որ չունեն մյուս աղբյուրները և առաջին անգամ գիտե միայն Խորենացին (Բ, Ժբ): Սասնեցին էլ նրանից է քաղում: Բայց Խորենացին այս ճամփորդությունը դնում է ո՛չ թե գրերի գլուտից հետո, ինչպես անում է Սասնեցին, այլ նրանից շատ առաջ: Այնպես որ Խորենացու պատմությանը, երբ Վռամշապուհը Միջագետքից դառնում է Վաղարշապատ, նո՛ր միայն տեսնում է, թե Սահակը և Մեսրոպը ժողով են գումարել գրերի գլուտի վրա խորհրդակցելու համար: Այնուհետև տեղի է ունենում Դանիելյան գրերի առաքումը, երկամյա փորձը, Մեսրոպի ճանապարհորդությունը և վեր-

չապես հայերեն գրերի գլուտը: Ըստ որում Վռամշապուհի վերադարձը Միջագետքի ճամփորդությունից՝ տեղի ունեցած պիտի լինի Մեսրոպի վերադարձից առնվազն երեք տարի առաջ, ինչպես երևում է նախորդ գլխի հաշիվներից: Բացի սրանից, մինչև իսկ եթե Վռամշապուհը ճիշտ նույն ժամանակ վերադարձած լիներ Միջագետքից, մի՞թե միասին չպիտի գալին ինքն ու Մեսրոպը, որ նույնպես Միջագետքումն էր գտնվում և որ ճիշտ այն ժամանակ վերջացրել էր իր գործը: Մեսրոպը մեծ հաճույքով անշուշտ պիտի շտապեր ներկայացնել իր գլուտը Վռամշապուհին, որ նույնպես որոշ մասնակցություն ուներ այդ գործում: Վերջին պարագային չի կարելի անշուշտ առարկել, թե ըստ Սասնեցու, Մեսրոպն այն ժամանակ ո՛չ թե Միջագետքում, այլ Բալուռնի էր գտնվում, որովհետև Բալուր ավանդությունը մեզ համար գոյություն չունի:

Վերջապես Կորյունն ասում է, թե երբ Մեսրոպը գրերը բերավ Վաղարշապատ և տեղի ունեցավ Սահակի հանդիպումը, այնտեղ էր նաև Վռամշապուհը, ուստի չէր կարող միաժամանակ Միջագետքում լինել. «Եւ արդ եկեալ յիշելին (Մեսրոպ) մերձ ի թագաւորական քաղաքն, ազդ լինէր թագաւորին և սրբոյ եպիսկոպոսին: Որոց առեալ զամենայն նախարարագունդ... ի քաղաքէն ելեալ պատահեին երանելւոյն»:

Մնացյալ տեղեկությունները, որ տալիս է Սասնեցին, ինչպես, օրինակ, վանքերի այցելությունը, Սահակի երկարաշունչ աղոթքները (տեսնես ո՞վ էր գրի առել), ժողովրդի ուրախական ցույցերը և այլն և այլն, այնպիսի բաներ են, որ միշտ կարող են եղած լինել և անշուշտ այն ժամանակ էլ տեղի ունեցած պիտի լինեին, եթե միայն Սահակը և Վռամշապուհը Ցարոնում հանդիպած լինեին Մեսրոպին:

4

Մեսրոպը մեծ գաղափարն էր հղացել հնարելու հայերեն գրերը և հիմ դնելու հայ գրականության: Հակառակ զանազան թյուրիմացությունների, որոնք արգելք եղան իրեն և այնքան ձգձգեցին իր գործը, նա վերջապես հաջողեց հորինել հայերեն այբուբենը և թարգմանեց առաջին հայերեն գիրքը: Բայց ավելի կարեւորը այս չէր: Գործը թերևս կմեռներ իր խանձարուրի մեջ, եթե չլիներ մեկը, որ տարածեր Հայաստանի պես ընդարձակ երկրի այն բոլոր գավառներում, որոնք լեռներով ու ձորերով անշրպեմոված էրարից, ավատական կարգերի պատճառով հաճախ իրար թշնամի,

հայկական, հունական և պարսկական՝ երեք տարբեր կողմնորոշմամբ միմյանց հակառակորդ, գրեթե առանձին ազգեր ու երկրներ էին ներկայացնում: Երիտասարդական ավլունով լի, գործի հաջողության հավատով լցված, խանդավառ ու եռանդուն Մեսրոպը եղավ այն անձը, որ այդ գործը կատարեց:

Մեսրոպը մի քիչ ժամանակ վաղարշապատում մնալուց հետո, հրաման առավ թագավորից և ճանապարհ ընկավ գերն ու գիրքը տարածելու Հայաստանի բարբարիկ գավառների մեջ: Մաբաց խուժադուժ կողմերն եղան, որոնք բախտ ունեցան վալելիլու առաջին անգամ Մեսրոպի քարոզությունը: Մարաց կողմ ասելով, պետք է հասկանալ չլստեղ ո՛չ թե բուն Մարաստան կամ Ատրպատական, այլ, ինչպես ցույց է տալիս Ինճիճյանը (Հնախոսութիւն, Գ, 84), Հայաստանի Փայտակարան նահանգը: Այս տեղի ժողովուրդը ո՛չ միայն իր ավազակաբարո բնության, այլև իր օտար ու անհասկանալի լեզվի (մարերեն կամ իրանական մի այլ լեզու) պատճառով դժվարամատչելի էր: Թե ի՞նչքան մնաց Մեսրոպը Փայտակարանում, չի գրում Կորյունը, բայց համառոտակի նշանակում է Մեսրոպի գործունեության հաջող արդյունքը: Մերունգը դաստիարակելու համար՝ Մեսրոպն իր մոտ աշակերտ առավ նույն բարբարոս ժողովրդի որդիներին և ո՛չ միայն պետական մաքուր հայերեն լեզուն սովորեցրեց նրանց, այլև կրթեց քրիստոնեական գիտության մեջ: Այնպես որ այնուհետև թողեցին իրենց ավազակությունը՝ դարձան օրինապահ և կրթված քաղաքացիներ. «Առ ի յարդարել և զնոցա հօրանցամոյն ծնունդս՝ առեալ պարզախօս հռետորաբանս, կրթեալս աստուածատուր իմաստութեանն ծնունդս կացուցանէին: Եւ այնպէս միջամուխ եղեալ հանգամանօք օրինապատգամացն, մինչև բնաւ արտաքոյ իւրեանց բնակութեանն զարծանել» (Կորյուն, էջ 12):

Մեսրոպը միայն աշակերտներին սովորեցնելով չբավականացավ, այլև ձեռք առնելով ավետարանական մշակության գործը, բերան առ բերան քարոզեց տգետ ժողովրդին: Այս քարոզության համար նա մի կողմից առձեռն թարգմանում էր Ավետարանը և մյուս կողմից գրի առնելով այն՝ նրա վրալից սովորեցնում էր ժողովրդին՝ հասկանալի լեզվով. «Եւ ի ձեռն առեալ այնուհետև աստուածագործ մշակութեամբ զաւետարանական արուեստն՝ ի թարգմանել, ի գրել և յուսուցանել»:

Այս քարոզության ժամանակ անշուշտ մենակ չէր Մեսրոպը, այլ ուներ նաև իր հետ մի քանի օգնականներ, ինչպես ցույց է տալիս Կորյունի «աստուածատուր իմաստութեանն ծնունդս կացուցանէի» հոգնակի բացատրությունը:

Կորյունի ակնարկություններից աճյալն է երևում, որ Սահակն էլ Մեսրոպի նման քարոզչական գործունեության էր սկսած: Կաթողիկոսի գործունեության սահմանը պիտի լիներ Այրարատյան գավառը կամ Նրանից միայն քիչ հեռու տեղեր. «Ուստի և երանելի հարցն մերոց համարձակութիւն առեալ յուսալից փութով, և երևելի և արդիւնակատար ըստ աւետարանին՝ զիրեանց մշակութիւնն ցուցանէին (տպ. ցուցանեն)... ի ձեռն երկուց հաւասարելոցն...» (Կորյուն, էջ 12—13):

Փարոզությունը աշխույժ կերպով առաջ էր գնում. հունարեն և ասորերեն ընթերցվածները ետ քաշվեցան և Նրանց տեղը բռնեց հարազատ հայերեն լեզուն: Ս. Գրքի պատմությունն ու վարդապետությունը տարածվեցան ամեն տեղ, մինչև իսկ այնպիսի խավերի մեջ, որոնք Երուսաղեմի անունն անգամ չէին լսած: Բնիկ հայերեն լեզվով ընթերցանությունը այնպիսի խանդավառ ոգևորություն բերավ ժողովրդին, որ ամեն մարդ փափագում էր սովորել նոր գրերը: Գեղեցիկ է նկարում այս պատկերը Փարպեցին, ասելով՝ թե ասորերեն լեզվի տանջանքներից ազատված ժողովուրդը այնպես էր ուրախանում՝ ինչպես խավարից դեպի լույս ելնողը. «Քանզի ամենայն անձն յորդորեալ փափագէր յուսումն հայերէն գիտութեան, որպէս ի խաւարէ՝ յասորի տանջանացն գերծեալք ի լոյս՝ խնդալին» (Փարպեցի, էջ 42):

Խանդավառ կերպով է նկարագրում նաև Կորյունը մեր երկրի այս երջանիկ շարժումը. «Յայնմ ժամանակի երանելի և ցանկալի աշխարհս Հայոց անպալման սքանչելի լինէր. յորում անկարծ ուրեմն օրէնսուսոյց Մովսէս՝ մարգարէական դասուն, և յառաջողէմն Պաւղոս՝ բովանդակ առաքելական գնդոփն, հանդերձ աշխարհակեցոյց Աւետարանաւն Քրիստոսի, միանգամայն եկեալ հասեալ ի ձեռն երկուց հաւասարելոցն՝ հայաբարբառք հայերենախօսք գտան: Անդ էր այնուհետև սրտալիր ուրախութիւն և ակնավայել տեսիլ հայելւոյն (նայողի համար): Քանզի երկիր, որ համբաւուցն անգամ օտար էր կողմանցն այնոցիկ, յորում ամենայն աստուածագործ սքանչելագործութիւնքն գործեցան, առ ժամայն վաղվադակի ամենայն իրացն եղևոց խելամուտ լինէր: Ոչ միայն ժամանակաւ պաշտեցելոցն, այլ և յառաջագոյն յաւիտենիցն, և ապա եկելոցն սկզբանն և կատարածի, և ամենայն աստուածաւոր աւանդութեանցն» (Կորյուն, էջ 12—13):

Իսկ Ասողիկն ավելացնում է. «Սկիզբն դպրութեանս Հայոց եղև սկիզբն մեծ գիտութեան և անպալման խնդութեան բազում աշխարհաց, զի ոչ միայն Հայոց, այլ և Վրաց և Աղուանից տուաւ գիր ի խնամոցն Աստուծոյ» (էջ 74):

Երբ Սահակը և Մեսրոպը տեսան, որ նորագլուտ տառերը արդեն բավարար են և Ս. Գրքի թարգմանության գործը հաջող է գնում, վստահ իրենց նախնական փորձի հաստատության վրա, որոշեցին հիմնել հայկական առաջին վարդապետարանը: Վարդապետարանի նպատակն էր հավաքել աշակերտներ, սովորեցնել նրանց նորագլուտ տառերը, կրթել ավետարանական ուսման մեջ և այսպես՝ նոր քարոզիչներ պատրաստելով՝ ուղարկել զանազան կողմերի ժողովրդին քարոզելու համար. «Պմբէին ուսուցանել և՛ թեքել, և՛ պատրաստական քարոզութեանն անդէտ մարդկան յօրինել» (Կորլուն, էջ 13):

Վարդապետարանը բացվեց Վաղարշապատում՝ Հայրապետարանի մոտ: Աշակերտ հրավիրելու համար մասնավոր հայտարարություն պետք չկար. նրա բացման լուրը լավեց թե չէ, ահա ամեն կողմից գունդագունդ թափվեցին գիտության աղբյուրից ճաշակելու համար. «Որոց և ինքեանք իսկ ի կողմանց և ի գաւառաց Հայաստան աշխարհին յորդեալք և դրդեալք հասանէին ի բացեալ աղբիւրն գիտութեանն Աստուծոյ: Քանզի յԱլլարատեան գաւառին՝ ի կալս թագաւորացն և քահանայապետացն, բղխեցին Հայոց շնորհք պատուիրանացն Աստուծոյ» (Կորլուն, էջ 13)¹:

Վարդապետարան մտան ո՛չ միայն քարոզչության պատրաստվող աշակերտները, այլև միշտ նրա մոտ գտնվող արքունիքն ու նախարարական դասը. «և իւրեանց անդէն գաւռնթերակաց արքունիսն, հանդերձ ամենայն ազատագունդ բանակիւն՝ աստուածեղէն իմաստութեամբն վարդապետեալ»: Սահակը հատկապես հոգ տարավ իր խնամի Մամիկոնյանների կրթության, որոնց գլխավորն էր Քաջն Վարդան Մամիկոնյան (կամ նաև կոչված Վարդկան), որ հետո հայոց կրօնական շարժման գլուխ կանգնելով, նահատակվեց մեծ պատերազմում 451 թվին: Բայց ընդհանրապես Սահակի ջանքն էր ամեն մարդու մեջ աճեցնել քրիստոնեական հավատը և հասցնել ճշմարիտ գիտության. «նոյնպէս և զամենայն ոգի ջանալլ յերկրել հասուցանել ի գիտութիւն ճշմարտութեան»:

Երբ վարդապետարանի աշակերտները հասան բավական կատարելության, այնպես որ այլևս կարող էին իրենք էլ քիչ թե

¹ Մեսրոպի ժամանակ բացված հայկական դպրոցների ուսումնական ծրագրերի, կրթական մեթոդի, դասագրքերի և այլ մանրամասնությանց մասին բավական ընդարձակ խոսոււմ է Ար. Մովսիսյանը՝ «Հայագիր դպրոցի ծագումը և նրա հետագա վիճակը» («Համալսարանի գիտական աշխատութիւններ», էջ 345):

շատ ուրիշներին սովորեցնել, Սահակը և Մեսրոպը նրանց ալլեալը խմբերի բաժանելով՝ այնպես դաս~դաս ուղարկեցին Հայաստանի գանազան գավառները, քարոզության համար: Այս խմբերից մեկի մեջ էր նաև Կորյունը: Սահակը և Մեսրոպն իրենց անձը և իրենց գործը օրինակ և կանոն սովին նրանց և պատվիրեցին մնալ նույն կանոնի մեջ, նույն վարդապետական գործը շարունակելով: Երկու վարդապետողների այս գործի առթիվ Կորյունը կոչում է նրանց «եկեղեցույ սիւն» և իրենց կատարած գործը համեմատում է Քրիստոսի ավետարանիչների գործի հետ, որոնք ի սփյուռս աշխարհի՝ քարոզեցին կենաց բանը: «Որ և սկսան սիւնք եկեղեցույ՝ միջամուխ ձեռամբ զգործ աւետարանչացն Քրիստոսի գործել, գումարել ի կողմանս ի գաւառս, ի տեղիս տեղիս Հայաստան ազգին, դաս դաս զաշակերտեալսն ճշմարտութեանն, զհասուցելոցս ի կատարումն գիտութեան, բաւականս և առ ի զալլսն զեկուցանելոյ» (Կորյուն, էջ 13):

Այտրնյանը (Քննական քերականութիւն, էջ 41 ծանոթ.) կարծում է, թե այս խոսքերը գրաբար հայերենի ուղղման համար է ասում Կորյունը. իբր թե վարդապետարանում Մեսրոպի նպատակներից մեկն էլ իր կազմած Քերականութիւնը աշակերտներին սովորեցնել էր:

6

Վարդապետարանի բացման առթիվ Կիրակոսն էլ մի տարօրինակ տեղեկութիւն է տալիս. «Եւ ժողովին այնուհետեւ մանկունս բազում և ուսուցանեն զբովանդակ աշխարհս, և բաժանեն զմանկունս մատաղս և քաջուսմունս, փափկաձայնս և երկարողիս, և կարգեն զայրոցս երկուս ասորերէն և յունաբէն» (Կիրակոս, էջ 15): Երկու դպրոցների հաստատութիւնը կատարյալ թյուրիմացութիւն է. հայերեն գրերը գտնվելուց և հայ գրականութեան հաստատութիւնից հետո էլ ի՛նչ ասորի և հույն դպրոց: Ասորի և հույն դպրոցների մասին խոսում է Կորյունը՝ Մեսրոպի Եգեսիա գնացած ժամանակ, ուր իր աշակերտներից «գումանս յասորի դպրութեանն կարգէր, և գումանս լունական դպրութիւնն», բայց ո՛չ թե Հայաստանում հույն և ասորի դպրոցներ էր բաց անում: Ահա թե ի՛նչ է նշանակում բնագիրը խեղաթյուրել:

7

Հարց է. թե Հայաստանի այս գրական ու կրթական շարժ-

ման առթիվ ի՛նչ գիրք էր բռնել պարսից պետական կառավարութիւնը, որի թեւարկութեան տակ էր այն ժամանակ Հայաստանը:

Հայոց գրական շարժումը շահավետ էր պարսից պետութեան համար երկու տեսակետով: Նախ հայերը այսպիսով բաժանվում էին հուշների ազդեցութեանից և կազմում էին առանձին ինքնուրույն միութիւն: Երկրորդ՝ նոր գրական շարժման վերջին արդիւնքն այն էր, որ ասորերենի տեղ հայերենն էր գալիս, ինչ որ նույնպէս շահավետ էր պարսից քաղաքականութեան համար՝ «Բաժանեա՛լ զի տիրեսցես» սկզբունքի համաձայն: Ահա այս երկու պատճառներով ո՛չ մի արգելք, ո՛չ մի հակառակութիւն չի տեսնվում պարսից գերագույն իշխանութիւնից և հայերը գոնե այս կետում վաշելում են լիակատար ազատութիւն (այս մասին տե՛ս և Օրմանյան, Ազգապատում, Ա., 277—278):

Գ Լ ՈՒՆ Զ

ԵՐՐՈՐԴ ՔԱՐՈՋԱԿԱՆ ԳՈՐԾՈՒՆԵՈՒԹՅՈՒՆ

(Լուսավորութիւն Գողթան, Սյունյաց և Վրաստանի)

1

Մեսրոպի երրորդ քարոզչական գործունեութիւնը տարածվում է Հայաստանի Գողթն և Սյունյաց գավառները և արանց սահմանակից Վրաստան աշխարհը: Մեսրոպը հրաման առավ Սահակից, որպէսզի այս երկրների բարբարիկ ժողովրդի մեջ քարոզութիւն սկսի. «Յետ այնորիկ առնույր հաւանութիւն երանելին Մաշտոց, որպէս զի Տէր եպիսկոպոսն ի Կայենականսն, և նա ի սփիւռս հեթանոսաց զբանն կենաց սերմանիցեն»:

Կորյունի այս խոսքը մութ է և չի հասկացվում, թե ո՞վ է «Տէր եպիսկոպոսը» և ի՞նչ բան է Կայենականքը: Նախ՝ կարելի է առաջինը ընդունել թե՛ իբր հասարակ անուն և թե՛ իբր հատուկ անուն: Կորյունի առաջին տպագրութեան մեջ գրված է աք, որով ո՛չ թե հատուկ անուն, այլ պատվանուն է իմացվում, իսկ երկրորդ հրատարակութեան մեջ (1894 թ.) դառնում է Տէր (իբր հատուկ անուն): Տէր իբրեւ հատուկ անուն անսովոր չէր 5-րդ դարի հայոց մեջ. այսպէս՝ ունենք Տէր (կամ նաև Տիրայր) Խորձենացի (Փարպեցի, էջ 41) և նույն կամ ուրիշ Տէր անունով մեկը, որին նախանձոտ կրոնավորները «անհանգիստ հալածանօք վախճանեցուցին» (Փարպեցի, թուղթ, էջ 609): Տէր իբրեւ հասարակ անուն են

հասկանում Ստ. Նազարյանը («Հիւսիսափայլ», 1860, 244), Գարագաշյանը («Քննական պատմութիւն», հատ. Գ. էջ 25), Գ. Փառնակը («Անահիտ», 1905 թ., էջ 206), Նահապետյանը («Բազմավէպ», 1913 թ., էջ 141), Ֆնտզլյանը («Կորիւն», էջ ԺԵ և 27), Թորոսյանը («Բազմավէպ», 1931 թ., էջ 466), Ակինյանը («Հանդէս ամսօրեայ», 1935 թ., էջ 475 և 523) և վերջին անգամ Աբեղյանը («Սովետական գրականութիւն», 1941 թ., № 2, էջ 48ա), որոնք բոլորը «տէր եպիսկոպոս» ասելով հասկանում են Սահակ կաթողիկոսին:

Հարց է, թե կարելի՞ էր Սահակ կաթողիկոսի անունը այսպիսի անշուք մի ձևով տալ: Սրան էլ պատասխանում է Թորոսյանը գրական կերպով. նա հիշում է Կորյունից երկու հատված, որոնց մեջ նույնպես Սահակ կաթողիկոսը հիշվում է լոկ եպիսկոպոս տիտղոսով. «Յանդիման լինէր սրբոյ եպիսկոպոսին Սահակայ և թագաւորին Հալոց» (էջ 30). «Ազգ լինէր թագաւորին (= Վռամշապուհ) և սրբոյ եպիսկոպոսին (= Սահակ)» (Կորյուն, էջ 21):

Մնում է իմանալ, թե ի՞նչ է Կայենակեանք:

Այս բառով Ստ. Նազարյանը (անդ) հասկանում է «մայր արարատյան աշխարհը», Գարագաշյանը հասկանում է «բուն Հայք». Միսքնյանը («Հանդէս ամսօրեայ», 1902 թ., մայիս) «Կալէն բերդի շրջակայքը». Փառնակ = Ֆնտզլյանը դնում է պահլավերեն Ka-yanik «թագավորական» բառի հետ նույն (արմատն է kay «թագավոր»). Նահապետյանը «կայանք թագաւորաց». Թորոսյանը («Բազմավէպ», 1931 թ., էջ 467) ասում է, թե շատ է որոնել Կայենակեան անունով մի գավառ, բայց չի գտել. ուստի ուղղում է այդ բառը «ի հայրենակախանս» կամ «ի կայս հայրենակախանս» կամ «ի կայս արքունականս». Ակինյանն էլ Կայենակեանք ասելով հասկանում է «ի կայս հայրենականս», այն է՝ Արարատ, Տարոն և Վասպուրական նահանգները, որոնցից առաջին երկուսը հայրապետական կալված էին արդեն, իսկ Աբեղյանը կայենակեան ասելով հասկանում է «Ալլարատի զորակայաններում կենտրոնացած մարդկանց»: Կարելի էր նաև կայենակեան բառը, քանի որ այդ անունով գավառ չկար հին Հայաստանում, կապել Կամիեակեան նախարարական տոհմի հետ: Այս տոհմանունը հիշում է Բուզանդը: Այս տոհմից էին Վարազ իշխան Կամիեակեան՝ մին այն քաջ իշխաններից, որոնք Օշականի առջև սարսափելի կոտորած տվին Մաղքթաց Սանեսան թագավորին և իրեն ընկերակցող 12-ից ավելի կովկասյան ցեղերին (Բուզանդ, Գ Ժա): Նույնպես Գնիթ իշխան Կամիեակեան, որ Հաշտենից գավառի կառավարիչն էր և եղավ մին այն 12 նախարարներից, որ Հուսիկին Կեսարիա տարան՝ կա-

թողիկոսական ձեռնադրութեան համար (Բուզանդ, Գ ժբ)։ Բայց ի կայսեմակաւնսն (նախդրիվ հայցական ձեռվ) չի կարող տոհմանուն նշանակել, այլ միայն «տեղ, վայր»։ Ուստի բանասերներէ մեծ մասի հետ մնում է ընդունել, թէ Սահակը և Մեսրոպը համաձայնութեան եկան, որպէսզի Սահակը քարոզի Այրարատում, իսկ Մեսրոպը գնա քարոզելու Հայաստանի հյուսիսային բարբարիկ գավառներում։

Մեսրոպին ընկերանում էին նաեւ մի քանի աշակերտներ՝ իբրեւ օգնական։ Սրանցից երկու գլխավորներէ անունը հիշում է Կորյունը, այն է՝ «առաջնութիւն Տիրայր անուն ի Խորձենական գաւառէն, և երկրորդին Մուշէ անուն ի նահանգէ Տարօնոյ»։ Բայց մյուսներին զժբախտաբար զանց է անում համառոտութեան համար, ասելով «հանդերձ այլովք ևս սպասաւորօք աւետարանին, զոր չեմք բաւական ըստ անուանցն նշանակել»։

Ամբողջ խումբը հրաժեշտ տալով Սահակին, Վաղարշապատից ճանապարհ ընկավ և դիմեց դեպի Գողթն գավառը։

Անծանոթ չէր Գողթն գավառը Մեսրոպին. այստեղ էր սկսել նա իր առաջին քարոզչական գործունեութիւնը, այստեղ էր աշխատել նա բնաշինչ անելու հեթանոսական թաքուն աղանդը և վերջապէս այստեղ էր հղացել նա հայերեն գրերը երկնելու մեծ գաղափարը։ Տակավին ողջ էր այն գավառի բարեպաշտ իշխանը՝ Շաբաթ, որ Մեսրոպի առաջին քարոզութեան ժամանակ այնպէս հավատարիմ օգնական և ձեռնաու էր եղել լուսավորութիւնը տարածելու համար։ Այժմ հասել էր նաեւ Շաբաթի որդին՝ Գիտ կամ Գլուտ, որ հորը նման բարեպաշտ ու կրօնասեր մի անձ էր։ Երկուսն էլ չինայեցին իրենց ջանքը և Մեսրոպին ընծայեցին բոլոր հնարավոր միջոցները՝ քարոզչութեան հաջող վախճանի համար։ Մեսրոպը ման եկավ ամբողջ գավառը, ամեն կողմ քարոզեց, լուսավորութիւն սփռեց ամեն կողմ և ամեն մի գլուղի մեջ նշանակեց վանականների խմբեր, որոնք իր սկսած գործը իրենից հետո պիտի շարունակէին, ուսումը, գիրն ու գրականութիւնը և կրօնը տարածելով ամենուրեք։

2

Ավանդութիւնն ասում է, թէ Մեսրոպն իր առաջին կամ երկրորդ քարոզչութեան ժամանակ Գողթն գավառի մեջ՝ բնակվել է այժմվա Մարմանիս գլուղը, ուր հիմնել է Գրիգոր Լուսավորչի անունով մի վանք, որ բազմաթիվ վերանորոգութիւններից հետո, մնում է այժմ էլ և կոչվում է տեղական զոկերեն բարբառով նույնպէս

Մըսըրվա՛նիս, ա՛յն է «Մեսրոպավանք»։ Այս վանքի և նրա գտնը-
ված համանուն գյուղի վրա բավական ընդարձակ տեղեկություն է
տալիս Ե. Լալաջանը «Ազգագրական հանդեսի» ԺԱ գրքում (էջ
323—326), ուր զետեղված են նաև գյուղի ու վանքի նկարները։
Այդտեղից ենք քաղում հետևյալ տեղեկությունները բառացի։

Գողթն գավառի Բստաճոր կոչված ձորի ամենավերին մա-
սում գտնվում է Նյուրգուռ գյուղը, որից ցածր գալիս են հետզը-
հետե Խուրստ, Ագնամիր և Ալլահի գյուղերը։ «Ալլահից դեպի Արե-
վելք, հազիվ 5 վերստ հեռու, գտնվում է Մեսրոբավան կամ Մը-
սըրվանիս և կամ ուսեերեն՝ Նասիրվազ կամ Նասիր-արագ կոչ-
ված գյուղը։ Պատմական դարեւոր ավանդությունն ասում է, թե այս
գյուղն է ա՛յն վաղեմի սրբավայրը, ուր սուրբ Մեսրոբը, հալածե-
լով նախնի կռապաշտության ֆնացորդները, հիմնել է ա՛յն փոքրիկ
եկեղեցին, որ թեպետ նվիրված է Ս. Գրիգոր Լուսավորչու անվան,
բայց և ա՛յնպես՝ հիմնադրի, Ս. Մեսրոբի անունով ալժամ էլ կոչ-
վում է Մեսրոբավան և Մսրվանիս։ ... Այս Մսրվանիս գյուղը զե-
տեղված է Ալանգյազ լեռան լանջին։ Երկու փոքրիկ վտակներ՝ Ա-
լանգյազի և Զառնապետի՝ հոսելով գյուղի արևմտյան և արևելյան
կողմերում, թափվում են գյուղի հարավային կողմից հոսող Մսըր-
վանուց գետակը, որ սկիզբն է առնում Գլամի-դայա լեռից... Գյու-
ղի արևմտյան կողմը, Ալանգյազ վտակի աջ ափին, մի փոքրիկ
հարթության վրա, արդեն կիսավեր պարսպով մեկուսացած, բարձ-
րանում է ա՛յն փոքրիկ վանքը, ուր սուրբն Մեսրոպը աղոթել է
Հայաստանի լուսավորության համար և քարոզել հետեւելու իրեն
օրինակին։ Սա դարերի ընթացքում մի քանի անգամ վերաշինված
և հասարակ քարով կառուցված մի շենք է։ Չորս սյուների և ութ
կիսասյուների վրա բոլորում են արաբական կամարներ, կրելով ութ
պատուհանավոր մի մեծ գմբեթ և սրա մոտ՝ մի շատ փոքրը։ Ու-
նի մկրտության ավազան և սրա մոտ ու հանդեպ՝ նույնանման
բացվածքներ։ Խորաններն երկուս են... Պատուհանները շատ նեղ
են և կորած, չուրաքանչյուր պատին՝ 3 հատ։ Միակ արևմտյան
դուռը բացվում է չորս սյուների վրա հաստատված թաղակապ
գավթի մեջ...։ Եկեղեցու երկարությունն է 6 սաժեն, լայնությունը
3 սաժեն և 2 արշին, իսկ բարձրությունը հինգ սաժենից փոքր
ինչ ավելի։ Կան մի քանի արձանագրություններ, որոնցից հնա-
գույնն է ԶԹ=1460 թվից։ «Ալժամ այս վանքը համարվում է գյու-
ղի ծխական եկեղեցի և բավական խնամքով պահպանվում է։ Ս.
Թարգմանչաց տոնին շրջակա Ալլահի, Բիստ, Փառակա, Յղնա և
Ռամիս գյուղերից բազմաթիվ ընտանիքներ ուխտ են գալիս
այս վանքը։ Իրենք Մսրվանեցիները իրենց մեջ փող են հավա-

քում և հասարակական մատաղ անում: Ահագին բազմություն միասին նստում է վանքի գավթի առաջ և ուտում հասարակական մատաղը: Գյուղի բնակիչները թեև բնիկներ են համարվում և խոսում են Երևանի բարբառին մոտիկ մի բարբառով, սակայն «Մեսրոպի մասին չեն պահպանել մի որևէ ավանդություն: Բոլորի գիտեցածն էլ մեր պատմագիրների հաղորդածներն են»:

Ինչպես տեսանք, բավական երկար է խոսված գյուղի և վանքի նկարագրության վրա, բայց դժբախտաբար ավանդության մասին շատ համառոտ և նույնիսկ բոլորովին անբավարար ձևով: Որտեղից է քաղված արդյոք այն տեղեկությունը, թե Մարվանիսն է եղել Մեսրոպի բնակավայրը, և թե այստեղ գտնված եկեղեցին նույնիսկ Մեսրոպի հիմնածն է: Արդյոք բուն ժողովուրդը պատմում է այսպիսի բան և ի՞նչպես, թե արդյոք հատուկ անունների ստուգաբանության վրա՞ է հիմնված: «Մշակ» լրագրի 1904 թվի 84 համարում կա «Ազգագրական կուրիոզներ» վերնագրով մի հոդված, որի լրացումն է հաջորդ 85 համարում «Նամակ խմբագրության», երկուսն էլ Լ. ստորագրությամբ (իմա՞ Լեո): Այս հոդվածներում ի միջի այլոց շոշափվում է վերի խնդիրը և դիտել է տըրվում, թե Լալայանի տեղեկությունը հիմնված է միայն Մարվանիս անվան ստուգաբանության վրա, որ պարունակում է Մեսրոպ բառի առաջին երեք բաղաձայնները: Հոդվածագիրը նկատում է նույնպես, թե Մեսրոպ հետին ձև է և բուն անունն է Մաշտոց, ուստի եթե վանքն ու գյուղն էլ ունենային այնպիսի հնություն, որ վերագրվում է իրենց, անշուշտ այս Մաշտոց ձևից կազմված պիտի լինեին և ո՛չ թե Մեսրոպ ձևից: Եզրակացությունն այն է, որ ավանդությունը, եթե երբեք գոյություն ունի, հետին և թերևս շատ նոր ժամանակի բան է, հիմնված Խորենացու վրա:

Ո՛չ Լալայանի և ո՛չ էլ Լեոյի հոդվածում պատմական ցուցում չկա. ուստի հարկ համարեցի նորից պրպտել մեր մատենագրությունը և գտա նույն վանքի հիշատակությունը Հայսմավուրքում՝ մեհեկի ժԳ: Ահա այս հատվածը. «Եւ իշխանքն ընդ իրեարս հակառակէին, զի ոմն կամէր տանել զսուրբ մարմինն ի գաւառն Ճարօնոյ, ուր ծնեալն էր և սնեալ, ի բնիկ գիւղն իւր ի Հացիկ: Եւ ալլ ոմն ի նախակերտեալն իւր վանս ի գաւառն Գողթան, որ դեռ ևս Մասրեվանք կոչի տեղին այն»...»:

Ուրեմն ավանդության աղբյուրը Հայսմավուրքն է և վանքի անվան հին ձևն է Մասրեվանք: Ըստ իս այս բառը ծագում է ավելի շուտ մասուր բառից, քան թե Մեսրոպ անունից: Հայսմավուրքի պատմությունը քաղված է Խորենացուց (տե՛ս ստորև գլուխ ժԳ), ուր չկա Մասրեվանք անվան հիշատակությունը: Կարելի է

կարծել, թե պատմութիւնը ֆնացել է հենց Հայամավուրքի խմբագրութեան ժամանակ և հիմնված է միմիայն կեղծ ստուգաբանութեան վրա (մասուրը դարձնելով Մեսրոպ):

3

Մեսրոպը Գողթնում իր քարոզութիւնը կատարելուց և զըպրոցներ հիմնելուց հետո՝ անցավ սահմանակից Սյունյաց նահանգը, որի համար իզուր են կարծում ոմանք, թե Մեսրոպի առաջին քարոզութեան ժամանակ վայելել էր նրա այցելութիւնը, ինչպէս ցույց տվինք վերը՝ գլուխ երկրորդ, § 7:

Այս ժամանակ Սյունյաց իշխանն էր Վաղինակը, որ Կորյունի բառերով «աստուածասէր հնազանդութեամբ» ընդունելով Մեսրոպին, մեծ օգնութիւն ցույց տվավ սրան՝ իր առաջադրած նպատակի իրագործման համար: Այս իշխանի օգնութեամբ Մեսրոպը կարողացավ ման գալ ամբողջ Սյունյաց նահանգը, մինչև իսկ նրա ամենահեռավոր սահմանները, և հովաքեց հայ մանուկներ՝ իր հիմնած դպրոցում աշակերտելու համար: Ավելի հոգ տարավ Մեսրոպն իր ընտրութիւնն անել նահանգի ամենից ավելի բարբարոս կողմերից. «առաւել զգազանամիտ զվայրենագոյն զճիւղադաբարոյ կողմանցն», որոնց վրա թափելով իր բոլոր խնամքները՝ կարողացավ հասցնել կրթված կրօնավորներ. «և ասնչափ փոյթ ի վերայ առնելով՝ և դաշեկաբար սնուցանել և խրատել մինչև ի նոցունց իսկ ի վայրենեացն եպիսկոպոս տեսուչն եկեղեցւոյն Սիւնեաց կարգիլ»: Ամեն կողմ բացվեցան դպրոցներ. վանականների խմբերը ցրվեցան ամեն տեղ և հաստատվելով այդ դպրոցներում՝ սկսան ուսում և կրթութիւն տարածել: Նահանգի կրօնավորների գլուխ և եկեղեցիների տեսուչ նշանակեց Մեսրոպն իր աշակերտներից լավագույնին, որի անունն էր Անանիա կամ Անանիաս, որ նույն Սյունյաց նահանգի վայրենիներից էր և որի համար Կորյունն ասում է «այր սուրբ և երեւելի հայրաբարոյ ժառանգաւորաց եկեղեցւոյ»: Այս Անանիայի համար Օրբելլանն ասում է, թե Բենիամին անուն մի ուրիշ անձի հետ՝ Մեսրոպի ընտրյալ աշակերտներից էին և նրա առաջին այցելութեան ժամանակ նշանակված էին իբրև «թարգման և ուսուցիչ». «իսկ սուրբ այլն Աստուծոյ [Մեսրոպ]՝ թողեալ անդ յաշխարհին Սիւնեաց թարգման, և ուսուցիչ լընտրեալ աշակերտաց իւրոց զԲենիամին և զԱնանիա, (որ և ձեռնադրեցաւ յետոյ յեպիսկոպոսութիւն աշխարհին), ինքն գալ առ սուրբն Սահակ» (Օրբելլան, ԺԴ, էջ 38): Բայց թե Սյունյաց առաջին այցելութիւնը, հետևաբար, Բենիամինի և Անանիայի:

առաջին նշանակումը ենթադրական են՝ ցույց տվինք արդեն վերը և նորից կրկնելու կարիք չկա:

Շատ ոգեւորված է խոսում Օրբելյանը Սյունյաց (ըստ իրեն երկրորդ և ըստ մեզ միակ) քարոզության և եպիսկոպոսության հաստատության վրա, որի համար տալիս է «նախաթոռ Հայոց Պատրիարքին» տիտղոսը: Ահա Օրբելյանի խոսքերը. «Եկն եհաս մեզ ճառել զցանկալի և զլաւագոյն իրաց. այսինքն՝ զնորոգութենէ խաւարեալ և խոպանեալ եկեղեցւոյ մերոյ և աթոռոյ մետրապօլիտութեան Սիւնեաց: Քանզի ի վաղուց հետէ ոչ գոյր տեսուչ և ուսուցիչ այսմ աշխարհի, լաւերմանէն Անդոկայ մինչև ցաւերութիւնն Վասակայ իշխանին: Իսկ ի հայրապետութեան Հայոց մեծին Սահակայ՝ մինչ կրկին նորոգէր զՀայաստանեայս, և յամենայն տեղիս շրջէր ուղղէր և ընդր զկարգս եկեղեցւոյ, ձեռնադրեաց զԱնանիա՝ զաշակերտ Մեսրոպայ, թարգմանիչ և լի ամենայն առաքինութեամբ՝ լեպիսկոպոսութիւն Սիւնեաց, նստել ի գահ մետրապօլիտութեան և կոչիլ նախաթոռ Հայոց Պատրիարքին, որ եկեալ նորոգեաց զերկոտասան գաւառս մեծավիճակ գաւազանի իւրոյ: Իսկ ի բանալ դպրութեանս Հայոց վերին պարգեօքն ի ձեռն սրբոյն Սահակայ և Մեսրոպայ՝ ետ դպրատունս յաշխարհին Սիւնեաց, և կարգեաց ի վերայ զաշակերտակիցն իւր զԲենիամին: Եւ փութապէս զամենեւեան ուսոյց հայերէն դպրութեամբ, և արար գիտողս աստուածային կտակարանաց» (Օրբելյան, ԺԵ, էջ 38—39):

Օրբելյանի այս պատմութիւնից երեւում է, թե Անանիան ամբողջ Սյունյաց եպիսկոպոս, իսկ սրա ընկեր Բենիամինը բոլոր դպրոցների տեսուչ նշանակեց: Վերջինը ստուգության շատ կարոտ է. սրա մասին ունենք առանձին գիտողութիւն, որ տե՛ս գլուխ ութերորդ, § 3:

Ուշադրության չենք առնում բնավ այն հանգամանքը, որ Օրբելյանը Սյունյաց այս երկրորդ քարոզութիւնը տալիս է ո՛չ թե Մեսրոպին, այլ սրա աշակերտ Անանիա եպիսկոպոսին: Թե այս փոփոխութիւնը ճարպիկ մի խաղ է, որ Օրբելյանը ձեւացրել է, տեսանք արդեն վերը (գլուխ երկրորդ, § 7) և նորից քննելու կարիք չկա:

Մեսրոպը բավական ժամանակ մնացած պիտի լինի Սյունյաց նահանգում, այնպես որ տեսա՞վ Վասակի Սյունյաց իշխանության գլուխ անցնելը՝ Վաղինակից հետո: Նորընտիր իշխանը՝ դեռ շատ հեռու այն պարսկասիրական քաղաքականութիւնից, որ բռնել էր Վարդանանց պատերազմի ժամանակ, բարեպաշտ ու կրոնասեր մի անձ էր, այնպէս որ խոնարհ հպատակութիւն ցույց տալով Մեսրոպին, ինչպես որդին հորը, կատարեց ինչ որ Մեսրոպը պատշաճ

էր համարում: Հայտնի է Կորյունի տված երեկի գովեստը այս անձի վրա, որից հանված կարեոր հետևությունները Կորյունի գրության ժամանակի մասին, տեսանք արդեն վերը. «Յորում ժամանակի պարգեյալ յԱստուծոյ, հասանէր ի գլուխ իշխանութեանն Սիւնեաց՝ քաջն Սիսականն Վասակ. այլ խորհրդական և հանճարեղ և լառաջիմաց, շնորհատուր իմաստութեամբն Աստուծոյ: Բագում ինչ նպաստութիւն ցուցանէր աւետարանագործ վարդապետութեանն, իբրեւ որդւոյ առ հայր՝ հպատակութիւն ցուցեալ, և ծառայեալ ըստ աւետարանին վայելչութեան. մինչ ի վախճան զհրամայեալն ի գործ բերէր» (Կորյուն, էջ 15):

4

Սյունյաց նահանգում եղած ժամանակ, Մեսրոպը մտածում է նաև Վրաստանի գրական ու կրոնական լուսավորության համար: Այս երկիրն էլ դեռ զուրկ էր այն ժամանակ սեփական գրականությունից: Մեսրոպը մոռանալով մի ժամանակ իր երկրի կարոտ դավառների պահանջը, անցավ Վրաստան: Կրթության հիմքը սեփական գիրն է. այդ շատ լավ գիտեր Մեսրոպը, ուստի մտածեց նախ և առաջ վրացերեն լեզվի ալբուբենն հնարել: Երկու միջոց կար դրա համար. կա՛մ հայկական ալբուբենը փոփոխելով (այսինքն՝ ավելի ձայները հանելով և պակասները լրացնելով) տալ վրացիներին, և կա՛մ հնարել բոլորովին նոր մի ալբուբեն. Մեսրոպն ընտրեց վերջինը. նա հնարեց վրացական ալբուբենը, տվեց այդ գրերին հայերենից տարբեր ձև, կարգավորեց ուրիշ շարքով, նշանակեց ընթերցանության օրենքները, և այսպես՝ հայերենից բոլորովին տարբեր մի ալբուբեն ձևացնելով՝ պատրաստեց իր պնակիտը. «Առնույր (սկսեց) կարգեալ նշանագիրս վրացերէն լեզուին, ըստ շնորհեցելոյ նմա ի Տեառնէ. գրէր կարգէր և օրինօք յարդարէր...»:

Մեսրոպի այս վարմունքի մեջ տեսնվում է այն վեհ զգացմունքը, որի համեմատ ամեն ժողովուրդ և ամեն անհատ պարտավոր է հարգել մյուս ժողովուրդների ինքնուրունությունը: Ազգակերությունը, որ արդի շատ եվրոպական պետությանց ազգայնական քաղաքականության հիմքն է կազմում, հեռու էր Մեսրոպի պես մաքուր և ազնիվ անձի մտքից: Լուսավորությունը նա չկապեց նեղ շովինիզմի հետ. ցույց տվեց և բաց արեց առաջադիմության ուղիղ ճանապարհը՝ սեփական լեզվով գրականությունը:

Մեսրոպը վրացերեն գրերը հնարեց Սյունյաց նահանգում, և իր հետ առնելով իր լավագույն աշակերտներից մի քանիսին, որոնք

անշուշտ սյունեցի էին, անցավ Վրաստան: Այնտեղ ներկայացավ վրաց Բակուր Թագավորին և Մովսես եպիսկոպոսին: Թե՛ թագավորը, թե՛ բանակը և թե՛ ժողովուրդը սիրալիր ընդունելություն ցույց տվին Մեսրոպին, ինչ որ Կորյունը «հնազանդեալ» բառով է բացատրում. «Եւ առաւելագոյն հնազանդեալ նմա ըստ օրինացն Աստուծոյ՝ թագաւորին և զօրացն, հանդերձ ամենայն գաւառօքն» (էջ 15): Մեսրոպը ցույց տվեց նրանց իր շինած վրացերեն գրերը («և նա զիւր արուեստն առաջի արկեալ»), բացատրեց, թե ի՞նչ պիտի մեծ օգուտ ունի սեփական գրականութիւնը. այնուհետեւ խրատեց և հորդորեց, որ ընդունեն այդ գրերը, սովորեն, տարածեն երկրում և ուսման ու կրթութեան հոգ տանեն, ինչպես իրենց հարեան հայկական գաղաւթներում: Բայց միայն տեսական խրատները քավական չէին. պետք էր գործնական օրինակով ճանապարհ բանալ: Ուստի Մեսրոպն իր վրա վերցնելով նախաձեռնութիւնը, խնդրեց, որ աշակերտներ հավաքեն, իսկ ինքը պատրաստ էր կըրթիլ ու դաստիարակել նրանց: Ամենքը համոզվեցին և ընդունեցին առաջարկութիւնը. «Եւ նա զիւր արուեստն առաջի արկեալ՝ խրատէր յորդորելով. յորում և յանձն առեալ ամենեցուն զխնդրելին կատարել»: Թագավորը հրաման հանեց և ահա Վրաստանի զանազան կողմերից ու զանազան գաղաւթներից հավաքվեցին վրացի մանուկները, որոնց թագավորը հանձնեց Մեսրոպին: Մեսրոպը բաց արեց առաջին վրացական դպրոցը: Նա գտավ Զաղա անունով մի վրացի, որին Կորյունը կոչում է «այլ գրագէտ և ճշմարտահաւատ»: Բայց չի իմացվում, թե այս անձը աշխարհակա՞ն էր, թե հոգեւորական: Վերջինը ավելի հավանական է: Այս անձը վարեց թարգմանչութեան պաշտոնը Մեսրոպի և վրացի աշակերտների միջև: Կորյունը նրա համար պարգւայես ասում է «զայլ մի թարգման վրացերէն լեզուին», իսկ Խորենացին՝ «հանդերձ Զաղայիւ ոմամբ թարգմանաւ հելլէն և հայ լեզուի»: Հայ լեզվի հմտութիւնը անուրանալի է, քանի որ Մեսրոպի և վրաց միջև թարգման է. բայց ստույգ է նաև հունարեն լեզվի գիտութիւնը, ըստ որում Կորյունը կոչում է նրան «այլ գրագէտ»: Հայ գրականութիւնը դեռ այնքան նոր էր, որ կարելի չէ ենթադրել, թե վրացի Զաղան¹ էլ սովորած լինէր. ուստի մընում է հունարենի հմտութիւնը, որպեսզի արդարանա Կորյունի «գրագետ» բառը:

¹ Ֆնտգլյանը (էջ 32) այս Զաղա անունը կապում է Խարբերդի բարբառի չաղա «մանուկ» բառի հետ: Այս բառը հասարակ թուրքերեն չաղա բառն է և բնավ ամենեւին կապ չունի ոչ հայերենի և ոչ էլ վրացերենի հետ:

Այս անձի աջակցութեամբ Նահա Մեսրոպն սկսավ իր ուսուցչական գործը և այնքան կրթեց նրանց քրիստոնեական ուսման մեջ, որ բոլորովին թողեցին ու մոռացան իրենց հեթանոսական դիվապաշտութիւնը. «Ջոր առեալ արկանէր ի բովս վարդապետութեանն. և հոգեոր սիրոյն եռանդեամբ՝ զաղտ և զժանգ շարաւահոտ դիւացն և զանոտիագործ պաշտամանն ի բաց անջատեալ ի հայրենեաց իւրեանց՝ և անյիշատակ ցուցանել, մինչև ասել՝ թէ Մոռացալ զժողովուրդ իմ և զսուն հօր իմոյ»:

Մեսրոպի քարոզչութեան մասին խոսում է նաև Ուխտանեսը (դիրք Բ, գլ ծ) շատ կարճ հիշատակութեամբ. «Եւ արդ մի՛ հեղ-գասցուք զսէր հոգեոր՝ որ կայր ի մէջ երկուց ազգաց (Հայոց և Վրաց) նորոգել. և զայն, որ ի միոջէ աղբիւրէ առեալ է զվարդապետութիւն, որ նախ ինքեանք առին զկենդանութեան լոյսն, որպէս ուսուցին մեզ մարգարէքն և առաքեալքն, և ապա ձեզ և մեզ սերմանեցին առհասարակ զուղղափառ աստուածապաշտութիւն, նախ երանելին սուրբ Գրիգոր և ապա Մաշտոց»։ Մաշտոցի անվան միայն հիշատակութիւնը Գրիգոր Լուսավորչի հետ և այն էլ վրաց լուսավորութեան գործում, ապացուց է, թե ի՛նչպիսի մեծ գնահատութիւն էր վայելում Մեսրոպն այն դարում:

Այսպես ուրեմն, կարճ ժամանակում Մեսրոպը կրթութիւնը տարածելով Վրաստանում՝ քրիստոնեութիւնը դրավ ամուր հիմքերի վրա: Կորյունը Մեսրոպի այս գործին ընծայում է նաև վրացոց ազգային ամբողջութեան տեսակետով շատ ավելի բարձր ու գնահատելի մի արդիւնք, այն է բազմաթիւ բաժան-բաժան ցեղերի նյութական կապակցութիւնը. «Եւ արդ զնոսա, որ յայնչափ ի մասնաւոր և ի բաժանեալ լեզուացն ժողովեցան, միով աստուածաբարբառ պատգամօքն մի ազգ կապեալ՝ փառաբանիչք միոյ Աստուծոյ յօրինէր» (Կորյուն, էջ 15): Այս բաժան-բաժան ցեղերը պիտի լինէին բացի բուն վրացիներից՝ իմերեւները, գուրիացիները, աջարացիները, մինգրեւները, խեսուրները, թուշերը, փշաւները, սվանները, ինգիլոները, ինչպես նաև լազերը (վրացական անվանակոչութեամբ՝ ճաները) և աբխազները: Կորյունի նշանակած միութիւնը անշուշտ ուրիշ բան չէ, եթե ոչ, նախ՝ կրօնական, հոգեոր միութիւն, իբրև բոլորն էլ անդամ միեկնույն վրացական ազգային եկեղեցու, և երկրորդ՝ լեզվական միութիւն, իբրև բոլորն էլ գործածող միեկնույն ծիսական լեզվի, որ պաշտօնական նշանակութիւն էր ստացած և գրականութեամբ ապահովված: Վերջին կարծիքը հաստատում է վրացի գիտնական Մովսես Զանաշվիլին (տե՛ս Հ. Գ. Մենկելշանի «Արդի լեզուագիտութիւնը», Վիեննա, 1903 թ., Ա հատ., էջ 104—105), որից քաղում ենք բառացի հետևյալ տե-

ղեկութիւնները. «Հայտնի է, որ ամենահին ժամանակները թե՛ մինգրեւները և թե՛ ալանները, թե՛ արխաղները, թե՛ օսետիներն իրենց կրօնական պաշտամունքը վրացերեն լեզվով կկատարեն և առաջին երկու ցեղերը մինչև հիմա ալ այսպես կվարվին: Այս բոլոր ժողովուրդներու մեջ պաշտոնական լեզուն, պատմական ժամանակներն, վրացերենը կհամարվեր, որով կկատարեն իրենց դրավոր փոխադարձ հարաբերութիւններն և կկազմվեն ու կզրվեն տարեգրութիւնները. ինչպես են՝ «Աբխազա Յիւովրեա» («Աբխազիայի կլանքը»), հեղինակութիւն արխաղաց Բազրատ Գ. (—1114) թագաւորի, «Ալլուզեանի»՝ պատմական դուցազներգութիւն (épopée) օս (կամ օսետին) ժողովրդի... և Աբխազիայի, Օսետիայի, Չեչենիայի և Դաղստանի տաճարներու վրայի արձանագրութիւններն և այլն»:

Վրաստանի ամեն կողմը կրթական ու կրօնական կարգ ու կանոնի տակ դնելուց հետո՝ Մեսրոպը հրաժեշտ է տալիս բոլորին և դառնում Հայաստան. հասնում է Վաղարշապատ մայրաքաղաքը՝ Սահակ կաթողիկոսի մոտ, որին հաշիվ է տալիս իր արած գործերի առթիվ:

5

Վրաստանի լուսավորութեան այս պատմութիւնը, որ դրինք իր ամբողջ մանրամասնութեամբ միայն Կորյունն ունի. մյուս պատմագիրները կա՛մ շատ համառոտ են պատմում, կա՛մ անունով միայն հիշում են ու անցնում և կամ մինչև իսկ բոլորովին հապաւում են: Վերջին տեսակից է հատկապես Փարպեցին, եթե չհիշենք հետին պատմիչներին: Շատ համառոտ են Փոքր Կորյունը և Սաանկցին. առաջինը բոլորովին նույն է Խորենացու հետ, երկրորդը հետաքրքիր է վրացիներին տված տարօրինակ անունով և նրանց գրերին ընծայած վայելչութեամբ. «Վասն որոյ զիմ է ի կողմանս Դաղմանուցեաց, այսինքն յազինս Վիւացուց, առնէ և նոցա տառ ըստ բային իւրեանց՝ գեղաղէշ և վայելուչ՝ թողլով ի ծանօթիցն թարգմանս նոցա» (էջ 56):

Իսկ Խորենացու ընծայած տարբերութիւնն այն է, որ նախ՝ վրացերեն գրերի գլուտը եղած է դնում ո՛չ թե Սյունյաց գաւառում, այլ բուն իսկ Վրաստանում: Երկրորդ՝ այս գլուտին մասնակից է ուզում անել նաև Զաղա թարգմանին, և ձեռնառն՝ Բակուր թագաւորին ու Մովսէս եպիսկոպոսին. «Իսկ Մեսրոպայ երթեալ յաշխարհն Վրաց, առնէ և նոցա նշանագիրս տուեցելովք ի վերուստ շնորհաւն, հանդերձ Զաղայիւ ոմամբ թարգմանաւ հելլէն և հայ

լեզուի. ձեռնառու լինելու արքայի նոցա Բակուր, և եպիսկոպոսին Մովսիսի» (Պորենացի, Գ ծդ): Նրան է հետևում նաև Վարդան պատմիչը՝ հետևյալ բառերով. «Այլ սքանչելի ալրն Աստուծոյ Մեսրոպ անցեալ ի Վիրս, առնէ և նոցա գիրս, ի ձեռն Զադելի ումեմն, որ աշակերտեցաւ նմա» (էջ 51): Երրորդ՝ նշանակում է, թե Մեսրոպը վրացի աշակերտների խումբը երկու դասի բաժանեց. առաջինը հանձնեց Տեր Պորձենացուն և երկրորդը Մուշե Տարոնեցուն՝ ուսուցանելու համար. «Եւ ընտրեալ մանկունս, և յերկուս բաժանեալ դասս, և վարդապետս թողու նոցա լաշակերտաց իւրոց զՏէր Պորձենացի և զՄուշե Տարօնեցի» (անդ):

Առաջին տարբերութեան համար այն պետք է նկատի ունենալ, թե Պորենացին, ինչպես հետո մանրամասն պիտի ցույց տանք, Մեսրոպի երկրորդ, երրորդ, չորրորդ և հինգերորդ ճամփորդութիւնները իրար խառնելով՝ առանձին մի ձև է տալիս նրանց. այսպես՝ երրորդ ճամփորդութեան միջից Սյունյաց նահանգը բոլորովին հանում է, իսկ Վրաց և Աղվանից լուսավորութիւնը, որոնց լուրաքանչյուրը տարբեր շրջանի գործ է, միացնում է մի գլխի մեջ: Այս հանգամանքների տակ Պորենացին չէր կարող խնայել վրացական գրերի գլուտի տեղը նշանակել Սյունիք, և կարճ կապելու համար ստիպված էր Վրաստանը հիշել ու անցնել:

Երկրորդ տարբերութիւնը թյուրիմացութեան արդյունք է. ճշմարիտ է, թե Կորյունի պատմութեան համեմատ Զադա, Բակուր և Մովսես օգնեցին Մեսրոպին, բայց նրանց օգնութիւնը կախում էր միայն աշակերտների հավաքելու և ուսում տալու մեջ. ո՛չ մէկը չէր կարող օգնել Մեսրոպին վրացերեն գրերի պատրաստութեան ժամանակ, որովհետեւ, ինչպես տեսանք, գլուտը եղավ Սյունիքում, ուր չկային ո՛չ Զադա, ո՛չ Բակուր և ո՛չ էլ Մովսես:

Պորենացու երրորդ տարբերութիւնը ներկայացնում է մի քանի մանրամասնութիւններ, որոնք կասկածելի են թվում ա՛յն պատճառով, որ նախ՝ ուրիշ աղբյուրներում չեն հիշատակված, երկրորդ՝ եթե Մեսրոպը վերակացու թողեց, այդ վերակացուն անշուշտ Զադա թարգմանը պիտի լիներ, որ վրացի լինելով ամենահարմար անձն էր, և ո՛չ թե Տեր և Մուշե, որոնց Մեսրոպն իր հետ Գողթն էր տարել և որոնք հազիվ թե վրացական լեզվին ծանոթ լինեին. ուստի և անհարմար էին Վրաստանում վերակացու նշանակվելու: Երրորդ՝ ինչպես հրատարակիչները կարծում են, Տեր Պորձենացին հիշվում է Փարպեցու մեջ՝ իբրեւ Հայաստանում ապրած և ախտեղ նախանձոտ կրոնափոխների հալածանքով վախճանված մի անձ. «Զհրեշտականման ալրն զՏէր՝ նոյն անհանգիստ հալածանօք վախճանեցուցին, որք և ալժամ դեռ ևս անյազութեամբ քինով ընդ մե-

ռելոյն կարգին» (Փարպեցի, էջ 609): Սակայն այս վերջին պատճառաբանութիւնը կասկածելի է, որովհետեւ ըստ Աբրահամ Զամինյանի (անձնական տեղեկութիւն) Փարպեցու հիշատակած անձի անունը պետք է կարդալ «տէր Նոյն»:

6

Վերջացնելու համար այս գլուխը, մեզ մնում է քննել մեր հայ աղբյուրների ստուգութիւնը. արդյոք ճշմարիտ և հավանական են այն տեղեկութիւնները, որ տալիս են սրանք Մեսրոպի առաքելութեան Վրաստանում և վրացերեն գրերը հնարելու մասին. ի՞նչ ունեն այս մասին վրացական աղբյուրները և ի՞նչ կարծիքի են այժմյան եվրոպացի, վրացի և հայ նոր քննիչները: Աշխատութեանս այս մասի պատրաստութեան համար իբր աղբյուր են ծառայել՝

1. Brosset, „Histoire de la Géorgie“. 3-րդ հատ., S. Petersbourg, 1849—58.

2. Müller, „Über den Ursprung der Gruzinischen Schrift“, SWAW 137, էջ 1—12.

3. Իսահակ Հարութիւնյան, «Հայոց գիրը», էջ 378—385, ուր ի նկատի են առնված զանազան եվրոպական աղբյուրներ:

4. Վրացի գիտնական Մովսէս Զանաշվիլու մի գրութիւնը, որ հրատարակված է Հ. Գ. Մենեվիշյանի «Արդի լեզուագիտութեան» մէջ (էջ 103—105).

5. Gardthausen-ի աշխատութիւնը՝ ZDMG 80, էջ 79.

6. «Հանդէս ամսօրեայ»-ից փոքր մի հոդված՝ «Հայ գրականութեան վրացվուն վրա ունեցած ազդեցութիւնը», 1899 թ., էջ 222—3, որ ամփոփում է Ն. Մառի հրատարակած ռուսերեն „Из поездки в Афон“ աշխատութիւնը:

Վրաց հին մատենագրութիւնը շատ աղքատ է և համեմատելով մեր մատենագրութեան հետ՝ գոնե երկու դար ավելի ուշ է սկսած: Ինչպէս մեր, նույնպէս և վրաց առաջին գրական հիշատակարանը Ս. Գրքի թարգմանութիւնն է, որ մեր թարգմանութեան նման մի անգամից կատարված չէ, այլ մաս-մաս. այսպէս՝ Ավետարանը թարգմանված է յոթերորդ դարում, իսկ Սաղմոսները 7—8-րդ դարում՝ հունարեն Յոթանասնից թարգմանութեան վրայից կատարված և հետո սլավական թարգմանութեան համեմատութեամբ սրբագրված: Հակոբ Տյառնեղորդ Պատարագամատուցը թարգմանված է 768 թվին: Կարելի է կարծել սակայն, թե Ս. Գրքի

Թարգմանությունը կատարված է նախ հայ թարգմանության վրայից և կամ առնվազն այս վերջինը միշտ ի նկատի առնված է հունարենից թարգմանելու ժամանակ: Այս բանը ապացուցվում է ըստ Մառի՝ «հատուկ անվանց հայերեն ձեռքերն, հայերեն ոճերու գործածությունն և այլն, զորս նույնիսկ բազմիցս կատարված Ս. Գրոց սրբագրությունք՝ չեն կրցած բոլորովին խափանել»: Հայերենից են թարգմանված շատ վկայաբանություններ, որոնց մի մասը բուն հայ ազգային սրբեր են. ինչպես՝ Սանդուխտ, Ոսկյանք, Սուքիասյանք, Ս. Գրիգոր Լուսավորիչ և թողունք, Ներսես Մեծ, Սահակ, Աստուխանք, Վարդան Մամիկոնյան, Շուշան, Դավիթ Դմնեցի և այլն: Սրանով ցույց է տրվում, թե վրաց գրականությունը, ինչպես և ազգային քաղաքական կյանքը, մեծապես կապված է եղել հարևան բախտակից հայ ժողովրդի հետ:

Եթե վրաց կրոնական գրականությունը ուշ է սկսվում, բնական է, թե շատ ավելի ուշ պիտի սկսվեր իրենց պատմական գրականությունը, որ առաջինի չափ անհրաժեշտ չէ: Իրոք էլ, Վրաց ազգի հայտնի Պատմությունը, որ Զվանջի պատմիչի գործն է և վրաց ազգի ծագումը՝ այն է ջրհեղեղից սկսելով հասնում է մինչև Դավիթ Բ վերանորոգիչ (1089—1125), չի կարող 11-րդ դարից առաջ գրված լինել: Ըստ այսմ բոլոր վրացի պատմական աղբյուրներն էլ ժամանակակից չլինելով Մեսրոպին, ինչ տեղեկություն էլ որ տան վրացական գրերի ծագման մասին, անվավեր են: Այս տեղեկությունները պետք է ընդունել միայն բանասիրական ենթադրություններ՝ զուրկ պատմական ստուգությունից:

Ըստ այսմ վրացական գրերի ծագման, ինչպես առհասարակ վրաց պատմության շատ կետերի համար իբրև ժամանակակից և վավերական աղբյուր կարող են ծառայել հայ պատմագիրները և նրանց տված տեղեկությունները պետք է ընդունել ստիպողաբար՝ առ ի չգոյն ուրիշ աղբյուրի: Ճիշտ այսպես է վարվում հայ քննական պատմությունն էլ մեր հնագույն շրջանի համար, որից չկան հայ աղբյուրներ, այլ կան միայն պարսիկ, հույն և հռոմայեցի աղբյուրներ: Եթե հայ պատմագիրը լավատեղյակ աղբյուր չէ և կասկած կա, որ զանազան ձգտումներով փոփոխել է պատմությունը, ինչպես է Խորենացին, այս պարագային պատմագրի տված տեղեկությունները կարելի է մերժել: Բայց երբ մեր ձեռքի տակն է այնպիսի հավատարիմ, լավատեղյակ, ժամանակակից և վստահելի մի աղբյուր, ինչպես է Կորյունը, կարելի՞ է միթե կասկածել նրա տեղեկության ճշմարտության վրա: Հատկապես Կորյունի և վրաց գրերի գլուխի մասին խոսելով, նկատելով, թե Կորյունը, լինելով վրաց աշխարհի եպիսկոպոս, երկար ժամանակ ապրած և թերևս

վախճանած Վրաստանում, ոմանց կողմից մինչև իսկ վրացի կամ վրահայ համարված, անշուշտ շատ լավ ծանոթ պիտի լինեի գրերի գլուտի հանգամանքներին և ամենեին պատճառ չկա իր ասածները իբրև անվավեր մերժելու: Այսպես է մտածում նաև Մարկվարտը («Պատմութիւն հայ նշանագրերու», էջ 41), որ Կորյունի համար ասում է. «Պետք ենք ընդունիլ, թե Կորյուն այս եղածներուն (վրաց գրի գլուտի հանգամանքներին) շատ մոտանց ծանոթ էր, ըստ որում, ինչպես ինքն իսկ անձամբ կպատմե, ինքն էր, որ ի Վերս եպիսկոպոս եղավ»:

Կասկածել Կորյունի վրա՝ նշանակում է առհասարակ ուրանալ պատմութիւնը:

Վրացիները աշխատեն ենք տեսակ գիր, ձևով իրարից շատ տարբեր. առաջինը կոչվում է խուցուրի, այսինքն եկեղեցական այբուբեն, որ իրենց հնագույն այբուբենն է՝ ձևով չափազանց նման հայոց երկաթագիր այբուբենին: Այդ այբուբենը առաջին անգամ տեսնողը փորձում է մինչև անգամ հայերեն կարդալ: Այս գրերով են գրված հին ձեռագրերը, պատմական արձանագրութիւնները և այժմ էլ գործ են ածվում եկեղեցական գրքերում: Երկրորդն է մխեգրուլի, այսինքն գինվորական այբուբեն, որ ըստ կարելիւոյն եվրոպականացած ձև ունի. տառերը բոլոր բարակ և կլոր-կլոր գծերով են ձևացած. այս է արդի ձեռագրում և տպագրութեան մեջ գործածական այբուբենը: Մեսրոպի հնարած այբուբենը խուցուրին միայն կարող է լինել:

Վրացիք չեն ընդունում, թե իրենց գիրը Մեսրոպն է հնարել: Վախտանգ պատմագիրը իր Տարեգրութեան մեջ պատմում է, թե վրաց այբուբենը հնարեց իրենց Փարնավազ թագավորը, որ իշխում էր իբր թե Քրիստոսից 3 դար առաջ (302—237 թ. թ.): Ձի հիշվում, թե որ այբուբենն էր այն. Ժողովրդական ավանդութիւնը կարծում է, թե մխեգրուլին էր (տես Brosset, „Histoire de la Georgie“, հատ. Ա, էջ 43): էջ 180 (ծան. 12) և հատկապես էջ 187— Վախտանգը: (Մանրամասն տես նաև Մելիքսեթ բեկ, Ա հատոր, էջ 151):

Արդի քննիչներից ոմանք Մեսրոպի կողմն են, ուրիշներ՝ հակառակը: Ըստ Իսահակ Հարութիւնյանի «Տփիսխում կայացած «ընդհանուր հնագիտական ժողովի» նիստերից մեկում վրաց գիտնականները մերժում էին սուրբ Մեսրոպին ընդունել յուրյանց այբուբենի ստեղծողը»:

Բրոսե („Deux historiens arméniens“, էջ 15 և „Histoire de la Georgie“, հատ. Ա, էջ 43, 141 և մանավանդ հատ. Գ, էջ 40—41) իբր հաստատ և վավերական ընդունելով թե՛ Կորյունի և թե՛

Վախտանգի տված տեղեկությունները և այս երկուսին միմյանց հետ հաշտեցնել ուղեկով՝ ենթադրում է, թե Մեսրոպը հնարել է խուցուրին Վարազ—Բակուր թագավորի ժամանակ, իսկ Փառնավազ՝ մխեդրուլին, որ նույն հեղինակի կարծիքով հնդկական այբուբենից առնված մի խառնուրդ է։ Լանգլուան («Collection des historiens arméniens», II, 162) կարծում է, թե Վախտանգի հիշած այբուբենը խուցուրին է։ Մյուլլերը («Über den Ursprung der arm. schrift», էջ 433—435) ասում է, թե վրացի և հայ տառերի ստեղծողը միևնույն անձն է, և երկուսի էլ ծագումը միևնույն աղբյուրից է։ Փառնավան պատմելով հայոց և վրաց տառերի գլուտը ըստ մեր պատմության, ավելացնում է. «Պետք է նկատել, որ չարաչար կսխալվենք, եթե այս պատմության հիման վրա ընդունենք հայ և վրացի աղբյուրների նմանությունը. թեև այս երկուսի մեջ կան նման տառեր, սակայն բոլորովին տարբեր արժեք ունեն։ ... Հայ և վրացական տառերի դասավորությունն անպես է, որ ավելի հասկանալի կլիներ, եթե ասեին, թե Մեսրոպը նախ դասավորեց վրացի այբուբենը՝ արամեական այբուբենի համեմատ, և հետո կազմակերպեց հայոց այբուբենը»։ Գուտշմիտ («Agathangelos», ZDMG 31, 25) ստույգ է համարում, որ Մեսրոպը հնարեց վրաց և աղվանից գրերը։ Հյուբշմանը չի ընդունում, որ վրաց գրերը Մեսրոպն է հնարել և Գարտհաուգենն ասում է, որ սխալ է հայոց այն կարծիքը, թե հայերեն գրերը վրաց այբուբենի հիմքն են կազմած, որ, ընդհակառակը, ուղղակի նույն այբուբենից է ծագում։ Մյուլլերը («Über den Ursprung der gruzinschen Schrift»), Wien, 1898) ծաղրի է ենթարկում իր նախորդների այն կարծիքը, թե վրացերեն գրերը հնդկականից կամ զենդականից են առաջացած (էջ 5)։ Հաստատում է, որ մխեդրուլին ծագած է խուցուրի բոլորգրից։ Եթե ասեինք, թե մխեդրուլիից զարգացած է բոլորգիրը և բոլորգրից էլ երկաթագիր խուցուրին, հնագրության պատմության մեջ չտեսնված մի երևույթի առաջ պիտի գտնվեինք։ Արդարև, ամեն դիր հնապես ունենում է երկաթագիր հաստ ու թանձր ձև, հետո նրբանում է և ավելի կուրսիվ ձև է ստանում։ Սրանից հետևում է, ասում է Մյուլլեր, որ վրաց պատմության ավանդածը սխալ է և հայոցը ավելի ճշմարիտ։ Սրա երկրորդ ապացույցն այն է, որ վրացական գրերից երկաթագիր խուցուրին է նման հայերեն տառերին և ո՛չ թե մխեդրուլին։ Վրացի գրերի մի մասը հայերենի հետ նույն անունն ունի (բ, ի, կ. մ, ր, լ, փ, հ)։ Հայերենի ձայնական դրությունը ճիշտ նույնն է, ինչ որ վրացականը։ Ինչո՞ւ ուրեմն Մեսրոպը հայերեն գիրը չտվեց վրացոց (էջ 8)։ Սրանից պետք է ուրեմն հետևենք, թե կար հին վրացական այբուբեն, որ

ծագած էր արամականից (ինչպես հայոց Դանիելյան այբուբենը) և որից Մեսրոպը ձևակերպեց վրացական գրերը: Այսպիսով հաստատելով վրացական գրի ծագումը արամեականից, ավելացնում է (էջ 11). «Քրիստոսից առաջ 3-րդ դարում Փառնավազ թագավորը բերավ արամեական այբուբենը և իր երկրում գործածության դրեց. Մեսրոպը 5-րդ դարում ձևափոխեց ու զարգացրեց այդ գիրը: Նկատելի է, որ այն բուն վրացական գրերը, որ չկան սեմականում (ծ, ց, ծ, չ և այլն), բնավ նմանություն չունեն հայ գրերի հետ, ուստի և հայերենից չեն ծագում, և հետևաբար Մեսրոպի ժամանակ արդեն կային: Սրանից հետևում է, թե արամեական գիրը վրացոց մեջ արդեն զարգացած և իր պակասները լրացուցած էր» (էջ 11—12): Իսահակ Հարությունյանը կարծում է, թե վրացիք արդեն ունեին հին անկատար մի այբուբեն, որ 5-րդ դարում արդեն լիովին չէր համապատասխանում վրացերեն լեզվի պահանջներին, ուստի կանչեցին Մեսրոպին և սա էլ թարգմանների օգնությամբ կարգավորեց ու լրացրեց պակասները, իսկ մխեդրուլի այբուբենը ուշ ժամանակի ծնունդ է: Վերջապես մեծագույն վրացագետը՝ Ն. Մառն ասում է, թե «Վրաց այբուբենը եթե Մեսրոպից հնարված չէ, գոնե հայկականի վրա է ձևված»: Պետերսն էլ („Revue des études arméniennes“, 9, 227) ընդունում է, թե այս այբուբենի հեղինակը Մեսրոպն է:

Բայց բոլոր այս տարակարծիք տեղեկությունները, կասկածներն ու հերքումները չունեն ամենևին պատմական հիմք. ոմանք ազգասիրական աստառ ունեն, մեծ մասը վրաց անվավերական տեղեկությունը Կորյունի հետ մի կերպ հաշտեցնելու համար հերյուրված բաներ, իսկ մյուսները, ինչպես Հյուբշմանինը, լոկ սկեպտիկյան վերաբերմունք՝ առանց ապացույցի և առանց պատճառաբանության:

7

Կան սակայն մի քանի կետեր, որոնք առերևույթա հակառակ են թվում մեր պատմագիրների ավանդածին և պետք է զբաղվել նրանց քննությամբ, ցույց տալու համար, թե ի՞նչ արժեք և զորություն ունեն նրանք:

ա) Կորյունը և մյուս պատմագիրները համաձայնությամբ Բակուրին համարում են վրաց այն թագավորը, որի ժամանակ Մեսրոպը հնարեց վրացերեն գրերը: Բայց վրաց պատմությունը այդ ժամանակամիջոցում Բակուր անունով թագավոր չի հիշում: Բակուր կամ նման անուններով ծանոթ են վրաց պատմության մեջ՝

1. Բակուր Ա, որ Վաչե թագավորի որդին ու հաջորդն էր, Արշակունյաց ցեղից. նստել է 231—246 թթ.:

2. Բաքար, որ թագավորեց 342—363 թթ. սա Խոսրովյանց ցեղից էր և որդին ու հաջորդը Միրիան թագավորի, որի ժամանակ վրացիք քրիստոնեություն ընդունեցին:

3. Բարգաթաքար, Վարգաթաքար կամ Վարազ-Բակուր, որ Միրզատ Գ-ի որդին ու հաջորդն էր և նստավ 379—393 թթ.:

Սրանից հետո գալիս են կարգով՝ Տիրդատ (393—405 թթ.), Փարսման (405—408 թթ.), Միրզատ Դ (408—410 թթ.), որ պարսից Ուբարաթի իշխանից հաղթվելով գերի քշվեց. Արշիլ Ա (410—434 թթ.), Բակուր Բ (514—528 թթ.), Բակուր Գ (557—570 թթ.):

Ինչպես տեսնում ենք, այս ժամանակագրությունը Կորյունի հետ չի հաշտվում: Հաշտություն գոյացնելու համար ի դուր է՝ ըստ Սեն-Մարտինի («Histoire du Bas-Empire», V. 324), ենթադրել, թե մեր պատմության մեջ հիշված Բակուրը վրացական փոքր մի իշխան էր և հետևաբար գործ չունի վերի թագավորների հետ: Թողնելով հնագույն և նորագույն անունները՝ քիչ թե շատ հարմարողներն են Վարազ-Բակուր (379—393 թ. թ.), Փարսման, Միրզատ և Արշիլ. առաջինը անունով, իսկ մյուսները՝ թվականով: Կարելի էր կարծել, թե ուղիղն է Վարազ-Բակուր և հետևաբար վրացական գրերի գլուտը եղավ 379—393 թվին: Բայց որովհետև հայերեն գրերի գլուտը 400 թվից հետո է և վրացերեն գրերը մի քիչ ավելի ուշ գտնվեցին, ուստի այս ենթադրությունը չի կարող ընդունվել:

Բայց արդյոք ի՞նչ ապացույց ունենք, թե ստույգ են վերի թագավորներին տրված թվականները: Եթե իբրև աղբյուր են ծառայում հետին շրջանի վրացական տարեգրությունները, նրանց արժեքը հայտնի է: Անտարակույս է, թե հայոց պատմական գրականությունը շատ ավելի հարուստ է, քան վրացականը. մենք շատ ավելի առիթներ ենք ունեցել արտաքին պատմության մեջ հիշատակվելու. մինչև այժմ եղած են բազմաթիվ հետազոտություններ, բայց դեռ ինչքա՞ն հեռու ենք մեր թագավորների հաջորդության և պատմական գլխավոր դեպքերի ստույգ ժամանակագրությունը ունենալուց: Նույնիսկ մեր գրերի գլուտի թվականը կատարելապես ստուգված չէ: Եթե այս այսպես է, ապա ինչքա՞ն ավելի վրաց ժամանակագրությունը, որ ավելի ավանդական գույն ունի և հետազոտության մեծ կարոտություն: Օրինակ՝ Կորյուն Բակուրից հետո, Մեսրոպի հինգերորդ ճամփորդության ժամանակ, վրաց թագավոր է գնում Արձյուղ, որ ըստ Կորյունի նոր նոր էր թագավորել այն ժամանակները, այն է մոտավորապես 424 թվին: Այս Արձյուղը վրաց պատմության մեջ էլ է հիշվում Արշիլ անունով: Բայց ի՞նչ թվական է տրվում իրեն: Ահա թե ինչպիսի՜ խառնակություն. ըստ

Կլապրոթի՝ 413, ըստ Սեն-Մարտինի՝ 413, ըստ Դորնի՝ 410—474 կամ 397—421, ըստ Բրոսսեի՝ 410—434 թթ.։ Ո՞րն ընդունենք։ Սրանից հետևում է, թե վրաց պատմության ժամանակագրությունն ընդհանրապես և Մեսրոպի շրջանի ժամանակագրությունը մասնավորապես (հենց Արձուղի անստույգ թվականի պատճառով) նույնպես կարող է քննության, ուստի բնավ չի կարող ներկա վիճակում հերքել մեր պատմության տված տեղեկությունները։ Ինչպես Վրաց ժամանակակից և վավերական պատմիչները մեր պատմության համար, նույնպես և մեր ժամանակակից և վավերական պատմիչները վրաց պատմության համար ամենքից ալիլի առաջնակարգ նշանակություն պետք է ունենան պատմական դեպքերն ու թվականները ճշտելու համար։

Դարձնելով խոսքը մեր բուն նյութի վրա, կարող ենք համարձակ կերպով ասել, թե մեր պատմության (Կորյունի) մեջ հիշված Բակուրը ամենևին ուրիշ մարդ չէ, եթե ոչ Վարագ-Բակուրը, և թե սրա թագավորության թվականը պետք է գտնե 16 տարի առաջ տանելով՝ բերել հասցնել 409 թիվը, որի ժամանակ եղած պիտի լինի նաև վրացական գրերի գլուղը Մեսրոպի ձեռքով։

Այսպես է մտածում նաև Բրոսսե („Histoire de Géorgie“, հատ. 3-րդ, էջ 41), որ վրաց գրերի գլուղը գնում է 406 թվին։

Կորյունի մեջ Բակուրից հետո հիշվում է, ինչպես ասացինք, Արձուղ, մինչդեռ վրաց պատմության մեջ այս երկուսի միջև կան Տիրդատ, Փարսման և Միրդատ, որոնք իշխում են 393—410 թվերին, որ է ընդամենը 17 տարի։ Մենք Բակուրից մինչև Արշիլի գահակալությունը ունենք 25 տարի և կարող ենք բաժանել նրանց վրա, մի քիչ շարժելով միայն սրանց թվականը։ (Այս մասին ավելի ընդարձակ տե՛ս գլուխ տասնվեցերորդ)։

բ) Մյուլլերը հարց է տալիս, թե եթե Մեսրոպը մտցրեց վրաց մեջ գրականությունը, հապա ինչո՞ւ չտվավ նրանց մեր հաշիւներն այբուբենը, այլ բոլորովին ուրիշ այբուբեն հնարեց։ Սրանից Մյուլլերն ուզում է հետևել, թե վրացիք արդեն ունեին անկատար մի այբուբեն, որ մի քանի տառերի հավելումով լրացրեց Մեսրոպը։ Բայց մենք վերևում տեսանք, թե ինչու Մեսրոպը հաշիւներն տառերը չտվեց վրացիներին։ Այն ժամանակի մարդկանց համար այնքան բնական բան էր ամեն ազգի առանձին լեզու և ամեն լեզվի առանձին տառ ունենալը, որ բոլորովին անըմբռնելի պիտի լիներ վրացոց հաշիւներն տառ գործածելը։ Արևելքում նույնիսկ այսօր շատերին անհասկանալի է թվում լսել, թե բոլոր եվրոպական ազգերը միևնույն լատինական տառերն են գործածում, կամ թե Ավստրիան գերմաներեն է խոսում, Բելգիան՝ ֆրանսերեն, Ամերիկան՝ անգլերեն և այլն։

դ) Ֆաուլմանը նկատում է, թե հայ և վրացի տառերը նման են, բայց այդ նման տառերը միևնույն արժեքը չունեն։ Օրինակ՝ վրաց երկրորդ տառը Վ՝ նման է մեր Վ տառին, բայց արժեքով բ է։ Վրացերեն ն բոլորովին նույն է մեր ն տառի հետ, բայց վրաց մեջ ալ հնչյունն ունի։ Այսպես և ուրիշներ։ Բայց մի՞թե սա ապացույց է, թե Մեսրոպը չէ վրացերեն տառերը հնարողը։ Եթե Մեսրոպը ուզեց վրացիներին տալ նոր այբուբեն, անշուշտ պիտի աշխատեր որքան կարելի է հեռանալ հայ ձևերից։ Նույնիսկ եթե վրացերեն գրերը հայերենին բացարձակ հակոտնյա կազմեին, զարձակ չէին կարող մերժել Մեսրոպի մատը։ Գրերի ընդհանուր ձևը, գրչագրական ոճը, ուրվագծերի բնորոշ նկարագիրը՝ ահա թե ի՞նչն է կազմում հայ և վրացի տառերի նմանությունը։ Այս նմանությունը կա և կմնա, ցույց տալու համար, թե երկու այբուբեններն էլ միևնույն հորինողի գծագրություն են։ Բայց տակավին հարց է, թե ինչքա՞ն իրավունք ունի Ֆաուլմանը, և թե Մեսրոպն ինչքա՞ն հաջողել է տարբեր ձևեր տալ վրաց գրերին։ Այս կետը պարզված կլինի մեր աշխատության երրորդ մասում։

դ) Նույն հեղինակը տարօրինակ է գտնում այն հանգամանքը, որ մինչդեռ հայերենին, վրացերենին և հունարենին ընդհանուր եզրող տառերը միևնույն շարքով են գնում երեք այբուբենների մեջ էլ, ընդհակառակը, հայերենի և վրացերենի հարստությունը կազմող գրերը հայ այբուբենում դրված են մյուս գրերի մեջերը, իսկ վրացական այբուբենում շարված են Ք տառից հետո։ Այս պատճառով ահա հեղինակն ասում է, թե «այլի հասկանալի կլիներ, եթե ասվեր, որ Մեսրոպը նախ դասավորեց վրաց այբուբենը՝ համեմատ արամեական այբուբենին, և հետո կազմակերպեց հայ այբուբենը»։ Մենք զարմանում ենք միայն, որ այսպիսի չնչին պատճառաբանություններից եզրակացություններ են ուղում հանել։ Մեսրոպը նախապես հնարելով հայերեն տառերը, բնականաբար պիտի տար նրանց ա՛յն շարքը, որ իրեն գեղեցիկ ու բնական էր թվում։ Ավելին, տառերը կարելի էր գետեղել երեք ձևով. այբուբենի սկիզբը կամ մեջերը և կամ վերջը։ Որովհետև սկիզբը գետեղել անպատեհ և մյուս բոլոր այբուբեններին անհամաձայն կլիներ, որովհետև վերջը գետեղելն էլ մի տեսակ խճողում առաջ պիտի բերեր (ինչպես է այժմ ռուսաց այբուբենի վերջում դրված II, V, III, III, 7, VI, 6, 76, 3, 10, 9, 6, V տառերը), ուստի Մեսրոպին մնում էր գետեղել այդ տառերը մյուս գրերի մեջտեղերը։ Երբ հետո էլ հնարեց վրացերեն այբուբենը, առաջնորդվելով այն սկզբունքով, որ պետք է տալ վրացերենին տարբեր այբուբեն, մտածեց նույն այլի տառերը գետեղել այբուբենի վերջը, ինչպես արել են ռուսները։ Այս-

պիտով վրացական ալյուրենը կլիներ հայերենից թե՛ ձևով և թե՛ շարքով տարբեր: Այստեղ ո՛չ զարմանալու բան կա և ոչ էլ տարօրինակ եզրակացություններ հանելու տեղիք:

ե) Գարտհաուզենը նկատում է, որ վրացի ալյուրենը թե՛ ձևով, թե՛ դասավորությունը և թե՛ թվական արժեքով ավելի է նման հունարենին, քան հայերենը: Ձևով նմանություն ասելով հասկանում է տառերի գծագրությունը. օրինակ վրաց Φ փ տառերը, որոնց հայերեն համապատասխաններն են Φ , Φ , ավելի նման են հունարեն Φ , χ տառերին, քան թե Φ , Φ : Դասավորությամբ էլ վրացին դարձյալ ավելի նման է հունականին, քան հայերենը. որովհետև հայերենը մեջերն է ներմուծում իր հարստությունը կազմող նոր տառերը, մինչդեռ վրացականի մեջ ալյուրենի վերջն են դրված: Սրանով հույն տառերի շարքը խախտված չէ: Վրացի ալյուրենի թվական արժեքը սկզբից մինչև վերջը հունարենին համապատասխան է, մինչդեռ հայերենը $2=6$ թվից սկսած բաժանվում է հույնից: Այս հանգամանքներից Գարտհաուզենը հետևցնում է, թե վրացի ալյուրենը անկախ է հայկականից և հայ գրերը չեն, որ հիմք են ծառայել վրացերենի, այլ հույն ալյուրենը:

Գարտհաուզենի մտածությունը և նրանից հանած հետևությունը բոլորովին ճիշտ են. բայց ամենևին վերաբերություն չունեն Մեսրոպի հեղինակության հետ: Եթե ասենք, թե Մեսրոպը հայերենի վրայից է ձևել վրացական գրերը, այն ժամանակ կարելի էր մեր ասածը վերի պատճառաբանությամբ հերքել: Բայց պատմությունը այդպիսի բան չի պսում և ամենևին բնական էլ չէ, որ Մեսրոպը հունարենից հայերեն, հայերենից վրացերեն և ուրեմն վրացերենից էլ աղվաներէ՞ն գրերը հնարած լինի: Պատմությունը տալիս է միայն իրողությունը, թե Մեսրոպն իրար ետևից հնարեց այդ երեք ալյուրենները (նախ հայերեն, հետո վրացերեն և հետո աղվաներեն). և բանասիրության գործն է գտնել և ցույց տալ, թե Մեսրոպն ի՞նչ աղբյուրներից հանեց այդ տառերը: Վրացի տառերի ավելի նմանությունը հունարենի հետ կարելի է այսպես մեկնել:— Մեսրոպը հնարեց հայերեն գրերը, ջանաց տալ նրանց ո՛չ թե ճիշտ ու ճիշտ հունական գրերի ձևը, այլ նրանցից մի քիչ տարբեր երևույթ, այնքան, որ կարենար առանձին ալյուրեն ձևացնել: Երբ սկսեց կազմել վրացի գրերը, արդեն հայերենը կազմած լինելով՝ չէր կարող նրանցից ավելի տարբեր ձևեր հնարել, վախենալով, որ գրերը բոլորովին չհռանան բնատրիպ ձևից, ստիպված էր ուրեմն ավելի մոտենալ հունականին. մի բան, որից խոստովել էր նախապես դիտմամբ: Դասավորության տարբերությունը արդյունք է այն գրերի հավելումին, որի վրա խոսեցինք չորրորդ

կետում: Իսկ թվական արժեքը բնական հետևությունն էր դասավորության այս ձևի: Հայոց համար բնավ հետաքրքրական էլ չէր, թե այսինչ գիրը հունարենում ի՞նչ արժեք ունի. որովհետև եթե այս բանին կարևորություն տված լինեին, կամ անպատճառ հայերեն գրերը վրացերենի շարքով պիտի դասավորեին, կամ նորաժուտ գրերին թվական արժեք չպիտի տալին և կամ թվական արժեքը խառն ձևով դասավորած պիտի լինեին, ինչպես արել են արաբները համեմատությունը եբրայական գրերի (abjad hävaz հաշիվը):

Այս հինգ առարկությունները շնչելուց հետո, ուրիշ բան չէր մնում մեզ անել, եթե ոչ երկրորդ անգամ շեշտել, թե հակառակ աղբյուրները արժեք չունեն, և թե իբրև միակ ժամանակակից և վավերական հեղինակ, ուստի և իբրև միակ հիմնական աղբյուր մնում է Կորյունը, որի ասածները կառավարելի համարելու պատճառ չկա բնավ:

8

Հատկապես պետք է հիշել Մարկվարտի կարծիքը վրաց գրերի ծագման մասին («Պատմություն հայ նշանագրերու», էջ 41): Այս գիտնականը հիմք է բռնում նախ Կորյունի հետևյալ խոսքը. «Եւ առնուր կարգեալ նշանագիրս վրացերեն լեզուին, ըստ շնորհեցելոյ նմա ի Տեառնէ» (Կորյուն, էջ...): Սրանից հետևեցում է, թե վրացերեն գրերը «հայերեն գրերի կաղապարի վրայից կարգվեցան»: Վրացիների ձայնական գրությունը նույն է հայերենի հետ՝ աննշան տարբերությամբ (չունի ք, ունի ղ և հ): Ուստի Մեսրոպը հայերեն գրերը պիտի տար վրաց: Իսկ եթե այսպես չի վարվել և նոր այբուբեն է հնարել, ուրեմն կար Վրաստանում գործածական մի այբուբեն, որին ստիպված էր հետևել: Բայց որովհետև վրացերենի ձայնական գրությունը այնքան հարուստ է, որ անկարելի է ենթադրել, թե որևէ մեկը Մեսրոպից առաջ փորձ է արել որևէ գրով վրացերեն գրելու, ուստի պետք է ենթադրել, թե Մեսրոպին հիմք ծառայող այդ այբուբենը այն օտար այբուբենն էր, որ գործածվում էր Վրաստանում օտար լեզվով պաշտոնական գրություններ գրելու համար: Դա պիտի լինի խուարեզմյան այբուբենը, որ ծագում էր արամականից և գործածվում էր պարսիկների մոտ: Մեսրոպի կազմած այս այբուբենն է խուցուրին:

Եթե ուզենանք ամփոփել վերոհիշյալ դատողությունները, կունենանք հետևյալ թեզիսները.

- ա) Վրացերենի համար ո՛չ մի այբուբեն հնարված չէր:
- բ) Վրաստանում գործածվում էր օտար (պահլավական) լեզվով գրությանց մեջ խուարեզմյան այբուբենը:

գ) Մեսրոպը ստիպված էր հետևել նրան:

դ) Մեսրոպը հայերենի օրինակով կազմեց վրացական այբուբենը:

Այս չորս թեզիսներից առաջինը բոլորովին ճիշտ է, այնպես ինչպես հայոց համար էր: Երկրորդ թեզիսը ճիշտ չէ. ո՞վ է ասում, թե Վրաստանում միայն պահլավերեն էին գրում. եթե ասորերենը անգործածական համարենք, ինչո՞ւ պիտի մերժենք հունարենը, ո՞վ ասաց, ո՞վ վկայեց և ինչպե՞ս ապացուցեց, որ վրաց գրած պահլավերենը «խուարեզմյան» այբուբենով էր և ոչ թե այն սովորական այբուբենով, որ գործածական էր պարսկական արքունիքում, Հայաստանում, Աղվանքում և այլուր: Երրորդ թեզիսը բոլորովին անհասկանալի է. ինչո՞ւ Մեսրոպը ստիպված պիտի լիներ հետևել ենթադրյալ «խուարեզմյան» այբուբենին և ո՛չ թե, օրինակ, ասորականին, հունականին, սովորական իրանյանին և կամ որին որ ուզենար: Չորրորդը նույնպես բոլորովին անճիշտ է. Կորյունի «ըստ շնորհեցելոյ նմա ի Տեառնէ» բառերը ամենևին հայերեն տառերը չեն ակնարկում, այլ իր աստվածային կարողությունը: Եթե Կորյունն ասած լիներ «ըստ շնորհեցելոց նմա ի Տեառնէ նշանագրոցն» (Տիրոջից իրեն շնորհված տառերի համաձայն), այն ժամանակ կարելի էր հայերեն տառերը հասկանալ: Իսկ այստեղ պարզապես թարգմանում ենք «սխեց կազմել վրացերեն տառերը՝ իր աստվածաշնորհ կարողությունով»: Գրեթե նույն բանն է ասում Կորյունը նաև աղվանից գրերի հորինման մասին խոսելիս (էջ . . .). «Առնէր ապա նշանագիրս, ըստ վերնապարզե կորովի սովորութեան իւրում և յաշողութեամբ Քրիստոսի շնորհացն կարգեալ և հաստատեալ կշռէր»:

Չորս թեզիսներից պահելով միայն առաջինը՝ ընդունում ենք, որ վրացերեն լեզվի համար ոչ մի այբուբեն գոյություն չունի և Մեսրոպը հնարեց այն. իսկ թե ի՞նչ այբուբենի օրինակով՝ այդ ցույց կտա այն մանրամասն համեմատությունը, որ պիտի կատարենք աշխատությունս երրորդ մասում:

Գ Լ Ո Ւ Խ Է

ՉՈՐՐՈՐԴ ՔԱՐՈԶՁԱԿԱՆ ԳՈՐԾՈՒՆԵՈՒԹՅՈՒՆ

(Լուսավորւթյուն Հունահայոց)

1

Մեսրոպը մի ժամանակ Վաղարշապատում Սահակի մոտ մնալուց հետո, հրաժեշտ ավեց նրան և չորրորդ անգամ ճանա-

պարհ ընկալ ման գալու և ուսուցանելու Հայաստանի զանազան գավառները:

Դժբախտաբար Կորյուներ մանրամասն չի պատմում Մեսրոպի այս չորրորդ քարոզչական գործունեությունից առաջին մասի հանգամանքները, և բավականանում է ընդհանուր կերպով հիշելով, թե ման եկալ Հայաստանի բոլոր գավառները և ամեն տեղ լցրեց Ավետարանի քարոզությունը. «Ապա դարձեալ ելանէր շրջէր զտեղեօք կարգելեօք, և գգաւառօքն աշակերտելովք աշխարհին Հայոց, զուարթացուցանել, նորոգել, հաստատել: Եւ յորժամ ալնպես ընդ ամենալն տեղիս՝ լի առնէր զՍուրբ Աւետարան Տեառն և ամենեցուն գգուշացուցեալ զկենաց ճանապարհն վարելով...» (Կորյուն, էջ 16):

Եթե հավաքենք Կորյունի տված տեղեկությունները Մեսրոպի քարոզչական գործունեության մասին, կտեսնենք, որ նրա առաջին, երկրորդ և երրորդ քարոզչության ասպարեկը դարձան Փայտակարան, Գողթն, Սյունիք և Վրաստան, ապազալին պիտի տեսնենք Աղվանք, Բաղասական, Գարդման, Գուգարք, որոնք բոլորը գտնվում են Հայաստանի հյուսիսային մասում: Միջնաշխարհը (Ալբարատ) հանձված էր Սահակին, Հունահայաստանի երկու նահանգները՝ Բարձր Հայք և Ծոփք, Մեսրոպի քարոզչական գործունեության ասպարեկ պիտի դառնան այս չորրորդ ուղևորության շրջանում: Իսկ ո՞ւր են Հայաստանի լճուս նահանգները՝ Աղձնիքը, Տուրուբերանը, Մոկքը, Կորճալքը, Պարսկահալքը և Վասպուրականը: Զարմանալի է, որ Կորյունը խոսում է միշտ հյուսիսի և հետո էլ արևմուտքի մասին, իսկ արևելքի և հարավի մասին ո՛չ մի տեղեկություն չի տալիս: Արդյոք Կորյունի գրքից մասնօր են պակաս, թ՞ե համառոտ լինելու համար զանց է առել այդ մասերը, ինչպես ինքն էլ ասում է. «Զյաճախագոյնն թողեալ և ի նշանադիմակացն քակելով զհամատուրսն կարգեցաք... քանզի չէաք իսկ հանդուրժողք զամենալն արարեալսն (կարգա՛ գտալաւ «մանրամասն») զիւրաքանչիւրսն, ալ ի զիւրագոյն և ի հեշտագոյնս, յառաքելական անդր զանձինս պատսպարեցաք, որոյ անցեալ զրազմախուռն արգասեօք սրբոցն (իմա՛ սրբոյն), առ ի մանքակտ առնելոյ զկարեւորագոյնս պատմելոյ՝ զհանգամանս ասացաք»: Եվ կամ արդյոք նա պատմում է ո՛չ թե այն դեպքերը, որ լսելով միայն գիտե, ալ որ ինքն էլ տեսել է անձամբ և արքանյակ ու մասնակից է եղել, ինչպես ինքն էլ ասում է. «Ոչ եթէ ի հին համբաւուց տեղեկացեալ և մատենադրեալ զայս կարգեցաք, ալ որոց մեր իսկ ականատես եղեալ կերպարանացն և

տունը թերակաց հոգևորական գործոց և լսող շնորհապատում վարձապետութեանն և նոցին արբանեակ»:

Այս վերջին կարծիքը ավելի հավանական է:

Սահակի և Մեսրոպի ժամանակագրութիւնը պատմելու ժամանակ (տասնվեցերորդ գլուխ) պիտի տեսնենք, որ Մեսրոպի երկրորդ և երրորդ քարոզչական գործունեութիւնն ընկնում է 405—409 թվականներին: Զորրորդ քարոզչական գործունեութիւնը (Հունահայք) տեղի ունեցավ 420 թվականին: Ի՞նչ է առնում Մեսրոպն այն 11 տարին: Այդ ժայռահեղ եռանդուն մարդը լուռ նստած է Վաղարշապատում: Ո՛չ: Ահա այդ միջոցին է, որ նա ման է գալիս իր հայրենի նահանգը Տուրուբերան (Տարոն), ապա՝ Աղձնիք, Մոկք, Վասպուրական, անշուշտ նաև Պարսկահայք, որոնց մասին ոչինչ չի խոսում Կորյունը, որովհետեւ ինքը նրա հետ չէր, ալ ընդհանուր խոսքերով ասում է. «Զրջէր գտեղեօք կարգելեօք և զգաւառօքն աշակերտելովք աշխարհին Հայոց... ընդ ամենայն տեղիս...»:

2

Մեսրոպ մինչև այն ժամանակ քարոզել էր Արեւելյան, այսինքն Պարսից գերիշխանության տակ գտնված Հայաստանի գաւառներում. իր բաց արած բոլոր դպրոցներն էլ այդ բաժնումն էին գտնվում: Իսկ Արեւմտյան Հայաստանը, որ սոսկ հպատակ էր Հունաց պետութեան, զուրկ էր մնացել կրթական այդ մեծ շարժումից: Արեւմտյան հայերը ստիպված էին, ըստ Խորենացու, կրօնապէս հպատակվել Կեսարիայի Աթոռին և հետեւաբար կրթվել հունական լեզվով ու գրականութեամբ: «Հրամանաւ Վռամշապհոյ և Մեծին Սահակայ՝ ժողովեալ (Մեսրոպայ) մանկունս ընտրեալս, ուշեղս և քաջասունս, փափկաձայնս և երկարողիս, և դպրոցս կարգեաց յամենայն գաւառս և ուսոյց զքնաւ կողմանս բաժնոցն Պարսից՝ բայց ի Յունաց մասէն, որք ընդ ձեռնադրութեանն տուգանեցան՝ վիճակեալ լԱթոռն Կեսարու, վարել լունական դպրութեամբ և ոչ ասորով» (Խորենացի, Գ, Ժդ):

Վերջապէս Մեսրոպը մտածեց Հունական Հայաստանն էլ մտցնել իր քարոզչական գործունեութեան շրջանակի մեջ և անցնելով այդ բաժինը, հայերենի ուսումը ծավալել նաև այնտեղ: Ուստի իր հետ առնելով բազմաթիւ աշակերտներ, ճանապարհ ընկավ դեպի Հունական Հայաստան: «Խորհուրդ առնույր այնուհետև վասն կէս ազգին Հայոց, որ էր ընդ իշխանութեամբն թագաւորին

Հոռոմոց: Եւ փութացեալ գնալր հանդերձ աշակերտօք բազմօք անցանել ի կողմանս Յունաց» (Կորյուն, էջ 16):

3

Հունահայոց քարոզչութեան վրա խոսում են միայն երկու պատմագիր՝ Կորյունը և Պորենացին (վերջինիս են հետեւում Թովմա Արծրունի, Վարդան պատմիչ և Կիրակոս): Այս երկուսն էլ բավական ընդարձակ պատմում են այս քարոզչութեան հանգամանքները, և թեև ընդհանուր գծերի մեջ իրար հետ համաձայն են, բայց մանրամասնութեանց մեջ շատ են շեղում իրարից:

Այսպես, Պորենացին ո՛չ թե Մեսրոպին է տալիս զիմել Հունահայաստան, ինչպես Կորյունն է անում, այլ Սահակին, միայն իրեն հետ ընկերակից առնելով նաև Մեսրոպին: Ըստ Պորենացու, Վռամշապուհ թագավորի մահից հետո, Սահակն անձամբ գնում է Պարսից Հագկերտ թագավորի մոտ և խնդրում է բանտարկյալ ու գահազուրկ Պարսից թագավորին երկրորդ անգամ թագավոր նշանակել Հայաստանի: Հագկերտն ընդունում է Սահակի խնդիրքը, բայց Պարսիցը միայն մի տարի թագավորելուց հետո մեռնում է: Այս ժամանակ Հագկերտը, պարսկականությունը Հայոց մեջ տարածելու մտադրությամբ, փոխանակ նոր հալ թագավոր նշանակելու, իր Շապուհ որդուն ուղարկում է Հայոց երկիրը: Շապուհը թագավորում է չորս տարի, բայց միշտ նախառվելով ու արհամարհելով հալ նախարարներից, այնպես որ երբ լսում է, թե հայրը՝ Հագկերտը մեռել է, անմիջապես թողնում է իր աթոռը և փախչում Պարսկաստան: Հայերը ներսևս ձիճրակացու առաջնորդությամբ հարձակվում են պարսկական բանակի վրա, սպանում զորապետին և զորքը կոտորում: Հայաստանը երեք տարի մնում է անիշխանության մեջ և ամեն բարեկարգություն խանգարվում է: Մյուս կողմից Պարսից նոր թագավորը՝ Վռամ Բ, ուզում է վրեժ լուծել հայերից: Այս անկարգություններն ու խռովությունները տեսնելով՝ Սահակը թողնում է Պարսկական բաժինը և ավելի հանգստության համար զիմում է Հունական բաժինը: «Իսկ իբրև ետե Մեծն Սահակ զայս ամենայն չարիս ի մասինն Պարսից, գնաց նա զկողմամբք արևմտից մերոյ աշխարհիս ի բաժին մասինն Յունաց» (Պորենացի, Գ, 8 է):

Պորենացու հետևորդ Փոքր-Կորյունն այստեղ մի փոքր շեղում է անում: Ըստ իրեն, Սահակի և Մեսրոպի Հունահայաստան զիմելը ո՛չ թե հատկապես լուսավորության գործի համար էր, այլ Ս. Գրքի թարգմանության համար: Հայաստանում հունարեն

Աստվածաշունչ չկար, որովհետև Մեհրուժանը բոլորը այրել էր և պարսիկները հունարեն սովորել արգելել էին: Սահակը և Մեսրոպն ուզում էին հունարենից թարգմանել Աստվածաշունչը, ուստի ստիպված եղան Հունաց բաժին անցնելու. «Զի ի բաժանել զաշխարհս Հայոց՝ չտային Պարսկաց վերակացուքն յոյն ումեք ուսանիլ զգպրութիւն իւրեան մասին, այլ միայն ասորի: Վասն որոյ յոյժ տարակուսեալ լինէին սուրբ հայրապետքն Սահակ և երանելին Մեսրոպը. և գնացին զկողմամբք արևմտից վիճակին իւրեանց ի մասն Յունաց» (էջ 13): Բայց թե Փոքր Կորյունի այս պատմութիւնը սուտ հերյուրանք է՝ հայտնի է նաև նրանից, որ մի քիչ հետո ինքն էլ է մոռանում իր ասածը և ո՛չ միայն Ս. Գիրքը չի թարգմանում, այլև Մեսրոպը Հունահայոց քարոզութիւնից դարձին՝ Հայաստանում է գտնում Սահակին և հաշիվ է տալիս նրան իր արածների համար, մինչդեռ իր հետ Հունահայոց բաժինը անցած պիտի լիներ:

Մինչդեռ Կորյունը Մեսրոպի համար ասում է, թե Հունահայոց եպիսկոպոսներից, գավառագետներից և մանավանդ Անատոլիս սպարապետից մեծ պատվով ընդունվեց՝ հյուսիսային կողմերում արած իր մեծամեծ քարոզութիւնց և իր հանած մեծ համբավի պատճառով, ընդհակառակը, Խորենացին ցույց է տալիս, թե Սահակը ո՛չ թե միայն իր արժանավորութեան համեմատ պատիվ չտեսավ պաշտոնավորներից, այլ նաև մեծ արհամարհանք գտավ. հույն պաշտոնավորները չընդունեցին Հայոց կաթողիկոսին, չթողին, որ նա քարոզեր Հայոց մեջ, վերջապես արգելեցին նրան հայերենի ուսումը տարածել իրենց բաժնում: Ահա Կորյունի և հետո Խորենացու խոսքերը. «Եւ վասն առաւելագոյն բարեգործ համբաւուց՝ յառաջագոյն գնմանէ անդ ի հիւսիսական կողմանց հռչակելոց, առավել միմտությամբ ընտանեբար լեպիսկոպոսաց աշխարհին, և լիշխանաց և ի գաւառականացն պատուեալ, մանաւանդ ի սպալապետէն աշխարհին, որ անուանեալ կոչէր Անատոլիս ի մուտ ճանապարհին» (Կորյուն, էջ 16):— «Եւ ոչ ըստ արժանեաց իւրոց եղև ընկալեալ... և ոչ հանդիպեցալ ընդունելութեան լիմում վիճակիս ի հրամանէ վերակացուացս սոցա. այնչափ ատեցեալ զմեզ, մինչև գնշանագիրս անգամ ոչ ընկալան...» (Խորենացի, Գ, Ժէ):

Անցողակի նկատենք այստեղ, որ Հունահայաստանի սպարապետի անունն է Կորյունի երկու ձեռագրերից մեկի մեջ Անատիոս, մյուսի մեջ՝ Անտիսի. այս երկուսը միևնույն բաներն են. սկզբում գրված է եղել Անտիոս, որի մեջ ո հեշտությամբ կարելի էր շփոթել և դարձնել ա, իսկ իս կորցնելով մի

Թե՛ւ՝ լինում է ի: Բայց Անտիոխ շատ հետին հնչում է, ուստի պետք է ուղղել Անտիոք կամ Անտիոքոս: Սա սովորական անուն էր հունաց մեջ: Հնագույն անձն է այս անունով Անտիոքոս որդի Հերակլեսի, ապա Անտիոքոս ծովակալ Ալկիբիադի, նույնանուն մի քանի Սելևկյան թագավորներ և ուրիշ անձեր՝ հիշված Հերոդոտի և Քսենոփոնի մոտ: Մեր շրջանից էլ մի օրինակ տալու համար, հիշենք Կոստանդ կայսեր զորավար Անտիոքին, որ իր բանակով եկավ Հայաստան և Պոսրով Բ-ին գահ բարձրացրեց (Պորենացի, Գ, և—զ): Պորենացու մոտ Հունահայոց սպարապետը կոչվում է Անատոլիոս, որից անցել է նաև Փոքր-Կորյունին: Վենետիկի հրատարակիչները, հետեւելով Պորենացուն, մեծ Կորյունի Անտիոքն էլ սրբագրել են Անատոլիս: (Այս մասին տե՛ս Χα-
 λατjανν, „Αρμ. Αρσάκιδες“, հայ թրգմ., «Հանդէս ամսօրեայ», 1904 թ., էջ 261ա, ծան. 2): Իսկ Ֆնտզլյանն իր հրատարակութեան մեջ դրել է Անտիոխ: Այժմ Թորոսյանը («Բազմավէպ», 1931 թ., էջ 470) և Ակինյանը («Հանդէս ամսօրեայ», 1935 թ., էջ 531) գտնում են, որ այն ժամանակի Հունահայոց սպարապետն էր իրոք Անատոլիոս, որ նստում էր Անտիոք քաղաքում: Դա Արեւիկյան բանակի հրամանատարն էր, որ հույներից կոչվում էր ὁ τῆς ἐῶ στρατηγός, որ է լատիներեն militum per Orientem magister. Անատոլիոս ըստ Պրոկոպիոսի 421—422 թվականին խաղաղութեամբ վերջ տվեց Պարսից և Հռոմայեցվոց միջև ծագած պատերազմին: Նույն թվականին հյուրընկալեց պարսից ասպահապետին, որ Վուամ Ե-ի հալածանքներից էր փախել: Ավելի քան 30 տարի վարել է սպարապետութեան պաշտոնը և Մարկիանոս կայսեր ժամանակ էլ կենդանի էր դեռ, ինչպես հիշում է Փարպեցին (էջ 74):

Ըստ այսմ սխալ է դուրս գալիս Կորյունը, և ստույգ է դուրս գալիս Պորենացին: Բայց իսկույն ևեթ ավելացնենք, որ Կորյունի համապատասխան տեղը եղծված է. «Մանաւանդ ի սպայապետէն աշխարհին, որ անուանեալ կոչէր Անտիոխ (= Անտիոք) ի մուտ Բաղապարհին»: Վերջին երկու բառերը ոչ մի իմաստ չունեն և ցույց են տալիս, որ այստեղ բնագիրը խանգարված է: Եղել են զանազան փորձեր ուղղելու համար, բայց իզուր: Օրինակ՝ Ակինյանը («Հանդէս ամսօրեայ», 1935 թ., էջ 530) ի մուտ Բաղապարհին կարդում է «ի Դերշան գաւառին». Թորոսյանը («Բազմավէպ», 1931 թ., էջ 471) ուղղում է «անուանեալ կոչէր Անատոլիս՝ ի քաղաքին Անտիոք, խոստանալը լինել ձեռնառու ի ճանապարհին»: Ստույգ է, որ Կորյունի մոտ եղել է Անատոլիս

սպարապետի անունը, որ հետո ընկել է, իսկ Անտիոք նրա բնական ջաղաքի անունն է:

Խորենացին այսպես է շարունակում իր պատմությունը.— Երբ Սահակ տեսավ այն ցուրտ ընդունելությունը հունաց պաշտոնյաների կողմից, ստիպվեց Մեսրոպին և իր թոռ Վարդան Մամիկոնյան նախարարին ուղարկել Բյուզանդիոն՝ հունաց Թեոդոս կայսեր մոտ, նրանից արտոնություն և թույլտվություն խնդրելու համար: Նրանց հանձնեց երեք նամակ. մեկը Հունահայոց Անատոլ զորավարին, ճանապարհորդության ձեռնարկության համար, երկրորդը՝ Պոլսի Ատտիկոս պալատական եպիսկոպոսին՝ կայսեր բարեխոսելու համար, և երրորդը Թեոդոս կայսեր՝ բուն խնդրի համար: Խորենացին (Գ, ԺԷ) մեջ է բերում հիշյալ երեք նամակները, որոնք ահա.

նամակ Ա

«Թուղթ Սահակայ առ Թեոդոս

Խաղաղասիրի կայսեր տեսն իմում Աւգոստոս Թեոդոսի՝ Սահակ Հայոց եպիսկոպոս ի Տէր խնդալ:

Գիտեմ, զի համբաւ նեղութեանս մերոյ հասեալ է ի ներող լսողութիւն ինքնակալիդ. սակս որոյ յուսալով ի զթածութիւն բարերարութեանդ քոյ, դիմեալ ապաւինեցալ յոտս ձեր. և ոչ հանդիպեցալ ընդունելութեան յիմում վիճակիս ի հրամանէ վերակացուացս սոցա, այնչափ աստեցեալ զմեզ, մինչև զնշանագիրս անգամ ոչ ընկալան, զորս երեր նոյն ալր՝ զոր առաքեցի առ ձեր բարերարութիւնդ, բազում անգամ ճգնեալ դորա լսուրոց աշխարհին: Արդ հաճոյ թուեսցի տէրութեանդ ձերում՝ ոչ անիշխան առնել զմեզ ի մերում վիճակիս, և հրամայել ընդունել զմեզ և զվարդապետութիւնս մեր: Ողջ լիւր»:

նամակ Բ

«Թուղթ Սահակայ առ Ատտիկոս

Սահակ եպիսկոպոս Հայոց, վարդապետ մեր Ատտիկոս եպիսկոպոս աշխարհամուտ դրանդ, օրհնութեամբ ողջուլն:

Յուսացեալ ի ձեր սրբութիւնդ առաքեցի զուսուցող մերոյ աշխարհիս Մեսրոպ, և զթոռն իմ Վարդան, որպէսզի ի լսել քո ի դոցանէ զաղէտս նեղութեան մերոյ, բարեխօսեալ առ մեծի թագաւորիդ՝ օգնեսցես մեզ, որպէս արդարև եղբայր սիրելի: Ողջ լիւր»:

«Թուղթ Սահակայ առ Անատոլիոս»

Սահակ եպիսկոպոս Հայոց, քաջի գորավարի Անատոլեայ խնդալ:

Շնորհ ունիմ Աստուծոյ յաղագս գրեզ պատրաստել մեզ յապաւինութիւն. վասն որոյ զգացուցանեմ՝ զի ի հալթալթանս մերոյ նեղութեանս առաքեցի զուսուցանողդ մեր զՄեսրոպ և զթոռնիմ Վարդան ի դուռն արքունի. և աղաչեմ զքո քաջութիւնդ ձեռնտու լինել ճանապարհիդ: Ողջ լեր»:

Հիշլալ նամակներից պարզ երևում է, թե Սահակի Հունահայաստանի դիմելու բուն նպատակը ո՛չ թե ուսման տարածումն էր, այլ ավելի մի ապավեն գտնել այն երկրում իր անձի ազատութեան և հանգստութեան համար: Սահակի այս փախուստին պատճառ են եղել (Պորենացու խոսքով) Ներսես Ճիճրակացու ապստամբութիւնը և Հայաստանի եռամյա անիշխանութիւնը: Բայց միթե կարելի՞ էր սպասել, որ Սահակի պես անձնավեր մի հայրապետ, փոխանակ նեղ օրերում Հայաստանում մնալու և անիշխանութեան շրջանում Հայոց գլուխ և առաջնորդ կանգնելու, թողներ երկիրը և իր անձնական հանգիստը փնտրելով փախչեր Արեւմուտք: Նաև ի՞նչ է նշանակում անիշխանութիւն. չէ՞ որ Հայաստանի համար այս վիճակը ավելի ազատ անկախութիւն էր, քան թե իշխանութիւնը, երբ այս իշխանութեան արտաքին փախլի տակ Հայաստանը ուրիշ բան չէր ներկայացնում, եթե ոչ հյուսիսային մի կուսակալութիւն: Դարձլալ Ճիճրակացու ապստամբութիւնը, որ այնպես շուտ հասավ իր նպատակին, այն է կոտորել պարսից բանակը, այնպիսի տագնապալից վիճակ ստեղծած չպիտի լիներ երկրում, որ կաթողիկոսը ստիպվեր թողնել ու փախչել, այլ, ընդհակառակը, կարճ պատերազմից հետո տված պիտի լիներ երկրին խաղաղութիւն: Փարպեցին թեև զիտի Պոսրով Գ-ի և Շապուհ արքայորդու թագաւորութիւնը և Պորենացուց ավելի ընդարձակ հիշում է Հաղկերտի մտադրութիւնները այս առթիւ, բայց Շապուհի փախուստից հետո չի դնում Հայաստանում ապստամբութիւն և պարսկական բանակի կոտորած, այլ շատ խաղաղ կերպով նշանակում է, թե Վռամ թագաւորից Պարսից, որին դիմելով հայ նախարարները՝ Արտաշես Գ նշանակվեց թագաւոր Հայոց:

Այս շրջանի դեպքերի մասին ստույգ տեղեկութիւն տալիս են մեզ մի քանի ասորի պատմիչներ, որոնց ամփոփումը տե՛ս Ալիսյան, «Հանդես ամսօրյա», (1935 թ., էջ 476):

Համաձայն այս տեղեկությունց, այդ միջոցին Պարսկաստանի քրիստոնեություն դեմ մեծ հալածանք էր սկսվել: Որմիզդ-Արտաշիր քաղաքում մի ասորի քահանա անխոհեմություն էր ունեցել մի ատուրշան այրելու: Սրա վրա մոգերը գրգռվելով՝ դրդել էին Հազկերա Ա-ին ընդհանուր հալածանք հանելու քրիստոնեության դեմ: Նահատակվեց Արդա՝ նույն քաղաքի ասորի եպիսկոպոսը (420 թ): Այդ միջոցին Պարսկաստան էր գնացել Սահակ կաթողիկոսը՝ հայտնի չէ ի՞նչ նպատակով: Հավանաբար, ըստ Ա-կինյանի, գնացել է խնդրելու Հազկերտից, որ Հայաստանի Գահի վրա թագավորեցնի Արտաշես Գ-ին: Սահակը բարեխոսեց Հազկերտի մոտ և խնդրեց, որ վերջ տա քրիստոնյաների հալածանքին: Հազկերտը զիջեց և հալածանքը վերջացավ: Մի քանի ամիս հետո (420 թվականի աշնան) Հազկերտն սպանվեց և նրա տեղ գահ բարձրացավ Վուսթե: Սահակը, որ դեռ Տիզբոնումն էր, խնդրեց Վուսթից և հավանություն ստացավ պսակելու Արտաշեսին թագավորական թագով:

Այս հանգամանքները նկատի առնելով, կարող ենք հետևել, թե Սահակը Հունահայաստան չէր գնացել, և թե հետևաբար Պորենացու տված տեղեկությունը անտեղի է: Ճիշտ է Կորյունի պատմությունը, որի համաձայն միայն Մեսրոպը գնաց Հունահայաստան, միակ նպատակ ունենալով հայերեն դպրությունը տարածել աշխարհ:

Թեև հակառակություն կա, ինչպես վերը ցույց տվինք, Կորյունի և Պորենացու պատմածների մեջ՝ հունաց կողմից ցույց տրված ընդունելության մասին, բայց այս հակառակությունը առերևույթ է և ձևական միայն: Մեսրոպի համբավը իրոք ամեն կողմ տարածված լինելով՝ Հունահայոց եպիսկոպոսները, իշխանները, գավառապետներն ու նույնիսկ սպարապետը սիրով ընդունեցին նրան, ցույց տվեցին հարկավոր պատիվները, բայց այս բոլորը միայն Մեսրոպի անձի ու աստիճանի համար էր: Այնպես որ երբ Մեսրոպը առաջադրեց իր բուն նպատակը, այն է դպրոցների բացումն ու հայկական դպրության տարածումը, Անատոլիոսն ստիպվեց կանգնեցնել Մեսրոպի ցանկությունը, մինչև որ իմաց տար կայսեր և արտոնություն ստանար: Այս կետում համաձայն են թե՛ Կորյունը և թե՛ Պորենացին:

Մնում է ճշտել, թե արդյոք ստույգ են Սահակին վերագրված այն երեք նամակները: Կորյունն այնպիսի թղթեր չի հիշում. անկարելի է նաև, որ Պորենացու մեջ բերած թղթերը լինեն իսկական օրինակները, քանի որ անհավանական է կարծել, թե Պորենացին կարողանար ձեռք ձգել դրանք. ուստի պետք է

ընդունել, որ պատմագիրը իրանից է շարադրել ենթադրաբար: Նամակների պարունակությունը, այն է Հայաստանի ճգնաժամը, Սահակի նեղությունը և Հունահայոց մեջ ապավեն փնտրելը՝ արդեն անստույգ դեպքեր են, ուստի բնականաբար՝ նամակների գոյությունն էլ դառնում է անստույգ: Կարող էր Սահակը հանձնարարական թղթեր տալ Մեսրոպին՝ Անատոլիոսի, գլխավոր եպիսկոպոսի և այլ անձերի հասցեով, բայց այս թղթերը անշուշտ մեջ բերվածներից բավական տարբեր պիտի լինեին: Թովմա Արծրունին, որ այստեղ ըստ ամենայնի խորենացու հետևողն է, գիտե հինգ թուղթ և հինգ պատասխան: Ահա իր բառերը. «Ընկալեալ սուրբ հայրապետին և բարեպաշտ թագավորին Թէոդոսի հինգ թղթովք և հինգ պատասխանսօք՝ կարգէ զսուրբ վարդապետն...»: Այս պարբերությունը անշուշտ Թովմայի սխալն է, որի վրա ծանրանալ ավելորդ է:

4

Այսպես ուրեմն, Անատոլիոսը պատվով ընդունեց Մեսրոպին, խոստացավ սուրհանդակներով լուր ուղարկել Պոլիս՝ Թեոդոս կալսեր, Հայոց վարդապետի մասին. «Զայս տեսեալ Անատոլեալ (այսինքն Սահակի հանձնարարական թուղթը), միանգամայն և զլուր առաքինութեանն Մեսրոպալ չիշեալ, որ լառաջագոյն հրնչեցեալ էր զնմանէ, ոչ փոքր արա նոցա ընդունելութիւն, մինչև ի ձեռն փոփոխ ընթացից (=միշտ փոխվող ձեերով սուրհանդակ) գրով զգացուցանել կայսերն» (խորենացի, Գ, Ժէ):—«Որ գիրս առաջի եղեալ գրով՝ ցուցանէր կայսերն, որում անուն Թէոդոս կոչէին, որդի Արկադու կայսեր» (Կորյուն, էջ 16):

Կոստանդնուպոլսից հրաման ստացավ Անատոլիոսը՝ փութով ուղարկել Մեսրոպին պալատ՝ արժանի պատիվներով. «Առնու հրաման՝ արժանապէս առաքել փութով» (խորենացի, Գ, Ժէ): Ըստ Կորյունի՝ շնորհակց նաև Մեսրոպին ակումբիտ տիտղոսը. «ուստի և հրաման ելանէր, վալիուլս մեծարանօք զսուրբն՝ ակումբիտ անուն կոչելոյ» (Կորյուն, էջ...):

Թեոդոս կալսրը գահ էր բարձրացել 408 թվականին, երբ դեռ հինգ տարեկան մանկիկ էր: 414 թվականին ժերակուլտը պետական վարչությունը հանձնել էր մանուկ թագավորի քրոջ՝ Պուլքերիային: Հետևաբար Մեսրոպին տրված արքայական հրամանը Պուլքերիայի կողմից էր հատկապես:

Մեսրոպն իր հետ վերցրեց Հայաստանից բերած աշակերտների բազմությունը և նրանց հետ իջավ Մելիտինե (այժմ Մա-

լաթիա) հռչակաւն քաղաքը: Այստեղ աշակերտներին հանձնեց Մեկիտինեի առաջնորդ եպիսկոպոսին, նրանց գլխավոր նշանակելով Ղեռնգիոս անուն աշակերտին, որին Կորյունը կոչում է «ալր հաւատարիմ և ճշմարտապաշտ»:

Մեկիտինեի առաջնորդ եպիսկոպոսի անունն է Ակակիոս՝ թե՛ ըստ Կորյունի և թե՛ ըստ Խորենացու. «Տարեալ ի քաղաքն Մեկիտինացոցն, յանձն առնէր սրբոյ եպիսկոպոսի քաղաքին, որ Ակակիոսն կոչէին» (Կորյուն, էջ...):—«Ի քաղաքին Մեկիտինէ... առ եպիսկոպոսին Ակակալ թողու» (Խորենացի, Գ, Ժէ): Այս առթիւ մի հետաքրքրական նկատողութիւն կա («Բագմավէպ, 1897 թ., էջ 605): Պատմութիւնից հայտնի է, որ Ակակիոսը Պոլսի Պատրիարքական Աթոռը նստավ 405—425 թվականներին. իսկ Ակակիոսը Մեկիտինեի եպիսկոպոս էր 431—438 թվականներին. ի՞նչպէս կարելի է բացատրել ժամանակագրական այս անսոսողութիւնը: Մեր կարծիքով, եթե ճիշտ է Ակակիոսի թվականը (Ատտիկոս պատրիարքի մասին կասկած չկա), բացատրութիւնը հետեւյալն է: Կորյունն իբրեւ ժամանակակից չէր Վարող սխալվել անվան մեջ. ուստի սխալը Խորենացունն է: Արդեհ եթե Ակակիոսը 431-ին նստավ և 438-ին մեռավ, չէր կարող այն միջոցին Մեկիտինեի Աթոռը գահակալել. քանի որ Մեսրոպը մեռել է 439-ի սկիզբը և Մեկիտինեից անցած պիտի լինի 420 թվականին: Կորյունի նախնական օրինակում չի եղել եպիսկոպոսի անունը. Խորենացին է, որ գտել և մտցրել է այն իր պատմութիւն մեջ, որից հետո մի նոր գրիչ ավելացրել է Կորյունի բնագրի մեջ «որ Ակակիոսն կոչէին»:

Իմ այս ենթադրութիւնը կարելի է ապացուցել հետեւյալ ձևով:

Մեկի անունը տալու ոսկեդարյան ձեւի մասին ընդարձակ խոսում է Նորայրը («Կորին վարդապետ...»): Ըստ Նորայրի, ոսկեդարյան հեղինակները սովորաբար ասում են «որում կոչէին, որում անուն կոչէր, որ կոչէր, որում անուն, չորում անուն կոչէին». բացի սրանցից Կորյունը, Բյուզանդը և ալլն սիրում են գործածել նաև «որոյ անուն անուաչէր» (11 անգամ գործածված Կորյունի խմբի մեջ):

Կորյունի գրքի մեջ կատարելով մի ընդհանուր վիճակագրութիւն այս մասին, գտա 31 վկայութիւն, որոնք բաժանվում են 10 ձեւի (էջերը ըստ Վենետիկի 1894 թվականի հրատարակութիւն).

1. Որոյ անունն ճանաչէր Սահակ. էջ 16.

Որոց գլխաւորին Երեմիա անուն ճանաչէր. էջ 42.

2. Որոյ անունն կոչէր Վռամշապուն. էջ 17.
 Որոյ անունն կոչէր Անանիաս. էջ 24.
 Որոյ անունն կոչէր Գինթ. էջ 27.
3. Որ և Վարդիան կոչէր. էջ 23.
4. Որոյ անունն Հաբէլ կոչէին. էջ 17.
 Որոյ առաջնոյն Յովհան անունն կոչէին և երկրորդին Յովսէփ անունն. էջ 19.
5. Որում անունն Արտաշէս կոչէին. էջ 30.
 Որում անունն Երեմիա կոչէին. էջ 30.
 Որում անունն Յովնաթան կոչէին. էջ 31.
6. Որում Թէոդոս կոչէին. էջ 27.
 Որում Ղևոնդէոսն կոչէին. էջ 27.
 Որում Ատաիկոս կոչէին. էջ 27.
 Որում Մուշեղ կոչէին. էջ 31.
 Որում Խուրս կոչէին. էջ 31.
7. Որոց առաջնոյն Բաբիլաս անունն և երկրորդին Ակակիոս. էջ 18.
 Որոց առաջնումն Տիրալր անունն... և երկրորդին Մուշէ անունն. էջ 24.
 Որում Թէոդիոս անունն. էջ 40.
 Որոց առաջինն Սամուէլ անունն. էջ 26.
 Որոց առաջինն Յովսէփ և երկրորդն ալլ աշակերտ Յովհան անունն. էջ 46.
8. Որ առաջնոյն Ենովք անունն էր և երկրորդին Դանունն. էջ 30.
 Որ էր Վաղինակ անունն. էջ 24.
 Որ և Ղևոնդէս առաջնոյն անունն էր և երկրորդին Կորիւնս. էջ 33.
9. Որոց առաջնոյն Վարդան անունն էր. էջ 23.
 Որում Արսիպոլ էր անունն. էջ 30.
 Որում անունն էր Բակուր և եպիսկոպոսի աշխարհին Մովսէս. էջ 25.
10. Որ անուանեալ կոչէր Ջաղալ. էջ 25.
 Որ անուանեալ կոչէր Անատոլիս. էջ 27.
 Որ անուանեալ կոչէր Աշուշալ. էջ 32.
 Որ անուանեալ կոչէր Դուստր. էջ 42:

Այս բոլոր 31 ձևերից զուրս և միակ բացառութիւնն կազմող ձևն է վերոհիշյալ «որ Ակակիոսն կոչէին», որ հայերէն

դառնալու համար պետք է ուղղել «զոր Ակակիրոսն կոչէին», իսկ Կորյունի լեզու դառնալու համար՝ «որում Ակակիրոսն կոչէին»:

Այսպիսով հաստատվում է, թե հետին գրչի հավելում է:

Այս Ակակիրոս եպիսկոպոսի մասին խոսում է նաև Ալիքյանը («Հանդէս ամսօրեայ, 1935 թ., էջ 351») և ասում է հետևյալը: Ս. Եւսթիմիոսի վարքի համաձայն արդեն 390 թվականին Ակակիրոս Մելիտինեի եկեղեցու պաշտոնյաներից էր, ծագմամբ, ինչպես կարծվում է, ազնվական ընտանիքից. հմուտ էր եկեղեցական և արտաքին գիտությանց: Մելիտինեի Օտրեոս եպիսկոպոսը նրա խնամքին էր հանձնել Եւսթիմիոսին: Թե ո՞ր թվականից զարձալ եպիսկոպոս՝ հայտնի չէ: Անձամբ ծանոթ էր Պոլսի Նեստոր պատրիարքի հետ՝ ջանաց հետ կեցնել նրան իր գաղափարներից (430 թ.). անդամ էր Եփեսոսի ժողովին (431 թ.): Ավելի ուշ պիտի տեսնենք, թե նա գրեց զգուշացուցիչ թղթեր Սահակին, Մեսրոպին և հայ նախարարներին (435 թ.): Մահվան տարին հայտնի չէ, բայց 449 թվականին արդեն մեռած էր, որովհետև այդ թվականին Եփեսոսի ժողովին մասնակցում էր Մելիտինեի Կոստանդինոս եպիսկոպոսը:

Մելիտինեից Մեսրոպը Դերջանի Գինթ (ըստ Խորենացու Գնիթ) եպիսկոպոսի և մի քանի աշակերտների հետն առնելով դիմում է Պոլիս, կամ, ըստ Խորենացու՝ Անատոլիոս սպարապետը Մեսրոպին ու Վարդան Մամիկոնյանին հանձնելով Դերջանի Գընթ եպիսկոպոսին, պատվով ուղարկում է նրանց Պոլիս. «Տալ ցեպիսկոպոսն Դերջանու ցԳնիթ, և բարեփառութեամբ զնոսա յուղարկէ»:

Մեսրոպի և իր ուղեկիցների ճանապարհորդական ծախսը վճարվում է կալսերական գանձից, ինչ որ մեծ պատվի նշան էր: Այսպես պետք է հասկանալ Կորյունի «և ելեալ լանարւոյն դիմոսական» բացատրությունը, որ պետք է ուղղել «և ելեալ յարքունւոյն դիմոսական», վերջին բառով հասկանալով «պետական դրամ, ինչք, ծախս». հմմտ. հուն. δηνάριον «կառավարական ծախսով» (ավելի ընդարձակ տե՛ս իմ Արմատ. բառ. գիմնա և գիմնասկան բառերը): Ըստ այսմ անճիշտ եմ համարում Ֆնտգլյանի մեկնությունը (Կորյուն, էջ 35, տող 532) իբր անարի «տկար, խեղճ, ռամիկ» և դիմոսական «ժողովուրդ»: Նախ որ անարի բառը ոսկեդարյան չէ. երկրորդ՝ յանարւոյն բացառականը ո՞ր բառին է պատկանում. երրորդ՝ ի՞նչ է նշանակում «ռամիկ ժողովուրդը ելնելով»: Թորոսյանը («Բագմավէպ», 1932, էջ 7) նույն «և ելեալ լանարւոյն դիմոսական» բառերը ուղղում է «և ելեալ ի կառս՝ ի դեսպակս արքունականս», կամ «և կալեալ զճանապարհս արքու-

նականս», իսկ Ակիրնյանը («Հանդէս ամսօրեակ», 1935 թ., էջ 532)՝ «և ելեալ յԱնտիոք ի դեսպակս»:

Մեսրոպի ճանապարհորդութիւնը եղաւ ցամաքով՝ Փոքր-Ասիայից, ինչպէս որ վերադարձի ժամանակ հատկապէս հիշվում է: Ամեն տեղ մեծամեծ պատիւներ տեսաւ Մեսրոպը, մինչև հասաւ Կոստանդնուպոլիս՝ կայսերական մայրաքաղաքը:

Իսկույն լուր տրվեց արքունիք, թե Մեսրոպն իր աշակերտների հետ Հայաստանից ժամանել է. ընդունելութիւն նշանակվեց և Մեսրոպը ներկայացաւ պալատ՝ Թեոդոս կայսեր, պալատական Ատտիկոս եպիսկոպոսին (պատրիարքին) և իշխաններին. «Զորմէ իսկոյն պատմէին լարքունիսն, և մտեալ առաջի պատուական Աթոռոյն յանդիման լինէր աստուածակարգ թագաւորացն և հայրապետին սրբոյ կաթողիկոսին աշխարհամուտ զրանն, որում Ատտիկոս կոչէին» (Կորյուն, էջ 17): Կայսրը հրամայեց Մեսրոպին մի ժամանակ ֆիալ մայրաքաղաքում, մինչև որ հարկավոր խորհրդակցութիւնները կատարվեին: Զատիկի մոտերն էր. Մեսրոպը մեծամեծ պատիւներ տեսաւ եկեղեցուց, արքունիքից և քաղաքի նշանավոր իշխաններից:

Զատիկից հետո խոսակցութիւնները վերջանալով, շնորհվեց կայսերական հրովարտակը, որով, ըստ Խորենացու՝ նախ Մեսրոպին շնորհվում էր ակումիա և եկկլեսիաստիկոս տիտղոսները: Սրանցից առաջինը (հուն. ἀρχιεπισκοπος) նշանակում է «անքուն» (այսինքն անդադար աշխատող), իսկ երկրորդը (հուն. ἐκκλησιαστικός)՝ «քարոզիչ, բարոնապետ». երկուսն էլ տրվում էին նշանավոր և գործունէա կրօնավորների: Թեև ակումիա տիտղոսի շնորհումը ըստ Կորյունի կատարվեց Հունահայաստանից մեկնելուց առաջ (և եկկլեսիաստիկոս տիտղոսն էլ անձանոթ է Կորյունին), բայց կերեի, թե պաշտոնական բաշխումը տեղի ունեցաւ սույն հրովարտակով:

6-րդ դարում ծագեց Ակումիա աղանդը, որի մասին կարդում ենք (Փափազյանց, «Պատմութիւն եկեղեցու», էջ 286). «Ընդ աչն ժամանակս ծագեցաւ և մոլորութիւն Ակումիա կամ Անհանգիստ Անուանեալ միաջնակեցաց, որք չերիս դասս բաժանեալ՝ կարգաւ միմեանց զինի դտիւ և զգիշեր անընդհատ հսկէին յօրհնութիւնս և ի փառաբանութիւնս Աստուծոյ: Սակայն անկան ապա ի դժպատեհ և յանդոսնելի մոլորութիւնս. զի ոչ կամէին լսել և կամ դաւանիլ թե մին յանձանց Երրորդութեան մարմնացեալ իցէ, ծնեալ ի կուսէ և չարչարեալ»:

Ակումբիտ տիտղոսի գործածութեան մասին խոսում են Ադոնցը («Հանդէս ամսօրեայ», 1927 թ., էջ 400), Ֆնտզլյանը (էջ 35) և Թորոսյանը («Բազմավէպ», 1931, թ., էջ 471): Վերջինս մանրամասն պատմելով ակումբիտ տիտղոսի ծագումը, ցույց է տալիս, որ դա գործածութեան մեջ սկսեց մտնել 441 թվականից, և նույնիսկ եթե ընդունենք մի բուռն, որ Մեսրոպի ժամանակ գործածական էր այն, հասարակ «ճշմարտութիւն»-ից բարձր նշանակութիւն չունի և չի գործածվում իբր բարձր եկեղեցական տիտղոս: Այս և ուրիշ պատճառներ էլ ի նկատի ունենալով, կարծում է Թորոսյանը, որ Կորյունի հիշյալ բառը սխալման արդյունք է և նույն տողը պետք է ուղղել «վայելուչ մեծարանօք զսուրբն յարքունիս յուղարկելոյ»: Իսկ Պետերսը («Revue des études arméniennes», № 9, էջ 211), կարծում է, թե կայսրը Մեսրոպին և իր խումբը ուղարկեց Ակումբիտների վանքը՝ բնակութեան համար: Այս վանքը նշանավոր էր իր բազմալեզու միաբաններով, և եթե չկային այնտեղ հալ միաբաններ, անշուշտ ասորիներ կլինեին: Ստեփան Նազարյանն էլ («Հիւսիսփայլ», 1860 թ., էջ 246) ակումբիտ բառը սրբագրում է ԵՂՋՈՐԱՍ «երկրացի մարդ, ընտանի», որ սակայն ոչինչ արժեք չունի:

Անցնելով եկղեսիաստիկոս բառին, Թորոսյանը («Բազմավէպ», 1932 թ., էջ 9) գտնում է, որ այս բառը նշանակում է պարզապես «եկեղեցական կամ ժողովական» և չի գործածվում իբրև տիտղոս: Նա գտնում է, որ բառը պետք է ուղղել եկղեսիկտիկոս, որ է հունարեն εκκλησιαστικός: Սա բյուզանդական հունաց մեջ եկեղեցական աստիճան էր, որի պաշտոնն էր («1. Պաշտպան եկեղեցական իրավանց և կրօնի վարդապետութեան, հսկող եկեղեցական գանձերի և վանքերի կարգապահութեան. 2. Դատավոր խաղաղութեան կամ հաշտութեան՝ կրօնական վեճերի և խնդիրների մէջ»: Այս տիտղոսը տրվում էր սրբութեամբ և իմաստութեամբ օժտված նշանավոր եկեղեցականներին: Այս տիտղոսը իրոք որ հարմար էր Մեսրոպին և անշուշտ Խորենացու մոտ նախապես այդպես էր գրված և հետո անսովոր լինելու պատճառով ձևափոխվեց և դարձավ եկղեսիաստիկոս, որ շատ ավելի գործածական և ծանոթ բառ էր:

Ավելի մեծ պատիւներ է տալիս Թովմա Արծրունին. «Կարգէ զսուրբ վարդապետն ընդ վարդապետութեան աթոռակալութեան սրբոյն Յովհաննու Ոսկեբերանի և քաջաց և գլխաւոր վարդապետացն» (էջ 72): Կամ ավելի խոշոր բառերով՝

ըստ Կիրակոս Գանձակեցու՝ «Նաև պատրիարքն Ատտիկոս և ամենայն ուխտ եկեղեցւոյն՝ հանդերձ թագաւորաւն գրեցին զՄեսրոպ ընդ առաջին վարդապետս եկեղեցւոյ, ընդ Աթանասի և Գրիգորեանս, ընդ Բարսեղի և ընդ Յովհաննու Ոսկեբերանի» (էջ 18):

Տիտղոսների բաշխումից հետո բարձրագույնս հրամայվում էր արտոնել Մեսրոպի գործունեութունը Հունահայաստանում, թույլ տալ, որ հավաքե աշակերտներ, բաց անի՝ դպրոցներ, հալերենի ուսուցումը տարածի, եկեղեցիներ հիմնի և ալլն: Հրամայվեց նաև, որ այդ հունահայ դպրոցներում աշակերտների սննդի ծախսը վճարվի պալատական հաշվով:

Այս բոլորից դուրս՝ Մեսրոպը պարտավոր էր հալածանք հանել բարբարիանոս կոչված աղանդավորների դեմ, որոնք սկըսած էին տարածվել նաև Հայաստանի, և մասնավորապես Հունահայաստանի մեջ:

5

Որքենացին պատմում է, թե Մեսրոպն ստացավ նաև երկու նամակ, մեկը Թեոդոս կայսրից և մյուսը Ատտիկոս պատրիարքից, երկուսն էլ Սահակ կաթողիկոսի հասցեին: Ահա այդ նամակները.

Նամակ Ա.

«Թուղթ Թեոդոսի առ Սահակ

Ինքնակալ Թեոդոս Աւգոստոս և կայսր Հոովմայեցւոց, Մեծի Սահակալ եպիսկոպոսի խնդալ:

Հրամայեալ մեր տեսանել զթուղթս, վերահասու եղաք գրելոցս առ ի քէն. և մեղադրեցաք լոյժ, զի ամենայն սրտիւ միտեցար զհետ հեթանոս թագաւորի, և մեզ և ոչ թղթով բաւակաւնացար ծանօթանալ: Եւ առաւել յայսմ մեղադիր եմք, զի արհամարհեալ զհարտարօքս, որ ի մերում քաղաքիս, լստրեաց ոմանց խնդրէիր զիմաստից զիւտս: Վասն որոյ հաճեալ էաք ընդ մերոյ ծառայիցդ արհամարհել զայդպիսի ուսմամբդ. բայց զի լետոյ պատմեաց մեզ Մեսրոպ, թէ կատարումն արուեստիդ ի շընորհաց վերնոյն եղև, գրեցաք՝ զի ամենայն փութով ուսցին, և զքեզ պատուով ընկալցին, որպէս զարդարև վարդապետ իւրեանց, հանգոյն արքեպիսկոպոսին Կեսարու. և դարմանք և ծախք յարքունուստ եղիցին: Եւ հրամայեցաք քաղաք շինել յաշխարհիդ Հալոց՝ յապաւինութիւն ձեզ և մերոց զօրաց: Եւ վասն քո ա-

րարաք ստրատեկատ զՎարդան որդի որդիացելոյ քո, և յառաջին վարդապետան գրեցաք զՄեսրոպ: Ողջ լիեր»:

Նամակ Բ

«Թուղթ Ատտիկեայ առ Սահակ

Ատտիկոս ինքնագլուխ եպիսկոպոս Կոստանդնուպոլսի, եղբոր սիրելւոյ և աթոռակցի՝ Սահակայ եպիսկոպոսի Հայոց ի Տէր Սնդալ:

Բազում գոհութիւն Աստուծոյ մատուցանեմք յաղագս քո բարեհամբաւութեանդ ի մէջ այգպիսի բարբարոս ազգի, այլ ազատ ի մեղադրանաց ոչ թողումք, որ ոչ կանխաւ լիշատակեցիր զսիրելութիւն Գրիգորի և Ներսիսի երանելեաց քոց հարց: Եւ առաւել ընդ այս զարմանամք, եթէ զիս՞րդ թողեր զաղբիւրն եկեղեցւոյ զհալը մեր սուրբ Յովհաննէս, որ ոչ միայն տիեզերական մայրաքաղաքիս, այլ սովաւ և ամենայն քրիստոնեայք և ընդհանուր աշխարհ ի նմանէ վարդապետեալ ուսանի, ուստի և Ոսկի բերան կոչեցին զնա: Եւ ձեր զանց զնովաւ արարեալ, կամեցա՞ք ի սահանական ջրոց զփափագ ծարաւոյն յագեցուցանել. մինչև ամենակալին տեսեալ զանոտի աշխատութիւնն, բըղխեաց ի ձեզ զշնորհս Հոգւոյն, ընդ որ այժմ ուրախ եմք: Իսկ արդ հրամանաւ ինքնակալին Աւգոստոսի տուեալ լիցի քեզ իշխանութիւն վարդապետել զկողմնդ մեր, և աղանդոյդ բորբորիտոնաց՝ կամ հաւանել, և կամ հալածել ի քումմէ վիճակէդ: Եւ զառաքեալս ի քէն զՄեսրոպ ձեռնադրեցաք լինել եկղեսիաստիկոս»:

Սորենացու մեջ բերած հիշլալ երկու նամակները իրականութեան մեջ ամենեւին չէին կարող գոյութիւն ունենալ, և են միմիայն արդյունք երեակայութեան: Այս ո՛չ թե միայն այն պատճառով, որ Կորյունը չի հիշում դրանք, կամ թե Սորենացին չէր կարող դրանք ձեռք բերել, այլ մասնավանդ այն պատճառով, որ նրանց պարունակութիւնը հակառակ է պատմութեան: Նամակները պատմում են, թե Մեսրոպը գրերի գլուտը հաջողօգուտ չտեսաւ, Աստված հրաշքով հայտնեց այդ գրերը: Բայց այս պատմութիւնը, ինչպես արդեն գրեցինք, Սորենացու հնարածն է: Մեսրոպը չգիմեց զանազան ասորիների, այլ ինքը՝ իր աշակերտների հետ, աշխատեց Նդեսիայում, և երբ կարիք զգաց դիմելու մի գեղադրի, ընդհակառակը զգուշացավ մի ասորիի դիմելուց և հուշն Հուսիանոսին դիմեց: Հայերեն գրերը համարել հրաշքի կամ աստվածալին հայտնութեան արդյունք՝ նույնպես Սորենացու հնարածն է: Իրականութիւնը այն է, որ Մեսրոպն իր սեփական աշ-

խատանքով հնարեց տառերը: Ցավալի է, որ Տաղավարյանն էլ (էջ 36) իբր ստույգ է ընդունում այս նամակները և դրանցից պատշաճ եզրակացություն հանում: Իբր թե երբ Սահակն ու Մեսրոպն անցան Հունահայաստան՝ հայերեն գրերը տարածելու և հույները արգելեցին, այդ նրանից էր, որ կարծում էին, թե հայերեն տառերը ասորերեն այբուբենից են կազմված և ո՛չ թե հունականից: Իսկ երբ լսեցին, թե աստվածային հայտնությունը են արված, իսկույն թուլատրեցին!!!

Ատտիկոս պատրիարքը չէր կարող գրել Սահակին, թե բորբորիտոնների աղանդին «կ'ամ հավանիր և կամ հալածիր»։ Եթե ինքը Ատտիկոս հակառակ էր այս աղանդին (և գիտենք որ շատ հակառակ էր), անպատճառ պիտի գրեր հալածել, և երբեք հարաբերություն չունենալ նրանց հետ: Գալով ժամանակի ոճին, Պորենացին դիտմամբ տվել է այդպիսի անքաղաքավար և արհամարհող գույն, որպեսզի հունական գոռոզություն հետ պատշաճեցնելով՝ կեղծությունը ծածկե և ընթերցողին բնական երևցնել տա: Բայց հազիվ թե Թեոդոսը, մանավանդ Ատտիկոսը այդպիսի անվալել լեզու բանեցնեին այնպիսի մի բարձրաստիճան հայրապետի հետ, որ իրենց իշխանության տակ չէր և որի բարեկամությունը պիտի փնտրեին՝ իբրև հարևան քրիստոնյա մի մեծ ազգի հոգևոր պետի: Ուրիշ նամակներ էլ ունենք Սահակին և Մեսրոպին ուղղված հույն հոգևոր իշխանությունից ոսկեդարյան հայերեն թարգմանությամբ (և ոչ թե Պորենացու լեզվով), այս անգամ հարազատ և վավերական, և այնտեղ տեսնվում է, թե ինչպիսի՜ պատկառելի վերաբերմունք է ցույց տրվում այդ երկու մեծ անձնավորությունց:

Ասենք վերջապես, որ Վարդան Մամիկոնյանի ուղեկցությունը և այս առթիվ կայսրից ստացած ստրատելատությունը պաշտոնը բոլորովին ենթադրական է: Պորենացին արել է այս բանը՝ բարձրացնելու համար Մամիկոնյանի աստիճանը, բայց Կորյունի պատմությունը ցույց է տալիս, որ Վարդանը դեռ մինչև Սահակի մահը (438) չունեի այնպիսի նշանավոր աստիճան, ինչպես է ստրատելատությունը կամ ընդհանուր զորավարությունը, որ Սահակի մահից հետո ստացավ: Եթե Վարդանն ունենար այդպիսի բարձր մի պաշտոն և այն էլ ստացած հունաց կայսրից՝ Մեսրոպի հետ ուղեկցության ժամանակ, անկարելի էր, որ Կորյունը լուծության մասներ ու չհիշատակեր: Կորյունը երկու անգամ առիթ է ունեցել ճշտիվ նշանակելու Վարդանի անձը, բայց ինչպե՞ս համեստ կերպով: Այսպես, էջ 13. «Առաւել երանելոյն Սահակալ զՄամիկոնյան որեարն՝ ի վարժս վարդապետութեանն պարապե-

ցուցեալ, որոց առաջնոյն Վարդան անուն էր, որ և Վարդկան կոչէր»։ Իսկ եթե այս հատվածը Վարդանի աշակերտության է վերաբերում, ահա մի ուրիշը, երբ արդեն վաղուց Վարդան ստրատելիատության բարձրացած պիտի լիներ ըստ Խորենացու. «Հանգերձ աստուածասէր իշխանակնաւ միով, որ անուանեալ կոչէր Դուստր. որ էր կին Վարդանայ, զոր ի վերնոյն յիշեցաք» (Կորյուն, էջ 25)։ Այս երկու հատվածներից պարզ է, որ դեռ մինչև Սահակի վախճանը Վարդանը հասած չէր այդ պաշտոնին. ուստի և Խորենացու գրածը սխալ ենթադրութիւն է միայն։

Գարագաշյանն իր Քննական պատմության մեջ (Գ, էջ 219), քննության ենթարկելով այս նամակները, հասնում է նույն եզրակացության։ Նա նկատում է, թե Թեոդոս կայսեր մեղադրանքները (թե ինչո՞ւ Սահակը մոռեցել է ասորիներին և իրեն թրջթիկ մ'էլ չի գրել, թե ինչո՞ւ արհամարհել է Պոլսի իմաստուններին, որի համար կայսրն էլ իրավունք պիտի ունենար հրամայելու, որ հունահայերը արհամարհեին այդ գրերը, բայց որովհետեւ Աստուծո հրաշքով են գտնվել նրանք, ուստի ներելի է սովորել և այլն)։ «չունին ամենեին նշանակութիւն ի բերան Թեոդոսի»։

Ավելի անտեղի են Ատտիկոսի խոսքերը Հովհան Ոսկերեւանի մասին։ Ատտիկոսը հայ էր, Սեբաստիա քաղաքից։ Գնաց Պոլիս և կրոնական բարձր աստիճանի հասավ։ Նա հակառակորդ և թշնամի էր Հովհան Ոսկերեւանին, որին աքսորել տալով՝ խլեց ձեռքից Պատրիարքական Աթոռը։ Ինչպե՞ս կարող էր այս մարդը ասել Ոսկերեւանի համար, թե «զիա՞րդ թողեր զաղբիւրն Եկեղեցւոյ զհայր մեր սուրբ Յովհաննէս, որ ոչ միայն տիեզերական մայրաքաղաքիս, այլ սովաւ և ամենայն քրիստոնեայք և ընդհանուր աշխարհ ի նմանէ վարդապետեալ ուսանի, ուստի և Ոսկի բերան կոչեցին զնա»։ Այս խոսքերը կարող էր ասել ո՛չ թե իր անմիջական հաջորդն ու հակառակորդը, այլ շատ հետին մի մարդ, որի ժամանակ Ոսկերեւանը արդեն Հուլյն Եկեղեցու սրբերի կարգն էր դասված։ Այս բանը տեղի ունեցավ 438 թվականին Պրոկղ պատրիարքի ձեռքով, որ նրա աշակերտն էր և վեցերորդ հաջորդը. նա էր, որ աքսորում չարաչար նեղությամբ մեռած Ոսկերեւանին պատվով փոխադրել տվեց Պոլիս (ընդարձակ տե՛ս Ալիշանի «Յուշիկք...», Բ, էջ 96)։

Մեսրոպն ստանալով կայսերական հրովարտակը, հրաժեշտի ողջունը տվավ թագավորին, պատրիարքին, եկեղեցականներին և իշխաններին, և բոլոր իր ուղեկիցների հետ բարձրանալով կայսեր կողմից շնորհված արքունական կառքերը, ճանապարհ ընկավ դեպի Հունահայաստան. «Եւ երկիրպագեալ ծիրանափառ օգոստականացն և սրբոյ կաթողիկոսին, և ընկալեալ ողջոյն յեկեղեցւոյն և յերեւելի իշխանացն քաղաքին, և ամենայն իւրաջովքն յաջողեալ՝ ելանէին ի դեսպակս ի կառս արքունատուրս» (Կորյուն, էջ 17): Կորյունը պատմում է, թե Մեսրոպի վերադարձը ավելի մեծ շուքով եղավ: Նրանք քոնեցին արքունական մեծ պողոտան, որ այժմվա Սկյուդարի կամ Քաղկեդոնի (Գաղըքլոյ) կողմերից սկըսելով՝ տանում էր մինչև Հայաստան: Ճանապարհի վրա գտնված բոլոր քաղաքները պատահեց Մեսրոպը և ամեն տեղ գտավ փառավոր ընդունելություն, մինչև հասավ Անտիոք և ներկայացավ Արևելից սպարապետ Անատոլիոսին, որին ներկայացրեց կայսերական սակերը (արքունի սրբազան հրովարտակը): Սպարապետը Մեսրոպի ձեռքով ընդունելով այդ հրովարտակը, իսկույն ձեռնարկեց կայսերական հրամանները գործադրելու: Անմիջապես պատգամավորներ ուղարկեց Հունահայաստանի բոլոր գավառները, հրամայեց հավաքել հալ մանուկների և տեղավորել նրանց զանազան հարմար վայրերում: Բոլորի համար նշանակեց ոռճիկ՝ արքունի հաշվով: Մեսրոպն սկսեց ման գալ այդ քաղաքները, քարոզել, ուսուցանել և իրեն հանձնված աշակերտներին կրթել հայերենի ուսման մեջ:

Այնուհետև Մեսրոպն սկսեց քննել բարբարիանոսների ազանդը: Նախ տեսնեք, թե ի՞նչ աղանդ է սա:

Չամչյանը (Ա, էջ 765) ենթադրում է, թե բարբարիանոսները Լուսավորչի ժամանակից Հայաստանում մնացած օտարազգի և ոչ հալ կռապաշտներ էին, որոնց հետ հետո խառնվել էին նաև սակավաթիվ հայեր: Այս աղանդավորները պաշտում էին տարրերը, ոմանք էլ արեգակը, և առհասարակ զրադաշտական մոգերից փոխառություններ էին առած. այս պատճառով էլ կոչվեցին Արևորդիք:

Ըստ Իսահակ Հարությունյանի (էջ 194), բարբարիանոսները «գնոստիկական հերետիկոսների ամենատեսլի աղանդավորներն էին»:

Օրմանյանը («Ազգապատում», Ա, էջ 297) համարում է, որ այլուր կոչված է Մծղենայք, հունարեն նվխետյան կամ Մեսալ-

յան: Այս աղանդը ծագել է Ասորիքից: Նրանք ամեն ծես ու պաշտամունք ավելորդ էին համարում և մեղքերի թողության համար մի աղոթք բավական էին համարում: Ուղղափառներն ասում էին նաև, թե նրանք ամեն տեսակ բռնություն, հափշտակություն և անիրավություն համարձակ գործում էին և հասարակ եղեռնագործի կերպարանք էին ստանում:

Կոնիբիր հայագետը իր „The Armenian Church“ աշխատության մեջ գտնում է, որ զրանք նեստորականներն էին: Ֆրնտգրլյանը (Կորյուն, ԻԲ—ԻԵ) ավելի ընդարձակ քննելով այս խնդիրը, գտնում է, որ սխալ է Կոնիբիրի կարծիքը: Նեստորականությունը գլուխ բարձրացրեց, երբ Նեստորը Պոլսի Պատրիարքական Գահը բարձրացավ (428 թ.): Իսկ 422—423 թվականներին, երբ Մեսրոպը Պոլիս էր գնացել, դեռ այս աղանդը բորբոքված չէր: Այս միջոցին հուզվող աղանդներն էին Արիոսականություն, Հոգեմարտություն, Պեղագլանները, Մանիքեականները և Փոտինյանները: Արդարև, Կորյունը խոսում է Նեստորական աղանդի տարածման մասին էլ Հայաստանում, բայց բավական հետո, Սահակի մահից քիչ առաջ, շուրջ 435-ին, որի մասին մենք էլ պիտի խոսենք առանձին գլխով: Եթե այս վերջինը նույնը լիներ առաջինի հետ, Կորյունը նեստորականների վրա երկրորդ անգամ խոսելիս անշուշտ «զոր ի վերնոյն լիշեցաք» ասելու էր, ըստ իր սովորության (Ֆնտգլյան, էջ ԻԵ):

Կորյունը, խոսելով բարբարիանոսների մասին, կոչում է նրանց «զըժպատեհ, կամակոր և ժանտագործ»: Վերջին բառով Ֆնտգլյանը հասկանում է «պղծագործ, պոռնկական», որի համար իբրև ապացույց է բերում հետևյալ վկայությունները. — «Զժանտագործին Բահաբու զհիւրրնկալութիւն լրտեսացն» (Կորյուն, տպ. 1894 թ., էջ 9, ասում է պոռնիկ Բահաբի մասին). «Ժանդագործ երկիրն Սոդոմացոց». Ագաթ., էջ 226)? «Յոչնչէ կարող էր առնել զլուսաւորսն... և ոչ ի ժանդագործութենէ» (Եզնիկ, պատմելուց հետո, թե լուսավորները «ի մայրենի և ի քեռական առականաց արարան»): Արդ՝ այս ժանտագործ, պղծագործ կամ պոռնրկական ածականը տրվում էր նաև մանիքեցիներին, ուստի Կորյունի բարբարիանոսները մանիքեցիներ էին ըստ Ֆնտգլյանի, և կամ ըստ Մինգանա ասորագետի՝ burburiani կոչված սակավածանոթ աղանդը, որ Վերին Միջագետք և այստեղից էլ Հայաստան տարածված էր և որի դեմ մի քանի տեղ գրել է Եփրեմը (տե՛ս Ֆնտգլյան, էջ 38):

Լավագուլն բացատրությունը տալիս է Թորոսյանը («Բազմավեպ, 1932 թ., էջ 7. — աղանդը կոչվում էր բորբորիանոս

կամ բոբրոբոս (հուն. βροβροσ «տիզմ, ցեխ» բառից՝ իր «տղմալին, պղծագործ»)։ Այս աղանդը ծագել է Ա դարի վերջերից. հինգերորդ դարի սկիզբը այնքան աճել ու ծավալել է Բյուզանդիոնում և շրջակայքում, և այնպիսի ահռելի քանդում ու ավերում է հասցրել բնառնիքների մեջ, որ ժողովուրդը զզված ու զայրացած՝ բուռն բողոքներ է հասցրել մինչև կայսերական դահլիճ։ Սրա վրա դուրս է եկել կայսերական խիստ հրաման՝ բնաջինջ անելու և պետություն սահմաններից դուրս վտարելու նույն աղանդի հետևորդներին։ Նրանք էլ վտարվելով երկրից՝ անցան Եգիպտոս, Ասորիք, Միջագետք, Հայաստան և այլն։ Այս բանը պատահեց հենց Մեսրոպի ուղեորության միջոցին դեպի Պոլիս, որով և եղավ կայսերական պատշաճ կարգադրություն՝ հալածելու նրանց Հայաստանից։

Երբ Կորյունն ասում է՝ սկսեց «քննել» աղանդը, պետք է հասկանալ անշուշտ, թե նա կանչեց մի առ մի այդ աղանդի հետևորդներին և նրանց քարոզիչներին, հարցապնդեց, թե իրոք հետևո՞ւմ են այդ աղանդին, և որքան կարող էր ջանաց համոզելու և ուղղափառ քրիստոնեական վարդապետության դարձնելու։ Իսկ երբ անկարելի եղավ համոզել, ըստ Կորյունի խրթն ոչինչ գտանելի հնարս լուղղութիւն ածելոյ», այն ժամանակ ձեռք առավ այն բռնի միջոցները, որոնք սովորական էին այն ժամանակ հերձվածողների դեմ հարուցված հալածանքների մեջ, այն է բանտարկություն, տանջանքներ, գելարաններ և ծեծ. «Առեալ ի գործ արկանէր զթշուառացուցիչ գաւազանն, ծանրագոյն պատուհասիւք ի բանդս, ի տանջանս, ի գելարանս» (Կորյուն, էջ 18)։ Իսկ երբ այս պատիժներն ու տանջանքներն էլ օգուտ չունեցան և հերձվածողները անխախտ մնացին իրենց համոզմունքի մեջ, Մեսրոպն, իհարկե քաղաքական իշխանության ձեռքով, դիմեց ավելի ծանր միջոցների.— ջարդում էին հերձվածողի այս կամ այն անդամը, դադում էին ճակատը, մրում և ախպես խարանած դուրս էին վտարում երկրի սահմաններից (աքսորում)։ «Իսկ յորժամ այնու ևս պակասեալք ի փրկութենէն գտանէին, խորտակեալս, ապա խանձեալս, մրեալս և գունակ գունակ խախտառակեալս, և յաշխարհէն կորչէին»։

Այստեղ էլ Կոնիբիր, իր վերահիշյալ աշխատության մեջ, սխալվում է ըստ Ֆնադլյանի (Կորյուն, էջ 1Բ—1Գ և 39), ասելով, թե Մեսրոպն այդ աղանդավորներին ողջ-ողջ այլել է տըվել։ Ֆնադլյանը ցույց է տալիս, որ Կոնիբիր սխալ է հասկացել խանձեալ բառը, որ ո՛չ թե «այլել» է նշանակում, այլ «խանձել, դաղել, խարանել, մորթի վրա տաք երկաթով նշան անել»։

Այս նույն պատիժը սահմանվեց նաև Շահապիվանի ժողովում (446 թ.) կախարդների համար. «Որ լոկ դիւթեն և ոչ կախարդեն թէ՛ ալը, թէ՛ կին ի դիւթութեան գտցին՝ ժն կրկին գան արքցեն, խանձեսցին, մրեսցին, ոսկրարկցին, լուրկանոց տարցին»։ Խարանումը նրա համար էր, որ ամեն մարդ տեսնի ու ճանաչի մեղապարտին։

Բարբարիանոսների հալածումից հետո Մեսրոպը շարունակեց իր գործը, լայն չափերով տարածեց կրթութիւնն ու քարոզութիւնը, և հովաքեց բազմաթիւ հունական եկեղեցական հայրերի գրքերը, ո՛չ թե հատկապես հայերենի թարգմանելու համար, այլ կարգալու և իր քարոզների համար նրանցից նյութեր քաղելու նպատակով, ինչպես որ Կորյունն էլ հատկապես հիշում է, թե այդ գրքերով ծովացրեց իր վարդապետութեան խորութիւնը։ «Իսկ երանելոյն զիւր վարդապետութեանն պաշտան արարեալ՝ սակեալ և վճարեալ, և բազում շնորհագիր մատեանս զհարցն եկեղեցւոյ ստացեալ, ծովացուցանէր զվարդապետութեանն խորութիւն, և լեեալ զեղոյր ամենայն բարութեամբք» (Կորյուն, էջ 18)։

Նույն ժամանակները Մեսրոպը պատահեց Բենիամեն անունով մի աղվան քահանայի։ Մեսրոպը, որ ժողովրդի մեջ գիր ու գրականութիւն և գրականութեան միջոցով ուսում և կրոն տարածելու ցանկութեամբ լցված մի անձ էր, օգուտ քաղեց այս առիթից և նույն անձից օգտվելով, ուզեց հնարել աղվաններն լեզվի համար սեփական այբուբեն։ Ինքը աղվաններն լեզվին բոլորովին անծանոթ էր, բայց այնպիսի մի անձի համար, որ արդեն երկու լեզուների այբուբենն էր հնարած, դժվար չէր զանազան քննութիւններով երևան հանել ու ճանաչել նույն լեզվի սեփական ձայները։ Այսպես էլ արավ Մեսրոպը։ Նա հարցրեց, քննեց նույն Բենիամեն քահանային, աղվաններն լեզվից զանազան բառեր հնչել տվեց և վերջապես կազմեց աղվաններն այբուբենը. «Եւ նորա հարցեալ և քննեալ զբարբառս զբանս աղուաներէն լեզուին, առնէր ապա նշանագիրս, ըստ վերնապարգե կորովի սովորութեան իւրում, և յաջողութեամբ Քրիստոսի շնորհացն, կարգեալ և հաստատեալ կշռէր» (Կորյուն, էջ 18)¹։

Աղվաններն լեզվի գրերը հնարելուց հետո, արդեն Հունահայաստանի դպրոցական ու քարոզչական գործը վերջացրած լինելով, Մես-

¹ Ակինյանը («Հանդէս ամսօրեայ», 1935 թ., էջ 535) այս աղվաններին համարում է արևելյան գոթացիք և Մեսրոպին էլ՝ արևելյան գոթերի այբուբենի հեղինակ։ Դեպքը տեղի է ունեցած Պոլսում։— Ինձ թվում է, թե կարելի է։

բուլլը հրաժեշտ տվեց եպիսկոպոսներին, իշխաններին և բոլոր եկեղեցականներին: Իր ժողովրդի և եկեղեցիների ու դպրոցների վրա վերակացու նշանակեց իր աշակերտներից երկուսին, առաջինը՝ Ենովք և երկրորդը՝ Դանան. «Արք կրօնաւորք և յառաջադէմքս յաւետարանական սպասաւորութեանն»: Իսկ ինքը հետն առնելով իր բազմաթիվ գործակից աշակերտներին, ճանապարհ ընկավ դեպի Մեծ Հայք (Պարսկական Հայաստան): Հասավ Նորաքաղաք կամ Վաղարշապատ, ներկայացավ Սահակ կաթողիկոսին և Արտաշես թագաւորին, որ շատ ժամանակ չէր գտնւում քարձրացել, պատմեց նրանց բոլոր այն գործերը, որ մեծ հաջողութեամբ կատարել էր Հունահայաստանում, և հանգստութիւն առնելու համար, մի քանի օր նույն քաղաքում դադար առնելուց հետո, այս անխոնջ գործիչը պատրաստութիւն սկսեց տեսնել, այս անգամ էլ դեպի Աղվանք երթալու:

Այս է ահա Մեսրոպի գործունեութիւնը Հունահայաստանում՝ Կորնուսի հովատարիմ պատմութեան համաձայն: Բայց Սորենացին, որ արդեն խառնակել էր սկսել այդ գործունեութեան նախնական մասերը, նույն խառնակութիւնը մինչև վերջն էլ տանում է: Այսպես, երբ Մեսրոպը Պոլսից դառնում է Հունահայաստան, դեռ Սահակն այնտեղ էր: Եվ ահա բոլոր իշխանները, գլխավորներն ու նշանավոր մարդիկը, հավաքվում են Մեսրոպի և Սահակի մոտ, և այս երկու անձերը շուտով սկսում են սովորեցնել նրանց: Ինչպես տեսնում ենք, այստեղ մանուկների հավաքում չկա և փոխանակ մանուկների՝ իշխաններն ու երեւելի մարդիկն են աշակերտում, ինչ որ շատ տարօրինակ է. «Քանզի իշխանք և գլխաւորք և որք միանգամ յայտնիք էին ի կողմանն, ի մի վայր եկեալ հասանէին հանդերձ ամենայն քահանայական ազգաւն ինքնակամ, իբր յաստուածառաք ձայնէ հրաւիրեալ. զոչ անյապաղաբար սկսեալ ուսուցանել, երազապէս վարդապետեցին զկողմն արեւմտեայն, որպէս զարեւելեայն» (Սորենացի, Գ, Ժը):

Այս միջոցին Պարսից Վռամ թագաւորը տեսնելով, որ առանց հալ նախարարների հետ հաշտվելու չի կարող կառավարել Հայաստանը, Սմբատ ասպետի միջոցով հաշտութիւն է խոստում: Մի խումբ նախարարներ գալիս են Սահակի մոտ և խնդրում են, որ իր Աթոռը դառնա և ցանկալի միաբանութիւնը հաստատի: Սահակը համաձայնվում է, ուստի Մեսրոպին թողնում է Արեւմտյան Հայաստանի վերակացու, նրան օգնական է տալիս Վարդան Մամիկոնյանի երկու եղբայրներին՝ իր Հմայակ և Համազասպյան թոռներին, հրամայում է քննել բոլոր բնակիչների աղանդը և կա՛մ համոզել և կամ չարչարանքով հալածել, իսկ ինքը անց-

նում է Ալլարատ նահանգը: Այնտեղ հավաքում է բոլոր նախարարագուհիներին, Սմբատ ասպետին և Վարդան Մամիկոնյանին ուղարկում է Պարսից պալատը, և այսպես երկու կողմերի միջև հաշտություն կնքելով՝ Վռամշապուհի որդի Արտաշեսը նշանակվում է Հայաստանի թագավոր: Սրանից հետո տեղի է ունենում Կարին կամ Թեոդուպոլիս քաղաքի շինությունը՝ Անատոլիոսի ձեռքով՝ Թեոդորոս կայսեր հրամանի համաձայն, իբրև թե Հայոց պաշտպանության համար: Իսկ Մեսրոպը դեռ Հունահայաստանում՝ Շաղգոմք անուն «անապատ և հովանաւոր» տեղում շարունակում է իր դասերը, մինչև «բովանդակեաց զվարդապետութիւնս առաջին առելոց խմբիցն» (երեւի ուզում է ասել առաջին աշակերտական խումբը կարդացրեց վերջացրեց, բայց մյուսների մասին խոսք չկա): «Քանզի ոչ որպէս արուեստ ուսուցանէր, ալ իբրև զհոգի առաքելաբար աշակերտելոցն տալը» (Խորենացի, Գ, Կ): Այնուհետև իր տեղը վերակացու թողնելով իր աշակերտներից մի քանիսին, ինչպես Դեոնդին և Ենովքին Սպերում, Գնիթ եպիսկոպոսին Դերջանում, Գանանին՝ Եկեղիքում, ինքը դարձավ Ալլարատ և այստեղից էլ՝ Գողթն:

Ինչպես տեսնում ենք, բոլոր գլխավոր գերերը Խորենացին Սահակին է տալիս, իսկ Մեսրոպը մի հլու գործիք է, որ ծառայում է միշտ Սահակին: Իզուր Թեոդոս կայսրը այդ տիտղոսները Սահակին չտվեց: Այս բանը նորությունն է մեզ համար: Գալով աղվաններին գրերին, որ Մեսրոպը հնարեց Հունահայաստանում, Խորենացին այնպես է փոփոխում հանգամանքները, որ առնչվազն զարմանալի է: Բայց այս, ինչպես և Մեսրոպի ճանապարհորդությանց ալլակերպություն մասին պիտի խոսենք հետո:

Գարագաշյանը («Քննական պատմութիւն», Գ, էջ 216—218) Հունահայաստանի քարոզչության գործում գտնում է քաղաքագիտական վարմունքներ: Կեսարիայի միտրոպոլիտը և Կոստանդնուպոլսի պատրիարքները իրար հետ մրցման մեջ էին կրոնական գերագույն ձեռք բերելու համար: Կոստանդնուպոլիսը կայսերական մայրաքաղաք լինելով, այնտեղ նստող պատրիարքներն էլ ամենքի վրա առաջնակարգ դիրք ուզում էին ունենալ, իսկ Կեսարիայի միտրոպոլիտները մերժում էին այս գերագահությունը և հատկապես Հայոց Եկեղեցին իրենց իրավասություն տալ էին ճանաչում: Հունահայաստանի մեջ գործելու արգելքը հետևաբար Կեսարիայի միտրոպոլիտն է հանել, և այն էլ աշխարհական իշխանության միջոցով: Սահակն օգուտ քաղելով երկու մրցակիցների հակառակությունից իբրև բարձրագույն ատյան, դիմեց կայսեր և պատրիարքին: Այս երկուսի համար էլ Սահակի դի-

մումը՝ իբրև նշան հպատակութեան, հաճելի և շողոքորթիչ էր միանգամայն, մանավանդ պատրիարքին, որ թերևս սպասում էր այսպիսի մի առիթի, ցույց տալու համար իր վերին իշխանութունը Կեսարիայի միտրոպոլիտի վրա: Ուստի սիրով ընդունեց Սահակի խնդիրը և ընդառաջեց և անշուշտ կայսեր առաջ էլ բարեխոսեց:

Հունահայաստանի քարոզչութիւնը ազգային տեսակետով մեծ օգուտ ունեցավ. սրանով Հայաստանից բաժանված գավառները գոնե լեզվով ու գրականութեամբ նորից միացան մեծ ամբողջութեան հետ:

Գ Լ Ո Ւ Ն Ը

ՀԻՆԳԵՐՈՐԴ ՔԱՐՈԶՉԱԿԱՆ ԳՈՐԾՈՒՆԵՈՒԹՅՈՒՆԸ

(Լուսավորություն Աղվանից, Բաղասահանի, Գարգմանի, Վրաց և Տաշրաց)

1

Հինգերորդ ճամփորդութիւնը չորրորդից շատ կարճ ժամանակով է միայն բաժանվում: Մեսրոպը վերադառնալով Հունահայաստանից, նպատակ ունեւ որ՝ թե հանգստանալ, այլ ուղղակի անցնել Աղվանից երկիրը, որոնց համար արդեն այբուբեն հնարել էր Բենիմամինի միջոցով: Ուստի մի քանի օր միայն (աւուրս ինչ) զադար առնելուց հետո՝ Վաղարշապատում, ճանապարհ ընկավ դեպի Աղվանք:

Մեսրոպն իջավ Աղվանից մայրաքաղաքը, որ այն ժամանակ դեռ Չողաչ քաղաքն էր և ոչ Պարտավը (տե՛ս Մովսես Կաղանկատվացի, Բ, 4): Այստեղ նա ներկայացավ Աղվանից Երեմիա եպիսկոպոսապետին և թագավորին, որի անունը Կորյունի մի ձեռագրում գրված է Արավաղ, մյուսում՝ Արավաղե, Խորենացու մոտ Արավաղեն, Կաղանկատվացու մոտ նույնպէս Արավաղեն, Կիրակոսի (էջ 97) և Օրբելյանի մոտ՝ Եւվաղեն:

Երկուսն էլ սիրով ընդունեցին Մեսրոպին. «Առաւել հպատակութեամբ ընկալեալ Մեսրոպին. «Առավել հպատակութեամբ ընկալեալ վասն անուանն Քրիստոսի»: Հետո հարցրին իր գալստյան նպատակը: Մեսրոպը բացատրեց, թե իր նպատակն էր նորագոյտ աղվաններն գրերը տարածել ժողովուրդի մէջ և նրանց վարժեցնել գրականութեան և քրիստոնեական կրթութեան մէջ: Արավաղեն և Երեմիան ուրախութեամբ ընդունեցին Մեսրոպի առաջարկը և շուտով հրաման հանեցին իրենց իշխանութեան տակ գտնված գա-

վառներից հավաքել մանուկների բազմությունը, որպեսզի հանձնեն Մեսրոպին դպրութեան համար: Այսպես հիմնվեցան Աղվանից առաջին դպրոցները, որոնց ժախսը նշանակվեց արքունիքից:

Աղվանդվում է, թե Մեսրոպն իր այս քարոզութեան ժամանակ հիմնել է Շամախիի մոտ Ս. Ստեփանոս վանքը, որի համար հետևյալ ծանոթությունն է տալիս «Նոր-դար» լրագիրը, 1887, № 202. «Շամախից 18 վերստ հեռավորութեամբ դեպի հարավ, Թիֆլիս և Երևան դնացող ճանապարհի մոտ գտնվում է Սաղիանի Ս. Ստեփանոս վանքը մի վաշկուղ բարձրահալաց դիրքի վրա, որ, ըստ աղանդութեան տեղաբնակների, հիմնված է Ս. Մեսրոպ թարգմանչից՝ նրա այս կողմերը եկած ժամանակը»:

Դպրոցների հաստատությունից հետո, Երեմիա եպիսկոպոսը ձեռնարկեց թարգմանելու Աստվածաշունչը աղվաններին լեզվի, որով, ասում է Կորյունը, «անդէն յական թօթափել, վայրենամիտ և դատարկասուն և անասնաբարոյ աշխարհն Աղուանից, մարգարէագէտք և առաքելածանօթք և աւետարանաժառանգք լինէին, և ամենայն Աւանդելոցն Աստուծոյ, ոչ իւրք անտեղեակք» (էջ 19): Այս խոսքերից երևում է, որ Ս. Գրքի ամենամեծ մասը (հատկապես հիշում է Կորյունը Մարգարեությունները, Գործք Առաքելոց և Ավետարան) թարգմանվեցին աղվաններին, անշուշտ հալ թարգմանութեան վրայից: Իսկ Արսվաղեն թագավորը հրաման հանեց հետ կենալ բոլոր այն կապաշտական սովորություններից, որոնք դեռ մնում էին այդ քրիստոնյա ժողովրդի մեջ. «Դարձեալ առաւել ևս երկիւղածն լիստուծոյ արքայն Աղուանից՝ միամիտ փութով հրաման տալը սատանայակիր և դիւամոլ ազգին սաստիւ՝ թափել զերծանել յունայնավար հնացելոցն, և հրնազանդ լինել ամենահեշտ լծոյն Քրիստոսի»¹:

2

Աղվանից աշխարհի քարոզությունից անմիջապես հետո տեղի ունեցավ Բաղասական աշխարհի քարոզությունը: Բայց այս քարոզութեան մասին տրված տեղեկությունը այնքան հակիրճ, այնքան համառոտ է Կորյունի մեջ, որ կարող է անցողակի հի-

¹ 1. Աղ ա յ ա ն («Անահիտ», ա տպ. Թիֆլիս, 1886, էջ 75 ծանոթ.) ասում է, թե այս «սատանայական» ազանդը, որ ըստ Կորյունի ջնջեց Մեսրոպը Աղվանքում, Կաղանկայտվացու մատնահատություն և այլ անուններով նկարագրած ազանդն է: Այս առթիվ Աղայանը տալիս է նաև Կաղանկայտվացու այս զլխի աշխարհաբար թարգմանությունը: «Անահիտ»-ի մյուս տպագրություն մեջ այս հավելվածը չկա:

շատակութիւնն համարվել: Ի լրումն դժբախտութեան, խոսքի իմաստը նույնպէս շատ մութ է և պարզելու համար այն՝ պետք կա մի քանի քերականական դիտողութիւններ:

Ահալասիկ Կորյունի հիշյալ հատվածը. «Եւ յորժամ զայն աւարեալ հաւասարութեամբ, և լցեալ զպիտոյն իւրեանց, և զկամացն յոժարութիւն, ձեռնատու ևս եղեալ նմա սրբամատուց վարդապետութեանն ի Բաղասական կողմանս սրբոյ եպիսկոպոսին՝ որում Մուշեղ կոչէին» (Կորյուն, էջ 19):

Հատվածիս առաջին երկու անցյալ դերբայները (արարեալ, լցեալ) պետք է որ պատկանին Արսվադենին ու Երեմիային, նմա դերանունը դրված է Մեսրոպի համար. ի՞նչ հոյով է սրբոյ եպիսկոպոսին, սեռակա՞ն թե տրական: Եթե համարենք տրական, այնպէս կհետեւի, որ Մեսրոպ օգնել է Մուշեղին և Բաղասական աշխարհի քարոզիչը կլինի Մուշեղ: Բայց այս պարագային նմա բառի գործածութիւնը իզուր եղած պիտի լինի. ուստի չի կարող եպիսկոպոսին տրական լինել: Եթե սեռական է, կարող է լինել հատկացուցիչ վարդապետութեան բառի, որով դարձյալ Մուշեղը կլինի քարոզիչը, և կամ սեռական հոյով ենթակա եղեալ դերբայի: Չի կարող հատկացուցիչ լինել, որովհետեւ նախ որ այս պարագային պետք պիտի լիներ ասել «սրբամատուց վարդապետութեանն սրբոյ եպիսկոպոսին» և երկրորդ, որ խոսքը ամենեւին իմաստ չի ունենա: Մնում է ընդունել սեռական ենթակա: Այս ժամանակ խոսքի իմաստը պարզվում է հետեւյալ ձևով. «Երբ Արսվադեն և Երեմիա՝ երկուսը միասին կատարեցին այդ բանը, լրացրին իրենց պետքերը և իրենց կամքի փափագածը, երբ Մուշեղ անուն սուրբ եպիսկոպոսը օգնեց Մեսրոպին Բաղասականի քարոզութեան մեջ, այնուհետեւ...»:

Այս մեկնութիւնից ա՛յն է հետևում, որ Մեսրոպն Աղվանից քարոզութիւնը լրացնելուց հետո, ժամանակավորապէս թողնելով այդ երկիրը, անցավ Բաղասականի կողմերը (Հլուսիսային Կովկաս): Այստեղ էլ տարածեց քրիստոնեական վարդապետութիւնը: Իրեն օգնական եղավ Մուշեղ եպիսկոպոսը, որ թերեւ Բաղասականի առաջնորդն էր կամ եղավ: Քարոզութիւնից հետո, Մեսրոպն իր աշակերտներից մի քանիսին նշանակեց Աղվանից վերակացու, որոնց մեջ հատկապէս հիշվում է պալատական քահանա Հովնաթան անուն անձը, և նրանց բոլորին հանձնելով աստվածային շնորհներին, հրաժեշտ տվավ թագավորին, եպիսկոպոսներին ու ժողովրդին և դիմեց նորից Վրաստան:

Թեև մյուս պատմագիրները չունեն բնավ տեղեկութիւն Բաղասականի քարոզութեան մասին, բայց Խորենացին տալիս է (մի քանի նոր մանրամասնութիւններ: Ըստ Խորենացու Գ, կ)

Գողթն գավառի երկրորդ քարոզութեան ժամանակ, Մեսրոպը, որ զբաղված էր շնչելու հեթանոսական մնացորդները այդ գավառում, տեղեկութիւն ստացավ, թե կապաշտական աղանդի քարոզիչներն ու գլխավորները գտնվում են Բաղասական երկրի կողմերում, ուստի դիմելով այնտեղ, սկսեց քարոզութիւն և այդ գլխավորներից շատերին ուղղութեան բերավ. իսկ մնացյալ մի քանիսին, որոնք համառու էին իրենց կարծիքների մեջ, հալածական վտարեց զեպի Հոնաց երկիրը: Հետո Բաղասականի քարոջական գործին վերակացու նշանակեց Մուշե եպիսկոպոսին, իսկ ինքը դարձավ Գարդմանի ձորով:

Պորենացու այս հատվածը կարևոր է մեզ համար այն պատճառով, որ հաստատու է մեր տված բացատրութիւնը Կորյունի մոլթ հատվածին, որ տեսանք քիչ առաջ: Միայն այստեղ Մուշեղը դառնում է Մուշե:

3

Նախքան Մեսրոպի ճանապարհորդութեան ընթացքը շարունակելը, հիշենք այն տարբերութիւնները, որ հետին պատմագիրները (Պորենացի, Կաղանկալովացի, Օրբելյան) ընծայում են Աղվանից ու Բաղասականի քարոզութեան մեջ:

Պորենացին Աղվանից քարոզութիւնը դնում է Վրաց լուսավորութիւնից անմիջապէս հետո. Մեսրոպը իջնում է Աղվանք, Արսվաղենի և Երեմիայի մոտ, որոնք աշակերտներ են հաւաքում և նրան հանձնում: Հետո Մեսրոպը արքունիքից կանչում է Բենիամին թարգմանին, նրանց օգնութեամբ հնարում է գրերը և Հովնաթանին վերակացու թողնելով՝ Հայաստան է դառնում: Ահա՛ վասիկ ամբողջ բնագիրը. «Եւ եկն լԱռդանս իջեալ առ Արսվաղէն թագաւոր նոցա և առ եպիսկոպոսապետն Երեմիայ, որոց կամաւ լանձն առեալ զվարդապետութիւն նորա, ետուն մանկունս ընտիրս: Եւ կոչեալ զԲենիամին ոմն շնորհաւոր թարգման, զոր անդանդաղ արձակեաց մանուկն Վասակ Սիւնեաց Տէր՝ ի ձեռն Անանիայի եպիսկոպոսի իւրոյ. որովք ստեղծ զնշանագիրս կոկորդախօս աղխազուր խժական խեցրեկագունին այնորիկ գարգաւաքուց լեզուին: Եւ վերակացու թողեալ զաշակիրտ իւր զՅովնաթան, միանգամայն և քահանայս կացուցեալ դրանն արքունի, ինքն դառնալ ի Հայս» (Պորենացի Գ, ծղ):

Ասենք անմիջապէս, թե Կորյունի այն պարզ ու բնական պատմութիւնը այնպէս է խաթարված այստեղ, որ բոլոր զեպքերը խանգարված ու անբնական են դարձած: Ի՞նչ միտք կար

աշակերտներ հավաքելու և կրթության համար Մեսրոպին հանձնելու, երբ տակավին Մեսրոպը չէր հնարած աղվաններն գրերը և դեռ նոր պիտի կանչեր շնորհավոր թարգմանին նույն գրերի գշուտի համար: Եվ ինչո՞ւ Մեսրոպը ստիպված պիտի լիներ Սյունիքից կանչելու թարգման, մանավանդ եթե այդ շնորհավոր թարգմանը աննշան մեկն էր (ոմն): Մի՞թե չկար ամբողջ Աղվանքում գոնե մեկ անձ, որ կարենար հայերեն լեզուն հասկանալ: Կարելի՞ է եսթադրել, թե Աղվանից Երեմիա եպիսկոպոսը, որ կրոնապես կապված էր Հայոց Հայրապետության հետ, հայերեն չիմանար և չկարողանար Մեսրոպի փափազը լրացնել: Ո՞վ էր Բենիամին թարգմանի ընկերը, որոնց (որովք) միջոցով կարողացավ Մեսրոպը հնարել աղվաններն գրերը. արդյոք Անանիա եպիսկոպոսն էր, ինչպես ընդունած է Օրբելյանը, և եթե այո, այդի՞նչ զարմանալի օգնություն է, որ սլունեցի մի եպիսկոպոս պիտի կարողանար տալ, բայց բուն աղվան Երեմիա եպիսկոպոսը չպիտի կարողանար մատուցանել՝ աղվաններն գրերը հնարելու համար:

Բոլոր այս տարօրինակությունները կվերանան, եթե ընդունենք, որ Կորյունի պատմության համաձայն Բենիամին քահանան աղվան էր, որին պատահեց Մեսրոպը Հունահայաստանում և որին հարցաքննելով կազմեց աղվաններն այբուբենը: Այնուհետև գալով Աղվանք, բաց արեց դպրոցներ և կրթությունը տարածեց առանց մի Բենիամինի կամ Անանիայի օգնության: Խորենացին այս բոլորը ձևախոխել է հայրենասիրությամբ: Ինչո՞ւ աղվան լինի Մեսրոպին օգնողը. ավելի լավ չէ՞, որ հայ լինի. և եթե հայ է լինելու, անշուշտ պետք է որ աղվաններն ել իմանա, այսինքն պետք է դառնա «շնորհաւոր թարգման»: Եվ ո՞ւր կարելի էր գտնել այդպիսի աղվանագետ շնորհալի մի հայ թարգման. անշուշտ Աղվանից ամենամոտ նահանգում, այն է՝ Սյունյաց մեջ: Այսպիսով աղվան Բենիամինը դառնում է հայ և այնպիսի մեկը, ինչպես ներկայացնում է Խորենացին:

4

Կաղանկալուպցին (Բ գ) բառացի հետևում է Խորենացուն, ուստի՝ ամենեկին հետաքրքրություն չի ներկայացնում և առանձին քննության արժանի չէ:

Բայց Օրբելյանը, որ բացի Խորենացուց, օգտվել է նաև Պետրոս Սյունյաց եպիսկոպոսից, շատ ավելի է մեծացնում խնդիրը: Ըստ Օրբելյանի՝ Բենիամին, ինչպես և Անանիա, Մեսրոպի

ընտրելագուն աշակերտներից են. Սյունյաց երկրի առաջին քարոզության ժամանակ (տե՛ս գլ. վեցերորդ, § 3), Մեսրոպն այս երկուսին նշանակեց թարգման և ուսուցիչ, իսկ երկրորդ քարոզության ժամանակ (տե՛ս հիշված տեղը) Անանիա եպիսկոպոսը ձեռնադրվեց և Բենիամին նշանակվեց Սյունյաց ընդհանուր դպրոցական տեսուչ: Սյունյաց աշխարհի երկրորդ լուսավորությունից հետո, Մեսրոպն Աղվանք գնացած լինելով, խնդրեց Անանիայից, որ իր մոտ գա: Անանիան իր հետ վերցրեց Բենիամինին, գնաց Աղվանք և երեքով միասին հնարեցին աղվաններեն գրերը, ղըպրոցներ բաց արին, կուսպաշտության մնացորդները սրբեցին: Այնուհետև Անանիան (ո՛չ թե Մեսրոպ) դպրոցների և թարգմանչական գործի վրա վերականգու թողեց Բենիամինին և ինքը Աղվանից թագավորից ստանալով շքանշան, դարձավ Սյունիք: Ահավասիկ այդ հետաքրքրական պատմության հարազատ բնագիրը. «Եւ լետ զայս յարդարելոյ (այն է՝ Անանիայի դպրոցներ բանալուց հետո) առեալ ընդ ինքեան զԲենիամին՝ գնաց յաշխարհն Աղուանից առ թագաւորն Եսպաղէն ի խնդրոյ Մեսրոպայ. և արարին ի միասին գիր ազգին այն ընդ խեցքեկագոյն լեզուի նոցա, զմնացեալ կուսպաշտութիւնն սրբեցին, և աստուածային վարդապետութեամբն լուսաւորեաց զաշխարհն կրկին անգամ. և եթող զԲենիամին անդ ի վերայ թարգմանութեան դպրոցաց մանկւոռոյն, և ինքն Անանիա կամեցաւ անդրէն դառնալ: Իսկ թագաւորն Աղուանից Եսպաղէն, որ էր առաջին Շապհոյ Արտաշէրեան Պարսից թագաւորի թոռն քեռ, պատիւ արարեալ նմա՝ երախտացոյց լինի և պարգեւէ զիւր նշանակն թագաւորական ոսկէտուտն վառիւ և ի գլուխն գունտ ոսկի և ի վերայ խաչ պատուական: Եւ հրամայէ զայն հանապազ շրջեցուցանել ընդ իւրեանս եպիսկոպոսացն Սիւնեաց ի իշատակ թագաւորացն Աղուանից:— Չայս ցուցանէ՝ մեզ սուղ ինչ Մովսէս քերթողահայրն և զբովանդակն ճշգրիտ աշակերտ նորին՝ Պետրոս Սիւնեաց եպիսկոպոս» (Օրբելյան, ԺԵ):

Ընթերցողը նկատում է, թե ինչպիսի՞ ցավալի դրության է հասցրած Մեսրոպի գործունեութիւնը, որի բովանդակ արժանիքը տրվում է Սյունյաց Անանիա եպիսկոպոսին: Ստիպվում է մարդ մտածելու, թե այսպիսի հանգամանքներում ավելի լավ չէ՞ր, որ Մեսրոպն ամենեւին չչարժվեր Վաղարշապատից, և Անանիային հրաման ուղարկեր գալ Աղվանք, գրերը հնարել ու ժողովրդին լուսավորել: Այս բոլորը արել է Օրբելյանը՝ տեղական հայրենասիրութեամբ, բարձրացնելու համար Սյունիքի պատիվը, Սյունեցուն տալով մի ամբողջ երկրի լուսավորութիւնը, որին իբրև

գնահատութիւնն թագավորն էլ իր թագավորական նշաններն է շնորհում: Գուցե Օրբելյանն Աղվանից գահն էլ տար Անանիային, եթե եպիսկոպոսը կարողանար թագավոր դառնալ: Դժբախտաբար կորած է Պետրոս Սլունյաց եպիսկոպոսի պատմութիւնը, որ միջոց պիտի տար մեզ գտնելու ալն միջին աստիճաններից մեկը, որից հետզհետե բարձրանալով, Օրբելյանը հասել է աղբալիսի այլախերպ չափազանցութեան: Խորենացին այս աստիճանների մեջ դեռ շատ ցածր տեղ է գրավում. սրա մոտ Անանիայի դերը շատ երկրորդական է, և ամեն ինչ ընկնում է Բենիամինի վրա: Մինչև իսկ կասկածելի է, թե արդյոք ըստ Խորենացու Անանիան մասնակցե՞ց գրերի գլուտին, գնա՞ց Աղվանք Մեսրոպի մոտ, թե միայն Բենիամինը գնաց: Անանիայի մասնակցութեան համար Խորենացուց հանվելիք ապացույցը միմիայն մի տառ է (ք), որ ջնջելով՝ կարող է Անանիան հանգիստ նստել իր եպիսկոպոսական աթոռի վրա և բավականանալ միայն Բենիամինին ուղարկելով. «Եւ կոչեալ զԲենիամին ոմն շնորհաւոր թարգման, զոր անդանդաղ արձակեաց մանուկն Վասակ Սիւնեաց Տէր՝ ի ձեռն Անանիայի եպիսկոպոսի իւրոյ, որովք ստեղծ զնշանագիրս...»: Շեղագիր բառի ք ձայնը պահանջում է, որ Բենիամինի հետ գոնե ուրիշ մեկն էլ օժանդակած լինի Մեսրոպին: Չի էլ կարելի կարծել, թե այստեղ ք գրչագրական վրիպակ լինի, որովհետե նույնը հաստատում է նաև Խորենացուն ստրկորեն հետևող Կաղանկատվացին. ասելով. «Անթոք ստեղծ զնշանագիրս կոկորդախօս... լեռին Դագարացւոց»: Բայց հաստատ է թվում, թե Խորենացին այս ք-ով չէր ուզում ակնարկել Անանիային, քանի որ հակառակ պատգալին պետք պիտի լինի ասել «զոր անդանդաղ արձակեաց... հանդերձ Անանիայի եպիսկոպոսաւ իւրով» և ոչ թե ի ձեռն՝ ալն է «միջոցով»: Եթե Անանիայի միջոցով է ուղարկում, նշանակում է, թե Անանիան չի գնում: Որովք ձեռք արդարացնելու համար մնում է ընդունել, թե Մեսրոպի ու Բենիամինի գործակիցը Աղվանից երեմիա եպիսկոպոսն էր. որովք հարաբերականը թեև շատ հեռու, բայց կարող է նաև այս անձը հարաբերել: Եվ անշուշտ այսպես է հասկացած նաև Կաղանկատվացին, որի բառերը հետևյալներն են. «Եկեալ Երանելին Մեսրոպ յԱղուանս՝ մեծավաստակ ընտիր անօթ Հոգւոյն Սրբոյ, առ հալրապետն մեր Երեմիա և թագաւորն Արսիպղէն, որոց կամաւ առեալ յանձն զվարդապետութիւն նորա որ ըստ շնորհելոյ նմա յաստատածուստ պարգեկին՝ Հայոց և Վրաց ետ նշանագիր ի ձեռն նորա հովիւ սուրբ, հաճեցաւ և ետուն զմանկունս ընտիրս յուսումն, և զԲենիամին թարգման կոչեալ ի Սիւնեաց, զոր Վասակ մանուկ ի ձեռն

Անանէի եպիսկոպոսի արձակեաց: Եւ նորա եկեալ առ Մեսրոպ, նոքօք ստեղծ զնշանագիրս» (Կաղանկատվացի, Բ գ): Գրեթե ալսպես է նաև Վարդան, որ իբրև Մեսրոպի ընկեր՝ միայն Բենիամինին է ճանաչում. «Եւ զնացեալ լԱղուանս, ստեղծու և նոցա գիր ըստ նոցա լեզուին, ձեռօք Բենիամինի՝ որ անտի աշակերտեցաւ նմա» (Վարդան, էջ 51):

Ուրեմն Օրբելյանի ամբողջ այս պատմութեան հիմնաքարը Խորենացու խոսքի մեջ հարաբերելով լավ չորոշելն է, և այդ հիմնաքարի վրա է բարձրանում Անանիայի ամբողջ անգո գործունեությունը, որ գուցե Մեսրոպի սովերին էլ արժանի չէ:

Մեզ նման չի մտածում դժբախտաբար Վենետիկի Մխիթարյան բանասեր Հ. Բ. Սարգիսյանը, որ, իբրև բացարձակ ճշմարտություն ընդունելով Օրբելյանի խոսքերը, չափազանց պակասեցնում է Մեսրոպի դերը, և ընդհակառակը՝ չափազանց մեծացնում Անանիայի դերը Աղվանից լուսավորութեան գործում:

Մեսրոպը, ինչպես տեսանք, աղվաններն տառերը հնարել էր Հունահայաստանում, էլ ուրեմն ի՞նչ պետք կար նորից հնարելու Աղվանքում: Այդ տառերը հնարելու համար իր օգնություն էր կանչել աղվան Բենիամին քահանային, էլ ի՞նչ պետք ուներ Սյունեցի Անանիային: Եվ ի՞նչ դատարկ և անբովանդակ խոսքեր են «տառերը... անոնց կենդանի բարբառներուն հարմարցնելու մասին Անանիայի պետք ունեցավ»:

Հիմնական մեծ պակասությունը, որ գտնում ենք Սարգիսյանի մոտ, այն է, որ նա Անանիային համարելով դասական շրջանի հեղինակ և երեց թարգմանիչների կարգից, նրան է վերագրում երկու գրվածք, որոնք ոսկեդարյան հայերեն չեն: Ահավասիկ մի քանի օրինակ հետադասական հայերենի.

Հենց սկզբից (էջ 7) «Յաղագս Յովհաննու... բացահայտելով ...վասն որո՞ւ պատճառի» դասական չեն:

էջ 2, տող 5 (ներքեից) փաթթամուրեամբ.

էջ 3, տող 14 (ներքեից) ապացոյց և տող 12 բացատրել.

էջ 4, տող 3 և 9 հրաշս.

» 7 անբանանդակելի.

» 8 անգերծանելի.

» 10 անփախչելի.

» 9 (ներքեից) պարապնդեալ.

» 6 (ներքեից) արտափչել.

և ալսպես բաղմամբիվ բառեր: Չեմ խոսում ոճերի, դարձվածների և քերականական սխալների մասին:

Ե՞րբ պիտի սովորեն մեր հայկաբանները հայերենը հայերենից զանազանել:

5

Մեսրոպն Աղվանքից հեռանալով, միտք ուներ անցնել Վրաստան, իր հիմնած դպրոցներին և իր հոտին այցելութիւն տալու համար: Աղվանքից Վրաստան երթալու կարճ ճանապարհը, եթե պետք էր Աղվանից երկրի հարավային սահմաններից անցնել էր իհարկէ Կուր գետի մլուս երեսը, որ ուղղակի հասցնում էր Տփղիս, կամ եթե պետք կար երկրի ավելի հյուսիսային սահմաններից անցնել, պետք էր Շաքե Ոստանից (Նուխի) անցնել դեպի Կապիճան (Ձաքաթալա), ալստեղից էլ դեպի Սղնախ ու Տփղիս: Բայց Մեսրոպը ոչ առաջին ճանապարհը բռնեց և ոչ վերջինը, այլ կարոտ ժողովրդին ավելի հոգ տանելու համար իջավ դեպի հարավ, և երեկ Ուտի նահանգից անցնելով՝ դիմեց դեպի Գարդման: Գարդմանաձոր հասնելու վրա էր, և ահա Գարդման գավառի Խուրս իշխանը դիմավորեց նրան, և աստվածասեր երկկուղածութեամբ հյուրընկալութիւն ընծայելով Մեսրոպին, ինչպես և իր կառավարած երկիրը (Գարդման) նրա տրամադրութեան տակ դրավ: Կորյունի խոսքերից հայտնի չէ, թե Մեսրոպը հապաղե՞ց Գարդմանում և այս հապաղման ժամանակ ի՞նչ արավ: Բայց ի նկատի ունենալով իր գործունեութեան անսահման թափն ու եռանդը, անկարելի է չընդունել, թե Մեսրոպը Գարդմանում էլ մնաց գոնե մի փոքր ժամանակ, նույն երկրի կրօնական ու կրթական պահանջները լրացնելու համար: Խորենացին Գարդմանի քարոզութիւնը դնելով Բաղասականի քարոզութիւնից անմիջապես հետո (Կաղանկատվացին էլ Սյունյաց քարոզութիւնից՝ հետո՝ հա. Բ, գ), հետևյալ պատճառներն ու գործունեութիւնն է ընծայում Մեսրոպին: Երբ Մեսրոպը Բաղասականում զբաղված էր կռապաշտական մնացորդները ջնջելով, լսում է, թե նույն աղանդի վարդապետների ընկերներից մի քանիսը անցել են Գարդման, ուստի Գարդմանաձորով անցնելով, գալիս գտնում է նրանց և ուղիղ հավատին դարձնում. «Ինքն դառնալ (ի Բաղասական կողմանց) գճարդմանալ ձորովն. զի և ի նմա լուաւ լինել չընկերաց նոցին աղանդոյն: Զորս գտեալ, ածէ և զնոսա ի գիտութիւն ճշմարտութեան, հանդերձ վերստին ուղղութեամբ իշխանին Գարդմանալ, որում անուն էր Խուրս» (Խորենացի Գ Կ): Վերջին «հանդերձ վերջւտին ուղղութեամբ» ձեռք մութ է, բայց ենթադրել է տալիս, թե Գարդմանի Խուրս իշխանն էլ հակված էր նույն կռապաշտա-

կան աղանդին, և Մեսրոպն իր քարոզութեամբ վերադարձրեց ուղիղ հաւատին: Վերջապես Սուրս իշխանը վայելելով Մեսրոպի քարոզութեան օգուտները, ուղեղիւր եղավ նրան դեպի Վրաստան. «Առաւելագոյն իսկ վայելեալ ի հիւթ և ի պարարտութիւն վարդապետութեանն, լուղարկէ զերանելին ուր և երթալոցն էր» (Կորյուն, էջ 20):

6

Նույն ժամանակ Վրաստանում զեռնոր թագաւոր էր նստել Արձիւղ. «Առ որով ժամանակաւ Արձիւղ անուն թագաւորեալ Վրաց» (Կորյուն, էջ 20). «Առ որով ժամանակաւ Արձիւ ոմն էր կացեալ թագաւոր Վրաց» (Սորենացի Գ Կ): Ինչպէս տեսնում ենք, թագաւորի անունը մի քիչ շփոթ է. Կորյունը գնում է Արձիւղ, Սորենացին Արձիւ, ուրիշ ձեռագիր՝ Արշիւ: Սա նույն անձն է, որ Վրաց պատմութեան մեջ կոչվում է Արշիւ, և որի մասին խոսեցինք վերեւում: Անունների տարբեր ձևի համար, հետեւալ դիտողութիւնն եմ արել «Արարատ» հանդեսի 1898 թվականի էջ 314-ի ծանոթագրութեան մեջ. «Վրացերեն բառից երևում է, որ մեր ձևը սխալ է և այս սխալը առաջացել է մեր երկաթագիր Զ և Զ տառերի նմանութիւնից»: Կորյունի հնագույն բնագրում գրււմ էր ԱՐՁԻՂ, որ Սորենացու մի ձեռագրում դարձաւ ԱՐՁԻՂ, հետո ԱՐՁԻԼ, Կորյունի մի ուրիշ ձեռագրում ԱՐՁԻԻՂ, վերջապէս Սորենացու բոլորագիր ձեռագրում Արշիւ ձէն ստանալուց հետո, չ և շ բոլորագիր տառերի նմանութեան շփոթութեամբ դարձաւ Արշիւ:

Արշիւ թագաւորը ջերմեռանդ և ուսումնասեր մարդ էր. հոգ տարաւ ազելի ծաղկեցնելու Մեսրոպի ձեռքով վերանորոգւած քարոզչութիւնն ու նրա միջոցով հիմնւած կրթական գործը. «որոյ առաւելապէս պալծառացուցեալ ծաղկեցուցանէր զվարդապետութիւնն» (Կորյուն, էջ 20): Երբ Մեսրոպը եկաւ Վրաստան, նորանոր քարոզութիւններ անելու նպատակ չունէր, այլ այցելութիւն տալ իր հիմնած դպրոցներին և աշակերտներին, հորդոր կարդալ նրանց ու քաջալերել ուսման մեջ: Այս պատճառով ման եկաւ ամբողջ երկիրը, ուր որ դպրոցներ ու աշակերտներ էր կարգել. «Եւ նորա շրջեալ զամենայն զամենայն աշակերտօք, պատուիրեալ կալ ի ճշմարտութեանն»:

Մեսրոպը դեռ բուն Վրաստանում էր, երբ Գուգարաց նահանգի Տաշրաց գավառի իշխանը՝ Աշուշա, հրավեր ուղարկեց Մեսրոպին՝ գալ նաև իր իշխանություն տակ գտնված բաժինը վարդապետելու։ Այս իշխանը, որի անունը Կաղանկատվացին (Բ գ) դնում է Հաշտուշտ և որին «այլ պատուական և աստուածասէր» ածականներն է տալիս Կորյունը, Հալոց չորս նշանավոր իշխաններից մեկն էր և կոչվում էր «բղեաշխ Գուգարացւոց» կամ «բըղեաշխ Վրաց»։ Մեսրոպը միշտ պատրաստ դիմելու այնտեղ, ուր աշխատանքն է կանչում, ընդունեց հրավերը, անցավ Գուգարաց նահանգը՝ Տաշիր։ Աշուշա թե՛ իր անձը և թե՛ իր ամբողջ գավառը Մեսրոպին հանձնեց. «ի ձեռն տալի նմա զանձն ամենայն գաւառոսն իւրով»։ Իսկ Մեսրոպն այստեղ էլ ընդարձակ չափով ուսում և քրիստոնեական վարդապետություն տարածելուց հետո, գավառը հանձնեց Վրաստանի Սամվել եպիսկոպոսի խնամարկության և ինքը դարձավ դեպի մեծ Հայք։ Եւ նորա ամենապիւռ վարդապետութիւնն, ոչինչ պակասութեամբ, քան զայլոցն գաւառաց անցուցեալ» (Կորյուն), կամ նույնիսկ ավելի, քան բոլոր մյուսները. «ուր երթեալ՝ լաւագոյնս վարդապետեաց և հաստատագոյնս, քան զամենայն աշակերտեալսն» (Պորենացի Գ Կ)։

Մեսրոպը եկավ Վաղարշապատ, ողջուն տվավ Սահակին ու ամենքին, պատմեց նրանց իր նոր գործերը, «որք իբրեւ լուան, առաւել գոհանալին զպարգեացն Աստուծոյ»։

Գ Լ Ո Ի Խ Թ

ՄԵՍՐՈՊԻ ՎԵՐՋԻՆ ՕՐԵՐԸ

1

Ինչպես որ Մեսրոպի աշխարհական կյանքի և իր գործունեությունն առաջին մասի վրա եղած տեղեկությունները սակավաթիվ են, սակավաթիվ են նույնպես գրերի գլուստից և գրական շարժման սկզբնավորությունից հետո իր վերջին օրերի մասին եղած տեղեկությունները։ Սրա համար պիտի բավականանանք Կորյունի տված կարճառոտ և ընդհանուր խոսքերով ու Մովսես Կաղանկատվացու անվստահիլի տեղեկություններով։

Կորյունը պատմում է, թե Սահակը և Մեսրոպը երկրում այն երեկելի շարժումը գլուխ բերելուց հետո, իրենց անձը տվին

ուսումնասիրութեան. իրենց ամբողջ ժամանակը, գիշեր ու ցերեկ, նրանք հատկացրել էին Ս. Գրքերի ընթերցանութեան. և սրանով բարի օրինակ էին հանդիսանում իրենց աշակերտներին ու բոլոր մերձավորներին. «Եւ այնպէս զամենայն ժամանակս իւրեանց՝ ընթերցուածս Գրոց ծախէին հարքն՝ զտիւ և զգիշեր, և նովիմք ծաղկեալք և շահաւետեալք՝ օրինակ բարեաց ուսումնասէր առնթերակալից լինէին. մանաւանդ զի ունէին պատուիրանս զգուշացուցիչս յաստուածակարգ պատգամաւորացն, յորոց առաջինն հըրամալէ, թէ Յօրէնս Տեառն խորհեցիս ի տուէ և ի գիշերի. և երկրորդն հանգոյն պատուիրէ թէ մի՛տ դիր ընթերցուածոց մխիթարութեան վարդապետութեան, մի՛ անփոյլ թառնել զշնորհացդ որ ի քեզ են. յայդ խորհեա՛ և ի գոյն յամենայն. զայդ եթէ առնիցես և զանձն ապրեցուցես, և զայնոսիկ որ քեզն լսիցեն» (Կորյուն, էջ 21):

Այս ուսումնասիրութեանց հետ զուգընթաց ընթանում էին նաև նորանոր թարգմանութիւններ, որոնցով երկու հալերը նորածիլ հալ գրականութիւնը ճոխացնել էին ուղում: Կորյունը ասում է Մեսրոպի համար, թե գրեց մի խումբ ճառեր, որոնց մեջ հատկապէս հոգ էր տարել լեզվի պարզութեան, ժողովրդին ավելի գլուրամատչելի դարձնելու համար: Այս աշխատութեանց մասին ավելի մանրամասն խոսել վերապահելով ժՆ գլխին, անցնենք շարունակելու Մեսրոպի վերջին օրերի կյանքը:

Հայոց, Վրաց և Աղվանից աշխարհները լուսավորելուց հետո, Մեսրոպն իր գրական գործունեութիւնը վերջացած չհամարեց, այլ ավելի եռանդով այցելութիւններ էր անում միշտ ժողովրդին, աշակերտներին և իր հիմնած դպրոցներին, մոտիկից հսկելու համար նրանց ֆիզցութեան վրա, ցույց տալու նրանց թերութիւնները և քաջալերելու արժանավորութիւններն ու առավելութիւնները: Ամառ և ձմեռ, գիշեր ու ցերեկ, ասում է Կորյունը, անվեհեր ու անդանդաղ քարոզութեամբ պարապեց, թագաւորների, իշխանների, հեթանոսների և հակառակորդների առաջ Քրիստոսի անունը քարոզեց, ամենքի սիրտը հոգեոր եռանդով լցրեց, շատ բանտարկյալներ ու կալանավորներ ազատեց, շատ նեղյալներ բռնավորների ձեռքից խլեց, շատ սգաւորներ ու հուսահատներ աստվածային հույսով մխիթարեց, շատ անիրավ մուրհակներ պատռեց և առհասարակ ամենքի սրտում ճշմարիտ հավատը զորացրեց, «Եւ այնպէս զամենայն կողմանս Հայոց, Վրաց և Աղուանից, զամենայն ժամանակս կենաց իւրոց, զամառն և զձմեռն, զտիւ և զգիշեր՝ անվեհեր և առանց լապաղելոյ իսկ, իւրով աւետարանական և ողջապատում գնացիւքն՝ առաջի թագաւորաց և իշխանաց, և ա-

մենալն հեթանոսաց և անընդհիմակաց ի հակառակորդաց՝ զամենափրկչին Յիսուսի անուն կրեաց յանձին: Եւ զամենալն ոգի քրիստոսազգեստ և հոգեղէն վառեաց, և բազում բանդականաց և կալանաւորաց և տագնապելոց և բռնաւորաց թողութիւն արարեալ՝ կորզեալ զնոսա ահաւոր զորութեամբն Քրիստոսի: Եւ բազում մուրհակա անիրաւութեան պատառեաց, և բազում սգաւորաց և կարճամտելոց՝ մխիթարական վարդապետութեամբն զակընկալ յուսոյն ըստ յհայտնութեան փառաց մեծին Աստուծոյ Փրկչին մերոյ Յիսուսի Քրիստոսի նօթճեաց, և զամենալն միանգամալն յաստուածապաշտութեան պայման անդ փոխեաց» (Կորյուն, էջ 22):

2

Մեսրոպը հոգ տարաւ նույնպէս ճգնաւորական կյանքը զորացնելու, որ, ինչպէս տեսանք վերը, անմիտ մենակեցությունից հեռու՝ ուսումնական ինքնակրթական նպատակներ ունէր այն ժամանակ: Հաստատեց վանականների բազմաթիւ խմբեր՝ գյուղերում և անապատներում, դաշտերում և լեռներում, անձալներում և քարալրներում: Ինքը շատ անգամ անձնապէս օրինակ տալ ուզելով այս վանականներին, մենաստաններից իր հետ էր առնում մի քանի աշակերտներ և նրանց հետ լեռների քարալրները քաշվելով՝ ճգնության էր տալիս իր անձը նրանց հետ. «Ձորս ընդ ժամանակս ժամանակս իւրով մարմնովն իսկ օրինակ ցուցեալ, առեալ զոմանս յաշակերտաց իւրաքանչիւր մենաստանացն, և երթեալ լեռնակեաց սորամուտ ծակախիտ եղեալ, զառօրէական զկերակուրն խոտաբուտ ճաշակօքն վճարէին. այնպէս վշտակեաց տկարութեան զանձն տալին: Մանաւանդ որոց հայեցեալ ի մխիթարութիւն առաքելական բանիցն, թէ Յորժամ տկար եմ վասն Քրիստոսի, յայնժամ զօրացեալ լինիմ. և թէ Լաւ ևս լիցի պարծել տկարութեամբս, զի բնակեսցէ յիս զօրութիւնն Քրիստոսի» (Կորյուն, էջ 22):

Կորյունը նկարագրում է նաև այն կյանքը, որ Մեսրոպն իր աշակերտների հետ անց էր կացնում քարալրներում՝ ճգնաւորության ժամանակ: Չկար այնտեղ, ասում է, գինիով արբեցություն, ալլ հոգու առաւելություն, նրանք իրենց սիրտը պատրաստում էին հոգեւոր երգերով՝ Աստուծո փառքի և զովության համար. հոգեշահ գրքեր էին կարդում այնտեղ՝ այս ընթերցումներով իրենց հոգին կրթելու համար: Մեծ ուսուցիչը քաջալերում և հորդորում էր իր աշակերտներին ավելի և ավելի առաջադիմության համար: Եւ ունե

էր ամենքի հոգին աստվածային պաշտամունքով և աղերսալիւր աղօթքներ էին բարձրանում միշտ առ Աստված՝ ամենքի բարօրութիւնը խնդրելու համար. «Անդ էր այնուհետեւ չարքենալ գինւով, այլ առաւելու հոգւով, և պատրաստել զսիրտս երգօք հոգեւորօք, ի փառս և ի գովութիւն Աստուծոյ: Անդ կրթութիւն քաղցրութեան ընթերցութեան՝ հոգեպատում գրոց: Անդ քաջալեւրութիւն յորդորական վարդապետութեան, առ ի յառաջագէտ ընտրութեանն՝ պսակահաս քրիստոսագիր կիտին: Անդ եռալ հոգւով աստուածապաշտ ծառայութեամբ: Անդ աղօթք աղերսալիք, և խնդրութեան հաշտեցուցիչք վասն ամենեցուն կենաց՝ առ մարդասէրն Աստուած» (Կորյուն, էջ 23):

Այսպես էին անց կացնում Մեսրոպը և իր աշակերտները իրենց ճգնական կյանքը՝ մշտական աղօթքի, ընթերցանութեան և ուսման մեջ. նրանք այդ անապատներում մնում էին մինչև որ այն կողմի եկեղեցիների երեցներից հրավեր էին ստանում կարեւոր մի գործի համար օգնութեան հասնելու: Այն ժամանակ Մեսրոպն իր գործակից աշակերտների հետ անմիջապէս թողնում էր անապատը և հասնելով այնտեղ՝ ուր կանչված էր, կատարում էր խնդրված գործը, և իր հորդառատ քարոզութեամբ ամենքի սրտի մեջ բխում էր աստվածային վարդապետութեան շնորհները: Այսպես ապրեց Մեսրոպն իր ամբողջ կյանքը՝ իր երկրի և իր աշակերտների համար, իր ժողովրդի և գիտութեան համար, օրինակ ունենալով Հիսուսին, որ քարոզում էր և սովորեցնում, բայց իր քարոզածները առաջին անգամ իր անձամբ էր կատարում. «Քանզի սովոր իսկ են ճշմարիտ վարդապետք՝ զանձանց առաքինութիւնս՝ կանոն աշակերտելոցն դնել, մանաւանդ յուշ առնելով զտէրունականն՝ զմիոյ միայնոյ իմաստնոյն Աստուծոյ. քանզի սկսաւ Յիսուս առնել և ուսուցանել...» (Կորյուն, էջ 23):

3

Մովսէս Կաղանկատլացի պատմագիրը (Ա. ի է) պատմում է, թէ Մեսրոպն Աղվանից քարոզութեանից հետո, այսինքն՝ իր գործունեութեան այս վերջին շրջանում, երուսաղէմ ուխտի գնաց և վերադարձին եկավ Ուտլաց և Աղվանից կողմերը քարոզելու: Որքան էլ անվավեր լինի այս պատմութիւնը, այնուամենայնիւ կարող է գոնե մասամբ ճշմարտութիւն պարունակել, ուստի հարկավոր ենք համարում Կաղանկատլացու ամբողջ հիշյալ պատմութիւնը թարգմանութեամբ դնել այստեղ:

«Աղվանից Գրիգորիս Կաթողիկոսի նահատակութեանից հետո,

Արեւելքի բարբարոս ցեղերը նորից ընկան կռապաշտութեան մեջ, և ատրուշաններին ուխտ կատարելով՝ հալածանք հանեցին քրիստոնեութեան դեմ: Նախկին վարդապետներից մեկը, որ Հոգուն Սրբո շնորհով երեք ազգերի՝ Հայոց, Աղվանից և Վրաց գրեթե հնարեց, և նրանից հետո Ս. Երուսաղեմ ուխտի գնաց, իր աշակերտների հետ այնտեղից դարձած ժամանակ իր հետ բերավ արծաթեղեն ոսկեհյուս մի խաչ, որի մեջ ագուցված էր նաև Քրիստոսի խաչից մի մաս: Հայաստանից անցնելով՝ ճանապարհ ընկավ նա դեպի Արեւելեան սահմանները՝ Ուտի գավառը. եկավ բնակիկեց Գիս կոչված տեղի մոտ, ճախճախուտ և լոռաբույս ճահիճներում: Այնտեղ նորոգելով քրիստոնեութեան հավատը՝ ամուր հիմքերի վրա դրավ. Ավետարանի քարոզութունը տարածեց Ուտիացոց, Աղվանից, Լիւնաց, Կասպից աշխարհներում, Չորա գուռը և ուրիշ բազմաթիւ ժողովուրդների մեջ, որ Ալեքսանդր Մակեդոնացին իբրև գերի բերել և բնակեցրել էր Կովկաս լեռների շուրջը. Գարգառներին և Կամիճիկ Հեփթաղներին հավատի բերելով՝ սովորեցրեց աստվածապաշտութեան կարգը, որ վաղուց արդեն սովորած ու մոռացած էին: Եվ այս խուժաղուժ լեռնականներին քարոզիչ և առաքյալ դառնալով՝ ծանոթացրեց նրանց իրենց լեզվով գրականութեան: Այնտեղից դարձավ եկավ բնակիկեց ճահիճներում, դժնդակ իշխանների սպառնալիքից ծածկվելու համար: Այնտեղ անտառներում պահվելով՝ օրեցօր զորացնում էր Աստուծո եկեղեցիները: Շուտով մոլորութեան ոգին գրգռեց գազանացած բռնակալների միտքը, որոնք զայրազնաց աշխատում էին գտնել և սպանել նրան: Սակայն երանելին Մաշտոց՝ Ս. Հոգուց ազդվելով, փութաց մի փոս փորեց ինչպես հարկն էր, և այդ գետնափոր տեղը դնելով աստվածային գանձը՝ այն է տերունական խաչը, ծածկեց այնտեղ: Այնուհետև իր հավատարիմ և իրեն նման աշակերտները միասին աղոթքի ու խնդրվածքի ապավինելով՝ փոխադարձ կամքով երկու խմբի բաժանվեցին. առաջին խմբի մի մասը գավառները գնաց, իսկ մյուս մասը դիմեց գանազան աշխարհներ քրիստոնեութունը քարոզելու: Իսկ մյուս խումբը խաչի գտնված տեղում քիչ ժամանակ հետո մարտիրոսական պսակ ընդունեց. նրանց նահատակութեան տեղի վրա լուսեղեն նշաններ և հրաշքներ տեղի ունեցան, որ շատ անգամ տեսնելով անհավատները և հասկանալով, թե մեծ Աստուծո նշանն է այն, բոլորն էլ հավատում ու մկրտվում էին: Նորահավատներից մեկը, որ շատ անգամ տեսել էր այն նշանը, խաչի գետնափոր կալանի վրա հողե քառակուսի մի մատուռ շինեց և տախտակապատ մի տապան պատրաստելով՝ նրանց նշխարները այնտեղ

ամփոփեց. ամեն տարի էլ ուխտի գնալով՝ կատարում էր նրանց հիշատակը. շատերը նույն տեղում բժշկություն էին գտնում: Հավատացյալները հաստատվելով այս տեղերում, հետզհետե շատացան. և նախ հիմք դնելով խաչի գտնված տեղը, եկեղեցի կանգնեցին. այդ տեղը առաջ կոչվում էր Հին եկեղեցի, իսկ այժմ Գիս է կոչվում: Շատ ժամանակ հետո, Առանշահիկ տոհմից Վարազպետ անուն վեհազգի մի իշխան ուղենալով նորոգել հին եկեղեցին, չկարողացավ քանդել զմբեթի աղյուսաշար պատերը, որովհետեւ այնտեղ էին բնակվում տերունական խաչն ու նահատակների նշխարները»:

4

Կաղանկայովացին հաջորդ ԻԸ, ԻԹ և Լ գլուխներով պատմում է, թե ո՛վ եղավ Մաշտոցի հաջորդը, ի՛նչպես Ռոսմոսոքեան թագավորը արշավեց Ուտյաց վրա և կոտորեց Մեսրոպի աշակերտներին, ի՛նչպես Թեոփիլոս զորավարը հավատաց և բռնավորների ձեռքով նահատակվեց: Այս բոլորը թեև կապ չունի Մեսրոպի կենսագրության հետ, բայց որովհետեւ տալիս է ինչ-ինչ տեղեկություններ նրա մասին, ուստի հարմար ենք համարում ԻԸ գլուխն էլ ամբողջովին թարգմանել, իսկ մյուս երկու գլուխների նյութը ամփոփելով ներկայացնել այստեղ:

«Սուրբ Մաշտոցից հետո քիչ ժամանակ անցած, իր այն աշակերտները, որ գտնվում էին Աղվանից կողմերում, Սուրբ Հոգու ազդեցությամբ միասեղ հավաքվելով ու խորհրդակցելով՝ աշխատեցին մի լավ արդյունքի հասնել: «Ի՞նչ պիտի անենք մենք, ասացին, երբ նա, որ մեր լուսավորության պատճառն էր, վախճանվեց. և ահա մենք իրանից որք մնացինք. եկե՛ք, եղբայրներ, գնանք Երուսաղեմ աստվածային քաղաքը և մեզ առաջնորդ խընդրենք, որովհետեւ այս արևելյան երկրի առաջին լուսավորությունը Սուրբ Նեղիշի միջոցով՝ Երուսաղեմից է սկսած»: Այն ժամանակ նրանք պատրաստվեցին, երեք խմբի բաժանվեցին և Աղվանից կողմերից դուրս գալով՝ դիմեցին դեպի Ասորեստանի սահմանները, և հետո Երուսաղեմ հասան, ուր մտնելով աստվածաբանական եկեղեցին, երկրպագեցին ամենակեցույց կենաց փառքին: Այնտեղ հանդիպեցին հոգեզվարճ աստվածազարդ հայրապետին, ողջունեցին և եկեղեցուն և նրանցից ընդունվեցին խոնարհ սիրով: Սուրբ Մաշտոցի ջանքն ու աշխատանքը բովանդակ պատմեցին սուրբ հայրապետին, թե ի՛նչպիսի հրաշքներով բարբարոսները դարձի եկան: Որ նրանք լսելով, մեծ ուրախությամբ ընդունեցին, շատ

խնամք ու մեծարանք ցույց տվին. ալնտեղ մնացին շատ օրեր և իրենց կողմը դարձրին երեք աստվածասեր քահանաների, որոնցից առաջինն էր Աթանասիոս. աղաչական խոսքերով համոզեցին նրանց գալ իրենց հետ, որպեսզի իրենց երկրում առաջնորդ նստեցնեն: Նրանք երկրպագություն և ուխտ կատարելով, երանավետ համբույրով ողջունեցին սուրբ պատրիարքի ոտները և նրա հրամանով ճանապարհ ընկնելով, մշտական ուրախությամբ հետ դարձան օսկեղեն և արծաթեղեն սպասներով և աստվածալին բոլոր սրբություններից շատ նշխարներով, քահանաների հետ: Քառասնորդաց պատի լոթերորդ շաբթում, Ձատիկն եկան հասան Արցախի անտառուտ երկիրը՝ Մեծ Կուենից գավառը: Ճանապարհի կիրճերում երկու խումբի բաժանվելով, մի խումբը մնաց աստեղ բլրի հյուսիսային կողմը, իսկ երկրորդ խումբը Տրտուական (Թարթառ) գետից ալն կողմ անցնելով, բնակվեց մալրապատ հովտի հարավային կողմը՝ Չղախ կոչված պուրակում, որովհետև ուխտ էին արել Սուրբ Ձատիկը ալնտեղ տոնելու» (գլուխ ԻԸ):

Նույն ժամանակները Ռոսմոսոքեան թագավորը իր զորքերով, Թորելական գնդով և Հոնաց բանակով անցնում է Կուր գետը և հարավ է արշավում՝ Հալոց, Վրաց և Աղվանից վրա: Մի խումբ էլ գալիս է Մեծ Կուանք, կոտորում է Մեսրոպի հիշյալ աշակերտներին, որոնք Նրուսաղեմից առաջնորդներ էին բերել: Ձորավարի ձեռքն է ընկնում Թագուհի անունով ուտեացի մի գեղեցկուհի, որին զորապետը ուրացնելով կին առնել էր ուզում: Բայց նա Հռիփսիմեի նման դիմադրելով, վերջապես նահատակվում է, որի վրա լույս ծագելով, զորապետը հավատում է և մկրտվում (Գլուխ ԻԹ): Ռոսմոսոքեան թագավորը վրա է հասնում և երկար համոզելուց հետո, նահատակել է տալիս զորավարին՝ 30 զինվորներով, 2 որդիներով և սրանց հետևող գնդով (գլուխ Լ):

5

Կաղանկայտվացու երկրորդ հատորում (գլուխ ԻԹ, Լ, ԼԱ և ԼԳ) պատմվում է Իսրայել ճգնավորի տեսիլքը, որով հալստվում են Մեսրոպի աշակերտների բերած մասունքները Չղախում. ալս առթիվ եպիսկոպոսները թուղթ են գրում Աղվանից Ուխտանես կաթողիկոսին և Ջվանշիր իշխանին, և սրանց հրամանով Սուրբ Խաչը Պերո-ժապատ մալրաքաղաքն են տանում: Ալնտեղ Ուխտանես և Ջվանշիր երկրպագելով նրան, թույլ են տալիս վերադարձնել իր վանքը: Մի տարի հետո նույն Իսրայելը ցանկություն է ունենում գտնելու նաև Մեսրոպի խաչը. «Չաղդումն ցանկության լոյժ ունէր սուրբ

երէցն խնդրել զփափագելի խաչն՝ զծածկեալն սրբոյն Մաշտոցի ի Գիս անուանեալ գիւղն, որ յՈւտի գաւառի»։ Վերջապես իր հետ առնելով կրօնավոր մի եղբայր, գնում է Հին եկեղեցին և փորելով գտնում է Մեսրոպի խաչը, «որ ունէր առհասարակ հայ, հոռոմ և ասորի գիր և ցուցանէր ի նմա գոյ զմասն կենդանարմատ փայտին. և կայր անդ նշանն Քրիստոսի արծաթածոյլ գեղազանեալ ոսկիաղօտ տեսակաւ, որ յաւէտ է ի խաչին Քրիստոսի»։ Լուրը հռչակվում է, լսում են Եղիազար հայրապետն ու Զվանշիրը, հրամայում են իրենց բերել այդ խաչը։ Նրանք տանում են. Եղիազար և Զվանշիր «ակն յայտնի զնորոգափայլ խաչն Քրիստոսի տեսանէին, որ Սրբոյ Մաշտոցի իւր իսկ ձեռացն լեալ էր, որով դարձուցանէր զաշխարհս Աղուանից ի կոոցն մոլորութենէ լուսածնութեամբ աւազանին շնորհաց» և երկրպագում են նրան։ Հետո խմբով գնում են Գիս և օծում խաչն ու եկեղեցին։ Եղիազարը Մեսրոպի խաչի մեջ եղած Կենաց փայտից մի մասը հանում է և 120 դահեկանի ոսկու մեջ պատշաճելով, կանգնեցնում է Գիսի եկեղեցում։

6

Գիսի խաչից հետո նշանավոր է նաև Գազայ Սուրբ Սարգսի խաչը, որ Պարսկաստանից է բխում և Մեսրոպին վերագրվում։ Ահա ինչ որ գտնում ենք այս մասին մեր հին մատենագրության մեջ։

Առաջին տեղեկութիւնը տալիս է «Յայսմաւուրք»-ը (Արաց ԻԴ = հունվարի 31), հետևյալ ձևով. Սուրբ Սարգիսը Պարսկաստանում Մազանդարանի մեջ նահատակվելուց հետո, թաղվել է Համիան քաղաքում. «Եւ յետոյ եկեալ մեծ վարդապետն Հայոց Սուրբ Մեսրոպ, և առեալ զսուրբ մարմինն Սարգսի և տարաւ ի յօտն Արագածու և եղ պատուով ի Յուշի (կամ ի յՈւշի), մօտ ի գիւղաքաղաքն Կարբի, և արար զտեղին վանք հռչակաւոր, որ է մինչև ցայսօր։ Եւ առեալ ատամն մի յատամանց Սրբոյն Սարգսի և տարեալ ի Վրաց տուն ի դաշտն Գազայ, եղ ի մեջ փայտեայ խաչի. և օծեալ զխաչն՝ կանգնեաց ի վերայ գագաթան բլրին Գազայ, որ կոչի մինչև ցայսօր Գազայ Սուրբ Սարգիս և առնէ մեծամեծ նշանս և սքանչելիս ի փառս Քրիստոսի Աստուծոյ մերոյ¹»։

¹ Բնագիրը կազմել եմ Թավրիզում գտնված երեք ձեռագիր «Յայսմաւուրք»-ների և տպագրի համեմատությամբ։ Զեռագրերն են՝ № 47, էջ 279, № 48, էջ 360 և № 49, էջ 283։

— Այս Ուշիի վանքի մասին տեղեկություն տալիս է նաև Առաքել Դավրիժեցին (տպ. 1884, էջ 270—271), գլուխ ԻԶ, հետևյալ բառերով. «Այսպէս և վանքն Սրբոյն Սարգսի զօրավարին՝ որ է ի գիւղն Ուշի, շինեալն ի սրբոյն Մեսրոպբայ մեծ վարդապետէն մերոյ որ և սա մերձ է ի գիւղն Կարփի, որ ի ստորոտս Արագած լեռինն...»: Այնուհետև պատմում է նույն վանքի նորոգումը Փիլիպոս կաթողիկոսի աշակերտ Ոսկան վարդապետ Երեանցու ձեռքով:

Երկրորդ տեղեկությունը տալիս է Վարդան պատմիչը (Վեհետիկ, 1862, գլուխ ԶԵ, էջ 145:) «Գագ, անուանի բերդ և գաւառ ի Գագկայ թագաւորէ շինեալ, ուր կայ հռչակաւոր և սուրբ ուխտն խաչ և եկեղեցի յանուն Սրբոյն Սարգսի զօրավարին, օրհնեալ ի Սրբոյն Մեսրոպբայ վարդապետէն և թարգմանչէն Հայոց, որ կայ ի գլուխ Գագայ, և հայի ի դաշտն լալնանիստ և երկայնատարած»:

Երրորդ տեղեկությունն ունի Կիրակոս Գանձակեցին (գլուխ ԻԲ, էջ 134). «Էր ի Գագն խաչ մի սքանչելագործ առ ամենայն նեղեալս, մանաւանդ առ գերիս. զի որք ապաւինէին ի նա բոլորով սրտիւ, ինքն իսկ Սարգիս բանայր զղրունս բանտից, և արգելլոցն լուծանէր զերկաթս, և առաջնորդէր մարմնաւոր տեսլեամբ ի տեղիս իւրեանց. և համբաւ սքանչելեացն տարածեալ էր ընդ ամենայն ազգս. զոր կանգնեալ ասեն զնա Սրբոյն Մեսրոբայ վարդապետին մերոյ»:

Վերջապես չորրորդ՝ մի փոքր տեղեկություն էլ գտնում ենք Սուրբ Սարգսի շարականի մեջ. «Ուաչաւարչար սուրբ դիտապետ նշանագործ անուամբ ի խաչ և յեկեղեցի, առաւել պալծառ ի գլուխս Գագայ, ի գագաթան տեղւոջն օրհնեալ Սրբոյն Մեսրոպայ»:

Սրա նման մի փոքրիկ տեղեկություն էլ տալիս է Մաղաքիա արեղան (հրտ. Պատկանյանի, էջ 34). «Երթեալ ի Գագ առ ատենահաս Սուրբ Սարգիսն, զոր օրհնեաց երանելի և սուրբ վարդապետն Մեսրոպայ»:

Ավելորդ եմ համարում պատմել թուրքերի արշավանքները Գագայ խաչի վրա և խաչի ազատումը հրաշքով, ինչպես պատմում են Սամվել Անեցին (էջ 138) և Վարդան պատմիչը (579 = 1130 թ., էջ 123):

ՍՈՒՐԲ ԳՐՔԻ ԹԱՐԳՄԱՆՈՒԹՅՈՒՆԸ

1

Սահակը և Մեսրոպը ամբողջ Հայաստանի, Վրաստանի և Աղվանից զանազան գավառները կրթությամբ ու քրիստոնեական վարդապետությամբ լուսավորելուց հետո, ձեռնարկեցին հատկապես հայկական դպրությունը ծաղկեցնելու։ Այն ժամանակ տիրող գաղափարների համաձայն, այս երկու գործիչների բուն նպատակը ժողովրդի հոգևոր ու կրոնական կրթությունը լինելով, բնականաբար պիտի աշխատեին ամենից առաջ հայերենի թարգմանել Ս. Գիրքը, եկեղեցական պաշտամունքի վերաբերյալ ուրիշ գրքեր, և վերջապես հին եկեղեցական նշանավոր հայրերի թողած լավագույն կրոնական ու վարդապետական աշխատությունները։ Աստվածաշնչի թարգմանություն գործը նոր չպիտի սկսվեր։ Արդեն շատ տարիներ առաջ, դեռ ասորական հոգի վրա եղած ժամանակ, գրերի գյուտից անմիջապես հետո, Մեսրոպը Սամուսատ քաղաքում սկսել էր թարգմանել Ս. Գրքից իր սիրած հատորը՝ Սողոմոնի Առակաց գիրքը։ Այս գրքի թարգմանություն ժամանակ օգնական էին Մեսրոպին իր երկու հասուն աշակերտները՝ Հովհան Եկեղեցացի և Հովսեփ Պաղնացի։ Նույնիսկ Հուսիսոս հույն գրիչը սկսել էր գրի առնել հիշյալ թարգմանությունը։ Այնուհետև, երբ Մեսրոպը Հայաստան դարձավ և Վաղարշապատում սովորեցնելով իր հնարած գրերը Սահակին ու մյուս ազգակիցներին, անցավ Մարաց կողմերը քարոզելու, այդ քարոզության ժամանակ, ինչպես տեսանք, սկսեց առձեռն թարգմանել Ավետարանը և գրի առնելով սովորեցնել ժողովրդին՝ հասկանալի լեզվով։ Մյուս կողմից Այրարատում լուռ չէր Սահակը, նա ևս իր աթոռանիստ քաղաքում և նրա շրջակա վայրերում քարոզում էր Ս. Գիրքը, մաս-մաս թարգմանելով հայերենի։ Թե՛ Մեսրոպի և թե՛ Սահակի համար Ս. Գրքի թարգմանությունը ծանր գործ չէր։ Իրենց երկար քարոզչական գործունեության ժամանակ անշուշտ հարյուրավոր անգամներ կարդացել, բերանացի թարգմանել ժողովրդին և գրեթե անգիր էին արել։ Այնպես որ քիչ ժամանակում ունեցանք Ս. Գրքի բազմաթիվ գրքերի հայերենի թարգմանությունը, ինչպես Մովսեսի Զնգամատյանի, Մարգարեությունների, Ավետարանի, Պողոսի և մյուս առաքյալների թղթերի։ Ահա Կորյունի բառերը այս մասին՝ պատկերավոր

ձեռով՝ «Օրէնստուտց Մովսէս՝ մարգարէական դասուն (գործիական հոլով՝ «դասով») և յառաջադէմն Պաւղոս՝ բովանդակ առաքելական գնդովն, հանդերձ աշխարհակեցոյց Աւետարանաւն Քրիստոսի, միանգամայն եկեալ հասեալ ի ձեռն երկուց հաւասարելոցն (այն է Սահակ և Մեսրոպ) հայաբարբառք հայերենախօսք գտան» (էջ 13):

Այս թարգմանութիւնը՝ իբրև առօրյա անմիջական պետքերը լրացնելու նպատակով եղած առձեռն թարգմանութիւն, շատ հապճեպով կատարված լինելով, չունի այն մեծ արժանիքը, որով մեր Ս. Գրքի այժմյան թարգմանութիւնը նշանավոր է հանդիսացած: Կորյունն այդ թարգմանութիւնը կոչում է «զլառաջագոյն զյանկարծագիւտ զփութանակի զթարգմանութիւնս» (էջ 21): Այստեղ կարևոր է փութանակի բառը, որ փոխառութիւմբ կըրկնում է նաև Խորենացին (Գ կա) ուրիշ առթիւ. «Զոր առեալ Մեծին Սահակայ և Մեսրոպայ, դարձեալ թարգմանեցին զմի անգամ թարգմանեալն փութանակի, հանդերձ նոքօք վերստին յօրինեալ նորոգմամբ»: (Տպագիրները ունեն «...զմիանգամ թարգմանեալն, փութանակի հանդերձ նոքօք...», իսկ Ե. Վ. Պարոնյանը՝ ստորակետը փոխադրելով հաջորդ բառի վրա, փութանակի բառը կապում է ոչ թե երկրորդ թարգմանութեան, ինչպես կարծիք է, այլ հենց առաջին թարգմանութեան, ինչպես ասում է նաև Կորյունը (տե՛ս Նորայրի Քննասերը, Ա, էջ 14): Այս փութանակի թարգմանութիւնը մեր մատենագրութեան պատմութեան մեջ հայտնի է Ս. Գրքի առաջին թարգմանութիւն անունով:

Այս առաջին թարգմանութեան մասնակից են եղել նախ Մեսրոպը, որ կատարել էր Առակաց գրքի թարգմանութիւնը դեռևս Սամուսատում, երկրորդ՝ Հովհան Եկեղեցացի, երրորդ՝ Հովսեփ Պաղնացի, որոնք օգնել էին այս թարգմանութեան մեջ և անշուշտ հետո էլ, և վերջապես Սահակը, որի աշխատութեան արդիւնքն է անշուշտ Ս. Գրքի թարգմանութեան ամենամեծ մասը: Այս կետը տարօրինակ չպիտի թվի մեզ: Հայոց ազգը երկու գլխավոր կարիք ունի այն ժամանակ. առաջինը՝ կենդանի խոսքով քարոզութիւն և նորագոյն գրքի ուսումը, երկրորդ՝ այս նախնական կրթութիւնն ստանալուց հետո՝ շարունակելու և վախելելու համար հայերեն լեզվով գիրք: Երկու նշանավոր գործիչներ ունենք մենք էլ այն ժամանակ, Սահակ և Մեսրոպ. առաջինը այնպարզ ծերունի, պատկառելի դիրքի ու աստիճանի տեր, երկրորդը համեմատաբար ավելի երիտասարդ, չափազանց աշխույժ և չափազանց գործունյա վարդապետ: Կրթութեան ու

քարոզութիւն գործը պահանջում էր անհանգիստ կլանք, աշխարհից աշխարհ ու քաղաքից քաղաք թափառում, անվերջ տըքնութիւն ու ժիր գործունեութիւն, որ անհարմար էր Սահակի հասակին և զիրքին, բայց պատշաճ՝ Մեսրոպի աշխուժ բնավորութիւն, աննկուն եռանդին ու անպարտաւ հոգուն: Ուստի ա՛յս ընտրեց Մեսրոպը. իսկ Ս. Գրքի թարգմանութիւնը, որ նստական, հանդարտ կլանք ու ինքնամիտի աշխատութիւն էր պահանջում, հանձն առավ Սահակը: Մինչդեռ Մեսրոպը Փայտակարան, Գողթն, Սյունիք և այլ տեղեր քարոզութիւնամբ և դպրութիւն տարածելով ման էր գալիս, այստեղ, Վաղարշապատի Հայրապետանոցում նստած, Սահակը թարգմանութիւնամբ էր պարտապում:

Ընդունել պետք է, թե Ս. Գրքի այս առաջին թարգմանութիւնը եղավ Մեսրոպի Փայտակարան քարոզութիւն գնացած շրջանում, որ եթե համարենք, թե ունեցավ մեկ տարվա տեղութիւն, Ս. Գրքի թարգմանութիւնն էլ մեկ տարվա գործ եղած պիտի լինի (կատարված փութանակի): Այնպես որ, երբ Մեսրոպը Փայտակարանի քարոզութիւնից վերադարձավ Վաղարշապատ, Ս. Գրքի թարգմանութիւնը գրեթե պատրաստ էր, և եթե կալին մի քանի պակաս մասեր, նրանք էլ երկուսը՝ միասին գործակցութիւնամբ, շուտով վերջացրին: Այս բանը հետևում է Կորյունի այն մանրամասն հիշատակութիւնից, որ դնում է Փայտակարանի քարոզութիւնից անմիջապես հետո և Վաղարշապատի վարդապետանոցի բացումից անմիջապես առաջ, և որ մեջ բերինք մի քիչ վերը (Հնգամատյան, Մարգարեութիւններ, Ավետարան, Պողոսի և մյուս առաքյալների թղթերը):

Ըստ այսմ բոլորովին սխալ պետք է համարել այն տեղեկութիւնը, որի համեմատ Ս. Գրքի առաջին թարգմանութիւնը կատարված է Սամուսատում՝ Մեսրոպի ձեռքով. այս մասին ընդարձակ տե՛ս գլուխ տասնհինգերորդ, § 2:

2

Ամենից առաջ պետք է ստուգել, թե ի՛նչ լեզվից թարգմանվեց Ս. Գրքի այս առաջին թարգմանութիւնը: Այս կետը շատ կարևոր է՝ իմանալու համար, թե ո՛ր լեզվի ազդեցութիւնը կրեց մեր մատենագրութիւնը իր առաջին քայլերին:

Մեր բանասերների մեջ ընդհանրապես ընդունված կարծիքն այն է, թե Ս. Գրքի առաջին թարգմանութիւնը եղել է ասորերեն օրինակի վրայից: Այս կարծիքի աղբյուրն է Խորենացու ար-

ված հետեւյալ վկայութիւնը. «Ինքն դառնա ի Հայս, և գտանէ զմեծն՝ Սահակ թարգմանութեան պարապեալ յասորութն՝ յոչ լինելոյ յունի: Քանզի նախ ի Մերութանալ ալրեալ լինէին ընդհանուր աշխարհիս յոյն գիրք. դարձեալ ի բաժանել զաշխարհս Հայոց՝ չտալին պարսիկ վերականգնութն յոյն ուսանել զպրութիւն ումեք յիւրեանց մասինն, ալլ միայն ասորի» (Խորենացի Գ ԺԳ): Ստեփան Մալխասյանը, «Դասընթաց Հայոց մատենագրութեան պատմութեան» (էջ 60), քննում է մինչև իսկ այն խնդիրը, թե ասորական ո՛ր բնագրից է եղած հիշյալ թարգմանութիւնը: Այժմ գոյութիւն ունեն ասորական չորս թարգմանութիւն, որոնց մեջ ամենահինը կոչվում է Պեշիտտա, որ նշանակում է «պարզ, անպաճույճ»: Սրա թարգմանութեան ճիշտ ժամանակը հայտնի չէ: Ավանդութիւնն ասում է, թե նրա մի մասը թարգմանված է Սողոմոնի ժամանակ. ումեք այս թարգմանութիւնը ընծայում են Աբգարին, ուրիշներ՝ Թադեոս առաքյալին: Այս բոլոր ավանդութիւնները՝ թեև սուտ, բայց ցույց են տալիս, թե թարգմանութիւնը կատարված է շատ հին ժամանակ: Հայտնի է գոնե, որ Պ դարի ասորի մատենագիրները այս թարգմանութիւնից են բերած իրենց վկայութիւնները, որից երևում է, թե Պեշիտտան Պ դարում արդեն գոյութիւն ունեւ և հավանաբար թարգմանված պիտի լիներ Ա կամ Բ դարում: Մյուս երեք ասորական թարգմանութիւնները կատարված են Ե դարում: Հետեաբար պետք է ենթադրել, թե այն ասորական օրինակը, որի վրայից Սահակը և Մեսրոպը կատարեցին Ս. Գրքի առաջին հայերեն թարգմանութիւնը, էր Պեշիտտա կոչված ասորական բնագիրը:

Այս կարծիքը, ինչպես ասացինք, ընդհանուր ընդունված է մեր բանասերների մեջ, և որչափ ինձ ծանոթ է, չէ եղած բնավ մեկը, որ կասկած հայտներ այս մասին: Միայն մանրակրկիտ քննադատ ու խորունկ մտածող հայկաբան Ա. Մ. Գարագաշյանը, Պոլսի Ազգային կենտրոնական վարժարանի հայ մատենագրութեան դասընթացի ժամանակ նկատել է, թե հայերեն Ս. Գրքի առաջին թարգմանութիւնը կասկածելի է դնել ասորերենից: Ձեռքի տակ չունենալով այդ անտիպ աշխատութիւնը, մյուս կողմից բոլոր աշակերտական տետրակներս գրավված լինելով օսմանյան կառավարութեան կողմից, չեմ կարող մանրամասն մեջ բերել այն պատճառաբանութիւնները, որով առաջնորդված էր ուսուցիչս՝ այդ կարծիքը փաստաբանելու համար: 1892—1893 թվականների հիշողութիւններս դեռ ասում են ինձ, որ Գարագաշյանի ուժեղ փաստը այն կեսն էր, թե անկարելի բան էր,

որ Մերուժանը կարողանար աջնպիսի կոտորած գցել հունարեն ձեռագրերի մեջ, որ գոնե մեկ օրինակ ողջ չմնար: Եթե ենթադրենք մի պահ, որ նույնիսկ բնաշինչ եղած լինեին Հայաստանի բոլոր հունարեն ձեռագրերները, միթե չէ՞ր կարող Մեսրոպը Սամուսատում, այսինքն հունական այդ միջավայրում եղած ժամանակ մի լավ օրինակ գնել և հետը Հայաստան բերել. կամ թե Սահակը չէ՞ր կարող թուլլտվութլուն ստանալ և մոտակա Հունահայաստանից մի օրինակ բերել տալ: Վերջապես հունարեն չէ՞ր այն օրինակը, որի վրայից Մեսրոպն արեց իր Առակաց գրքի թարգմանութլունը Սամուսատում: Ավելացնենք այստեղ Մարկվարտի կապածը նույնիսկ Մերուժանի գիրք այրելու դեմ: Բուզանդը, ասում է Մարկվարտը («Պատմութլուն հայ նշանագրերու», էջ 5), որ Մերուժանի իշխանական գործերին ընդարձակ տեղ է նվիրած (գիրք Դ, գլուխ ԻԳ մինչև գիրք Ե գլուխ ԽԳ), «եկեղեցական հուլն գրքերու կարծեցյալ այլման մասին որևէ լուր հաղորդած չէ»: Նույնպիսի դատողութլուններ ունեն նաև Ֆնտգլյանը («Անահիտ», 1905, էջ 240) և Խալաթլյանը (Арм. Аршакиды, էջ 324), որոնք չեն ընդունում, թե հայերեն Ս. Գրքը թարգմանված լինի նախապես ասորերենից, այլ՝ հունարենից:

Գարագաշյանի հիշյալ պատճառաբանութլունները ձգտում են ի գերե հանել Խորենացու վերի վկայութլունը: Բայց ի՞նչ ապացույց ունինք, թե այդ վկայութլունը անպատճառ Ս. Գրքի թարգմանութլան համար է և ոչ թե ուրիշ զանազան եկեղեցական գրքերի: Խորենացու խոսքերը այնպես ընդհանուր են, որ գրեթե անկարելի է Ս. Գրքի համար ասված կարծել, և ընդհակառակը, շատ պարզ ու հասկանալի կերպով կարող են նշանակել ընդհանուր եկեղեցական հայրերի գրքերը: Մանավանդ որ, ինչպես արդեն նկատեցինք, Խորենացին Ս. Գրքի առաջին թարգմանութլունը մի անգամ արդեն Մեսրոպին տված լինելով (Խորենացի Գ ծգ), չէր կարող երկրորդ անգամ էլ Սահակին տալ. հակառակ պարագային հարկ էր ընդունել Ս. Գրքի երեք հայերեն թարգմանութլուն: Սրանից հետևում է, թե Խորենացու վկայութլունը Ս. Գրքի համար չէ, այլ ուրիշ եկեղեցական գրքերի:

Թե զուր է կարծել, որ հայերեն Ս. Գրքը առաջին անգամ ասորերենից է թարգմանված, ունենք այս մասին նաև Կորյունի փառավոր վկայութլունը, որի համաձայն հայերեն առաջին թարգմանությունը եղած է հուևարեցից: Ահավասիկ Կորյունի հիշյալ վկայութլունը. «Իսկ Սահակայ գեկեղեցական գրոց գումարութլունն՝ կանխառ [ի] լունական բարբառոյն ի հայերէն դարձուցեալ, և բազում ևս զհայրապետաց սրբոց զճշմարիտ զիմաստու-

թիւնն: Դարձեալ լետ այնորիկ առեալ հանգերձ եղնակաւ՝ զլառաջագոյն զլանկարծագիւտ զփութանակի զթարգմանութիւնս, հաստատէր ճշմարիտ օրինակօք բերելովք, և շատ ևս մեկնութիւն գրոց թարգմանէին» (Կորյուն, էջ 21): «Եկեղեցական գրոց գումարութեան մէջ» պետք է հասկանալ նաեւ Ս. Գիրքը, եթե ո՛չ միայն Ս. Գիրքը, իսկ մյուս գրքերը մանուած են «սուրբ հայրապետների ճշմարիտ իմաստության» և «գրոց մեկնության» մեջ:

3

Կասկածներին և տարապարտ կարծիքներին գործնականապէս վերջ պիտի տար անշուշտ Ս. Գրքի առաջին թարգմանության քննութիւնն ու համեմատութիւնը, եթե սակայն մնացած լինէր: Դժբախտաբար Ս. Գրքի երկրորդ թարգմանության հրապարակումից հետո՝ առաջինը կամաց-կամաց հետ քաշված և հուսկ ապա բոլորովին անհետ է եղած: Միայն 1896 թվականին ուսուցչապետն Գրիգոր Խալաթյան էջմիածնի ձեռագրատան մեջ գտաւ Մնացորդաց Ա. և Բ գրքերի բոլորովին տարբեր մի թարգմանութիւն, որ Առաջին թարգմանության մասը լինելու հավանականութիւնն էր ընծայում: Ստուգվեց, որ նույնպիսի մի ձեռագիր կա նաեւ Երուսաղեմի Ս. Հակոբյանց վանքի ձեռագրատան մեջ: Երկու ձեռագրերի համեմատությամբ նույն գրքերը շուտով հրատարակվեցին Լազարյան ճեմարանի կողմից, Գրիգոր Խալաթյանցի ձեռքով (Մոսկվա, 1899): Այսպիսով աշխատութիւնը ամենքի տրամագրության տակ էր դրված և կարելի էր սպասել, որ տեղի կունենա մասնագետների ուսումնասիրութիւն, որով վերջնականապէս պիտի ստուգվեր կասկածի տակ եղած խնդիրը: Դժբախտաբար, որչափ մեզ հայտնի է, ոչ ոք չգրադվեց այս հարցով: Եվ միակ քննութիւնը, որ մնում է այս առթիւ, այն փոքրիկ դիտողութիւնն է, որ Խալաթյանը գրել է հրատարակության առաջաբանում, որից արտատպում ենք նաեւ մենք:

«Գալով այն խնդրին, թե նորագլուտ Մնացորդաց գրքերը արդարեւ ասորերենից են թարգմանված, այս մասին ես թույլ կտամ ինձ այսպէս ձեակերպել իմ կարծիքս՝ թողնելով խնդրի մանրակրկիտ հետազոտութիւնը և վերջնական եզրակացութիւնը մասնագետ ասորագետներին:— Մնացորդաց գրքերի ասորերենը, գոնե այն, որի հետ ես համեմատել եմ մեր նորագլուտ թարգմանութիւնը, սակավ նմանութիւն ունի մերինի հետ և, ընդհակառակը, ավելի մերձենում է Հունականին կամ Յոթանասնից. շատ ավելի մոտ է մեր նորագլուտին Եբրայականը: Այնուամեն-

նախնիվ ես ենթադրում եմ, որ Մնացորդաց գրքերի առաջին հայերեն թարգմանությունը կատարված է եղել ասորերենից՝ այն հնագույն ասորերեն թարգմանությունից, որ ծանոթ է Քարգում կոչումով, որ՝ ըստ կարգին, շատ մոտ էր Երրայական բնագրին՝ իբրև սորանից թարգմանված, և որ հետո անհայտացավ, նորա տեղը հաջորդելով Հունականից կամ Յոթանասնից ասորի թարգմանությունը.— ճիշտ այնպես, ինչպես պատահեց հայերեն Աստվածաշնչին»:

Ասորերենի կողմն է նաև J. A. Robinson, որ իր „Texts and studies“ աշխատության մեջ (տպ. 1895, vol. III, № 3, էջ 72—98) խոսում է Նոր Կտակարանի հայ թարգմանության վրա: Նա գտնում է, որ հայերեն բնագրի հունարենից տարբերությունները ճիշտ նույն են Սինայական ասորի կրկնագիր բնագրի հետ, որ թարգմանված էր Բ կամ Գ դարում, և 1895 թվին նոր էր գտնվել: Սրանից հետևում է, որ հայերեն Նոր Կտակարանը նախ թարգմանված է եղել այս ասորի բնագրից, հետո հունարենի վրա սրբագրված, բայց այնպես, որ հին ասորի բնագրի հետքերը դեռ մնում են (տե՛ս «Հանդես ամսօրյա», 1896, էջ 87):

Անգլիացի հայագետ Կոնիքերը գրել է մի քննադատություն այս աշխատության մասին (The armenian version of the New Testament“, տպ. „The Academy“ հանդեսում, 1896 փետրվար, № 1239, էջ 98—99) և ուշադրություն է հրավիրում հենց մեզ հետաքրքրող կետի մասին: Նա գտնում է, որ թեև Կորյունը և Փարպեցին հունարենից են դնում հայերեն թարգմանությունը, իսկ Սորենացին՝ ասորերենից, բայց այժմ պարզվեց, որ իրավունքը Սորենացունն է: Նոր Կտակարանի հայ թարգմանության շեղումները հունարենից՝ նույն են վրացական օրինակի հետ և հայերենն ու վրացերենը նույնանում են հիշյալ ասորի Սինայական բնագրի հետ: Սրանից հետևում է, որ վրացերեն թարգմանությունն էլ կատարված է ասորական նույն բնագրից (ըստ Մառի՝ հայերենից), որ հետո, ինչպես հայտնի է, սրբագրվեց Ս. Եվթիմեոսի ձեռքով 1026 թվին (տե՛ս «Հանդես ամսօրյա», 1896, էջ 87—88):

Մնացորդաց գրքի համեմատական քննությամբ զբաղվել է նաև Հ. Բ. Զրաքյանը («Բազմավեպ», 1900, էջ 117—122): Այս լուրջ ու կոկիկ հոգավածի մեջ Զրաքյանը վերցնում է նորագույն Ա. Մնացորդաց գրքի ԺԱ. գլխի 11—19 համարները և մեր սովորական թարգմանության, ասորականի և երրայականի հետ համեմատության դնում դեմ առ դեմ: Բայց համեմատության եզրակացությունն այն է լինում, որ «անծանոթ է լուր բնագիրն ուսկից եղած է այս թարգմանությունն» (էջ 122):

Այս ուղիղ եզրակացությունը ընթերցողին շոշափելի դարձնելու համար՝ ես էլ գնում եմ այստեղ նորից մի համար (Ա Մնացորդաց ԺԱ 18), որ եղածների մեջ ամենից ցայտունն է: Նախ գնում եմ նորագույն թարգմանությունը, երկրորդ՝ Ս. Գրքի մեր սովորական օրինակը (որ համեմատելով հունարեն Յոթանասին օրինակի հետ, գտել եմ, որ բառ առ բառ նույն է), երրորդ՝ Եբրայական օրինակը (որ ես թարգմանել եմ եբրայերենից հարադատորեն, համեմատելով անգլիական պաշտոնական թարգմանություն հետ. — Զրաքյանի թարգմանությունը հարազատ չէ) և չորրորդ՝ Ասորականը, որ վերցրել եմ ուղղակի Զրաքյանից: Մատնանիշ եմ անում վերջին «Իբր ի նուէրս պատարագաց» բառերը, որ ո՛չ մեկի մեջ չկա և ցույց է տալիս նորագույն տի անկախությունը բոլորից:

2. Մեր ոսկե- գարյան թարգ- մանությունը	1. Նորագյուտը	3. Եբրայականը	4. Ասորականը
Եւ պատառեցին երեքն զբանակ ալլազգեացն, և հանին ջուր ի ջրհորոյն Բեթ- ղեհեմի որ է[ր] առ դրանն, և առին և եկին առ Դաւիթ. և ոչ կամեցաւ Դա- ւիթ ըմպել զայն, և նուիրեաց զայն Տեառն:	Եւ անդէն վաղ- վաղակի երեքն յարձակեցան ի վերայ գնդին ալլազգեաց և զգունդն պատա- ռեցին, և ջուր առեալ բերին ի ջրհորէ անտի ի Բեթղահէմ, որ էր մերձ առ դը- րանն: Եւ առեալ Դաւիթ ոչ կա- մեցաւ ըմբել ի ջրոյ անտի, ալլ զոհէր զնա ա- ռաջի Տեառն իբր ի նուէրս պատարագաց:	Եւ երեքն այնո- քիկ անցին ընդ բանակն այլ- ազգեաց և հա- նին ջուր ի ջըր- հորոյն Բեթղե- հեմի, որ էր առ դրանն, և առին և բերին առ Դա- ւիթ, ալլ ոչ կա- մեցաւ Դաւիթ ըմպել, և նու- իրեաց զայն Տեառն:	Եւ վաղվաղակի զայն լուեալ ե- րիցունց արան- ցըն այնոցիկ, պատառեցին և մտին ի բանակն ալլազգեաց, և անցեալ հանին ջուր ի մեծէ ջըր- հորոյ անտի, որ էր ի Բեթղեհէմ առ դրան քաղա- քին, և առեալ բերին և ընծա- լեցին Դաւիթի, որ սակայն ոչ կամեցաւ ըմպել զայն, ալլ եհեղ զայն առաջի Տեառն:

Ս. Գրքի թարգմանությունն ուսումնասիրության նվիրված մի պատվական աշխատություն է Հ. Պ. Էսապալյանի «Տառիանի համաբարբառն և հայերէն Աւետարաններու առաջին թարգմա-
նությունը» (Վիեննա, 1937): Հեղինակը այս գրքում ամփոփել է

բուր Եվրոպացի քննիչների (Macler, Cuendet, Lyonnet, Merk, Mariès, Colwell, Blake և այլն) կարծիքները և տվել իր եզրակացությունը:

Այս գրքից երևում է, որ

Ա. Հայերեն Ավետարանները այնքան համապատասխան են հունարեն բնագրին, որ կարծես թե նրա վրայից կաղապարված (կամ ընդօրինակված) լինեին: Սրա ապացույցներն են՝

1. Հատուկ անունների նույնությունը, մինչև անգամ պակշտով հոլովական ձևերը, ինչպես՝ Փիլիպպէ, Թէոփիլէ, Ղազարէ, Յովհաննու...

2. Հայերենը հունարենի նման թարգմանությունը գնում է այն արամերեն նախադասությունները, որոնք ասորականում չկան. այսպես են Մատթ. Ի է 46, Մարկ. Ե 41, Է 11, 34, Յովհ. Ա 38, 41, 42, Թ 7:

Մատթ. Ի է 46. Եւ զինն ժաման գոչեաց Յիսուս ի ձայն մեծ և ասէ, Էլի, Էլի, լամա սաբաքթանի, այսինքն է, Աստուած իմ, Աստուած իմ, ընդէ՞ր թողեր զիս:

Մարկ. Ե 41. Եւ կալեալ զձեռանէ մանկանն՝ ասէ ցնա, Տալիթա, կո՛ւմի. որ թարգմանի, Աղջիկ դու, քեզ ասեմ, արի:

Մարկ. Է 11. Եւ զուք ասէք, Եթէ ասիցէ ոք ցհայր կամ ցմայր, Կորբան, որ է պատարագ, զոր լինէն օգտեսցիս:

Մարկ. Է 34. Հայեցաւ լերկինս, յոգւոց հեան և ասէ, Եփփաթա, որ է բացիր:

Յովհ. Ա 38. Իբրեւ դարձաւ Յիսուս և ետես զնոսա զի երթային զհետ նորա, ասէ ցնոսա. Զի՞նչ խնդրէք. նոքա ասեն ցնա, Ռաբբի (որ թարգմանեալ կոչի Վարդապետ), ո՞ւր են օթեւանք քո:

Յովհ. Ա 41. Գտանէ սա նախ զեղբայր իւր զՍիմոն, և ասէ ցնա, Գտաք զՄեսիայն (որ թարգմանի Քրիստոս):

Յովհ. Ա 42. Սա ած զնա առ Յիսուս, հայեցեալ ընդ նա Յիսուսի՝ ասէ, Դու ես Սիմոն որդի Յոնանու, դու կոչեսցիս Կեփաս (որ թարգմանի Պետրոս):

Յովհ. Թ 7. Եւ ասէ ցնա, Երթ, լուա լաւազանին Սիլովամայ (որ թարգմանի Առաքեալ). չոգաւ լուացաւ, եկն և տեսանէր:

3. Հունարենի սխալներ, որոնք թյուրիմացություններ սարգել են հայերեն թարգմանության մեջ. այսպես են՝

Մատթ. Ե 18. լովտ մի որ նշանախեց մի է.

հուն. ἑντα ἓν ᾧ πια χερια

լովտ մի կամ մի նշանախեց

հայերենում ἡ «կամ» հասկացել են ἡ «որ»:

Ղուկաս Գ 23. Եւ ինքն Յիսուս էր ամաց իբր երեսնից ըս-
կըսեալ որոց որպէս կարծէր՝ որդի Յովսեփայ:

Հունարենն է ὧν «որ է», հայր կարդացել է ὧν «որոց»:

Յովհ. ԺԲ 25. Որ սիրէ զանձն իւր արձակի զնա. հուն.
ἀπολλυει=կորուսանէ (հմմտ. Մատթ. Ժ 39, Մարկ. Ը 35, Ղուկ.
Ժ 24, Ժէ 33, որոնց բոլորի մեջ ունենք «կորուսցէ»): այստեղ էլ
հայր կարդացել է ἀπολλυει=արձակէ:

Մատթ. ԺԺ 24. Դիւրին է մալխոյ մտանել ընդ ծակ ասղան
(=Մարկ. Ժ 35, Ղուկ. ԺԸ 25). հուլին ունի χαμηλος=ասոր.

جمال ուղտ. հայր կարդացել է χαμηλος «չուան, մալուխ»:

4. Քերականական սխալներ.

Մատթ. ԺԱ 23. Ձի եթէ ի Սողոմ եղեալ էին զօրութիւնքն,
որ ի քեզ եղեն, ապաքէն կային ևս մինչև ցայսօր:— Հուն. ἐμεινον
«կային» հոգնակի, որովհետեւ Սողոմ τὰ Σοδομα հոգնակի է:

Այսպես և ուրիշներ և հատկապես Ղուկ. Ա 72—73. մեզ...
փրկեալս, որ անիմաստ է հայերենի մեջ և սպասելի էր, որ լիներ
եթե ոչ փրկեցելոցս (փրկելոցս), գոնե փրկեալ:

Բ. Հայերեն ձեռագրերը շատ միասնական են, այսինքն՝ չեն
ներկայացնում սկզբունքային տարբերութիւններ, եղածները
անշուշտ սխալագրութիւններ են ընդհանրապես:

Գ. Հայերեն Ավետարանին իբրև մայր ծառայող հունարեն
քնադիրը եղել է Koridethi (Θ) կամ Կեսարյան կոչված խումբը.
Լիոնեն միայն Մարկոսի Ա գլխում Կեսարիան 109 հատկանշա-
կան ընթերցվածներից հայերենում գտնում է 52—59 հատ, ինչ
որ շատ խոշոր թիվ է:

Գ. Հայերենը ներկայացնում է սակայն նաև ասորական ըն-
թերցվածներ, Merk գտել է 200-ից ավելի տեղեր, որոնք ավելի
ասորականին նման են, քան հունականին: Եթե նույնիսկ այս-
քանն էլ ճիշտ չլինի, գոնե նրանց մի մասը ճիշտ է: Որտեղից
է հայերեն թարգմանության այս երկվութիւնը: Անհնարին է
մտածել, թե հայ օրինակը հետագայում ասորերենից սրբագրված
լինի, որովհետեւ արդեն ասացինք, թե հայերեն ձեռագրերը չա-
փազանց միասնական են: Մնում է ընդունել, որ նախ հայերենը
թարգմանվել է ասորերենից, ապա սրբագրվել հունարենով,
իսկ այս ասորական ընթերցվածները սարդել են կամ բաց են
թողնվել նոր թարգմանության ժամանակ: Սրան իբր ապացույց
է ծառայում նախ՝ վրացերենը, որ ըստ Մառի թարգմանված է
հայերեն օրինակից, ապա սրբագրված հունարենով: Վրացին ա-
վելի մեծ աղերս է ցույց տալիս ասորականի հետ, քան հայերե-
նը. ուստի նա ներկայացնում է հին հայերեն (ասորական) թարգ-

մանուկները: Երկրորդ՝ Ագաթանգեղոսը և Փարպեցին (ինչպես և Եզնիկ և ուրիշ հեղինակներ) տեղ-տեղ ունեն Ավետարանից կոչումներ, որոնք ճշտիվ չեն համապատասխանում արդի մեր օրինակին և տեղ-տեղ շեղվում են. այդ շեղումները համապատասխանում են Տաոխանի համաարբառին, ուրիշ խոսքով հին հայաստրական թարգմանություն:

Ամբողջի եզրակացությունը հետևյալն է. նախ Տաոխանոսասորին Գ դարում կազմել էր Համաբարբառը (Diatessaron), որ ուրիշ բան չէր, եթե ոչ չորս Ավետարանները իրար ձուլելով մեկի վերածված մի Ավետարան, որ ընդհանուր գործածական էր Միջագետքում և Ասորիքում Գ—Ե դարերում, հետո անհետ ջրնջրվեց (անդ, էջ 93): Հայերն էլ երկար ժամանակ գործածել են այս Ավետարանը: Ե դարում հայերը նախ թարգմանեցին Ավետարանը «լանկարծագիւտ փութանակի» (էջ 106, չի ասում ինչ լեզվից, բայց էջ 125, ֆրանսերեն համառոտության մեջ հայտնապես ասում է sur le grec, հունարենից): Բայց որովհետև այդ թարգմանիչները ի մանկությունն ներծծված էին Ասորական Համաբարբառով, ուստի իրենց թարգմանության մեջ շատ բան մտցրին նրանից: Երբ եղավ երկրորդ թարգմանությունը հունարեն ընտիր օրինակի վրայից, թեև շատ բան փոխեցին ըստ այդ հունարեն բնագրի, բայց որոշ բաներ էլ մնացին: Ահա սրանք են մեր արդի Ավետարանների ասորաբան հետքերը:

4

Ս. Գրքի թարգմանության մասին խոսել է նաև Փարպեցին. բայց այնպիսի ձևով, որ իր պատմությունը իրականությունից հեռու՝ ժողովրդական ավանդության գույն է ստանում: Ըստ Փարպեցու՝ երկու տարբեր թարգմանություն չկա, այլ միայն մեկը: Թարգմանությունը եղած է հունարեն բնագրի վրայից՝ Վռամշապուհի թագավորության ժամանակ, գրերի գյուտից անմիջապես հետո. հետևաբար Փարպեցու հիշածը առաջին թարգմանությունն է, նա չգիտե երկրորդ վերջնական թարգմանությունը: Վերջապես թարգմանությունը կատարել է միմիայն Սահակը, որովհետև ո՛չ Մեսրոպը և ոչ իր օգնական քահանաներից և ոչ մեկը չէր կարող ձեռնարկել այսպիսի մի գործի, հունարեն լեզվի տգիտության պատճառով: Փարպեցին Մեսրոպին, Հայաստանի բոլոր ավագ քահանաներին, նախարարներին, տանուտերներին և Վռամշապուհ թագավորին տալիս է միաբան դիմել Սահակին և աղաչել, որ հանձն առնե այդ թարգմանությունը: Սա-

հակը հոժարում է և վերջապես հանձն է առնում, թարգմանութիւնը կատարում է, օտար ընթերցվածները վերանում են և եկեղեցին հետզհետե սկսում է շուք ստանալ:

Ահալասիկ Փարպեցու ամբողջական բնագիրը.

«Կարգեալ այնուհետե Փրկչին առաջնորդութեամբ զգիր զըրենոյն հայերէնի, և հելլենացին ուղղեալ յօրինուածս, ցանկային կարգել դպրոցս և ուսուցանել բազմութիւն մանկտույ. քանզի ամենայն անձն յոյգորեալ փափագէր յուսումն հայերէն գիտութեան, որպէս ի խաւարէ՝ յասորի տանջանացն գերծեալք ի լոյս՝ խնդային: Բայց տարակուսեալք կասէին լանգքութենէ գրոց սըրբոց, քանզի ոչ գոյին դեռ ևս հայերէն լսողութեամբ սուրբ կտակարանք եկեղեցւոյ: Եւ երանելին Մաշթոց և որ ընդ մա պատուական քահանայք էին՝ ոչ զօրէին համարձակել յայսպիսի սաստիկ և կարեւոր գործ, թարգմանել գիրս ի լոյն լեզուոյն ի հայ բարբառ. վասն զի ոչ ինչ էին այնպէս տեղեակ գիտնապէս հրահանգի յունարէն ուսման:

«Ապա ժողովեալ ամենայն աւագ քահանայք աշխարհին Հայոց, հանդերձ երանելեալ Մաշթոցիւ և ամենայն նախարարօք աշխարհիս Հայոց և մեծամեծ տանուտերօք՝ առ թագաւորն հայոց Վռամշապուհ, և հանդերձ թագաւորաւն սկսան աղաչել ըզսուրբ կաթողիկոսն Սահակ՝ արկանել զանձն յաշխատութիւն հոգեւոր, և թարգմանել զԱստուածաշունչ Կտակարանս ի լոյն լեզուոյ ի հայ բարբառս: Եւ դասք աւագ քահանայիցն ասէին ցսուրբ քահանայապետն, թէ Մեք որ կամքս առաջի քո, հանդերձ երանելեալն Մաշթոցիւ, զոր զարթոյց աստուածայինն շնորհ ի ցանկութիւնս այս՝ կարգել զվաղնշուցն գրեալ շարագիրս տառիցն, զորս ոչ ուրուք էր հոգացեալ արկանել ի կիր. ալլ ասորի մեծաջան և անօգուտ ուսմամբքն աշխատեալք յոխորտ. յորոց բազմութիւնք ժողովրդոց ունայնք և թափուրք հրաժարեալք գնային լեկեղեցւոյն. և ուսուցիչքն հանելով յոգևոց և հառաչելով՝ զղջանային զսնտի ջանն իւրեանց, յորում ոչ զոք յուսումնասէր ժողովելոցն տեսանէին օգտեալս ի վարդապետութենէ հոգեւոր խրատուցն, որ է կերակուր և պարարումն իմաստնախնդիր անձանց. մինչև գտաւ գիր, և յաջողելով Քրիստոսի եկեալ յաճումն տակաւին զօրանալ: Համայն և զայս վաստակոյս կարգումն, և քոյին առաքինութեամբք գիտութեամբ եղիցի, և կատարեա: Արգ՝ որպէս և սուրբ նահատակն Քրիստոսի Գրիգորիոս պահեալ ի խոշտանգանս անվնաս աջով հզօրին ի լուսաւորութիւն գիտութեան աշխարհիս Հայոց տուաւ, պահեալ շնորհեցաւ և քեզ նորին շառաւիղի՝ վիճակ ժառանգութեան պալծառութեան պաշտամանս

այսորիկ. սկիզբն առնել գործոյ մշակութեանս այսմիկ, և լինել նմանող սուրբ նախնոյն քում, որ յանգիտութենէ ի ճշմարիտ աստուածգիտութիւն առաջնորդեաց աշխարհիս Հայոց: Արդ և դու յանօգուտ մուրդաբանութենէն ի ստոյգ հոգեշահ և եկեղեցազարդ բանաւորութիւնս առաջնորդեա բազում ժողովրդոց աշխարհիս մեծի, լնուլ զպակասութիւնս զայս մնացեալ ի սուրբ նախնեացն քոց, զոր պահեաց քեզ Աստուած, զոր ոչ ումեք այլում ի Հայաստան աշխարհիս մարդկան գոյ հնար ձեռն արկանել յայդպիսի գործ մեծ: Վասն զի և ոչ կարացաք հմուտ լինել և տեղեկանալ այդչափ արուեստաւոր ուսմանցդ, որպէս և քեզ տուաւ զօրութիւն ճարտարութեան ի վերին օգնականութենէն յաղագս քո առաքինասէր և պարկեշտ հոգւոյդ, որ նմանեալ ճշգրտապէս օրինակեցեր ի քեզ զվարս երանելոյ հոր քո Ներսէսի»:

«Եւ լուեալ զայս ամենայն բարեպաշտ կաթողիկոսն Հայոց սուրբն Սահակ ի թագաւորէն Հայոց Վռամշապոյ և յերանելոյն Մաշտոցէ և ամենայն ուխտէ քահանայիցն, ևս առաւել յաւագ տանուտերացն և յամենայն նախարարացն Հայոց՝ զուարճացաւ լոգի իւր, փառաւորելով զՓրկիչն ամենեցուն զՏէր Յիսուս Քրիստոս: Եւ կամաւոր յօժարութեամբ ետ զանձն ի գործ, պանծացեալ յԱստուծոյ գործակցութիւնն, որ ետ նմա զայնպիսի շնորհս առաւելապէս զիտութեան. և անվհեր ջանալով զցայգ և զցերեկ՝ թարգմանեաց զԿտակարանս ամենայն, զխօսեցեալս ճշմարիտ մարգարէիւք Սուրբ Հոգւոյն, և հաստատեալ կնքեաց երջանիկ առաքելովքն զնորոց Կտակարանացն զլուսաւոր և զկենսատուր քարոզութիւնս նովին Հոգւով»:

Եթե այս խոսքերը համեմատենք վերը մեջ բերված պատմութիւն հետ, որ Փարպեցին մեսրոպյան գրերի գլուտն էլ ուզում է Սահակին ընծայել, տարօրինակ չի թվի Փարպեցու այս չափազանցութիւնը, որի բուն նպատակն է անհամեմատ բարձրացնել Սահակի արժանիքը, մինչև իսկ ի վնաս Մեսրոպի: Նույն տեղում արդեն մեջ բերած ենք այն հերքումները, որ Գրիգոր Խալաթյանն իր «Ղազար Փարպեցի և գործք նորին» աշխատութիւն մեջ (էջ 66—73) դնում է: Այդ հերքումներն ուղղված էին Ղազարի այն պատմածի դեմ, որով սա հայերեն գրերի հնարող ուզում է դնել Սահակին: Հենց Խալաթյանն իր հիշյալ գրքում աշխատում է ցույց տալ նաև, թե Ղազարի վերի պատմութիւնն էլ, ի մասին Ս. Գրքի թարգմանութիւն, նույնպես անհիմն հերյուրանք է: Խալաթյանի փաստն այն է, որ ժամանակակից և ավելի վստահելի պատմագիրը՝ Կորյուն, ինչպես և հետո Խորենացին, ո՛չ թե միայն չեն անում այսպիսի նվաստացնող մի պատ-

մություն, այլ նույնիսկ Ս. Գրքի թարգմանության ամենատա-
շին քալը (այն է Առակաց գրքի թարգմանությունը) ուղղակի
ընծայում են Մեսրոպին, և այն՝ առանց Սահակի օգնության:
Եթե Մեսրոպը կարողացավ իսկույն թարգմանության ձեռնարկել,
ապա ուրեմն զուր է Ղազարի այն կարծիքը, թե Մեսրոպն ամե-
նեկին ձեռնհաս չէր այսպիսի գործի սկսելու, կամ թե այնքան
տգետ էր հունարենի ուսման մեջ, որ անկարող էր թարգմա-
նելու: Ղազարի պատմությունը Սահակի վախճանից հետո ձևա-
ցած ժողովրդական չափազանցված գովեստի բնավորությունն
ունի և զուրկ է պատմական արժանիքից (Փարպեցին ծնվել է
Սահակի մահից 2 տարի հետո, իսկ իր գիրքը գրել է նրա մա-
հից 60 տարի հետո):

Իսկ Չամչյանը («Պատմութիւն Հայոց», Ա, էջ 772) Փարպե-
ցու այս պատմությունը առնելով Ս. Գրքի երկրորդ թարգմա-
նության համար, որին իրոք չմասնակցեց Մեսրոպը, ավելորդ է
համարում երկար խոսել այս մասին:

5

Ս. Գրքի թարգմանությունից հետո, Սահակն սկսել էր նաև
ուրիշ ալլեալլ եկեղեցական ու կրոնական գրքերի թարգմանու-
թյան: Երբ Մեսրոպը վերադարձավ իր հինգերորդ առաքելու-
թյունից, երկուսը միասին ջանացին ավելի մեծ խնամք տանելու
թարգմանչության գործին, մանավանդ Սահակը, որ իրեն համար
այս գործը առանձին պարապմունք էր դարձրել. «Յետ այնորիկ
ուշ եղեալ երկոցունց երանելեացն՝ զիւրեանց ազգին զպարութիւն
առաւել յարգել և զիւրացուցանել, ձեռն ի գործ արկանէր ի
թարգմանել և ի գրել մեծն Իսահակ՝ ըստ լառաշագոյն սովո-
րութեանն» (Կորյուն, էջ 20): Առանձնապես Սահակին հիշելը նը-
շան է, թե թարգմանչության այս մասունքն էլ մեծագույն բա-
ժինը նա էր ստանձնել, իսկ Մեսրոպն անշուշտ ավելի զբաղվում
էր դպրոցական գործով՝ հայոց վարդապետությունը: Սակայն այս
չի նշանակում, թե Մեսրոպը շատ պակաս մաս ունէր, այլ, ընդ-
հակառակը, ինչպես հետո պիտի տեսնենք, իրեն էր ընկած ճառա-
կան գրվածքների առանձին մի բաժին: Հին հույն եկեղեցական
հայրերի գրվածքների մի ժողովածու էր կազմած արդեն Մե-
սրոպը Հունահայաստանում գտնված ժամանակ և հավանաբար
այս գրվածքներից մի քանի լավագույններն էին, որ հետզհետե
երկուսը միասին հալերենի էին վերածում:

Երկու գործիչներին գործակից էին լինում իրենց չափահաս

աշակերտներից ոմանք, ինչպես որ հատկապես էլ հիշված են Հովսեփի և Հովհանն՝ Առակաց գրքի թարգմանություն մեջ, իբրև գործակից Մեսրոպի: Բայց երևի մյուս աշակերտների գործակցությունը շատ մեծ չէր մինչև այն ժամանակ, որովհետև նրանց համար առանձին հիշատակություն չկա:

Մեսրոպի հինգերորդ առաքելության վերադարձից հետո, աշակերտների թարգմանություն գործն էլ ուրիշ կերպարանք ստացավ: Սրանք արդեն բավական վարժված ու զարգացած լինելով, վարդապետները մտածեցին ուղարկել Եդեսիա և Կոստանդնուպոլիս, այնտեղ այլևայլ հայրերի կրոնական նշանավոր գործերը հայերենի թարգմանելու համար: Այս նպատակով առաջին անգամ ուղարկվեցան երկու երեւի աշակերտներ, որոնցից առաջինի անունն էր Հովսեփ Պաղնացի, նա, որ ընկերացած ու օգնած էր Մեսրոպին՝ Ասորիքի ճամփորդության մեջ, և երկրորդին Եզնիկ՝ Այրարատյան գավառի Կողբ գյուղից: Այս երկուսը, Սահակի և Մեսրոպի հրամանով, գնացին նախ Ասորիք՝ Եդեսիա քաղաքը, ասորական սուրբ հայրերի գրությունները ասորերենից հայերեն թարգմանելու համար: Այս պաշտոնը կատարելուց հետո, իրենց թարգմանած գրքերը ուղարկեցին Սահակին ու Մեսրոպին, և իրենք անցան Կոստանդնուպոլիս, ուր մի ժամանակ հունարենի ուսմամբ պարապելուց հետո, բավական հմտանալով այդ լեզվին, սկսեցին հունարենից թարգմանություններ անել:

Հովսեփի և Եզնիկի առաքումից քիչ ժամանակ հետո, Սահակը և Մեսրոպը երկու նոր աշակերտներ էլ ուղարկեցին Կոստանդնուպոլիս՝ նույն նպատակով. սրանցից առաջինն էր Ղևոնդ կամ Ղևոնդեա և երկրորդը Կորիւն, որ հետո Մեսրոպի կենսագրությունը գրեց: Երկու աշակերտները Պոլիս հասնելով ընկերացան Եզնիկին, «իբրև առ ընտանեզոյն սննդակից» և այնտեղ բոլորը միասին աշխատեցան իրենց հանձնված պատվերը ճշտությամբ կատարելու:

Բացի թարգմանություններից, աշակերտները ունեին նաև ուրիշ մի պատվեր, որ մեր մատենագրություն մեջ մեծագույն դերը պիտի խաղար: Այդ պատվերն էր ձեռք ձգել և Հայաստան բերել հունարեն Ս. Գրքի հարազատ և վավերական մի օրինակ: Որովհետև Սահակի և Մեսրոպի ձեռքով եղած Ս. Գրքի առաջին թարգմանությունը կատարված էր բոլորովին շտապ կերպով և այն էլ ո՛չ շատ հարազատ և վստահելի մի օրինակի վրայից, ուստի երկու գործիչները մտածել էին նոր և լավագույն մի օրինակ բերել տալ Կոստանդնուպոլսից, և նույն օրինակի վրայից անել երկրորդ լավագույն թարգմանությունը, որ այնուհետև պաշտոն-

նական նշանակութիւն պիտի ստանար մեր Եկեղեցու մէջ: Աշակերտները իրենց հանձնարարոված թարգմանութիւնները կատարելուց հետո, ձեռք ձգեցին Աստվածաշնչի մի վավերական օրինակ, եկեղեցական հայրերի զանազան գրվածքներ, Նիկիայի և Եփեսոսի ժողովների կանոնները և Հայաստան վերադառնալով՝ ներկայացրին դրանք իրենց վարդապետներին:

Այսպէս սկսվեց անհ հայ ուսումնասիր երիտասարդները ճամփորդութիւնը դեպի Արեւմուտք՝ ուսում և կրթութիւն ստանալու նպատակով:

6

Այս թարգմանիչ աշակերտների երթի առթիվ Խորենացին (Գ կ, կա) ունի մի քանի նոր տեղեկութիւններ, որ նշանակում ենք այս հատվածում:

Երբ Սահակը և Մեսրոպը Հովսեփին ու Եզնիկին թարգմանութեան համար Եդեսիա ուղարկեցին, նրանց վերադարձից հետո միտք ունեին ուղարկելու նաև Բյուզանդիոն, նույնպիսի նպատակով: Սակայն մի քանի «սուտակասպաս» մարդիկ թուղթ գրեցին Հովսեփին ու Եզնիկին՝ իբր թե Սահակը և Մեսրոպը մտադիր են ուրիշ աշակերտներ ուղարկել Բյուզանդիոն: Ուստի աչք երկուսը՝ առանց իրենց վարդապետների հրամանին, ուսման բարի նախանձով թողեցին անմիջապէս Եդեսիան և գնացին Բյուզանդիոն: Այնտեղ լավ սովորելով հունարէն լեզուն, ձեռնարկեցին զանազան գրվածքներ հայերէն թարգմանել: Այս երկուսի վրա նախանձելով իրենց աշակերտակից ընկերներից երկուսը՝ Ղևոնդ և Կորյուն, ինքնակամ ելան Բյուզանդիոն գնացին՝ նրանց մոտ: Այնտեղ հասան նույնպէս Հովհան և Արձան, որոնց Սահակը և Մեսրոպն ավելի առաջ ուղարկել էին: Բայց սրանք զանգաղ ճանապարհորդելով և Կեսարիայում էլ մի ժամանակ դեգերելով՝ բավական ուշացան: Բյուզանդիոնի Մաքսիմիանոս եպիսկոպոսը մեծ ընդունելութիւն արավ բոլոր այս աշակերտներին:

7

Նույն ժամանակները, այն է 428 թվին, Կոստանդնուպոլսի Պատրիարքական Աթոռը նստավ Նեստորը, որ աշակերտել էր Մոպսուեստացի Թեոդորոս եպիսկոպոսին. սա էլ աշակերտած էր Դեոդոր Տարսնացուն: 430 թվին Նեստորը հետեւելով իր

վարդապետներին, մի նոր հերձված հրատարակեց, թե Ս. Կուլյսին պետք չէ կոչել «Մայր Աստուծոյ», ալլ միայն «Մայր Քրիստոսի»: Պոլսի Մայր Եկեղեցում, ժողովուրդի ներկայութեամբ, նա քարոզեց հայտնապես, թե «կարո՞ղ էր միթե Աստված Մայր ունենալ. հնարավո՞ր է բնավ, որ ստեղծելը ծնի ստեղծողին. ինչպե՞ս կարող էր Մարիամ ծնիլ նրան, որ իրանից առաջ կար. թերևս հաղորդակից էր աստվածային էութեան. և իրոք, այսպես պիտի լինէր, եթե Աստուծուն էր ծնել, որովհետեւ ճշմարիտ մայրը պետք է որ բնութեանակից լինի իր որդուն. իսկ Մարիամ եղավ մայր Քրիստոսի՝ իբրեւ լոկ մարդու. որովհետեւ Ս. Հոգու գործութեամբ հզացավ նրան իբր մարդ ստակական, և այդ մարդու հետ միացավ Քրիստոս կամ Բանն Աստված. և վերջրեց նրան իբրեւ գործիք՝ նրանով մեր փրկութիւնը կատարելու համար»: Այսպիսով Նեստորը համարում էր, թե Ս. Կուլյսը Աստվածածին չէ, ալլ քրիստոսածին կամ մարդածին: Ենթադրում էր երկու Որդի Աստուծո, մին բնական, «ի լավիտենից ծնեալ ի չօրէ», և մյուսը որդեգրական, «ժամանակաւ ծնեալ ի Մարիամայ»: Թե աստվածային և մարդկային բնութեան միավորութիւնն ի Քրիստոս՝ անձնավորական և ճշմարիտ չէ, ալլ պատահական և բարոյական:

Ո՛չ միայն Նեստորի ճարտար պերճախոսութիւնը, այլև իր խստամբեր կլանքը, իր ցուլց տված առաքինութիւնները և այն նախանձախնդրութիւնը, որով զինված էր հերետիկոսների դեմ, նպաստեցին Նեստորի վարդապետութեան տարածման և շատերին իր կողմը դարձրին:

Այս հերձվածի դեմ զինվեցին եպիսկոպոսներից շատերը, որոնց մեջ ամենից նշանավորն եղավ Պրոկղ եպիսկոպոս Կիզիկոնի և մանավանդ Կյուրեղ պատրիարք Ալեքսանդրիայի: Սա հրավիրեց Եգիպտոսի եպիսկոպոսներին, ժողով գումարեց և Նեստորի դեմ 12 նզովք արձակեց: Նեստորը անսաստ գտնվեց և ինքն էլ Կյուրեղի դեմ ուղարկեց 12 նզովք. մյուս կողմից իրեն դարձրեց իր աշակերտակից՝ Անտիոքի Հովհաննէս Վատրիարքին և ասորաց եպիսկոպոսներից շատերին: Թեոդոս Փոքր կայսրն էլ հակված էր իր կողմը: Կյուրեղը տեսնելով, թե վտանգը մեծացավ, իսկույն գրեց Հոռմի Կեկեստիանոս Ա պապին և Փոքր Թեոդոս կայսեր, հորդորելով, որ պետք է գումարել տիեզերական ժողով, այս խնդիրը պատշաճապես լուծելու համար: Թեոդոսը համաձայնվեց և հրամայեց, որ եպիսկոպոսները հավաքվեն Նիխտոս քաղաքը 431 թվի հունիս ամսին: Հրավեր գնաց բոլոր երեւելի աթոռների առաջնորդներին: Ըստ Չամչյանի՝ հրավիրյալների մեջ

էր նաև Սահակը՝ իբրև Մեծ Հայոց եպիսկոպոսապետ, բայց որովհետև Սահակը գնացել էր Պարսկաստան՝ Բրքիշոյ ասորուն պաշտոնանկ անել տալու համար, ուստի չկարողացավ ընդունել կայսերական հրավերը: Օրմանյանը («Ազգապատում», Ա, էջ 311) չի դնում որևէ նման հրավեր: Մեր մատենագրություն մեջ այս մասին գտնում եմ հետևյալ տեղեկությունը. — Կոմիտաս կաթողիկոսի և Պոլսի պատրիարքի միջև խոսակցություն ժամանակ ասվում է, թե «Իսկ Փոքր Թէոդոս առ Սուրբն Սահակ գրէ գալ ի ժողովն Եփեսոսի, և զգուշանալ երկուս իրս՝ ի Նեստորէ և ի Լեվոնի ցումարէն» («Գիրք թղթոց», էջ 492):

Եփեսոսում հավաքվեցին զանազան կողմերից 260 եպիսկոպոսներ, ժողովի նախագահն էր Կյուրեղ Աղեքսանդրացի: Նեստորը երեք անգամ կանչվեց ներկայանալու ժողովին և իրեն պաշտպանելու. բայց նա երեք անգամ էլ հրաժարվեց, ուստի ժողովը պարտք համարեց ի բացակայություն դատել: 431 թվի հունիս ամսի 22-ին վճռվեց ճանաչել Նեստորին իբրև հերետիկոսապետ, դատապարտել նրա վարդապետությունը և զրկել իրեն իր եկեղեցական աստիճանից: Այս վճիռը ասորագրեցին 198 եպիսկոպոսներ: Շուտով Նեստորը կարգալույծ եղավ, պատրիարքական գահից իջեցվեց և աքսորվեց: Աքսորվեցին նույնպես իր համախոհներից շատերը. մի մասն էլ առ երկյուղի և առ երեսուդարձի եկավ. իսկ ուրիշներ անցնելով արևելյան գավառները, պարսից պետության պաշտպանության տակ, Նեստորական եկեղեցիներ կանգնեցին և սկսեցին օրեցօր շատանալ: Սրանց շարունակությունն են կազմում արդի Նեստորական ասորիները¹:

8

Ինչպես էլ լինի, Եփեսոսի ժողովում հայերից ներկայացուցիչ չկար. Կորյունն այս մասին ոչինչ չի ասում. իսկ «Գիրք թղթոց»-ի մեջ (էջ 296) հատկապես հիշվում է, թե «Դարձեալ որք լեփեսոս Ասիալ ժողովեցան 200 սուրբ հարքն վասն Նեստորի լիմարութեանն, որ թէպէտ ոչ ով էր ի մերմէ աշխարհէս անդր հասեալ...»: Նմանապես Խորենացին (Գ կա) «Ոչ հանդիպեցան լալնմ ժողովի Մեծն Սահակ և Մեսրոպ»: Թեև այդ միջոցում Պոլսումն էին մեր վեց թարգմանիչները՝ Ղևոնդ Երեց, Հովհան

¹ Եփեսոսի ժողովի պատմությունը և Նեստորի վարդապետության քննությունը մանրամասն տե՛ս Հ. Կ. Ամատունի, «Բազմավեպ», 1931, էջ 385—408 և Փեչիկյան, անդ, էջ 412—416:

Եկեղեցացի, Հովսեփ Պաղնացի, Արձան, Եզնիկ և Կորյուն, բայց նրանցից ո՛չ մեկը չուներ եպիսկոպոսական կոչում, ուստի կարելի չէր հրավիրել նրանց ժողովի:

Երբ ժողովը վերջացավ, բնականաբար հայրերը իրենց վճիռներն ու որոշումները պետք է ուղարկեին բոլոր քրիստոնեական եկեղեցիներին, սրանց թվում նաև հայոց: Բարեբախտաբար այնտեղ էին մեր թարգմանիչները: Նեստորի անկումից հետո Պոլսի Պատրիարքական գահն էր բարձրացել Մաքսիմիանոս, որ մեր թարգմանիչներին լավ ընդունելութուն ցույց տվեց: Նա տվեց անշուշտ Նիկիայի և Եփեսոսի ժողովների կանոնները, օգնեց նրանց ձեռք բերելու զանազան հունարեն գրքեր և մանավանդ Ս. Գրքի վավերական օրինակը և իր կողմից ողջունելի և հանձնարարական գրեր, ինչպես սովորութուն է, ուղարկեց Հայաստան:

Այս ժամանակից հասել է մեզ մի թղթակցութուն Եզնիկի և Մաշտոցի միջև: Այս թղթակցութունից մնում է միայն հինգ հատված, որոնցից պատմական արժեք ունի միայն առաջին հատվածը, որ ավանդում են «Կնիք հաւատոյ» (էջ 130) և «Գիրք թղթոց» (էջ 1): Առաջինի վերնագիրն է «Ի թղթոյն Եզնկայ Կողբացոյ թարգմանչի, զոր գրեաց ի Կոստանդնուպոլիս (կարգա՝ «Ի Կոստանդնուպոլսոյ»); առ երանելին Մաշտոց վարդապետ, լիտ առաջնոյ ժողովոյն Եփեսոսի, լորում լուծին ի պատուոյ զՆեստոր Կոստանդնուպոլսի եպիսկոպոս»: Երկրորդի մեջ՝ թերթերի հետևառաջությամբ, Եզնիկի թուղթը խանդավաղ միացել է Պրոկղի նամակին: Հինգ հատվածները դասավորելով միասին հրատարակեց Ակիլյանը («Հանդես ամսօրյա», 1935, էջ 615—617): Թղթից երևում է, որ Եզնիկը իր վարդապետի մոտ հանցապարտ է զգում իրեն և ներողութուն խնդրում: Հետո հայտնում է, որ տեղի ունեցավ Եփեսոսի ժողովը, ուր նգովեցին Նեստորին: Սըրանից երևում է, որ նամակը գրված է 431 թվի երկրորդ կեսին:

Ոմանք ասում են, թե նույն ժամանակները Սահակը նոր վերադարձավ Պարսկաստանից և Մեսրոպի հետ ժողով գումարեց Տարոն գավառի Աշտիշատ գյուղում (ըստ Չամչյանի 432 թվին). ժողովի նպատակն էր երկրի մեջ մտցնել նորանոր կրոնական բարեկարգութուններ և առաջին առնել այն անկարգությանց, որ ծագել էին Սահակի բացակայության ժամանակ: Այստեղ ներկայացրին թարգմանիչները իրենց բերած հանձնարարականները և Նիկիայի ու Եփեսոսի կանոնները: Ժողովականները քննեցին ու երկրորդ անգամ հաստատեցին այդ վճիռները և դատապարտեցին Նեստորի վարդապետութունը:

Բայց ժամանակակից պատմիչները չգիտեն Աշտիշատի այս

ժողովի գումարումը. Կորյունը ո՛չ մի բառ չունի այս առթիվ. Խորենացին (Գ կա) ասում է պարզապես. «Ապա եկեալ թարգմանիչքն մեր՝ զորոց անուանքն լիշատակեցաք յառաջագոյն, գտին զմեծն Սահակ և զՄեսրոպ յԱշտիշատ Տարօնոյ, և մատուցին զթուղթսն և զկանոնս ժողովոյն Եփեսոսի՝ վեց սահմանեալ կանոնաւ գլխով, և զստոյգ օրինակս Գրոց»։ (Եփեսոսի կանոնները միայն 6 են. տե՛ս «Կանոնագիրք Հայոց», «Արարատ», Դլտճյան, էջ 267—269)։ Աշտիշատի այս հիշատակութիւնն է, որ ավելի ուշ դարձել է ժողով. այսպես, Օձնեցին ասում է. «Երրորդ ժողով արար Սուրբն Սահակ և երանելին Մեսրոպ յԱշտիշատ, յորժամ հասին թուղթքն ի Կիւրղէ և ի Պրոկղէ որ լնփեսոս հաւանեալ եղեն, յորժամ զՓառք ի բարձունսն կարգեցին, յաճախելով ի բանս հովուացն, պարսպելով ընդդէմ Նեստորի անիծելոյ» («Գիրք թղթոց, էջ 220)։ Նույնիսկ այս էլ Գագիկ Արծրունի թագավորի առ Ռոմանոս կայսր ուղղած թղթում հերքվում է, հետեւյալ ձևով. «Դարձեալ որք լնփեսոս Ասիայ ժողովեցան 200 սուրբ հարքն վասն Նեստորի լիմարութեանն, որ թէպէտ ոչ ոք էր ի մերմէ աշխարհէս անդր հասեալ, սակայն երանելոյն Կիւրղի և Պրոկղի և առ Ակակայ զգուշացուցանող թղթովք փութացան հասին առ մեծն Սահակ և երանելին Մաշտոց, և միաձայնութեամբ ի մի ուղղափառ խոստովանութիւն վերագրեցան ընդ սուրբ հայրապետսն՝ ժողովեալք լնփեսոս ծովահայեաց» («Գիրք թղթոց», էջ 296)։ Օրմանյանն էլ («Ազգապատում», Ա 313) չի ընդունում նման ժողով, այն հասարակ պատճառաբանութեամբ, որ «պետական կաթողիկոսութիւնը Շմվելի ձեռքն էր և Սահակը չէր կարող պաշտոնապես նման համախմբութիւններ կատարել»։

9

Սահակն ստանալով Ս. Գրքի ստույգ օրինակը, երկրորդ անգամ ձեռնարկեց թարգմանելու՝ Եզնիկի օգնութեամբ։ Այս թարգմանութիւնը եղավ միայն Սահակի և Եզնիկի ձեռքով և մյուս թարգմանիչները, նույնիսկ Մեսրոպը, մաս չունեն այստեղ։ Այս բանը որոշակի ցույց է տալիս Կորյունը. «Իսկ երանելոյն Սահակայ... դարձեալ լետ այնորիկ առեալ հանդերձ Եզնակաւ՝ զլառաջագոյն զյանկարծագիւտ զփութանակի զթարգմանութիւնս՝ հաստատեք ճշմարիտ օրինակօք բերելովք և շատ ևս մեկնութիւն գրոց թարգմանէին»։ Այստեղ եզակի հաստատեք բայը ցույց է տալիս, թե գործը պատկանում է միայն Սահակին՝ Եզնիկի ընկերակցութեամբ։ Մյուս թարգմանութեանց համար է, որ Կարծես հատուկ շեշտել է հոգնակի թարգմանեիմ բայով։

Այսպես է նաև Փոքր Կորյունը, որ թեև առաջին թարգմանությունը Սահակին և Մեսրոպին միանգամայն է տալիս, բայց երկրորդ թարգմանությունը՝ Սահակին ու Եզնիկին: Ահա իր բառերը. «Իսկ երանելեացն սրբոյն (կարդալ սրբոցն) Սահակալ և Մեսրոպալ զեկեղեցական զգրոց զգումարութիւնն կանխաւ ի յունարէն բարբառոյ ի հայերէն թարգմանեալ... դարձեալ լետ այսորիկ առեալ հանդերձ Եզնկաւ զյառաջագոյն զյանկարծագիւտ զփութանակի թարգմանեալսն՝ հաստատէր ճշմարիտ օրինակօքն բեւելովք» (էջ 34):

Իսկ Խորենացին (Գ կա) Կորյունի այս հաստատ վկայության դեմ ունի «Զոր առեալ մեծին Սահակալ և Մեսրոպալ, դարձեալ թարգմանէին զմի անգամ թարգմանեալն փութանակի, հանդերձ նոքօք վերստին յօրինել նորոգմամբ», իբր թե երկրորդ թարգմանության ժամանակ մասնակցեցին ո՛չ միայն Սահակը և Մեսրոպը, այլև Հոռնաստան գնացած բոլոր աշակերտները:

Նոր թարգմանությունը, որ մեր մատենագրության մեջ ծանոթ է Երկրորդ թարգմանությունն անունով, այնուհետև դարձաւ հայերեն Աստվածաշնչի վերջնական օրինակը:

Գետք է քննել այժմ հինգ կարևոր խնդիր. նախ՝ թե ի՞նչպես եղավ այս երկրորդ թարգմանությունը, երկրորդ՝ ի՞նչ օրինակ էր աշակերտների բերած այդ հարազատ կամ վավերական բնագիրը, երրորդ՝ թե թարգմանությունը ամբողջական էր, այսինքն ամբողջ Ս. Գրքը թարգմանվե՞ց, չորրորդ՝ թե ո՞րքան ժամանակ տեկեց թարգմանությունը, և, վերջապես, հինգերորդ՝ թե ի՞նչ արժեք է ներկայացնում մեր Ս. Գրքի թարգմանությունը:

Ոմանք կարծում են, թե Ս. Գրքի երկրորդ թարգմանությունը, որ կատարեցին Սահակ և Եզնիկ, առաջինից բոլորովին անկախ ամբողջական թարգմանություն էր. այսինքն թե Սահակ և Եզնիկ, մի կողմ թողնելով առաջին թարգմանությունը, սկզբից սկսեցին երկրորդ անգամ թարգմանել: Ընդհակառակը ուրիշներ կարծում են, թե երկրորդ թարգմանություն կոչվածը ուրիշ բան էր, եթե ոչ նախորդի սրբագրությունը. երկու թարգմանիչները նախկին թարգմանությունը ամբողջապես համեմատեցին նոր հույն բնագրի հետ, և ուր որ տարբերություն տեսան, մտցրին հնի մեջ նոր թարգմանությամբ:

Առաջին կարծիքը կարելի է հաստատել Խորենացու վկայությամբ, որ կարծես թե բոլորովին նոր թարգմանություն է ենթադրում. «Զոր առեալ մեծին Սահակալ և Մեսրոպալ, դարձեալ թարգմանեցին...»: Բայց հազիվ թե կարելի լինի ընդունել այսպիսի մի կարծիք. որովհետև թարգմանիչների համար բոլորովին ավել-

լորդ ու անհպատակ հոգնություն պիտի լիներ երկրորդ անգամ թարգմանել, քանի որ առաջին թարգմանությունը չէր կարող այնպիսի խոշոր տարբերություններ ընծայել, որ նորից թարգմանելու կարիք զգացվեր: Բնավ միտք չունի Խորենացու հիշյալ վերակալությունը բառացի առնել. «դարձեալ թարգմանեցին և այլն» ընդհանուր ձևով ասված մի խոսք է և երկրորդ համեմատությամբ նոր թարգմանված մասերն է ակնարկում: Այա թե ոչ ի՛նչպես կարող էին Սահակ և Եղնիկ այնպես արագ թարգմանել ամբողջ Աստվածաշունչը, ինչպես ենթադրում է Խորենացու փութանակի բառը, որ ըստ սրբագրության Ս. վարդապետ Պարոնյանի վերաբերում է արդեն ոչ թե երկրորդ թարգմանության, այլ առաջինին:

Երկրորդ կարծիքը իբրև վավերական հաստատում են ո՛չ միայն բնական խելքը, այլև Կորյունի վկայությունը. «Դարձեալ յետ այնորիկ առեալ հանդերձ Եղնակաւ գլառաջագոյն զյանկարժագիւտ զփութանակի զթարգմանութիւնս, հաստատեի ճշմարիտ օրինակօք բերելովք» (Կորյուն, էջ 21), ուր հաստատեի չի կարող ամենեկին նոր թարգմանություն ենթադրել, այլ առ առավելն ուղղություն և սրբագրություն:

Խնդրին գործնական լուսաբանություն կարող էր տալ Առաջին թարգմանությունից ֆիացած Մնացորդաց գրքերի թարգմանության քննությունն ու համեմատությունը՝ Երկրորդ պաշտոնական թարգմանության հետ: Բայց այս խնդրով էլ դեռ ոչ մեկը մանրամասն չի զբաղված: Միայն Գր. Խալաթյանն իր հրատարակած Մնացորդաց գրքի առաջաբանում համառոտ կերպով քննելով այս խնդիրն էլ, նկատում է. «Սորանից զատ, ինձ թվում է, թե սույն թարգմանության շնորհիվ մենք կարող էինք պարզել, թե ինչպես է կատարված եղել Ս. Գրքի երկրորդ կամ հունականից հայերեն թարգմանությունը. այն է՝ թարգմանիչները՝ ըստ երևույթին, կատարել են իրենց գործը՝ միշտ աչք պահելով առաջին թարգմանության վերա, զգուշությամբ պահպանելով նորանից ինչ որ համաձայն էր Հունականին, և փոփոխելով ինչ որ հակառակ էր նորան, որոց թվում և հատուկ անունների ուղղագրությունը» (էջ Ժ):

Բացի Մնացորդաց գրքից՝ կրկին թարգմանությամբ ծանոթ են մեզ Սաղմոսները, Սողոմոնի Առակները, Ժողովող, Իմաստութիւն Սողոմոնի, Երգ երգոց, Սիրաք: Այս գրքերը ունենք թե՛ առաջին փութանակի թարգմանությամբ և թե՛ երկրորդ սրբազրկած թարգմանությամբ (տե՛ս Ալիկնյան, «Հանդես ամսօրյա», 1935, էջ 559): Սիրաքի առաջին թարգմանությունը հրատարակեց Զոհրապյանը (հատ. Դ, հավելված, էջ 4—40), իսկ սրբագրյալ

օրինակը տպված է Վենետիկ, 1833: Երգ երգոցի կրկին թարգմանությունները համեմատությունամբ և ուսումնասիրությամբ հրատարակեց Ոսկյանը (Վիեննա, 1924): Մյուսները անտիպ են:

10

Այժմ անցնենք հրկրորդ խնդրին, թե ո՞րն էր թարգմանիչների բերած ստույգ և հարազատ օրինակը: Այս մասին հետևյալ տեղեկություններն ենք քաղում Ստ. Մալխասյանի վիճառից և իմ ուսուցիչ Գարագաշյանի անտիպ մատենագրության պատմություններից:

Ե դարում հունարեն լեզվով գոյություն ունեին Ս. Գրքի մի քանի թարգմանություններ, որոնք կատարված էին զանազան հայրերի ձեռքով կամ հետո ուրիշների ձեռքով սրբագրված: Այսպես՝ անվանի էին Ակյուղասի, Թեոդիտոսի, Սյուսանոսի թարգմանությունները և Ղուկիանոսի, Հյուսիքոսի և ուրիշների ուղղագրած բնագիրները. բայց այս օրինակները քրիստոնեական եկեղեցիներում չէին վայելում այն հարգանքը, որ տրվում էր Յոթանասնից թարգմանության:

Այս թարգմանության մասին բուզանդական մատենագիրները հետևյալն են պատմում:

Երբ Եգիպտոս անցավ Պտղոմյան իշխանության ձեռքը, Ալեքսանդրիան դառնալով մայրաքաղաք, ուսումնասիր թագավորների շնորհիվ սկսեց օրեցօր ծաղկել գիտություններով և վաճառականությամբ: Նա դարձավ ամբողջ աշխարհի համար գիտական նշանավոր կենտրոն, ուր գիմում էին բոլոր ուսումնասիր անձինք: Հռչակավոր էր մանավանդ Ալեքսանդրիայի գրադարանը, որ ուներ 700 000 գիրք: Պտղոմեոս Եղբայրասեր (Ֆիլադելֆոս) թագավորի ժամանակ (284—295 մ. թ. ա.) գրադարանի կառավարիչը խնդրում է թագավորից, որ գրադարանի համար թարգմանել տա Հրեաների կրոնի գիրքը (Աստվածաշունչը) և ուրիշ գրքեր: Պտղոմեոսը սիրով է ընդունում այս խնդիրքը և մեծ ընծաներով պատգամավոր է ուղարկում հրեից Եղիազար քահանայապետի մոտ, խնդրելով, որ ուղարկի 70 հրեա հունագետ ռաբբի և Աստվածաշնչի ընտիր մի օրինակ, որպեսզի Ալեքսանդրիայում թարգմանել տա եբրայերենից հունարենի: Քահանայապետը ուրախությամբ ընդունում է Պտղոմեոսի խնդիրը և ուղարկում է 72 գիտնական ծերեր և Աստվածաշնչի ընտիր մի օրինակ: Պտղոմեոսը ամեն հարմարություն ընծայում է ռաբբիներին և թարգմանությունն սկսվում է: 74 օրվա մեջ թարգմանությունը վերջանում է և համեմատելով միմյանց հետ

կազմվում է վերջնական բնագիրը: Ավանդությունն առում է, թե Պտղոմեոս ռաբբիններին փակեց առանձին-առանձին խցերի մեջ, որպեսզի թարգմանությունը իրարից բոլորովին անկախ լինի: Երբ թարգմանությունը վերջացավ, տեսան, որ բոլորն էլ միևնույնն են և իրարից ամենափոքր տարբերություն անգամ չունեն: Այս ավանդությունը ցույց է տալիս, որ թարգմանությունը կատարված է մեծ խնամքով և մեծ ճշտությամբ:

Այս թարգմանությունը կոչվեց Յոթանասնից թարգմանություն և երբ քրիստոնեությունը տարածվեց հունաց պետություն մեջ, Յոթանասնից թարգմանությունն էլ մեծ նշանակություն ստացավ. արտագրվեց բազմաթիվ օրինակներով և տարածվեց ամբողջ պետության մեջ: Բայց ժամանակ անցնելով բնագիրը ենթակա եղավ բազմաթիվ աղավաղությունների, որոնք առաջացած էին զանազան գրիչների պատահական սխալագրություններից: Բացի սրանից, այնտեղ ներմուծվել սկսեցին նաև այլևայլ դիտավորյալ աղավաղություններ՝ հունական բազմաթիվ աղանդավորների ձեռքով, որոնք այսպիսով ուզում էին մի կողմից իրենց վարդապետության համար նպաստավոր կետեր ավելացնել և մյուս կողմից աննպաստ կետերը ջնջել կամ փոփոխել:

Գ դարում այս աղավաղությունները արդեն բավական շատացած պիտի լինեին, այնպես որ հույն նշանավոր հայրերից մեկը՝ Որոգինես, ձեռնարկեց մի տաժանելի աշխատության, այն է՝ կազմել Աստվածաշնչի զանազան օրինակներից համեմատական ստույգ մի օրինակ: Որոգինեսը պատրաստեց նախ երկիշյան, հետո քառիշյան և վերջապես վեցիշյան օրինակը, որի յուրաքանչյուր էջը բաժանված էր վեց սյունակի: Այս սյունակները պարունակում էին կարգով 1) Եբրայական բնագիրը՝ եբրայական տառերով, 2) Եբրայական լեզվով բնագիրը՝ հունարեն տառերով, 3) Ակյուղասի թարգմանությունը, 4) Սյուամքոսի թարգմանությունը, 5) Յոթանասնից թարգմանությունը, 6) Թեոդիտոսի թարգմանությունը: Որոգինյան Աստվածաշունչը իբրև թունդ գիտական աշխատություն՝ չէր կարող գործածվել ընթերցանության համար. ուստի Գ դարում, Եվսեբիոս Կեսարացին Որոգինյան վեցիշյանի մանրակրկիտ բաղդատությամբ կազմեց նոր ընտիր մի օրինակ: Այս աշխատության հավատարիմ մի օրինակը պահվում էր Պոլսի արքունական գրադարանում, որից արտագրում ու տարածում էին: Այս օրինակը՝ որ կոչվում էր Պաղեստինական օրինակ, բոլոր հույն եկեղեցիներում մեծ հարգ էր վայելում և անշուշտ նույն օրինակի մի ընտիր արտագրությունն էր, որ ստացան մեր թարգմանիչները՝ Սահակին մատուցելու համար:

Գարագաշյանը, 1892—1893 թվերին, Պոլսի Ամերիկյան Աստվածաշնչական ընկերությունից հանձնարարված լինելով պատրաստել հայերեն Ս. Գրքի վավերական տպագրությունը, առիթ ունեցավ երկու ընկերակիցների հետ (մին երրայագետ, մյուսը հունագետ) համեմատել մեր բնագիրը ասորական, եբրայական, հունական և լատին բնագրերի հետ: Իր համեմատություններից տեսնվեց, որ հայերեն Ս. Գիրքը համաձայն է գնում մերթ ասորականի, մերթ եբրայականի և մերթ հունականի հետ. բայց ճիշտ ու ճիշտ և միայն մեկի հետ միաբան չէ: Սրանից հետևեցնում է Գարագաշյանը, թե թարգմանիչների բերած օրինակը պիտի լինի Որոգինեսի վեցիջյանը, որի մեջ Յոթանասնից թարգմանության հետ կար նաև եբրայականը, և Սահակն ու Նզնիկն առիթ ունեին այս բոլորը համեմատելու և իրենց լավագույն երեցած ընթերցվածը առնելու, մերթ եբրայականից և մերթ Յոթանասնից թարգմանությունից: (Այս բոլորը իմ աշակերտական հիշողություններից են):

Վերջին խոսքը տալիս ենք Կոզյանին: Այս հեղինակը մի շատ մանրամասն ուսումնասիրություն ունի Մականբայեցվոց Բ գրքի հալ թարգմանության վրա, որ գլուխ առ գլուխ և համար առ համար համեմատում է հունարեն բնագրի հետ: Նա ի նկատի է ունեցել հունարեն բնագրի զանազան օրինակներ և նրանց ընթերցվածները: Համեմատելով այդ բոլորի հետ, ահա թե ի՞նչ եզրակացություն է հասնում նա: 1. Մականբայեցոց հայերեն թարգմանությունը ներկայացնում է թե՛ Ալեքսանդրյան, թե՛ վեցիջյան և թե՛ Լուկիանոսյան ընթերցվածներ և կարելի չէ ասել, թե սրբանցից մեկի կամ մյուսի վրա կաղապարված է: 2. Սեր թարգմանության սկզբնագիրը մեզ ծանոթ ոչ մի խմբագրության մեջ չկա: 3. Հալ թարգմանությունը ունեցել է ուրեմն մի ուրիշ բնագիր՝ խառն նկարագրով, որի ընթերցվածները մերթ նույնանում են մյուս ծանոթ խմբագրությանց հետ և մերթ բոլորովին անկախ են: 4. Բայց այդ բնագիրը երկրորդական տեղ չի գրավում, այլ եղել է մի շատ ընտիր օրինակ (տե՛ս Կոզյան, «Մականբայեցվոց Բ գրքին հայերեն թարգմանությունը», Վիեննա, 1923, էջ 60 և 72):

Երրորդ հարցը ա՛յն է, թե Ս. Գրքի թարգմանությունը ամբողջակա՞ն էր, այսինքն Ս. Գրքի պարունակած բոլոր գրքերը թարգմանվեցի՞ն:

Վերը տեսանք Կորյուների թվումը՝ Ս. Գրքի առաջին թարգմանությունն ժամանակ: Թարգմանվել էին Հնգամատյանը, Մարգարեությունները, Ավետարանը, Պողոսի և մյուս առաքյալների թղթերը: Բայց սրանով Ս. Գիրքը չվերջացավ. դուրս են մնում Հին Կտակարանից Հեսու, Դատավորք, Հուլթ, 2 Թագավորությունները, 2 Մնացորդաց, Մակաբայեցվոց 3 գրքերը, Եզրի 3 գրքերը, Նեեմի, Եսթեր, Հոբ, Հուգիթ, Տովբիթ, Սաղմոսները, Սողոմոնի 4 գրքերը, Սիրաք, Բարուք և Նոր Կտակարանից էլ գոնե Հայտնություն գիրքը: Արդյոք այս գրքերը առաջին թարգմանության ժամանակ չթարգմանվեցին: Բայց ինչպե՞ս կարելի է երկվակալել Ս. Գիրք առանց Սաղմոսի, Նկատենք նաև, որ Կորյունն իր թվումի մեջ չի հիշում Առակաց գիրքը, որի համար առաջուց արդեն ասել էր, որ թարգմանվել էր նույնիսկ Մեսրոպի ձեռքով:

Սրանից հետևում է, որ Կորյունի թվումը միայն ընդհանուր շրջագիծ է և ո՛չ ամբողջական հիշատակություն: Պետք է ավելացնել այնտեղ Սաղմոսը և Առակաց գիրքը, հետո Երգ երգոցը և Մնացորդաց երկու գրքերը, որովհետև սրանցից ունենք երկու-երկու թարգմանություն, և եթե վերջինը տանք Երկրորդ թարգմանության, անշուշտ մյուսը պիտի մնա Առաջին թարգմանության (Երգ երգոցի մասին տես Ոսկյան, «Հանդես ամսօրյա», 1924, էջ 222): Բայց ինչպե՞ս կարելի է երեակալել Հին Կտակարան, որի մեջ կան Մնացորդաց գրքերը, որոնք մի տեսակ հավելված են Չորս Թագավորությանց, և չկան նրանց մալրը կազմող Չորս Թագավորությունները: Այսպիսով երկրորդ անգամ ապացուցվում է ա՛յն, ինչ որ քիչ առաջ ասացինք, թե Կորյունի թվումը միայն ընդհանուր շրջագիծ է և ո՛չ ամբողջական հիշատակություն:

Այստեղ կա սակայն մի լրացուցիչ կետ, որ ընդհանրապես վրիպած է ուշագրությունից և որ շատ հաջող կերպով նկատում է Աբեղյանը («Սովետական գրականություն», 1941, № 2, էջ 47ա): — Կորյունն իր ընդհանուր թվումը տալուց հետո, հետևալ մանրամասն բացատրության է անցնում. «Անդ էր այնուհետև սիրալիր ուրախութիւն և ակնվայել տեսիլ հայելոյն: Քանզի երկիր (= Հայաստան), որ համբաւուցն անգամ օտար էր կողմանցն աշնոցիկ (= Պաղեստին), յորում ամենայն աստուածագործ սքանչելագործութիւնքն գործեցան (= Երուսաղեմ), առժամայն վաղվադակի ամենայն իրացն եղելոց խելամուտ լինէր, ոչ միայն ժամանակաւ պաշտեցելոցն, այլև չառաջագոյն չաւիտենիցն, և ապա եկելոցն սկզբանն և կատարածի, և ամենայն աստուածատուր աւանդութեանցն» (Կորյուն): — Արդ, եթե այդ թարգմանության միջոցով հալ աշխարհը ժանոթացավ ո՛չ միայն անցած գնացած

բաներին (= Հին Կտակարան), այլև հետո եկածներին (= Նոր Կտակարան), սկզբին (= Ավետարան) և վերջին (= Հայտնության գիրքը, որ խոսում է աշխարհի վերջի մասին), ուրեմն և ամբողջ Աստվածաշնչին, որ այլ անունով Կորյունը կոչում է «աստուածատուր աւանդութիւն»:

Մի գեղեցիկ միտք էլ հայտնում է Հ. Գ. Զարբհանալլանը («Բազմապեպ», 1851, էջ 233): — Ն դարի երեք թարգմանիչների ձեռքով թարգմանված ունենք Եփսեթիոսի Եկեղեցական պատմությունը, Քրոնիկոնը, ավելի ուշ Կալլիսթենեսի Պատմություն Ալեքսանդրի և այլ նման գործեր, որոնցից առաջինն էլ Մեսրոպն է թարգմանել տվել (Նորենացի Բ Ժ): Եթե մեր մատենագրության նախահայրերը ջանք և գործ են դրել այսպիսի երկրորդական ու երրորդական գրքեր թարգմանելու կամ թարգմանել տալու, ինչպե՞ս կարող էին անտես անել կամ կիսատ թողնել Աստվածաշունչը, որ այն ժամանակի հայացքներով՝ գրքերի գիրքն էր:

Այս միտքը թելադրում է ինձ մի ուրիշ միտք ևս: Ոսկեդարյան թարգմանությամբ մենք ունենք բազմաթիվ մեկնություններ Ս. Գրքի զանազան մասերի. այսպես Ոսկեբերանի «Մեկնութիւն Նսայեայ, Մատթէի, Յովհաննու, Թղթոցն Պօղոսի, Սաղմոսաց, Կիւրդի Աղեքսանդրացւոյ Մեկնութիւնք Ս. Գրոց, Եփրեմի Ասորւոյ Մեկնութիւն Հին Կտակարանի, Համաբարբառ, Մեկնութիւն Գործոց առաքելոց» և այլն և այլն: Ինչի՞ էին պետք այս բոլոր մեկնությունները, եթե նրանց մայրը, այսինքն մեկնելի գրքի բնագիրը, որ են Ս. Գրքի զանազան մասերը, թարգմանված չլինեին: Ուստի, եթե մեկնությունները կան, կային նաև բնագրերը:

Հ. Ս. Կոզյանը մի առանձին ուսումնասիրություն ունի «Մակաբայեցվոց Բ գրքին հայերեն թարգմանություն» մասին (Վիեննա, 1928), որ ցույց է տալիս, որ Մակաբայեցվոց գրքերը չկային Առաջին թարգմանության մեջ, ուստի անցնում են Երկրորդ թարգմանության: Հեղինակի պատճառաբանությունը ա՛յն է, որ 1) Կորյունը չի հիշում իր ցուցակում Մակաբայեցվոց գրքերը. 2) Եթե Սահակը և Մեսրոպը հապճեպով էին թարգմանում Ս. Գիրքը, ուրեմն պիտի թարգմանեին առաջին հերթին կանոնական գրքերը և որոնք որ եկեղեցական պաշտամունքի մեջ գործ են ածվում. Մակաբայեցիք կանոնական չեն և չեն էլ կարդացվում եկեղեցում, ուստի և դուրս ֆացին Առաջին թարգմանությունից. 3) Մակաբայեցվոց գրքերը սրբագրիչի ձեռք չեն տեսել երբեք, այլ ինչպես որ բուն թարգմանչից դուրս են եկել, այնպես էլ՝ իրենց բոլոր թերություններով հասել են մեզ: Թարգմա-

նիչը նախ կատարել է հունարեն օրինակից իր թարգմանությունը, հետո ինքն իր ձեռքով լուսանցքների վրա ավելացրել է նոր ուղղումներ, բայց ժամանակ չի ունեցել այդ ուղղումները ներս առնելու: Հետագա արտագրողը այս ուղղումները մտցրել է բնագրի մեջ, առանց ուղղելիքները ջնջելու: Այնպես որ այսօր մեր ձեռքը հասած Մակաբայեցվոց գրքերը պարունակում են բազմաթիվ կրկնակ ձևեր՝ մեկը ուղիղ, մյուսը սխալ, երկուսն էլ կողք կողքի:

Այս բոլորից հետևում է, թե Ս. Գրքի մեծագույն մասը արդեն առաջին թարգմանության ժամանակ թարգմանված էր. մի քանի նվազ կարևոր և ոչ կանոնական գրքեր թարգմանվեցին երկրորդ թարգմանության ժամանակ: Այնպես որ այսօրվա մեր ունեցած Ս. Գիրքը ամբողջապես Սահակի և Մեսրոպի և նրանց առաջին թարգմանիչների գործն են: Այդ ապացուցում է լեզուն, որ ծալրից ծալր բնիկ դասական հայերեն է: Բացառություն է կազմում միայն Հայտնության գիրքը, որ ոսկեդարյան հայերենով չէ, այլ ուշ ժամանակ Համբրոնացու ձեռքով թարգմանվելով, միացված է նախորդին: Բայց սրա էլ իսկական ոսկեդարյան թարգմանությունը գտնվեց Փ. Մուրատի ձեռքով և հրատարակվեց Երուսաղեմում, 1905—1911 թվականներին: Միայն այդ գրքերից մի քանիսի համար հայտնի չէ, թե Առաջին թարգմանության ժամանակ են կատարված, թե՞ երկրորդ:

12

Որքա՞ն ժամանակ տևեց Ս. Գրքի թարգմանությունը:

Այս նյութը քննության առարկա չպիտի դարձնելի ես, եթե մեր նշանավոր մասնագետ պրոֆեսորներից մեկը՝ Արմֆանում կարդացած իր մեկ դասախոսության մեջ չհայտնեի այն միտքը, թե «Հայերեն Ս. Գիրքը մի անգամից և կարճ ժամանակում թարգմանված չէ. միայն գերմանացիք եղան, որ Ս. Գիրքը թարգմանեցին մի տարում: Հայերեն թարգմանությունը շատ երկար տարիների աշխատության արդյունք է»:

Կորյունի տված տեղեկությունը՝ Ս. Գրքի մեծ մասի թարգմանությունը կատարված վերջացած էր Վաղարշապատի վարդապետարանի բացումից և Մեսրոպի Գողթն ու Սյունիք քարոզության գնալուց առաջ, ուրեմն՝ 405 և 406 երկամյակի ընթացքում: Այնպես որ Ս. Գրքի վրացերեն թարգմանությունը (սկսված 409 թվին), ինչպես և աղվաներեն թարգմանությունը (423 թ.) արդեն կարելի եղավ կատարել հայերեն թարգմանության վրայից: Երկրորդ թարգմանությունը, ինչպես հետո ավելի ընդարձակ ցույց

պիտի տանք, տեղի ունեցավ 431—432 թվին, որից 6 տարի հետո արդեն Սահակի մահն է: Մակաբայեցվոց գրքերը, որոնք կանոնական և եկեղեցական գրքեր չլինելով ավելի ուշ թարգմանվեցին, այնպես որ Սահակը և Մեսրոպը ժամանակ չունեցան սրբագրելու (տե՛ս Կոզյան, «Մակաբայեցվոց Բ. գրքին հայերեն թարգմանությունը», Վիեննա, 1923, էջ 8), անշուշտ թարգմանված և հրատարակված էին 450 թվից առաջ: Եղիշեն պատմում է, թե Վարդանն Ավարայրի պատերազմի նախօրյակին իր բանակը քաջալերելու համար էջեր կարդաց այդ գրքից զինվորների առաջ. «Վարդան ի ձեռն առեալ զքաջ նկարագիրն Մակաբայեցւոց, ընթեռնոյր ի լսելիս ամենեցուն» (տե՛ս Հ. Գ. Զարբհանալյան, «Բագմավեպ», 1851, էջ 234 և Կոզյան, անդ, էջ 15): Սրանով շուրջ են ընկնում այն բոլոր տոմարական հաշիվները, որոնցով Ադոնցը («Հանդես ամսօրյա», 1928, էջ 94) ուզում է ցույց տալ, թե Մակաբայեցվոց գիրքը թարգմանված է 460—468 թվերին: Վերջապես եթե ուրիշ ո՛չ մի ապացույց էլ չունենանք, ամբողջ Ս. Գրքի ոսկեդարյան լեզուն բավական է ապացուցելու համար, թե թարգմանությունը կատարված է մի անգամից և Ն դարի առաջին կեսում:

Ավելի պատասխանատու մի հայտարարություն արել է Նոյման հայագետն իր «Հայոց մատենագրություն պատմության» մեջ (էջ 38—39): Նա կարծում է, թե Հին Կտակարանի անհայտ գրքերը (Հուդիթ, Տովբիթ, Մակաբայեցվոց 3 գրքերը, Բարուք և այլն) ծանոթ չէին հին հայոց. հայերը ծանոթացան այդ գրքերին միայն ունիտոոնների ժամանակ և լատինների միջոցով, ուստի և այդ գրքերի թարգմանությունն էլ կատարված պիտի լինի 13—14-րդ դարերում: Սխալ է այս ենթադրությունը, որովհետև Աստվածաշնչում կան և կարիք չկար սպասելու մինչև ունիտոոնների գալը: Երկրորդ, ինչպես ճիշտ նկատում է Ստ. Նազարյանը («Հյուսիսսփյալ», 1860, Ա, էջ 140—141), այդ թարգմանությունների լեզվի մաքրությունը չի թույլ տալիս ամենևին մտածել այդքան ուշ ժամանակի մասին, երբ հայերեն գրաբար լեզուն բոլորովին ընկած և աղճատված էր:

Ս. Գրքի հայերեն թարգմանության արժանիքը: Եվրոպացի հայագետ Լակրոզը, խոսելով Ս. Գրքի հայերեն թարգմանության վրա՝ կոչել է «Թագուհի թարգմանությանը»: Այս գնահատականը, որ հաճախ կրկնված է ուրիշներից, երկու կողմ ունի: Նախ՝ հայերեն թարգմանության ճշտությունը և հավատարմությունը՝ հա-

մեմաստությամբ ուրիշ թարգմանությունների և երկրորդ՝ լեզվի ու ոճի գեղեցկությունն ու վեհությունը: Առաջին կետի վրա խոսում են բոլոր եվրոպացի այն քննիչները և բանասերները, որոնք ըզբաղվել են Ս. Գրքի զանազան թարգմանություններով և նրանց մանրամասն համեմատությամբ բնագրերի հետ (եբրայերեն և հունարեն): Իսկ երկրորդի մասին վկա է ամեն մի հայկաբան և բանասեր, որ հիանում է Ս. Գրքի հայ թարգմանության լեզվի գեղեցկությամբ: Եթե Եզնիկն է մեր հայկաբանության գլուխ-գործոցը, այդ նույն Եզնիկը խորասուզված է նաև Եսայիի և Երեմիայի մարգարեությանց մեջ: Ահա մի երկկողմանի գնահատական՝ մի կողմից Ս. Գրքի թարգմանության հավատարմության և մյուս կողմից նրա լեզվի գեղեցկության վերաբերմամբ: «Ողճամիտ խնամք և ամենաչնչին իրերի վրա տարածվող հավատարմություն փայլում են աչնտեղ: Հայ թարգմանիչները՝ լիուլի հմուտ հայ և հուն լեզուներին, կարողացել են ոչ միայն (քիչ բացառությամբ) ուղիղ իմաստին թափանցել, այլ նաև ուղիղ հայացնել, և որ ավելին է՝ կարողացել են իրենց ուժը Ս. Գրքի մատյանների բովանդակության ու հեղինակներին համապատասխանող այնքան ալլազան ոճերի համաձայն եղանակավորել, փոփոխել: Իբր քույր լեզու հունարենի՝ հայերենը համընթանում է նրան քալլ առ քալլ, բառ առ բառ, միմիկն՝ միմին, պաթառը՝ պաթառ բացատրում է. գիտե պերճախոսել ու պարզաբանել, գիտե պնդել ու անպաճուճ երեւի, առանց սակայն իր բնածին ազատությունը զոհելու, և օտարի ստրուկը դառնալու: Ս. Գրքի հայ թարգմանիչները նախանձելի և անգնահատելի առավելությունն են ունեցել լեզվի ազնվություն, մաքրություն և վեհություն միացնելու ամենախիստ հավատարմության հետ» (Կոզյան, անդ, էջ 73):

Կոզյանից հետո պետք է հիշել եվրոպացի մի նորագույն հեղինակ՝ Կյոնդե (Ժընեից), որ ուսումնասիրեց հայերեն Ավետարանի թարգմանության լեզուն՝ մանրամասն համեմատելով հունարենի հետ: Իր մի հոդվածում («Exactitude et adresse dans la version arménienne de la Bible», «Հանդես ամսօրյա», 1935, էջ 563—570), ահա թե ինչ գովասանական խոսքեր ունի Ս. Գրքի հայ թարգմանության վրա. «Ինչքան ավելի ենք ուսումնասիրում այս թարգմանությունը, այնքան ավելի հիացմունք ենք զգում այս գլուխ-գործոցի համար և համոզվում հեշտությամբ, թե ինչպիսի արտասովոր ջանք գործ դրին այս նշանավոր խելքի տեր մարդիկ... Ամեն թարգմանություն իր սկզբնագրի ազդեցությունն է կրում. հայերեն թարգմանությունը դուրս է այս օրենքից: ...Շնոր-

հիվ իրենց մայրենի լեզվի շատ վատան և նուրբ հմտության, սրա հետ միասին հունարեն լեզվի խոր և երբեմն էլ զարմանալի գիտություն, այս թարգմանիչների համար չկա բնավ մեքենական մոտեցում»։ Հիշատակելուց հետո միևնույն հույն բառի դեմ ըստ երանգի տարբերություն զանազան հայերեն բառերի գործածությունը, որի համար մեջ է բերում զանազան օրինակներ, հիշատակելուց հետո շարադասության, համաձայնության և նախդիրների գործածության նրբություններ, անցնում է հայերեն թարգմանության տրամաբանական ճշտության։ Այս բանը երևում է բայերի հաջորդության և շարքի մեջ, օրինակ՝ հունարենն ասում է.

«Կորգէին աշակերտքն նորա հասկս և ուտէին շփեալ ընդ ափ»:

Անտրամաբան է ուտել և հետո շփել. ուստի հայ թարգմանիչը տրամաբանական կապը պահելով՝ ասում է¹.

«Աշակերտքն նորա կորգէին հասկ, շփէին ընդ ափ և ուտէին» (Ղուկ. 2 1):

Նույնպես հունարենն ասում է.

«Վէրս ի վերա եղեալ գնացին՝ թողեալ կիսամաս»:

Անտրամաբան է նախ վիրավորել, հետո գնալ, հետո կիսամաս թողնել. ուստի հայ թարգմանիչը պահում է տրամաբանական կապը և ասում է.

«Վէրս ի վերայ եղին, թողին կիսամաս և գնացին» (Ղուկ. Ժ. 30):

14

Վերջին մի խնդիր էլ երևան է հանում թորենացին։ Այս խնդիրը տեղի է տված բազմաթիվ վիճաբանությունների և նրա մասին երկար խոսել այս աշխատության մեջ պատշաճ չլինելով, հիշում ենք համառոտ կերպով։

Երբ Աստվածաշունչը երկրորդ անգամ թարգմանվեց, ասում է թորենացին, Սահակ և Մեսրոպ անգետ լինելով թորենացուն ունեցած արվեստին(?), թարգմանությունը շատ կողմերով թերի դուրս եկավ, ուստի այն երկու վարդապետները թորենացուն ուղարկեցին Ալեքսանդրիայի ճեմարանը, որպեսզի այնտեղ սովորելով՝ երեկ վերադառնա և Ս. Գրքի երկրորդ թարգմանության թերությունները շտկե. «Բայց քանզի անգէտք էին մերում արուեստ»

¹ Հունարեն օրինակները դնում եմ հայերեն՝ բառացի թարգմանելով հունարենից։

տի, ի բազում մասանց թերացեալ գործն գտանէր. վասն որոյ առեալ մեծին Սահակայ և Մեսրոպայ զմեզ առաքեցին լԱղէքսանդրիա՝ ի լեզու պանծալի, ի ստոյգ յօդանալ ճեմարանին վերաբանութեան» (Խորենացի Գ Կա): Ուստի Խորենացին ճանապարհ է ընկնում և Նդեսիա, Նրուսաղեմ, Ալեքսանդրիա, Հոռոմ, Աթենք ու Պոլիս ման գալուց և տեղ-տեղ ուսում ստանալուց հետո, դառնում է Հայաստան, բայց արդեն Սահակը և Մեսրոպը վախճանած էին, ուստի ձեռնարկությունը կիսակատար և հետևաբար Ո. Գրքի թարգմանությունն էլ թերի մնաց և մնում է, ավա՞ղ, մինչև այժմ:

Խորենացու այս հատվածի քննությամբ զբաղվել է մասնավորապես Գարագաշյանը («Քննական պատմութիւն, Դ, էջ 58—69»), որ մանավանդ ժամանակագրական հաշիվներով ցույց է տալիս, թե չէր կարող մի այսպիսի ճանապարհորդութուն գոյութիւն ունեցած լինել և ե ամբողջ պատմութիւնը, Ս. Գրքի երկրորդ թարգմանության պարունակած թերութիւնների և Խորենացու երևակայական սրբադրութիւնների հետ միասին՝ բացարձակ սուտ է կամ խաբեբայի հավելված¹:

Գ Լ ՈՒՆ ԺԱ

Ե ԳԱՐԻ ԳՐԱԿԱՆ ՇԱՐԺՈՒՄԸ

1

Այսպես հիմնվեց հայ մատենագրութիւնը, որի հայրն ու հիմնադիրը եղավ Մեսրոպ Մաշտոցը և մեծագույն գործիչը՝ Սահակը: Ս. Գրքի թարգմանութիւնը դարագլուխ բացավ հայ կյանքում. նրան հետեւեց բազմաթիվ գրքերի թարգմանութիւնը. ամեն կողմ դպրոցներ բացվեցին: Էջմիածնի վարդապետարանը մի կողմից ուսուցիչներ էր հասցնում, մյուս կողմից նորանոր երկեր հրապարակ

¹ Ձեռագրի մեջ առանձին մի էջի վրա հեղինակը գրել է. «Ավելացնել Միաբանի կարծիքը, թե Ս. Գիրքը երբորդ անդամ թարգմանված է. այս առթիվ տե՛ս և ա՛ռ էսակուլյանի «Տատյանի...» էջ 98: Ես չեմ ընդունում երբորդ թարգմանության գոյութիւնը: Եթե մեկը ենթադրել է մի բան, որի համար տալիս է մի ապացույց, եթե դու ջնջես այդ ապացույցը, ի՞նչ արած կլինես. ենթադրութիւնը ընդունա՞ծ, թե՞ չնշած: Ես այս վերջինն եմ արել: (Այս հարցի մասին տե՛ս նաև Գլ. ԺԵ, § 2:—Է. .):

հանում, Հռուփանոսի սովորեցրած աշակերտները տարածեցին գրչության արվեստը Հայաստանում, գրիչների խմբերը սկսեցին իրար գերազանցել և ձեռագրերի արտագրությունները բազմաթիվ տեսակներով սփռվում էին ամեն կողմ: Վանքերը դարձան կրթության կենտրոններ, եկեղեցիները պայծառացան, հայերեն ժամերգությունը և հայերեն ընթերցվածները շուք ու իմաստ տվին նրանց, ու քաշում էին մարդկանց ահագին մի բազմություն, որ հաճությունը ունենալու էր մայրենի լեզվով ժամերգության: Վարդապետները կամ մեկնիչները բեմերից հորդաբուխ քարոզներով երկնային խոսքը սփռում էին նրանց մեջ և կրոնի հաստատ գիտակցությունը ամրապնդում: Վերջապես ամբողջ երկիրը տողորված էր գրական-կրոնական մեծ շարժումով:

Բայց ինչ որ այդ բոլորի մեջ գերազանցում և ամբողջ շարժման անիվն էր կազմում, դա է՛ր անկախ ազգային ինքնաճանաչության և ազգային գիտակցության զաղափարը, որ մինչև այն չկար:

«Պարսկական մասին վերին իշխանությունը նորանոր փորձեր կրներ հալ ժողովուրդը զուտ մազդեզանց կրոնին վերադարձնել և պարսիկ լեզուն ու մատենագրությունը տարածել անոնց մեջ. մինչ արևմտյան մասին տիրող հոռոմները անարգանք կնայեին բարբարոսներու վրա և անոնց լեզվին ու առանձնահատկությունաց բնականորեն որևէ ըմբռնում չունէին: ...Այս պատճառով եթե նկատենք այն պարագաները, որոնց տակ Մաշտոց ու Սահակ իրենց մտքի գործունեությունները եկեղեցական ու ժողովրդական ինքնագիտակցության զարթուցին Հալ Ազգը, և այս գործքին հետ համեմատության դնենք դանայան այն պարգևը, զոր Պեպինոս փոսնկ քաղաքական ու եկեղեցական ամեն միջոց լիապես ի ձեռին ունենալով նվիրեց գերման ժողովրդյան, այն ատեն թե՛ Պեպինոս և թե՛ յուր գինակիրը Վինֆրիդ՝ խեղճ թզուկներ կերևան համեմատությանը մտքի այն հսկաներու» (Մարկվարտ, «Պատմություն հալ նշանագրերու», էջ 7—8):

Հայաստանի ամեն կողմերում բացված դպրոցները, էջմիածնի վարդապետարանը, Սահակի և Մեսրոպի անխոնջ գործունեությունը և իրենց աշակերտների ուսումնասեր եռանդը՝ քիչ ժամանակում այնպես բարձրացրին հայոց հոգևոր ու մտավոր հորիզոնը, այնպիսի ծաղկյալ վիճակի մեջ դրին բովանդակ երկիրը, որին երեք չհասավ հետո անցյալում:

Փարպեցին, որ ժամանակակից չէր այս գրական շարժման սկզբնավորության, բայց նրա ավելի մեծ չափերով ծաղկումը տեսավ ու վաշխեց, այսպես է նկարագրում երկրի այն ժամանակվա

վիճակը. «Եւ դարձեալ ի գլուխ սրբոյ հայրապետին Հայոց Սահակայ զգործ մեծ հոգեոր վաստակոյն՝ կարգեցան վաղվաղակի հայնմհետէ դպրոցի հօտին ուսմանց, բազմացան դասք գրչաց, ելեկել առնելով զմիմեամբք. զարդարեցան պաշտամունք սուրբ եկեղեցւոյ, յորդորեցան բազմութիւնք արանց ե կանանց ժողովրդոց ի տօնս Փրկչին ե ի ժողովս մարտիրոսաց: Որք շահեալք լի հոգեոր օգտիւ՝ ընթանալին խնդալիցք ի հաղորդմանէ մեծի խորհրդոյն, արձակեալք յիւրաքանչիւր ի տունս, մեծամեծք ե տղայք, սաղմոսելով ե կցորդս ասելով ընդ ամենայն տեղիս, ի հըրապարակս ե ի փողոցս ե առտնին: Պայծառացան եկեղեցիք, շուք առին վկայարանք սրբոց, միշտ ծաղկելով ի նոսա ուխտ Կլտակարանաց ընծայիւք. հանապազարուղիս հոսէին վտակք յասողացն մեկնութեանց, որք զծածուկս մարգարէից բերելով ի յայտնութիւն՝ սեղանս ամենալիցս հոգեոր խորտկօք դնէին առաջի ամենայն ժողովրդեանն. յորոց ճաշակեալ իմաստախնդիրն մարդոց՝ քաղցրանալ ի քիմս նոցա, ըստ բանի սաղմոսերգին, բանք վարդապետութեան քան զխորիսիս մեղու: Եւ զի միանգամայն իսկ ասացից ըստ բանի սուրբ մարգարէին Եսայեայ, թէ Լցաւ երկիրս ամենայն Հայոց գիտութեամբ Տեառն ի հոգեոր վտակաց սուրբ հայրապետին Սահակայ, իբրեւ զջուրս բազումս որ ծածկեն զծովս: Եւ շնորհիւ ամենախնամ Փրկչին Քրիստոսի կատարեալ այս ամենայն ի ժամանակս Վռամշապհոյ, ըստ յառաջագոյն գրելոց, ե լուսաւորեալ աշխարհս Հայոց» (Փարպեցի, էջ 17—18):

Ամբողջ այս մեծ շարժումը, գրական այս մեծ գործունեութիւնը Սահակի ե Մեսրոպի աշխատութեան արդյունքն է: Մոտիկից տեսնենք, թե ի՞նչ նկարագիր ունի հիշյալ նորածիլ գրականութիւնը, որո՞նք են նրա բնորոշ հատկութիւնները, որո՞նք են Սահակի ե Մեսրոպի աշակերտները, ե վերջապես ի՞նչ գրական արտադրութիւններ են ֆիւռմ մեզ հիշյալ ժամանակից: Այս տեսութիւնը ավելի լավ պիտի պատկերացնե երկու նշանավոր գործիչների աշխատութիւնը:

Արդյունքը թող ցույց տա գործիչին:

2

Երկու բնորոշ հատկութիւն ունի այդ շրջանի գրականութիւնը. առաջին՝ կրօնական գույն ե երկրորդ՝ թարգմանչութիւն: Այս երկու հատկութիւններն էլ միայն մեզ սեփական չեն ե հատուկ են բոլոր այն գրականութեանց, որ մի անգամից ե ճոխութեամբ են մտնում ժողովրդի մեջ: Այն ժամանակվա հասկացո-

դուժյամբ գրականությունը պարզապես կրոնի զարգացման կամ ժամակարգության ժառանգող մի գործիք էր. ուսուցչական գործը հանձնված էր միմիայն կրոնավորներին, և սրա համար է որ վարդապետ, որ բնապես «ուսուցիչ կամ վարժապետ» էր նշանակում, հետո դարձավ կրոնավորական աստիճան: Նույն հասկացողությունը կենդանի էր դեռ մինչև վերջերս բոլոր արևելյան հետախնայ ժողովուրդներին մեջ. ուսմանը կարգալի բառով «եկեղեցական երգեցողություն» էր հասկանում և կարգացող անունը տալիս էր բոլոր կրոնավորներին: Սահակը և Մեսրոպը նմանապես առաջնորդված լինելով ա՛յս գաղափարով և գրականությունը կրոնական զարգացման համար միայն տված լինելով Ազգին, բնական է, թե ամենից առաջ Ս. Գիրքը և կրոնական գրքեր պիտի տալին նրան: Այսպես է եղած նաև իռլանդական, գոթական և սլավական մատենագրությունց սկզբնավորությունը. այստեղ էլ տեսնում ենք, որ գրականությունը մտել է միայն կրոնական պետքերը լրացնելու համար և սկսել է նախ Ս. Գրքի թարգմանությամբ: Աֆրիկայի, Ամերիկայի և Օվկիանիայի արդի բազմալեզու ժողովուրդների խիստ շատերի գրականությունը մի՛միայն Ավետարանի թարգմանությունից է բաղկացած և կատարված է ավետարանական քարոզության նպատակով և քրիստոնեություն տարածող միսիոներների ձեռքով:

Թարգմանչությունը նմանապես պայման է բոլոր նոր սկսող գրականությանց համար, մանավանդ նրանց, որ ուժեղ թափով են սկսում: Եթե Ս. Գրքի թարգմանությունը կրոնական պահանջ է արդեն, առհասարակ թարգմանությունը սնունդ է նորածին գրականության, որ դեռ զարգացման բարձր աստիճանի հասած չլինելով, չի կարող անկախ երկեր արտադրել: Թարգմանություններն են, որ պիտի սնուցեն նրան, սրանցից հետո պիտի գան նմանողաբար կազմված աշխատություններ և հետո միայն բոլորովին անկախ գործեր:

Մեր գրականությունը չէր կարող բացառություն կազմել ընդհանուր օրենքի մեջ, ուստի բնական է, որ նա էլ սկսեր թարգմանությամբ և թարգմանիչներով:

3

Առաջին շրջանի գրականության ու կրոնական շարժման մեջ մեծ դեր են կատարած Թարգմանիչ կոչված անձերը: Ժամանակակից պատմության մեջ այս անունով են հայտնի ըստ Կորյունի՝ Հովհան Եկեղեցացի, Հովսեփ Պաղնացի, Եզնիկ Կողբացի, ինքը՝ Կորյունը, և Ղևոնդ, որոնց վրա Խորենացին ավելացնում է նաև Արձան: Թե բուն

ի'նչ է նշանակում այստեղ այս քարգմանիչ տիտղոսը, շատ հայտնի է: Ոմանք կարծում են, թե այս տիտղոսը տրվեց Սահակի և Մեսրոպի բոլոր աշակերտներին, որովհետև սրանց աշխատությունն մեծագույն մասը հունարեն կամ ասորերեն թարգմանություններից էր բաղկանում: Գանձակեցին թարգմանիչ է կոչում էջմիածնի վարդապետարանի աշակերտներին. «Եւ ուսեալ մանկանցն այնոցիկ զամենայն իմաստութիւնս ներքինս և արտաքինս, եղեն թարգմանիչք ճշմարտութեան, և թարգմանեցին զամենայն գիրս չին և Նոր Կտակարանացն» (էջ 15):

Բայց Գարագաշյանը, անպատեհ համարելով այս կարծիքները, ենթադրում է, թե թարգմանչությունը մի առանձին արվեստ էր, որ կար մանավանդ գրերի գյուտից առաջ. թարգմանիչ տիտղոսը ընդհանուր չէր բոլոր այն ժամանակի վարդապետներին, այլ այս անունով կոչվում էին միայն այն անձերը, որոնք սովորել էին առանձնապես թարգմանչության արվեստը («Քննական պատմություն», Դ, էջ 44—45): Եթե թարգմանիչ տիտղոսը տրվեր հունարենից կամ ասորերենից գրքեր թարգմանած լինելու պատճառով, բնական է, թե գրերի գյուտից առաջ թարգմանիչ չպիտի գտնվեր: Բայց ահա վերոհիշյալ վեց անձերից գոնե մի մասը թարգմանիչ էր գրերի գյուտից առաջ: Նույնիսկ Մեսրոպը թարգմանիչ է կոչված Սորենացուց՝ իր քարոզության դեռ առաջին շրջանում. «Եւ ի վարդապետել երանելոյն Մեսրոպայ՝ ոչ փոքր կրէր վտանգս, քանզի ինքն էր ընթերցող և թարգմանիչ. և եթէ այլ ոք ընթեռնոյր, ուր նա ոչ հանդիպէր, զանխուլ ի Ժողովրդոցն լինէր՝ լաղազս ոչ լինելոյ թարգմանչի» (Սորենացի Գ խէ): Ծիշտ այս խոսքից շատ հայտնի կերպով հասկացվում է, որ երկու տարբեր պաշտոն կար այն ժամանակ. ընթերցող և թարգմանիչ: Ընթերցողն այն էր, որ գեղեցիկ ձայն և լավ առդգանություն ունենալով, կարդում էր սուրբ գիրքը եկեղեցում. իսկ թարգմանիչը «Ս. Գրքի մեկնիչն» էր: Ընթերցողը հաճախ չէր էլ հասկանում կարդացածի միտքը, որովհետև ասորերեն կամ հունարեն էր: Բայց թարգմանիչը լավ գիտեր այդ լեզուներից գոնե մեկն ու մեկը և ընթերցումից հետո բեմ բարձրանալով, աչքը պահած գլուխի վրա, բացատրում էր հայերեն լեզվով՝ կարդացվածի բովանդակությունը: Սրա համար առանձին գեղեցիկ ձայն հարկավոր չէր, այլ միայն այն լեզուներին հմտություն և գիտություն: Բնականաբար այս պաշտոնները գոյություն ունեին այն ժամանակ, երբ հայերեն գրականություն չգտնվելով, եկեղեցական ընթերցվածները հունարեն և ասորերեն էին լինում և նրանք հայերեն լեզվով Ժողովրդին բերանացի բացատրելու պետք կար: Անշուշտ ընթեր-

ցողներ ավելի շատ կալին քան թարգմանիչներ. ուստի կարող էր պատահել, որ մի եկեղեցում ընթերցող լինելը, բայց թարգմանիչ չգտնվելը. այն ժամանակ ընթերցումը կատարվում էր սովորական կարգով, իսկ մեկնություն չէր տրվում, ինչպես Խորենացին ասաց քիչ առաջ, և այն ժամանակ ժողովուրդը ոչինչ չէր հասկանում:

Արդի քննիչները, որ թարգմանիչ բառը սխալ մեկնելով իբրև ընդհանրապես Սահակի և Մեսրոպի աշակերտ են հասկանում, երկու խմբի են բաժանում նրանց. 1) Առաջին կամ երեց թարգմանիչներ, և 2) երկրորդ կամ կրասեր թարգմանիչներ: Առաջին են համարվում այն աշակերտները, որ գրերի գյուտի ժամանակ բավական հասակ և զարգացում ունենալով, կարող էին իրենց վարդապետներին օգնական ու գործակից հանդիսանալ թարգմանությունաց մեջ. իսկ երկրորդ են կոչվում առաջին թարգմանիչների աշակերտները, որոնք սրանց մոտ բավական կրթվելուց հետո, իրենց ուսումը կատարելագործելու համար ուղարկվեցին զանազան քաղաքներ: Առաջին աշակերտները 60 հոգի էին¹. բայց նրանց մեծ մասի վրա հիշատակություն չկա. նրանցից հայտնի են միայն.

1 Հովսեփ քահանա՝ կաթողիկոս Վայոցձորեցի.

2 Աբրահամ խոստովանող Ձենակացի, եպիսկոպոս Բզնունյաց.

3 Անանիա կամ Անանիաս եպիսկոպոս Սյունյաց.

4 Գինթ կամ Գնիթ եպիսկոպոս Դերջանի.

*5 Եզնիկ կամ Եզնակ Կողբացի, եպիսկոպոս Բագրևանդա.

6 Երեմիա եպիսկոպոս Աղվանից.

*7 Կորյուն եպիսկոպոս Վրաց.

8 Մովսես եպիսկոպոս Վրաց.

9 Մուշե կամ Մուշեղ եպիսկոպոս Արծրունյաց.

10 Սամվել եպիսկոպոս Վրաց.

11 Տեր Խորձենացի եպիսկոպոս Կալենական.

12 Աղան Արծրունի.

*13 Արձան.

14 Գիտ կամ Գյուտ Գողթնեցի.

15 Դանան.

16 Ենովք.

17 Երեմիա երեց Վաղարշապատցի.

18 Թադիկ կամ Թողիկ.

19 Խոսրով կամ Խոսրովիկ թարգմանիչ.

¹ Օրմանյան, «Ազգապատում», Ա, էջ 277, ասում է, թե Սահակ ուներ 60 աշակերտ, այժմ ավելացան Մեսրոպի 40 աշակերտները («Սոփերք», Բ, էջ 9):

*20 Ղեոնդ կամ Ղեոնդես երեց Վանանդեցի.

21 Մուշե Տարոնեցի.

22 Հովհան Խոստովանող.

*23 Հովհան Եկեղեցացի.

24 Հովնաթան քահանա.

*25 Հովսեփ Պաղնացի.

26 Տիրայր Խորձենացի.

27 Վահան Ամատունի.

28 Հմայակ Մամիկոնյան.

(Այս թարգմանիչներին մասին տե՛ս ի միջի այլոց Չամչյան, Ա, 535—541, Ջարբհանալյան, «Պատմություն հայկական դպրության», Ա, էջ 272—277 և ավելի ընդարձակ՝ Հովհաննես վարդապետ Միսքճյան, «Հանդես ամսօրյա», 1902, էջ 58—61 և 145—151):

Երկրորդ թարգմանիչներն են, ըստ Ջարբհանալյանի (անդ, էջ 277—280).

1 Դավիթ Անհաղթ.

2 Գյուտ կաթողիկոս.

3 Հովհան Մանդակունի.

4 Եղիշե.

5 Մովսես Խորենացի.

6 Մամբրե Վերծանող.

7 Ղազար Փարպեցի.

8 Եզրաս Անգեղացի.

9 Խաչիկ կամ Խաչատուր.

10 Անգրեհաս.

11 Թաթուլ.

12 Վարոս:

Թարգմանիչներին այսպիսի բաժանումը ըստ Գարագաշյանի «միտք է արդեաց» և գոյություն չունի իրականություն մեջ: Սրանց համար իբրև պատմական փաստ են ծառայում «Յայսմաւուրք», Շնորհալի, Ասողիկ, Սամվել երեց և ուրիշ զանազան հետին մատենագիրներ, որոնց վկայությունը ի հարկե ամենեկին գորություն չունի: Սրանց մեջ հիշենք հատկապես Կիրակոս Գանձակեցին, որ թարգմանիչների կարգն է դասում մինչև իսկ «Ստեփաննոս Սյունյաց եպիսկոպոս» և «Հռուփանոս» (գեղազիր հուն) և որպեսզի սխալ հասկացողություն չկազմվի հիշյալ անձերի մասին, առաջինի համար ասում է. «Սիւնեաց եպիսկոպոս, բազում մեկնութիւնս եթող Սուրբ Գրոց, Յորայ և Աւետարանացն, այլև Դանիէլի և Եզեկիէլի, և զպատասխանիս թղթոյն Գերմանոսի պատրիար-

քին Կոստանդնուպոլսի»։ Իսկ երկրորդի համար՝ «որ զգիրսն յարմարէր գեղեցիկ՝ Հոռոփանոս Սամոստացի»։

Շատ կասկածելի են մանավանդ կրտսեր կոչված թարգմանիչները, որոնցից ոմանք, ինչպես Դավիթ Անհաղթ և Մովսես Խորենացի, դեռ Ե դարի հեղինակներ էլ չեն, այլ ավելի ուշ ժամանակի։ Իբրև առաջին թարգմանիչ մեջ բերված անձերը գրեթե բոլորն էլ ժամանակակից պատմագիրներից վկայված են, բայց սրանցից իսկապես միայն վեցն են, որ թարգմանիչ տիտղոս են կրում, վերևում բացատրված նշանակությամբ։ Այս անձերը նշանակել ենք աստղանիշով։ Մյուսները իրոք աշակերտ եղել են Սահակին և Մեսրոպին, բայց թե սրանք էլ թարգմանիչ եղե՞լ են՝ հայտնի չէ։ Գիտենք միայն, որ նրանք զանազան պաշտոններ են վարել Հայաստանում, ինչպես եպիսկոպոս կամ առաջնորդ, դրպրոցների վերակացու, քահանա, սարկավագ և գործակից իրենց վարդապետներին, բայց այլ է աշակերտ և պաշտոնյա, այլ է թարգմանիչ։

Նմանապես նույն աշակերտները բոլորն էլ չեն մասնակցած այն գրական արտադրությունց մեջ, որ Ե դարից ժառանգություն են մնում մեզ։ Ինչպես նախորդ գլուխներում տեսանք, դարձյալ նույն հինգ կամ վեց անձերն են, որ ասորերենից կամ հունարենից թարգմանություն մեջ դեր ունեն։ Անշուշտ կարող են գտնվել սրանցից դուրս նաև ուրիշ անձեր հիշյալ 28 աշակերտների խումբից, որոնք դեր են ունեցել այս թարգմանությունց կամ ուրիշ գրական աշխատությունց մեջ, բայց նրանց անունները չեն հիշատակված։

4

Ե դարը համեմատելով հաջորդ դարերի հետ, շատ ճոխ է գրական արտադրություն կողմից. սրանց թվական առավելությունը գերազանցում է բոլոր մյուս դարերից. միայն ԺԲ դարն է, որ կարող է այս կողմից մրցել Ե դարի հետ։ Գալով լեզվական արժանիքին, ոչ մի դար չկարողացավ մոտենալ ոսկեդենիկ լեզվին և Ե դարի հայերենը ամեն դարի և ամեն ժամանակի համար եղավ լեզվի դասական օրինակ։

Ե դարից մեզ հասած աշխատությունները շատ են և իրենց լեզվական փոխադարձ նմանությունից դատելով բաժանվում են չորս դասի կամ դպրոցի, այն է Եզնիկյան, Եփրեմյան, Կյուրեղյան և Ագաթանգեղյան։ Այս դպրոցների լեզվական (կամ ոճական) տարբերությունները, ինչպես նաև յուրաքանչյուր դպրոցին պատկանող

աշխատութիւնների ցանկը տե՛ս իմ «Հայոց լեզվի պատմութիւն» մեջ, մասն Բ, գլուխ ԺԶ:

Ոսկեդարի գործերը կարող ենք բաժանել նաև երեք տեսակի.
1) ինքնագիր գործեր, 2) ասորերենից թարգմանութիւններ, և 3) հունարենից թարգմանութիւններ: Ամենից սակավաթիվը առաջինն է. մեզ հասած աշխատութիւնների մեծագույն մասը պատկանում է երրորդ տեսակին, իսկ ասորական թարգմանութիւնները քանակով բռնում են երկուսի միջին տեղը: Այսպես, ինքնագիր են միայն Եզնիկ, Կանոնագիրք, Սահակի և Մեսրոպի թղթերը, Կորյուն, Ագաթանգեղոս և Բուզանդ. ասորերենից են Եփրեմյան դըպրոցի արտադրութիւնները և ուրիշներ, իսկ մնացյալը հունարենից է թարգմանված:

Բոլոր այս աշխատութիւնները, ինչպես ասացինք, արդշունք են Սահակի, Մեսրոպի և իրենց աշակերտների գրչի. բայց դժբախտաբար որոշակի հայտնի չէ, թե ո՛ր գործերը ո՛ր հեղինակից են: Բանասերները աշխատել են հեղինակի ալլուատ ծանոթ աշխատութիւնների լեզուն համեմատել անծանոթների լեզվի հետ և գրանով գտնել, թե այս վերջիններից որոնք ո՛ր հեղինակին են տրվել: Այսպիսի համեմատական քննութիւն երեւելի մի օրինակ տվեց Նորայր Բլուզանդացին իր «Կորիւն վարդապետ և նորին թարգմանութիւնք» գրվածքով, որի մեջ ապացուցում է, թե Ագաթանգեղոս, Բուզանդ, Մակաբայեցվոց երեք գրքերը և Եվթաղի Ս. Գրոց առաջաբանները՝ Մեսրոպի կենսագրութիւն հեղինակի, այն է Կորյունի աշխատութիւններն են: Սրան հակառակ տե՛ս Կոզյան, «Մակաբայեցվոց Բ գրքին հայերեն թարգմանութիւնը» (Վիեննա, 1923, էջ 19—20) և մեր նկատողութիւնը «Հայոց լեզվի պատմութիւն մեջ» (մասն Բ): Գարագաշյանը կարծում էր, թե չորս մեծ մարգարեները, Ոսկեբերանի մեկնութիւն Մատթեի, թղթոցն Պողոսի, Եսայա, Ծննդոց և Սեբերիանոսի ճառերը, որոնց մեջ ծանր, լուրջ ու հանդարտ մի լեզու է տիրում, թարգմանութիւններն են Սահակի՝ իբրև լուրջ և ծանրագլուխ ալեգորիկ ժերունու: Նույն հեղինակը կարծում էր դարձյալ, թե Մովսեսի Հնգամատչանը, Ավետարան և այլ այսպիսի վերլուծական շարադրութիւնք (պարզագույն հայերենով) գրված աշխատութիւնները Մեսրոպինն են: Ավելի իրական փաստ ունենք ասորականից եղած թարգմանութիւնները (Եփրեմի «Մեկնութիւնք Հին և Նոր Կտակարանաց», «Համաբարբառ», «Մեկնութիւն Աւետարանի», «Մեկնութիւն Պողոսի 14 թղթոց», «Ճառք», «Եւսեբիոսի Եկեղեցական պատմութիւն», «Զգօն», «Լաբուրնա Եղեսացի», «Թուղթք Իգնատիոսի») վերագրելու Հովսեփ

Պաղնացուն և Եզնիկ Կողբացուն, քանի որ Կորյունի վկայությամբ գիտենք, թե այս երկու աշակերտներն են, որ Եդեսիա ուղարկվեցին՝ ասորական գրվածները հայերենի թարգմանելու համար: «Որոց դարձեալ դէպ լինէր եղբարս երկուս յաշակերտացն՝ յուղարկել ի կողմանս Ասորոց ի քաղաքն Եդեսացւոց, գՅովսէփ, զոր ի վերոյն լիշեցաք, և երկրորդն Եզնիկ անուն՝ Սլլրարատեան գաւառէն ի Կողբ գեղջէ, զի յասորական բարբառոյն՝ զնոցին հարցն սրբոց զաւանդութիւնս, հայերէն գրեալս դարձուցեն» (Կորյուն, էջ 20): Ծանոթ է նաև, որ Աբրահամ Զենակացին թարգմանել է «Վկայք Արևելից»-ը, իսկ հունարենից եղած թարգմանությունը համար Կորյունը (էջ 21) հիշում է Ղևոնդի, իր՝ Կորյունի և Եզնիկի անունները: Բայց այս խնդիրը կարելի պիտի լինի ճիշտ կերպով լուծել միայն այն ժամանակ, երբ կկազմվի այդ շրջանի հայ մատենագրության ամբողջական համաբարբառը:

Գ Լ Ո Ւ Խ Ժ Բ

ԹԵՈԴՈՐՈՍ ՄՈՊՍՈՒԵՍԱՅՈՒ ՀԵՐՁՎԱԾԸ

1

Կորյունը Սահակի և Մեսրոպի վերջին օրերին է դնում Նեստորական հերձվածի երկրորդ հայտնությունը, որի դեմ մաքառեցին երկու հայրերը և կարևոր թղթակցություն ունեցան նշանավոր հույն եկեղեցական հայրերի հետ:

Այս խնդրի հանգամանքները հետևյալներն են:

Եփեսոսի ժողովից հետո, կայսերական հրովարտակով հրամայված էր ամենքին այլել Նեստորի գրվածքները, ուր որ գտնվեին. նույնպես պատիժ էին սպառնացած այն անձերին, որոնք պահում կամ կարդում էին այդպիսի գրվածքներ: Նեստորականները տեսնելով, որ իրենց աղանդը իսպառ բնաջինջ պիտի լինի, մտածեցին մի ուրիշ հնարք: Սկսեցին հրապարակել Նեստորի ուսուցիչ Թեոդորոս Մոպսուեստացու և սրա էլ ուսուցիչ Թեոդոր Տարսոնացու գրքերը, որոնց նպատակն էր Եփեսոսի և Ալոլիսարի մոլորությունները հերքել: Նեստորականները Նեստորի քարոզություններն էլ խառնելով նրանց հետ և պաշտպանելով նրանց մեջ գրվածները իբրև ուղիղ և համաձայն սուրբ հայրերին, ուզում էին մի կերպ արդարացնել Նեստորին, իբր թե ինքն էլ նրանցից տարբեր մի բան չէր քարոզած: Այս կարծիքները նաև ա-

րեկելյան ազգերի մեջ տարածելու համար, նեստորականները Թեոդորոսի և Դիոդորի գրքերը հունարենից թարգմանելով հայերեն, պարսկերեն և ասորերեն լեզուների, սկսեցին ցրվել այս լեզուները խոսող ազգերի մեջ: Այս գրքերի շարքում հիշվում է հատկապես Թեոդորոս եպիսկոպոս Մոպսուեստացու (350—428) գրած մի գիրքը մոգական կրոնի դեմ (այժմ կորած), որ ուղղել էր Հայոց Μαροβίος քորեպիսկոպոսին և որ Saint-Martin համարում է, թե մեր Մաշտոցն է (տե՛ս Փորթուգալ փաշա, «Եղիշե», էջ 159, նույնը և Ադոնց):

Նույն հայերը լսելով այս բանը, պարտք համարեցին գրել Հայաստան՝ զգուշացնելու համար, որ չխաբվեն այդ քարոզիչներին: Առաջին թուղթը գրեց Պրոկղ, որ Հովհան Ոսկեբերանի աշակերտն էր և 434 թվին Պոլսի Պատրիարքական Գահն էր բարձրացել: Այս թղթի մեջ, որ գրված է 435 թվին, Սահակի և Մեսրոպի անունով, Պրոկղը նախ բացատրում է ուղղափառ վարդապետության դավանությունը, հետո ցույց է տալիս նեստորականների քարոզած մոլորությունները, որոնք մի առ մի հերքում է, և վերջապես հայտնում է, թե լսել է, որ մի քանի նեստորական քարոզիչներ եկել են Հայաստան, հորդորում է հեռու մնալ նրանցից, անխախտ պահելով ճշմարիտ դավանությունը:

Պրոկղի թուղթը հասած է մեզ չորս լեզվով. նախ՝ հունարեն բնագիրը, երկրորդ՝ հայերեն դասական թարգմանությունը, երրորդ՝ ասորերեն աղավաղյալ թարգմանությունը և չորրորդ՝ լատինական հարազատ թարգմանությունը: Հայերենը հրատարակված է նախ «Պատկեր» թերթի մեջ (1890, էջ 219—222, 271—276), հետո «Գիրք թղթոց»-ի մեջ (էջ 1—8) և մասամբ էլ «Կնիք հաւատոյ» ժողովածուի մեջ: Բայց հայերեն հրատարակության սկիզբը խանգարված և նրա հետ է խառնված Եզնիկի ժանոթ թուղթը նույն խնդրի առթիվ: Երեք լեզուների համեմատությամբ և առաջաբանական ուսումնասիրությամբ մի պատվական հրատարակություն ունի Հ. Արիստակես Վարդանյանը, տպված «Հանդես ամսօրյա»-ի մեջ (1921, էջ 1—25), որին հետևում ենք նաև մենք: Նույնը արտատպված է նաև «Ազգային մատենադարան»-ի շարքում (հատոր ԴԷ, էջ 1—40):

Թղթի վերնագիրն է՝ «Թուղթ Պրոկղեայ եպիսկոպոսի առ Սուրբն Սահակ հայրապետ Հայոց և առ Սուրբն Մածղոց»: Բայց հունարեն բնագրում այսպես չէ, այլ առանց անվան՝ ընդհանուր դիմումով. «Աստուածասէր և աստուածապաշտ եպիսկոպոսաց և քահանայից և վանահարց, որք միանգամ ընդ ամենայն համօրէն աշխարհն Հայաստանեայց Ուղղափառ Սուրբ Եկեղեցւոյ»:

Բոլորովին ավելորդ համարելով թղթի դավանաբանական քարոզները, որոնցով ձանձրալի լինելու չափ ծալրալիբ լցված է դժբախտաբար ամբողջ մեր հին մատենագրութունը, դնում ենք ալստեղ նամակի բովանդակությունը, որ պատկանում է մեզ և մեր նյութին:

«Եւ զայս ամենայն զի գրեցաք առ սէր ձեր այդր, զի լու եղև մեզ, եթէ արք ոմանք ժանտախօսք ցնորախօսք անկան յաշխարհ այդր և կամին ժանտաժուտ իմն գրովք, հակառակութեամբ, ստաբան ստախորհուրդ գիտութեամբ խոտորել զպարզամտութիւն, զանպաճոյճ, զանմեքենայ, զուղղափառ գեղն հաւատոցն: Բայց ես զերանելուոյն Պօղոսի զառաքելոյն դարձեալ ասեմ ձեզ. Զգուշ լինիջիք գուցէ իցէ ոք, որ զձեզ կապուտ կողոպուտ թողուցու ճարտարմտութեան բանիւք և ընդունայն խաբէութեամբ վարդապետութեան ընդունայնախորհուրդն մարդկան և ոչ ըստ վարդապետութեանն Քրիստոսի. զի հիմն սրբութեան հաւատոյ ալ ինչ ոք ոչ կարէ դնել, քան զայն որ եղեալն է, ալսինքն է Յիսուս Քրիստոս: Արդ կացէք հաստատուն ի մի հոգի և ի մի անձն՝ նահատակակիցք եղեալ հաւատովք Աւետարանիս և մի՛ խրտուցեալք ընդոստանիցիք մի՛ լիմիք ի չարեաց թշնամուոյն և մի՛ ի նզով և ի կորուստ մատնիջիք ընդ Նեստորեայ և ընդ Թէոդորեայ, որ վարդապետն լեալ էր նորա և որ զչար բոյսն երեւցոյց՝ զչարաբան նորաձայնս, որ անցուցին զանցուցին ըստ ուրախութիւն հրէութեան և ըստ հերեսիութիւն առաջին արիանոսացն և ալլոցն, որ խոտորեցան ի փառացն սրբութենէ և լուղիղն հաւատոց և նզովեցան նոքա յամենայն ժողովրդոց և ալրեցան որ վատի խորհրդոց գիրքն էին նոցա յանդիման ամենայն ժողովրդոց: Յորմե և դուք պահեսջիք զանձինս և զնոյն գործ գործեսջիք, զոր սուրբ ժողովք եպիսկոպոսացն գործեցին, և մի՛ ոք զառժամանակեալ ամօթն ամօթ անձին համարեալ՝ զլաւիտենից ամօթն ժառանգեսցէ և ընդ նոսա դատապարտեալ ի դժոխս կործանեսցի: Ալլ պահեսջիք դուք ըզվարդապետութիւն, զոր ընկալեալ ի հարցն սրբոց, որ ի Նիկիա սիւնհոգոսն էր ժողովոյն՝ զուղիղ և զսուրբ փառս հաւատոցն հաստատեցին, և զոր վարդապետութիւն սուրբքն երանելիք Բասիլիոս և Գրիգորիոս և որ միանգամ նման են նոցա, որ սրբութեամբ և հաւանութեամբ զսուրբ հաւատս ի կեանս իւրեանց հաստատեցին, որոց անուանքն գրեալ են ի դպրութեան կենաց:

Ողջ լիւութի մէր և շնորհեալ լիջիք մեզ, աստուածասէր եղբարք»:

Երկրորդ թուղթը գրեց Մելիտինեի Ակակ եպիսկոպոսը, որի հետ արդեն բարեկամացած էր Մեսրոպը՝ իր ճամփորդությանց ժա-

մանակ: Այս թուղթը գրված է միայն Սահակի հասցեին և անշուշտ նույն թվին: Թուղթը պահված է նույնպես ընտիր հայերեն թարգմանությունը «Գիրք թղթոց»-ի մեջ (էջ 14—15): Թուղթը, որ շատ ավելի համառոտ է քան Պրոկղինը (ընդամենը երկու էջ), սկսում է Սահակին ուղղված այսպիսի հարգական բառերով. «Որ ամենայնիւ աստուածասէրդ ես և լի սրբութեամբ, տէր իմ և գործակից, ըստ նմանութեան միոյ մարմնոյ յօղապատեալ...»: Հետո մի քանի տողով պատմում է Նեստորի ըմբոստութիւնը և դատապարտութիւնը, և ավելացնում. «Ուրեք ուրեք զպարզամիտս յիւր դարձուցեալ ի չարակամութիւնն: Զահի հարեալ թէ գուցէ և ի ձեր եկեղեցիսդ արատ գտեալ ճարակեսցի, լաւ համարեցաք ազդել առ ձեզ զհասարակաց օգուտն խորհելով»: Այնուհետև գնում է իր աստվածաբանական պայքարը Նեստորի դեմ և վերջացնում է նամակը հետևյալ հորդորով. «Արդ՝ իբրև առնուցուք զթուղթդ, ի վերայ իմոյ տկարութեանս աղօթս անպակաս մատուցիք Աստուծոյ: Բայց մեզ երկիւղ է, թէ գուցէ ի Թէոդորեայ Մամուեստիոյ ոյսմանէն (ըստ իս թերևս ուղղել սերմանէն) աշակերտեալ ոք գտցի և ի չար ժանգէն Նեստորի, ի միամիտ անձինս ազդիցէ: Զի գնորա մնացեալ գրեանն իբրև խնդիրս այս յայտնեցաւ, և մանաւանդ որ վասն մարմնախառնին(?) գրեալ էր, վճիռ հրամանի ետուն սուրբ աշխարհաժողով եպիսկոպոսացն, որ լսփեսացւոց քաղաքին եղև, ի մի վայր ժողովել գրեաւ գրեանն և այլել: Արդ փոյթ լիցի ձեզ առանց պղտորութեան զհաւատն պահել, զի կատարեալ զարդարութիւնն անապական ընկալչիք»:

Երրորդ թուղթը գրեց դարձյալ Մեղիտինի Ակակ եպիսկոպոսը հայ նախարարներին հասցեով, նույն նպատակով և նույնպիսի հորդորներով, ինչպես նախորդ երկուսը: Այս երրորդ նամակն էլ հասել է մեզ ընտիր հայերեն թարգմանությամբ, որ պահուած է «Գիրք թղթոց» հավաքածուում (էջ 19—21): Թուղթը սկսվում է հետևյալ ողջունի խոսքերով. «Պատուական և առաքինի նախարարք Հայոց, սիրելիք և ծառայք Քրիստոսի, մեծամեծք և փոքունք, լԱկակայ եպիսկոպոսէ Մեղիտինէ, ի կրտսեր ծառայէ խոնարհութեամբ և սիրով ողջոյն»: Դարձյալ խոսում է Նեստորի հերձվածի մասին և շատ աղաչական բառերով խնդրում է, որ չխաբվեն մոլորիչներին: Վերջանում է նամակը այսպիսի խոսքերով. «Այլ ես թէպէտ և խոնարհ և գձուձ եմ քան զամենայն մարդիկ, սակայն վասն փրկութեան ձերոյ հոգալ ոչ դադարիմ. և ես երկնչիմ գուցէ զոք շարժիցէ ի ձէնչ պատրանք մոլորութեանն. եզի զայս վկայութիւն առաջի Աստուծոյ» և այլն:

Պրոկղի թղթին պատասխանեցին Սահակը և Մեսրոպը, պա-

տասխանը հասել է մեզ դասական շրջանի պատմական հայերենով. հրատարակված է նախ «Սոփերք»-ի Բ հատորում (Վենետիկ, 1853, էջ 137—149) և հետո «Գիրք թղթոց»-ում (էջ 9—13); Նույնը կա նաև Ֆնտզլլանի «Կորյուն»-ի քննական հրատարակություն մեջ (էջ 89—92):

Վերնագիրն է՝ «Պատասխանի թղթոյն Պրովկի երանելոյ, ի Սահակայ և ի Մաշդոցէ, սուրբ վարդապետացն Հայոց»: Այս վերնագիրը ի հարկն հետո է կազմված:

Նամակն սկսում է հետևյալ ողջունի խոսքով. «Առ ճշմարիտ և աստուածասէր պատուական տէր մեր և հայր, սուրբ եպիսկոպոս Պրովկոս, ի Սահակայ և ի Մաշդոցէ ողջոյն»: Այնուհետև դրվում է մի շատ բանաստեղծական պատկեր. «Քո լուսի ճառագայթները ծագեցին մեր վրա և մեր տկար խորհուրդներին զորութիւն տվին, ինչպես քաղցր ցողը՝ որ իջնելով տոթից տառապած հասկերի վրա, առողջութիւն է տալիս նրանց»: Ահա Սահակի և Մեսրոպի բուն բառերը, թեև մի քիչ խանգարված հետին արտագրողներից.

«Ճառագայթք մշտնջենաւոր լաւիտենական. լուսոյդ որ առ մեր տկարութիւնս երեւցան ի ձեր լուսաւոր սրբութենէդ, յոյժ ի ծագել իւրեանց զօրացուցին զմեր տկարութիւնս և զմեր տկար խորհուրդս բազմապատիկ զօրացուցին, և մեծապէս զկողմն տկարացեալ անդրէն արծարծեալ նորոգեցին, զի անդէն վաղվաղակի թուեցաւ մեզ որպէս նոր ինչ անցք ի վերայ հասանել բազում անձկալի գթոյն զոր օրինակ անցք անցանիցեն ընդ քաղցրաբեր բոյսս արտոցն քաղցրութեան ցօղոյն ի վերայ իջանելով և զտապ տառապոյն հասկալից բուսոյն ի ջերմախառն լանբարեխառն օդոցն՝ իւրով քաղցրութեամբն բժշկութիւն դարձուցանելով»:

Այնուհետև Սահակը և Մեսրոպը ցավ են հայտնում, որ հունաց մեջ այդպիսի ժանգ է տարածվել, և թե իրենք խիստ պատվեր են ուղարկել Հայաստանի ամեն կողմը՝ չընդունելու ամենևին այդպիսի մոլար ուսմունքը. «Արդ որովհետև մուլարն առաջին և գլխաւորն ի չարիս զիւր ժանգ աղտեղութեանն կարկառեալ սերմանել ժպրհեցաւ, զայս մեք մեղաց գործ համարեցաք, և ընդ մեծամեծ բազում և անչափ ձերում թղթոյդ տրտմակից եղեալ՝ ըստ մերում տկարութեանս ողբացաք, և լամենաջն տեղիս որ շուրջ զմեք բնակեալ էին, յղեցաք՝ մեծ և պատուհասալից պատուիրանաւ մի՛ լսել բնաւ ամենևին զայդպիսի բարբարոսս, մի՛ ընդունել ամենևին զփրասաբեր կորստական մոլորական հերեսութեանն վարդապետութիւնն»: Հետո տալիս են հայոց դավանանքը. հորդորում են, որ հույներն էլ հոգ տանեն հերետիկոսության

առաջին առնելու իրենց երկրում. իսկ Հայաստանում Թեոդորոս Մոպսուեստացու վարդապետութիւնը մուտք չէ գտած, և եթե երբեք այդպիսի բան պատահի, իրենք ամեն միջոց պիտի գործադրեն արմատախիլ անելու համար:

Ակակի առաջին թղթի պատասխանը գրված է միայն Սահակի կողմից և կարելի է ասել, թե նախորդ թղթի համառոտութիւնն է միայն, սկսած բոլորովին նույն ձևով և վերջացած նույն ձևով: Թուղթը հրատարակված է նախ «Սուփերք»-ի Բ հատորում (էջ 150—156) և հետո «Դիրք թղթոց»-ում (էջ 16—18):

Ակակի երկրորդ թուղթը, որ ուղարկված էր հայ նախարարներին, մնաց անպատասխան, կամ եթե երբեք նախարարները պատասխանեցին, այդ պատասխանը մեզ չէ հասած:

2

Այս թղթակցութիւնից հետո, ինչպես սպասելի էր, Սահակը և Մեսրոպը որոնեցին դրսից եկած այդ քարոզիչներին և Հայաստանից դուրս վճռեցին: Ահա Կորյունի խոսքերը այս առթիւ. «Յայնմ ժամանակի բերեալ երևեցան Հայաստան աշխարհին զիրք շուտապատումք, ընդունախախտ աւանդութիւնք առն ուրումն հոռոմի, որում Թէոդորոս անուն (Յնագլխանի հրատարակութեան մեջ ուղղված է Թէոդորոս, ինչպես ունի Փոքր Կորյունը): Վասն որոյ սիւնհոդոսական հայրապետացն՝ եկեղեցեացն սրբոց նշանակեալ ազդ առնէին՝ ճշմարտահաւատ փառաւորչացն Սահակայ և Մաշթոցի: Եւ նոցա ճշմարտասէր փութով զայն ի միջոյ բարձեալ՝ աշխարհահալած արտաքոյ իւրեանց մերժեցին. զի մի՛ ի լուսաւոր վարդապետութիւնն ծուխ ինչ սատանայական յարիցէ» (Կորյուն):

Այս խոսքերից երևում է, որ 1) հերձվածողների գրքերը Հայաստան բերվել են, 2) այդ լսելով հայրապետները զգուշացուցիչ գրեւ գրել են և 3) Սահակը և Մեսրոպը նրանց արտաքսել են երկրից դուրս:

Բայց Չամչյանը և իր հետևորդները այս տեղից սկսած, ստեղծում են մի ընդարձակ պատմութիւն: Իբր թե Սահակը զգուշութեամբ քննելով հերձվածողական գրքերը, հրաման հանեց նոր ժողով գումարելու Աշտիշատի մեջ, այն է երրորդ ժողով Աշտիշատու, որ ըստ Չամչյանի գումարվեց 436 թվին, նախորդ ժողովից 3 տարի հետո: Այդտեղ հավաքվեցին Հայաստանի եպիսկոպոսները, երեցները և վանականները, մեջ բերվեցին Թեոդորոսի գրքերը, որոնք քննութեան ենթարկելով, գտան, թե հակառակ են

սուրբ հայրերի վարդապետութեան և համաձայն նեստորի քարոզութեան: Ուստի միաբան վճռով նշուի գրին նրանց վրա և հերքեցին: Նույն ժողովում Սահակը մի ճառ խոսեց Բանին մարդեղութեան վրա, հալոնելով, թե Միաժին Որդին Աստուծո անարատ Կուսից առավ մեր բնութիւնը և եղավ մարդ կատարյալ և Որդի Մարդո, Բանի անձնավորութեան մեջ անբաժանելի և անշփոթ միավորութեամբ միացած: Այս բանը հիշատակում է Վահան Էպիսկոպոս Նիկիո, Շիրակավանի ժողովում՝ ըստ Չամչյանի (Ա, էջ 527), հանելով Հովհան Իմաստասեր կաթողիկոսի գրքերից. «Սուրբն Սահակ ասաց ի ճառին՝ որ յԱշտիշատն խօսեցաւ, մեք խոստովանիմք...» (ձեռագիր Վենետիկի, էջ 172):

Այնուհետեւ Սահակը բոլոր ժողովականների հետ միացած՝ Թեոդորոս Մոպսուեստացու գրքի դեմ ուղիղ դավանութեան մի թուղթ գրեց Պոսի Պրոկղ պատրիարքին՝ խնդրելով նրա հավանութիւնը: Ուղարկեցին նաեւ Թեոդորոսի գրքից ինչ-ինչ մասեր, ուր Թեոդորոսը նենգուպատիր խոսքերով Քրիստոսին բաժանում էր երկու Որդու: Հայտնեցին նույնպէս, թե իրենք մերժել են այդ գիրքը, այդ վարդապետութիւնը և այդ աղանդավորներին: Այս թուղթը ուղարկվեց Պրոկղին՝ թարգմանիչներից մեկի միջոցով, որ հունաց և լատինաց գրքերում կրում է մերթ Աբեքիոս և մերթ Աբելիոս (Աբել) անունը, իսկ Չամչյանը համարում է Ղեոնդ Երեց և իր աշակերտակիցը՝ Աբրահամ:

Պրոկղը կարդաց հայոց թուղթը և Թեոդորոսի գրքերը, մերժեց Թեոդորոսի խոսքերը և շատ հավանեց հայոց ուղիղ վարդապետութեան, ժողով գումարեց իր եպիսկոպոսների հետ և նրանց հետ միացած՝ դավանութեան ընդարձակ մի թուղթ գրեց Հայաստան: Այս թուղթը, որ եկեղեցական տարեգրութեան մեջ նշանավոր է, թեեւ հայերեն չէ թարգմանված, բայց կա հունարեն և լատիններեն (վերջինը Դիոնիսիոս կարճահասակի ձեռքով, „Praefatio“ և այլն): Չամչյանը լատիններենից թարգմանում է նաեւ թղթի առաջին և վերջին մասերը: Թուղթը Պրոկղը ուղարկեց նույն Ղեոնդ և Աբրահամ թարգմանիչների միջոցով: Սահակը և Մեսրոպը հալածանք հանեցին հերձվածողների դեմ և նորեկ քարոզիչները դեռ մեր երկրում լավ չհաստատված՝ դուրս վտարվեցին:

Այս բոլորը կեղծիք է. Աշտիշատում ժողով գումարված չէ ո՛չ առաջին և ոչ երկրորդ. ամբողջ իրողութիւնն այն է, որ Պրոկղը մի թուղթ և Ակակը երկու թուղթ է գրել հայոց, որոնց պատասխանել են հայերը: Ո՛չ ճառախոսութիւն կա Աշտիշատում և ո՛չ գրքերի առաքում: Սուտ է Վահան Էպիսկոպոս Նիկիո, սուտ է և Պրոկղի երկրորդ կոչված թուղթը, որ ճիշտ այն է՝ ինչ որ վերը

ցույց տվինք և որ հայերեն դասական շրջանի թարգմանությունք էլ կա: Այս մասին համառոտ խոսում է Աբել եպիսկոպոս Մխիթարյանցը, «Պատմութիւն ժողովոց» (էջ 53), հերքելով Չամչյանի ասածները, իսկ ավելի գիտական ձևով Հ. Ա. Վարդանյանը, որ հերքում է Պրոկիի երկրորդ թուղթը, ինչպես տեսանք վերևում: Ցավալի է, որ այս բոլորից հետո և այս բոլորին անգիտակ, Ադոնցը նորից է քննության ենթարկում այս հարցը, հավատում ուշ ժամանակի պատմիչ Լիբերատի վկայություններին և զրա հիման վրա խաբեբա դուրս բերում Կորյունին: Իբր թե Կորյունը վերոհիշյալ Աբերիոսն է (երկու անունների մեջ էլ ր կա և այս բավական է երկուսին նույնացնելու համար), որ Ղևոնդի հետ գնացել է Պոլիս ոչ թե թարգմանչական գործով, այլ կրոնական առաքելությունք՝ նեստորական հարցով: (Տե՛ս իր ուսումնասիրությունը «Հանդես ամսօրյա», 1925, մայիս—նոյեմբեր):

Շատ համոզիչ և հաշտարար ելք է տալիս հարցին Հ. Ն. Ակինյանը, որ իր ուսումնասիրության մեջ («Հանդես ամսօրյա», 1935, էջ 485) մանրամասն քննելով խնդիրը, հասնում է այն եզրակացության, թե վեճը, թղթակցությունը, գրքերի առաքումը և այլն կատարված են Հունահայաստանի հետ: Ակակի երկրորդ թուղթը՝ «Առ պատուական և առաքինի նախարարս Հայոց», ուղղված է հունահայոց իշխաններին: Դրա համար էլ պատասխանը չունենք մեր ձեռքին: Ակակիոս, իբրև Մելիտիների եպիսկոպոս, կարող էր միջամուխ լինել իր սահմանակից հունահայոց կրոնական գործերին և զբաղվել նրանցով, քանի որ նրանք բուն Հայաստանի կաթողիկոսական իրավասությունից դուրս էին: Համենայն դեպս, Պարսկական Հայաստան ո՛չ նեստորականներ էին մուտք գործել և ոչ էլ Թեոդորի գրվածքների շուրջը խնդիր էր հարուցված, ինչպես իմանում ենք Սահակի պատասխանից:

3

Կանոնագրքի մեջ Սահակի անունով կան սակայն ընդարձակ կանոններ, ընդամենը 55 կանոն, բաժանված վեց գլխի, որոնք բոլորը վերաբերում են եկեղեցական պաշտոնյաների կարգապահության և եկեղեցիների հաստիքին: Ամբողջական հրատարակությունը տե՛ս «Կանոնգիրք» (հրտ. Ղլտճյան, Թիֆլիս, 1913, էջ 15—56): Թե ե՛րբ և ո՛րը որոշվեցին այդ կանոնները՝ ոչինչ հայտնի չէ պատմիչներին: Աբել եպիսկոպոս Մխիթարյանցը, «Պատմութիւն ժողո-

վոց» (էջ 39), դնում է Վաղարշապատի ժողովում, որ տեղի է ունեցել իբր թե 426 թվին: Օրմանյանն էլ («Ազգապատում», Ա, էջ 283), խոսում է նույն կանոնների մասին, բայց ո՛չ ժողովի տեղն է հիշում և ոչ թվականը: Եվ հայտնի չէ, թե որքան վավերական են դրանք:

Գ Լ Ո Ւ Խ Ժ Գ

ՍԱՀԱԿԻ ԵՎ ՄԵՍՐՈՊԻ ՎԱԽՃԱՆԸ

1

Եթե Սահակին և Մեսրոպին էր վերապահված տեսնել առաջին անգամ մեր երկրի մտավոր ու գրական ծնունդը, իրենց էր վերապահված նույնպես տեսնել Հայաստանի քաղաքական քայքայումը՝ Արշակունյաց պետութւան կործանումը: Շատ աշխատեց Սահակը արգելելու համար այդ կործանումը, բայց դեպքերը իրենից շատ ուժեղ էին: Հայրապետի հորդորները, խրատներն ու սպառնալիքները անզոր մնացին սանձելու կամ կանգնեցնելու համար ըմբոստ կրքերը: Արշակունյան տերութւոյնը կործանվեց և այն օրից սկսվեց հայոց դարավոր ստրկութւան ծանր լուծը: Քաղաքական կյանքի հետ կործանվեց նաև երկրի գրական կյանքը. Ե դարի այն գրական հսկայական շարժումը կանգ առավ, և եթե հայութւոյնը մնաց այնուհետև, ի շնորհս իր անշատ ու անկախ կրոնական կյանքի և իր սեփական լեզվի ու գրի էր:

Փարպեցին և Խորենացին բավական ընդարձակ կերպով պատմում են այս տխուր դեպքերը, որոնց մասին և ոչ իսկ ակնարկութւոյն ունի Կորյունը՝ Մաշտոցի համառոտախոս կենսագիրը: Բայց որովհետև հիշյալ դեպքերը ներքնապես անձուկ կապակցութւոյն ունեն Մեսրոպի կենսագրութւան հետ, ուստի հարկավոր ենք համարում համառոտ կերպով ամփոփել:

Խոսքով Գ-ի երկրորդ անգամ ութամսյա թագավորութւոյնից հետո, Հայաստանի վրա թագավոր էր նշանակված Հազկերտի որդին՝ Շապուհը: Շապուհի փախուստից և սպանութւոյնից հետո, նախարարների խնդրանքով, Վռամը թագավորեցրեց Վռամշապուհի որդի Արտաշեսին: Սա իգամուլ և վավաշոտ մեկը լինելով, նախարարները վերջապես զգվեցին նրանից և Սահակին դիմելով բողոքեցին նրա դեմ: Եթե հավատանք Փարպեցուն, նախարարների պահանջն այն էր, որ Սահակը գահազուրկ անել տար Արտաշեսին,

անշուշտ նրա տեղ մի ուրիշին գահ բարձրացնելու համար: Ամենեկին չի երևում նախարարների խոսքերի մեջ գոնե ամենափոքր միտում հայոց թագավորութունը կործանելու և պարսիկ վերակացու բերել տալու. ընդհակառակը, նրանք ավելի նախանձախնդիր են հայոց բարոյական կյանքի սրբության և պահանջում են, որ այդ սրբութունը խանգարողը հեռացվի: «Արդ քեզ նախ պարտ է,— ասում են նրանք Սահակին,— այսպիսի անհնարին աղետից խընդրել հնարա, և բառնալ ի միջոյ զայնպիսի ամբարշտեալ թագաւոր, որ այսպէս յալտնի իբրև զանհաւատ արհամարհանօք առ ոտն հարկանէ զսրբութիւն, և աներկիւղ կամակարութեամբ գործէ զաղտեղի գիճութիւնս» (Փարպեցի, էջ 53): Բայց Խորենացին Փարպեցու հիշյալ պատմութիւնը մի քիչ խանգարելով, ասում է, թե նախարարները հրապիրեցին Սահակին միանալու իրենց հետ՝ չարախոսելու պարսից թագավորի առաջ Արտաշեսին և զահաղուրկ անելով նրան, պարսիկ մի վերակացու բերել տալու (Խորենացի, Գ կդ):

Սահակն աշխատեց նախ համոզել նախարարներին, որ հետ կանգնեն այսպիսի նպատակից. բայց երբ տեսաւ, թե նրանք անդրդվելի մնացին, քաշվեց իր խուցը՝ լալու և ապաշխարելու համար: Մի քանի օր հետո, նախարարները նորից հավաքվեցին և իրենց պահանջի վրա պնդեցին. Սահակը դարձյալ հորդորեց նրանց, որ հրաժարվեն իրենց մտքից և Աստուծուն ազոթեն Արտաշեսի դարձի համար. բայց այս հորդորներն էլ օգուտ չունեցան. այն ժամանակ Սահակը բացեիքաց հրաժարվեց նախարարներին միանալուց, որով նրանք ստիպվեցին Սուրմակ անուն մի երեցի հետ դիմել պարսից դուռը՝ ամբաստանելու Արտաշեսի մասին: Վաճառ կանչեց Արտաշեսին ու Սահակին՝ երկու կողմերն էլ լսելու համար, Արտաշեսին իբրև ամբաստանյալ և Սահակին իբրև վկա: Արտաշեսը մերժեց իր մասին եղած ամբաստանութունները, իսկ Սահակը ո՛չ միայն վկայութիւն չտվեց, այլև խիստ պատասխաններով զայլացրեց թագավորին: Գործը հակասության ընկնելով, նախարարները առաջարկեցին մինչև իսկ հրաժարեցնել Արտաշեսին և մի պարսիկ վերակացու նշանակել: Այս բանը սիրով ընդունեց Վաճառ և Արտաշեսին գահընկեց անելով, տեղը Վեհմիհրշապուհ անուն մի պարսիկ մարզպան նշանակեց, և Սահակին էլ կաթողիկոսութունից զերկելով, Սուրմակ երեցին նրա տեղ դրավ:

Այսպես վերջացավ հայոց Արշակունի թագավորութունը, որի կորյանումը թեև պարսից գորավոր պետութիւնն էր պատրաստել, բայց վերջին բոլոր պատասխանատու դերերից մեկն էլ Սահակի վրա է ընկնում: Արտաշեսի դեմ ծագած ապստամբութիւնը երկրին նպաստավոր մի հետեանք տալու գուցե ունենր. Սահակը եթե չկա-

քողացավ հորդորներով առաջքն առնել այս ապստամբության, պարտական էր հակվել ապստամբների կողմը և խոհեմությունը երբեք ձեռքից չթողնելով, աշխատել մի արժանավոր հաջորդ ընտրել տալու: Բայց այսպես չարավ Սահակը, կրոնական նախապաշարմունքով միշտ անհպելի մի անձնավորություն համարելով թագավորին, որի ցավալի արդյունքը թե՛ իր անձի և թե՛ թագավորի իսպառ անկումն էր:

2

Սահակի տեղ հաջրապետ նշանակվեց Սուրմակը, որ իր անվախել բարքի համար մի տարի հետո հալածվեց նախարարներից: Նրան հաջորդեց Բրքիշո անուն ասորին, որի ապօրինի վարմունքներից նույնպես չկարողանալով հանդուրժել նախարարները, երեք տարի հետո խնդրեցին Վռամից գահնկեց անել նրան: Բրքիշոյից հետո Վռամը նշանակեց Շմվել ասորուն, որի ընտրության պարագաների մասին լուռ է Փարպեցին, իսկ Խորենացին (Գ Կ) հետևյալ տեղեկություններն է տալիս:

Բրքիշոյից հետո նախարարները երկուսի բաժանվեցին. առաջին խումբը Վռամի մոտ պատգամավոր ուղարկեց Վաչե Արծրունուն և Հմայակ Աջոցա իշխանին, խնդրելով, որ թագավորը աթոռակալ նշանակեր ում որ ուզենար. իսկ երկրորդ խումբը ուղարկեց Մանեհ Ապահունուն և Սպանդարատ Արշարունուն՝ Սահակին կաթողիկոս խնդրելու համար: Սահակի համար պատգամավոր ուղարկեց նաև Հունահայաստանի Անատոլ զորավարը Կոնստանդին Հավուկ իշխանին, խնդրելով որ եթե Վռամին հաճելի չէ Սահակին կաթողիկոս նշանակել Պարսկահայաստանի համար, թող նշանակի Հունահայաստանի համար: Վերջապես հայոց բոլոր եպիսկոպոսները միանալով Մեսրոպի հետ, պատգամավոր ուղարկեցին Տիրուկ քահանային, որ Մովսիսիկի որդին էր, Վանանդ գավառի Ջարիշատ քաղաքից: Սրանք նույնպես Սահակին էին խնդրում նշանակել կաթողիկոս: Վռամը լսեց երկու կողմերին էլ, Շմվելին նշանակեց եպիսկոպոսապետ, իսկ Սահակին՝ Շմվելի հավանությամբ եպիսկոպոս ձեռնադրող:

Շմվել կաթողիկոսը նստելով, ավելի վատ վիճակ բռնեց քան իր երկու նախորդները. նա չէր թողնում, որ վախճանյալ եպիսկոպոսների փոխարեն Սահակը նորերին ձեռնադրեր, իսկ կենդանի եպիսկոպոսների էլ ինչքը չնչին պատճառաբանությամբ խլում էր: Այսպիսով բոլոր եպիսկոպոսները ատեցին նրան ու հեռացան նրանից. ասպարեզը մնաց իրեն ու Սուրմակին:

Այս վիճակի մեջ Սահակը և Մեսրոպն ամենևին չկասեցան իրենց գործունեությունից, և լլ աշխատեցին միշտ «զհոգևոր կաթնն դիեցուցանել մանկանց Եկեղեցւոյ»։ Սահակը քաշվեց և գործեց Բագրևանդ գավառում, իսկ Մեսրոպին նշանակեց Վաղարշապատի մայր եկեղեցում (Պորենացի Գ կգ)։

Շմվելը հինգ տարի պաշտոնավարելուց հետո մեռավ. այն ժամանակ հայ նախարարները հավաքվեցին Սահակի մոտ և խընդրեցին, որ ընդունի ընդհանուր հայրապետությունը, խոստանալով ամեն կերպ աշխատել և կաթողիկոսության հաստատությունը բերել տալ Վոսմից։ Սահակը բացեիբաց մերժեց և հրաժարվելով աշխարհային ամեն զբաղմունքից՝ տվեց իրեն աղոթքի և ուսուցման, որովհետև մինչև այն ժամանակ կրոնավորները չէին ուզում բնավ հեռանալ նրանից և միշտ պարապում էին նրա մոտ. «Եւ յայնմհետէ ամփոփեալ զինքն առաքինւոյն յամենայն աշխարհաժուռի զբօսանաց, աղօթից միայն պարապէր և վարդապետութեան. վասն զի բազումք յեպիսկոպոսաց և յալլոց ի պատուական քահանայից ոչ երբեք ժուժեին տեւել և մեկուսանալ ի մշտաբուդիս աղքերէ վարդապետութեան սրբոյն, ուր ուրեք և դիպէր, ի յոստանի և կամ ի հովս» (Փարպեցի, էջ 102)։

3

Նույն ժամանակները Սահակը ծանր հիվանդացավ Բագրևանդում, և որովհետև պարսից բանակը Բագավանի վրա էր հարձակվել, նրանց նեղություններից ազատելու համար, Սահակի աշակերտները փոխադրեցին նրան Բլուր կամ Բլրոցաց գյուղը, իբրև ավելի ապահով և զերծ տեղ։ Այս գյուղը այսօր էլ ծանոթ է Յահնիթեպե անունով և իրոք որ մեծ պողոտայից հեռու, լեռների ստորոտը քաշված, մնում է մի անկյունում (Օրմանյան, «Ազգապատում», Ա, 319)։ Կորյունը, առանց այս մանրամասնությունները նշանակելու, պատմում է, թե Սահակը շատ խոր ծերություն մեջ վախճանվեց Հաղկերտի թագավորության առաջին տարին, Բագրևանդ գավառի Բլրոցաց գյուղում, Նավասարդ ամսի 30-ին, չորեքշաբթի, ճիշտ իր ծնված օրը, արևելյան ժամը 2-ին։ (Փարպեցի, հրատ. Վենետիկ, էջ 103 և Փոքր Կորյուն, էջ 28, դնում են «յերրորդ ժամու», ինչպես գրված է նաև Կորյունի երկու ձեռագրերից մեկի լուսանցքում։ Բայց սա ճիշտ չէ, որովհետև Փարպեցու ձեռագրերը Կորյունի հետ ունեն «յերկրորդ» ընթերցվածը և այսպես է նոր հրատարակությունը, էջ 37)։

Փարպեցու պատմությամբ, իր վախճանի ժամանակ, մահվան անկողնի շուրջը բոլորված էին իր երեք թոռները՝ Վարդան, Հմա-

յակ և Համազասպյան՝ Մամիկոնյան երեք եղբայրներ, որոնք ծնված էին Սահակի Սահականույշ աղջկանից, ամուսնացած Համազասպ Մամիկոնյան իշխանի հետ: Եվ որովհետև Սահակը արուզավակ չունեի, ուստի իր ամբողջ կալվածները նրանց հանձնեց՝ ի ժառանգություն Մամիկոնյան ցեղի: Հետո բարձրացրեց իր ձեռքերը, օրհնեց նրանց, պատվիրեց հաստատուն պահել միշտ Լուսավորչի զավանթյունը, որի քարոզության և ուսուցման համար այնքան աշխատանք էր թափել ինքը:

Սահակի հուղարկավորությունը փառավոր ճամփորդություն եղավ. իր պատվական մարմինը վերցրին բոլոր իր ձեռքի տակ սնված ու սովորած աշակերտները, որոնց գլխավորն էր Երեմիա սարկավագապետ: Ներկա էին նաև Սահակի հարսը՝ Դուստր կամ Դստրիկ տիկինը (ըստ Ասողիկի, էջ 77, Դխտիկ), որ Վարդան Մամիկոնյանի կինն էր, մի խումբ նախարարներ և բազմաթիվ ժողովուրդ: Այս ամբողջ խումբը ճանապարհ ընկավ Բլրոց գյուղից և սաղմոսներով ու հոգևոր երգերով, միշտ ցերեկը ճամփորդելով, մի քանի օր հետո հասավ Տարոնի Աշտիշատ գյուղը, որ Սահակի բնիկ գյուղն էր և ուր անց էր կացրել իր մանկությունը: Այս գյուղի մեջ հանգչեցրին նրա մարմինը, որից հետո ամեն մարդ դարձավ իր տեղը:

Կորյունի խոսքերից այնպես է երևում, թե Սահակի մարմինը գյուղի եկեղեցու մեջ թաղվեց. «Եւ անդ ի մարտիրոսական խորանին լարկեղ սրբոցն, հանդերձ ամենայն անուշահոտ խնկօք եղեալ և կնքեալ քրիստոսադրոշմ կնքովն և զօրինաւոր լիշատակն ի վերայ կատարեալ, անուհետև իւրաքանչիւր դառնային» (Կորյուն, էջ 25): Բայց ըստ Փարպեցու եկեղեցին հետո շինվեց Սահակի գերեզմանի վրա, որ թանկագին սպասներով զարդարեցին. հետո հիմնեցին նաև միաբանների համար վանք, նույնպես տոն հաստատեցին, և ամեն տարի Նավասարդ ամսի 30-ին, մոտերքից և հեռուներից անհամար ժողովուրդ գալով տոնում էր Սահակի մահվան հիշատակը: «Ուր և շինեալ եկեղեցի մեծապայծառ և վկայարան սրբոյն՝ զարդարեցին պատուական և մեծագին սպասուք. հիմնացուցեալ կանգնեցին ի տեղւոջն վանս բազմութեան պաշտօնէից. կարգեալ դարմանս անպակաս պտղոց ի հանգիստ առաւելեալ եղբայրութեանն. ժողովս տարևորականս աշխարհալորդոր բազմութեամբ հաստատեցին ի տեղւոջն, որ ըստ ժամանակի բազմամբոյ ժողովրդօք կամաւոր լոժարութեամբ՝ ազատք և քահանայք գաւառին, այլ և կարի լոյժ հռաւոր տեղեաց դիմեալք յօր կարգադրութեան նորա տօնեն» (Փարպեցի, էջ 104—105), «չերկունս նաւասարդի ամսեանն» (Փոքր Կորյուն, էջ 29):

Այսօր Մշո Մայրավանքից դեպի վեր բարձրացող լեռան վրա, Դերիք կոչված փոքրիկ գյուղի մոտ անշուք և անձուկ, անարգ տեսքով և հազիվ մարդաչափ բարձրությամբ մի շենք կա, կոշտ ու սևացած կամարով ծածկված, որի ներքև և կիսովի պատին խառնված մի քարի տակ հանգչում է Ազգի և Եկեղեցու, լեզվի և գրականության մեծագույն երախտավորի ոսկորները: Սահակի գերեզմանին շատ մոտ է Աշտիշատի Մայր Եկեղեցին, որի հիմքերը և սակավ մնացորդները դեռ տեսնվում են:

4

Սահակի մահից հետո, իր ձեռքի տակ սովորող բոլոր կրոնավորները ցրվեցին գավառները, ուր վանքեր շինելով, միաբանություններ հաստատեցին (Պորենացի Գ կէ, Օրմանյան, «Ազգապատում», Ա, 320):

Իսկ երանելին Մեսրոպ, որ ներկա չէր Սահակի մահվան և հուղարկավորության, լսելով իր ավագ ընկերակցի մահը, խոր տրտմության և ծանրաթախիծ սուգի մեջ ընկավ: Չկար ալլևա ալն հայրական քաղցր ձայնը, որ իր եռանդուն գործունեության ժամանակ քաջալերություն և տխուր վայրկյաններում մխիթարություն էր տալիս, որ իր կորովի գործակցությամբ և հեղինակավոր հրամանով իրեն աջակցություն էր ցույց տալիս: Հայոց թագավորությունը կործանված, Հայոց Հայրապետությունը անարժան անձերի ձեռքը խաղալիք դարձած և քահանայապետության վերջին շառավիղն էլ հանգուցյալ: Ո՞վ պիտի կարողանար ալլևա մխիթարել տառապյալ ու հուսակտուր ծերունուն: Եվ թեև այս խորունկ տըխբությունը չէր թողնում իրեն մի վայրկյան զվարթանալ, բայց պարտականության ձայնը կենդանի էր և զորեղ: Սահակի մահից հետո, Հայրապետական Աթոռի տեղապահությունը Վաղարշապատում՝ հանձնվել էր Մեսրոպին: Այս մասին վկայում է Կորյունը՝ շատ հակիրճ մի ակնարկով. «և զվերականգնութիւնն սրբոյ եկեղեցւոյ՝ շնորհօքն Աստուծոյ առանց պակասութեան տանէր»: Նման մի վկայություն էլ ունի Փարպեցին. «Եւ յետ վեց ամսոյ կատարման Սրբոյն Սահակայ՝ վախճանեցաւ երանելին Մաշտոց... զորոյ զհետ յաջորդեաց զԱթոռ Հայրապետութեան աշխարհիս Հայոց, հրամանաւ երանելւոյն Մաշտոցի՝ Սուրբն Յովսէփ» (Փարպեցի, էջ 38): Եթե Հովսէփ կաթողիկոսը հաջորդում է Մաշտոցին և այն էլ հենց Մաշտոցի հրամանով, ուրեմն Մաշտոցը հովվապետ է: Այս նույնը ավելի հայտնի կերպով գտնում ենք Մեսրոպ երեցի վերջում գրված մի ծանոթության մեջ. «Յառաջ քան զվախճանելն Սահակայ կաթողիկոսի, տայր զտեղապահութիւն Աթոռոյն Սրբոյն

Գրիգորի՝ Մեսրոպայ վարդապետին և Մեսրոպ տալլ Յովսէփ երիցու: Գանձակեցին էլ (էջ 19) հաստատում է նույնը: Վերջապես ուրիշներ, ինչպես Փարպեցու պատմածից էլ կարելի է եզրակացնել, ուղղակի կաթողիկոս կամ հայրապետ են դարձնում Մեսրոպին. այսպես «Յայամաւուրք»-ը. «Եւ նստաւ Սուրբն Մեսրոպ լետ նորա կաթողիկոս վեց ամիս» (Հոռի Ը). «Եւ լետ նորա յաջորդեաց զԱթոռն Հայրապետական սուրբ հալրն հասարակաց և վարդապետն ճշմարտութեան մեծն Մեսրոպ» (Մեհեկի ԺԳ): Նաև «Պատմութիւն տեսլեան Ս. Սահակայ» (Զեռ. Կարինյան, № 1757, էջ 288). «Եւ զհետ նորա (Սահակայ) յաջորդէ զԱթոռ Հայրապետութեանն սուրբ վարդապետն և թարգմանիչն Մեսրապ գրաստեղծն, որ և Մաշթոց անուանեցաւ»: Այսպես է ընդունում նաև Ֆնտգըլյանը («Անահիտ», 1905, էջ 241 և Կորյուն, էջ 64) և տալիս է սրա համար հետևյալ պատճառաբանությունները. 1) Սահակի մահից հետո Մեսրոպից ավելի արժանավոր մարդ չկար, որպեսզի նրան տրվեր կաթողիկոսական պատիվը. 2) ըստ Կորյունի, Մեսրոպը Սահակի մահից հետո Հայաստանի ամեն կողմը հովվական խրատական թղթեր է ուղարկել և սա ուրիշ պաշտոն չէ, եթե ոչ հայրապետի:

Բայց ինչպես ընդունված է մեր պատմության մեջ, երևի Մեսրոպն այսպիսի բարձր աստիճանի հասած չէ, և վերոհիշյալ տեղեկությունները լոկ չափազանցություններ են իր տեղապահական պաշտոնի: Զամինյանը («Հալոց Եկեղեցու պատմություն», Ա, էջ 68), ընդունելով երկուսի միջին ձևը, ասում է, որ «Սահակից հետո կաթողիկոս է դառնում, թեև ոչ ձեռնադրությամբ, Մեսրոբ Մաշտոցը, որ արդեն Սահակի Բագրևանդ եղած ժամանակ նստում էր Վաղարշապատում»:

Ինչպես էլ լինի, Մեսրոպը մինչև վերջին րոպեն չթերացավ իր շլատված ուժերը նվիրել Ազգին և ժողովուրդին. ավետարանական քարոզությունը և Հայրապետական Աթոռի տեղապահությունը անխափան և առանց պակասության առաջ տարավ մինչև վերջ: Աշխատեց, ջանք գործ դրեց, որ ամեն մարդ բարություն ճանապարհի մեջ անխախտ մնա: Տեսավ, թե մոտ էր նաև իր վախճանը, ուստի կտրեց իր աչքերից քունը և գիշեր ցերեկ պասով, աղոթքներով ու հոգևոր երգերով էր պարապում, ճգնավորական խստամբեր կյանք էր անց կացնում և զգուշացնում ամենքին՝ պահելու աստվածալին պատվիրանները:

դուժլուծնը վրա հասավ և ծերունին անկողին ընկավ: Իր հիվանդութ-
 լան դուժը ցնցեց ամբողջ երկիրը, և ամեն կողմից իր մոտ թափ-
 վեցին աշակերտներ, կրոնավորներ, իշխաններ ու նախարարներ:
 Ահա ալևոր ծերունին պառկած է իր մահճի մեջ. իր սիրելիները
 իր շուրջն են պատել. ահա Հովսեփի երեցը, ահա Թոգիկը, Մեսրոպ
 Մաշտոցի սիրելագուլն և գլխավոր աշակերտները. հալ նախարա-
 րական դասից ներկա են Վահան Ամատունի՝ Մեծ Հայաստանի հա-
 զարագետը, Հմայակ Մամիկոնյան՝ քաջն Վարդանի եղբայրն ու
 Սահակի թոռը. բոլորն էլ Մեսրոպի ձեռքի տակ սնված և ուսած
 անձեր: Մի քանի օրվա կարճատև հիվանդությունից հետո, երբ
 հասած էր արդեն կյանքի վերջին վայրկյանը, Մեսրոպը թեթևա-
 ցավ հանկարծ ու սթափվեց իր ցավերից, և հոգու անդորր խաղա-
 դություն մեջ, իր բոլոր աշակերտների ներկայությամբ, կանգնեց
 իր անկողնի վրա, և իր սուրբ ձեռքերը երկինք բարձրացնելով,
 օրհնեց վերջին անգամ իր ժողովուրդը, աստվածային օգնականու-
 թյունը հալցեց նրանց համար և բոլորին էլ Աստուծո շնորհներին
 հանձնեց: Եվ երբ դեռ ձեռքերը երկինք կարկառած՝ աղոթք էր
 մատուցում, ասում է Կորյունը, ահա սքանչելի մի տեսիլք երևաց
 երկնքից. խաչանման շողշողուն մի լույս ծագեց ալն ապարանքի
 վրա, ուր էր Մեսրոպը, ամեն մարդ իր աչքով տեսավ այդ լույսն
 ու հիացավ: Եվ այդ լույսի ցոլացման մեջ, ամենքին սեր և միա-
 բանություն պատվիրելուց հետո, մերձավորներին ու հեռավորներին
 օրհնությամբ պատկերելուց հետո, աստվածային աղոթքների մեջ
 փչեց իր շունչը՝ Հայաստանի գրական կյանքին ծնունդ տվող Հայրը:
 Այսպես վախճանվեց Մեսրոպը՝ Ալրարատյան գավառի Վա-
 դարշապատ քաղաքում, Սահակի վախճանից վեց ամիս հետո, Մե-
 հեկան ամսի տասներեքին (ըստ Փոքր Կորյունի՝ էջ 31, սաան-
 լութին):

6

Պորենացին (և նրանից առնելով «Յայամաւուրք», Մեհեկի ԺԳ
 և «Պատմութիւն Ս. Սահակայ»՝ «Սոփերք», Բ, էջ 36) պատմում
 են, թե Մեսրոպի մարմինը ո՛ւր թաղելու մասին խոռվություն և
 անհամաձայնություն ծագեց ժողովրդի մեջ. երեք կուսակցություն
 բաժանվեցին. առաջին խումբն ուզում էր տանել Տարոն՝ Մեսրո-
 պի բնիկ գավառը. երկրորդն ուզում էր տանել Գողթն գավառը,
 որ առաջին անգամ ընտրել էր Մեսրոպը քարոզության համար
 (ըստ «Յայամաւուրք»-ի թաղելու Մասրեվանքում), իսկ երրորդ
 խումբը ուզում էր թաղել Վադարշապատում, սրբերի գերեզման-
 ների մոտ: Բայց քաջն Վահան Ամատունի, որ այն ժամանակ Հա-

րոց Աշխարհի հազարապետ էր նշանակված պարսից տերութեան կողմից, երեք կուսակցութեան դեմ էլ հաղթող հանդիսանալով, հաշոդեց Մեսրոպի մարմինը իր սեփական գլուղը՝ Օշական փոխադրելու:

Իսկ Կորյունը (էջ 27), ինչպես և Փարպեցին (էջ 105), առանց այսպիսի տարածաճանութիւններ հիշելու, պարզապէս հայտնում են, թե Վահան Ամատունին և Հմայակ Մամիկոնյանը մարմինը Օշական փոխադրեցին:

Փառավոր եղավ հուղարկավորութիւնը. ներկա էր կրօնավորների և աշխարհականների ահագին մի բազմութիւն. թափօրը ճանապարհ ընկավ Վաղարշապատից և վառած կանթեղներով ու բորբոքած ջահերով, և սաղմոսներ, օրհնութիւններ ու հոգեւոր երգեր երգելով, դիմեց դեպի Օշական, որ էջմիածնից երեք ժամվա ճանապարհ հեռավորութիւն ունի դեպի հյուսիս: Առջևից զնում էր այն խաչանման լույսը, որ Մեսրոպի վախճանելու պահին ծագել էր: Օշական հասնելով, մտան մատուռ և այնտեղ պատշաճ եկեղեցական արարողութիւններ կատարելուց հետո, մարմինը հողին հանձնեցին: Եվ լույսը, որ մինչև այնտեղ առաջնորդել էր դագաղին, անհետացավ¹. այնուհետև և ամեն մարդ իր տեղը վերադարձավ:

Ինճիւնյանը («Աշխարհագրութիւն չորից մասանց աշխարհի», մասն Ա՝ «Ասիա», հատոր Ա՝ «Հայաստան», էջ 191) թեև գիտե, որ Մեսրոպի գերեզմանը Օշականումն է, բայց նույնը զնում է նաև Մշո Հացիկ կամ Խասիկ գլուղում, որ Մեսրոպի ծննդավայրն է: Ահա իր խոսքերը. «Յեկեղեցւոջ գեղջս է գերեզման Սրբոյն Մեսրոպայ. լայս եկեղեցի երդնուն մինչև ցայսօր քուրդք և եէզդիտիք շուրջանակի բնակեալք լերդմունս իւրեանց ասելով, զիարեթել Խաւիկ. այսինքն Ուխտ Հացեկայ, կամ Տեթել Խաւիկ, այսինքն եկեղեցի Հացեկայ. նաև տանին ընծայ և պարգև»:

Մի քիչ ավելի հանգամանորեն է խոսում Հ. Ներսէս Սարգսյանը («Տեղագրութիւնք ի Փոքր և ի Մեծ Հայս», Վենետիկ, 1864, էջ 236—237), որ նույն գլուղում գտնելով Ս. Մեսրոպին նըվիրված այդ եկեղեցին, կարծում է, թե Մեսրոպի նշխարների մի մասը այնտեղ է թաղված կամ նույնիսկ ենթադրում է, թե առաջ Մեսրոպի մարմինը այնտեղ է թաղվել և հետո տարվել Օշական: Ահա իր խոսքերը. «Ընդ մենաստանս Մշոյ համարելի էր արդօք

¹ Ըստ Մալխասյանի՝ աշխարհաբար թարգմանութիւն Քորենացու, ծանոթութիւն 344, այդ ցոլացող լույսը, շատ բնական բացատրութեամբ, էր «զապաղի վրա դրված ողորկ արծաթե խաչի ցոլացումը օդի մէջ խաղող եղանակին, արեգակի ճառագայթների տակ»:— Տե՛ս և Ե. Տեր-Մինասյանի գրածը, «Բյուրակն», 1898, էջ 531բ:

և եկեղեցին Սրբոյն Մեսրոպայ ի գիւղն Հացիկ ի հյուսիսակողմն Մեղրագետոյ ի մեջ դաշտին. թէպէտ չիք ալժամ կանգուն ոչ եկեղեցի և ոչ մատուռն մի փոքրիկ, այլ երևի աւերակ նորա. և առ նմա քարոնկէց մի հեռի այլ տեղի շրջապատեալ ի վարկաբարձի քարանց և ի միջի կոտորք գերեզմանաքարի բացօթեալ իսպառ և պատուեալ ի բնակչաց: Թերևս մասն մի ի նշխարաց սրբոյն ամփոփեալ իցէ ի տեղւոջն, կամ նախ աստէն թաղեալ իբրև ի հաշրենի գիւղն իւր յորում ծնեալն էր, և ապա փոխադրեալ յՕշական գիւղ յԱրագածոտն գաւառի»: Այսպիսի մի ենթադրութիւն սակաւն չունի բնաւ հիմք, քանի որ պատմագիրների վկայութեամբ չի հաստատուում: Հացիկի Ս. Մեսրոպ եկեղեցին պարզապէս նմիրված է նրա անվան, ինչպէս ուրիշ զանազան վայրերում գտնված համանուն եկեղեցիները:

Այստեղ թող ներվի ինձ մեջ բերել Խորենացու ներքողը Սահակի և Մեսրոպի մասին, որ այնքան քաղցր է հնչում նույնիսկ հազարավոր տարիներ հետո.

Սահակ

Որ մահկանացու ծնեալ, անմահ գիւրն լիշատակ եթող, պատուեաց զպատկերն, պատկառեաց ի կոչնականէն, փոխանորդեաց զկեանսն, և այսքան կենցաղավարեաց՝ իբր գի ոչ պակասութիւն իրիք մասն ի ծերութենէն եղանիլ, և ոչ լախտից առնդունիլ: Զորմէ պարտ էր մեզ հրաշափառագունիւ անցանել բանիւ ըստ արժանի հօրն գրուատից, այլ զի մի՛ լերկարութիւն ճառիցս լիցի ձանձրութիւն ընթերցողաց, այլում տեղւոյ և ժամանակի զայնոսիկ թողցուք՝ արտաքոյ այս գրոց, ուր սկզբանէ հրաւիրեցաք առնել թեկադրութիւն:

Մեսրոպ

Գերազանցեալ քան զամենայն, որք զայնու ժամանակաւ էին առաքինիք: Գանգի ամբարտաւանութիւն և մարդահաճութիւն ի նորա վարս տեղի գտանել երբեք ոչ կարացին. այլ հեզ և լաւալամ և բարեխորհուրդ գոյով, և երկնաշնոցն զարդարեալ սովորութեամբք զինքն բոլորից ցուցանէր: Վասն զի գոյր տեսեամբ հրեշտակական, մառք ծննդական, բանիւք պայծառ, գործովք ժուժկալ, մարմնով արտափալեալ, սարասիւք անճառ, խորհրդակցութեամբ մեծ, հավատով ուղիղ, յուսով համբերող, սիրով անկեղծաւոր, ուսուցանելով անձանձրոյթ: Այլ վասն զի զբոլոր ուղղութիւնս նորա ոչ բաւական եմ առել, ի հանգիստ նորա նշխարացն դարձուցից զբանս:

Կորյունը պատմում է, թե Մեսրոպի մահվանից հրեք տարի հետո (Փոքր Կորյուն, էջ 34, ասում է. «Եւտ ամսոց երից անցելոց», որ անշուշտ գրչագրական սխալ է և պետք է ուղղել ամաց, Վահան Ամատունի իշխանը, ի պատիվ Մեսրոպի, «քրիստոսասէր փութով կանգնեցրեց սքանչելի մի խորան», որ տաշածո քարերով քանդակված էր: Բայց թե ի՞նչ պետք է հասկանալ այստեղ խորան բառով՝ կարոտ է բացատրություն: Այս բառով առհասարակ հասկացել են մատուռ, որով իբր թե Վահան Ամատունին Մեսրոպի գերեզմանի վրա մատուռ է կանգնել, ինչպես որ Փոքր Կորյունն (էջ 34) ասում է հայտնապես. «կամեցաւ տաճար փառաց անուանն Աստուծոյ շինել յանուն Սրբոյ Վարդապետին»: Բայց քանի որ Մեսրոպն արդեն մատուռի (մարտիրոսարան) մեջ էր թաղված, չի կարող «մատուռ» նշանակությունը արդարանալ, և տեղիք էլ չկա կարծելու, թե Վահանն առաջին մատուռը քանդած և երկրորդ անգամ մի ուրիշը շինած լինի: Ուստի պետք է ընդունել, թե խորան բառն ունի իր այժմյան սովորական իմաստը, այն է «սեղան եկեղեցւոյ»: Հետևաբար Վահան Ամատունի իշխանը այն մատուռի մեջ մի նոր խորան է ավելացրել՝ հանուն Ս. Մեսրոպի: Այս խորանի ներսը դրով Մեսրոպի գերեզմանը, մյուս նահատակների գերեզմանների հետ, սեղանի համար պատրաստել տվեց ոսկեղեն, արծաթեղեն և ականազարդ սպասներ, և Մեսրոպի աշակերտ Թողիկին, ուրիշ մի քանի աշակերտակիցների հետ, նշանակեց իբր վերակացու և սպասավոր նույն վկայարանի: Այնուհետև Այրարատ գավառի Ժողովուրդը մեծ բազմությամբ գալիս էր ամեն տարի՝ տոնելու Ս. Մեսրոպի հիշատակը, որ մինչև այժմ էլ շարունակվում է:

Մեսրոպի գերեզմանը և խորանը կանգնելուց հետո (նյութական հիշատակարան), Մեսրոպի աշակերտները մտածեցին նաև մեծ վաստակավորի բարոյական հիշատակարանն էլ կանգնել, այն է գրել նաև կենսագրությունը, մի պատիվ, որ մինչև անգամ Սահակ կաթողիկոսին չէր տրված և որ դարուց ի դարս պիտի փառաբաներ Մեսրոպի անունը: Ում կարելի էր հանձնարարել այդ աշխատությունը: Աշակերտները ընտրեցին Կորյունին, որ բացի էջմիածնի վարդապետարանի սան լինելուց, երկար ժամանակ արքանյակ և գործակից էր եղել Մեսրոպին և լավատեղյակ էր բոլոր անցուղարձին: Հովսեփը, ժամանակի կաթողիկոսը, որ նույնպես աշակերտ էր եղած Մեսրոպին և դասընկեր Կորյունի, հրամայեց սրան գրել այդ գիրքը: Նրան քաջալերեցին նաև մյուս աշակերտակից ընկերները և Կորյունը հանձն առավ: Իրեն ենք պարտական «Վարք Մաշտոցի»

գիրքը, որ թեև համառոտ, բայց միակ ստույգ և ամփոփ պատմությունն է հայոց գրերի գլուտի (այս մասին տես Գ. Փառնակ = Ֆնտզլյան, «Անահիտ», 1931, էջ 53):

8

Վահան Ամատունի իշխանից մինչև այժմ չէր կարող Մեսրոպի տաճարն ու խորանը անաղարտ մնալ. անշուշտ շատ անգամներ ավերված ու նորոգված է, բայց բոլոր այս նորոգությունց պատմությունը ավանդված չէ մեզ: Եկեղեցում այժմ գոյություն ունեցող արձանագրությունները 1286 թվականից ափսոսելի չեն թույլ տալով, ուստի հնագույն ժամանակի մասին տեղեկություն չունենք: Ալիշանը («Ալլարատ», էջ 189) կարծում է, որ առաջին ավերումը պատահած պիտի լինի գուցե խորանի շինությունից 11 տարի հետո, Վահանի հակառակորդ Վասակի ձեռքով, որին հետևող տրացյալ հայերը, ուրիշ արքունի ձմերոցների հետ, ավերեցին նաև «զամուրն Օշական» ըստ Եղիշեի: Բայց Ալիշանն ավելացնում է անմիջապես, որ եթե այսպես եղած էլ լիներ, իհարկե Վահանը կամ իր պալազատը, հալ նախարարների գերեզարձին, անպատճառ նորոգած պիտի լիներ:

Արդի արձանագրությունները՝ գրեթե բոլորը խոսում են Օշական գյուղի ապահարկության մասին, շնորհիվ Սահմադին իշխանի, որ կարող է Անիի քաղաքագլուխը լինել: Որովհետև այս արձանագրությանց մեջ տաճարի նորոգություն չի հիշված, ենթադրվում է, թե արդեն նոր էր և կամ քիչ ժամանակ առաջ նորոգված էր նույն իշխան Սահմադինի ձեռքով: Այսպիսի մի նորոգություն հիշված է իբր 1277 թվականին, բայց թե ուր է հիշված՝ հայտնի չէ ինձ:

Այնուհետև դարձյալ կործանվեց տաճարը և Փիլիպպոս կաթողիկոս Աղբակեցին նորոգեց (նորոգությունը սկսավ 1639 թվին և ավարտվեց 1645 թվին): Առաքել վարդապետ Դավրիժեցին համառոտ կերպով պատմում է հիշյալ նորոգությունը հետևյալ ձևով. «Այլ և զհոյակապ և զլայնանիստ և զբարձրաբերձ տաճար փառացն Աստուծոյ, զհանգստարան Մեծի Վարդապետին Մեսրոպայ աֆնորիկ, որ եգիտ զգիրս Հայոց, որպէս բանք պատմութեան նորա ճառեն, թէ տարեալ հանգուցին զնա ի գիւղն, որ անուանի Օշական. արդ՝ այս տաճար հանգստարանի Սրբոյն Մեսրոպայ վարդապետին ի վաղ ժամանակաց բովանդակ տանիքն փլուցեալ իջեալ էր, և միայն ավագ խորանն էր մնացեալ ծածուկ, և ի ժամանակս կաթողիկոսութեան իւրոյ սուրբ հայրապետն Փիլիպպոս սկսաւ զայն ևս նորոգել, որ և կատարեաց բազում ծախիւք և աշխատութեամբ, խրատեալ քարիւ և մածուցեալ կրով մինչև աւարտ-

ևաց զբովանդակն ի թուականիս մերոյ ՌՂԴ» (Առաքել Դավրիժեցի, «Պատմութիւն Հայոց», տպ. 1884, գլ. ԻԶ, էջ 270—271):

Փիլիպպոս կաթողիկոսի կանգնեցրած տանիքը դարձյալ փուլ գալով, գրեթե 200 տարի հետո թեթե փայտահարկ մի ծածկույթ շինվեց, որ ներսես կաթողիկոսը ուզում էր վայելուչ կերպով նորոգել, բայց ժամանակ չունեցաւ: Այս գործը գեղեցիկ կերպով կատարեց Գևորգ Դ Մեծագործ կաթողիկոս Պոլսեցին (Սամաթիացի):

1872 թվականին Գևորգ կաթողիկոսը կոնդակ հանեց, որով հրավիրում էր հայ ժողովրդին օգնել իր այս ձեռնարկության: Նույն թվին «Արարատ» ամսագրում (հուլիս, էջ 285—286) հրատարակվեց մի փոքր հոդված՝ «Դամբարան և եկեղեցի Սուրբ Մեսրոպ Թարգմանչի ՏՕշական», որի մեջ ծանուցվում է, թե նույն եկեղեցու շինության համար նշանակված է հատուկ հանձնաժողով Օշականի գյուղացիներից, թե օշականցիք բավական նպաստ մատուցել են այս գործին և թե շինությունը պիտի սկսվի 1873 թվի գարնան: Շինությունը վերջացավ 1879 թվին և կատարվեց հանդիսավոր օժով:

1882 թվին Մեսրոպի գերեզմանի վրա դրվեց կճառ տապանաքար՝ Ղարաբաղի առաջնորդ Պոլսեցի Անդրեաս եպիսկոպոսի ծախսով և կտակով, և Սմբատյանց Մեսրոպ եպիսկոպոսի ձեռքով: Տապանաքարի վրա գրվեց հետևյալ արձանագրությունը. «Յամի Տեառն. 441, փետրվարի 20, Վահան Ամատունի իշխանն ամփոփելով աստ լՕշական ըզմարմին Սրբոյ վարդապետին մեծին Մեսրոպայ թարգմանչին, կառուցեալ է ի վերայ դամբարանիս լանուն նորին գեկեղեցիս, զոր նորոգեաց յամի 1640 Փիլիպպոս կաթողիկոս. և ի վերջնումս յամին 1875 նորոգեաց Գեորգ Դ. կաթողիկոսն, արօք ժողովրդեան Հայոց Երեսնայ և ալլ վիճակացն Ռուսաստանի: Իսկ զտապանս կանգնեաց ի լիշատակ՝ Կ. Պոլսեցի արքեպիսկոպոսն, յամին 1882 և Հայոց ՌՅԼԱ»:

Նույն թվին և նույն Մեսրոպ եպիսկոպոսի ձեռքով նորակերտ զանգակատան գմբեթի վրա կանգնվեց մարդաչափ բարձրությամբ մի խաչ, որ նվիրել էր տփիսիսեցի Ալեքսանդր Թալիրյանց:

Իր արդի վիճակում Ս. Մեսրոպի տաճարը միջակ մեծությամբ մի շենք է, սովորական գյուղական եկեղեցիներից շատ ավելի գեղեցիկ, բայց նվազ վայելուչ քան մեծ քաղաքների եկեղեցիները: Պատերը, որ կարծում են, թե հին շինվածքի միակ մնացորդն են, բավական բարձր են. նրանց միջոցը, որ առաջ առանց

այլուները էր, բաժնական ընդարձակ է: Թեև Կորյունի պատմութեան մեջ շատ խորանները մասին խոսք է լինում, բայց այժմ կա միայն մի սեղան, որի տակ գտնվում է Ս. Մեսրոպի դամբարանը, մոտքը գտնվելով բեմի աջ կողմը, ուր դրվում է ընթերցվածների գրակալը: Կան նույնպես երկու ավանդատներ, խորանի երկու կողմերում, որոնք ըստ Ալիշանի կարող են լինել Կորյունի հիշատակած խորանները: Ամբողջ շենքը շինված է սևագույն հրաբլիսային քարից (տուֆ), որ Երևանի, Վաղարշապատի և շրջակայքի մեջ շատ առատ է և շինութեանց մեջ շատ սովորական: Առհասարակ Օշական գյուղի և Ս. Մեսրոպի տաճարի ու գերեզմանի վրա խոսել են՝

1. Ինճիրճյան, «Ստորագրութիւն Հին Հայաստանեայց», Վենետիկ, 1822, էջ 439.

2. Նույնի «Նոր Հայաստան», էջ 266 (շատ համառոտ).

3. Հովհաննէս Կալիկոպոս Շահխաթունյանց, «Ստորագրութիւն Կաթողիկէ Էջմիածնի և հինգ գաւառացն Արարատայ», Էջմիածին, 1842, Բ, էջ 76—81.

4. Ալիշան, «Ալրարատ», Վենետիկ, 1890, էջ 188—193, ուր էջ 193 տրված է նաև «Եկեղեցի և գերեզման Ս. Մեսրոպայ 10-շական» նկարը¹:

Գ Լ ՈՒՆ ԺԳ

ՏՈՆ, ԱՆՈՒՆ ԵՒ ՊԱՏԿԵՐ Ս. ՄԵՍՐՈՊԻ

1

Ինչպես վերևում տեսանք, Կորյունի և Փարպեցու վկայութեամբ, Սահակի և Մեսրոպի մահվան նույնիսկ հաջորդ տարուց

¹ Վեհափառ Վաղգեն Ա Հայրապետի հոգածութեամբ և Միլանոյում բնակվող Թորգոմ և Հայկ Դազարոսյան եղբայրների բարերարութեամբ, 1960 թվականին վերանորոգվեց Օշականի Ս. Մեսրոպ Մաշտոց եկեղեցին: Բարեկարգվեց եկեղեցու ներքը, սալահատակվեց հարավային մայթը և պարսպապատվեց: Ս. Մեսրոպի դամբարանը ձևավորվեց և դրվեց բազալտե շերտաքար «ՍՈՒՐԲ ՄԵՍՐՈՊ ՄԱՇՏՈՅ, 361—440» արձանագրութեամբ: Մարմարե հին տապանքաքարը քնուկ է դամբարանում: Դամբարան տանող նախասենյակը վերակառուցվել է, այնտեղ գեղեղվել է հուշարձան քար, որի վրա փորագրվել է Մեսրոպյան երկաթագիր այբուբենը (տե՛ս «Էջմիածին» ամսագիր, 1961 թ., № Ա, էջ 37—39):— Խմբ. (Սուլյն հավելումը պատկանում է «Էջմիածին» ամսագրի խմբագրութեանը, որ թողնում ենք անփոփոխ:—Է. Ա.):

սկսած, հալ ժողովուրդը սովորութիւն դարձրեց երկու սիրեցյալ անձերի մահւան հիշատակը տոնելու: Երբ մեր եկեղեցական մատ-
յանները կարգավորվեցին, ինչպես Շարականը, Գանձարանը և
Հայամավուրքը, երկու սրբերի համար էլ պատշաճավոր աղոթքներ
հորինվեցին: Շարականի մեջ մուծվեց «Կանոն Սրբոց Թարգման-
չաց»-ը, «Ուրք զարդարեցին» և այլն (տես «Ձայնագրեալ Շարա-
կան», Վաղարշապատ, 1875, էջ 827—833): Գանձարանի մեջ մուծ-
վեց երկու ընդարձակ գանձ. սրանցից առաջինն է «Փանձ թարգ-
մանչացն», որ սկսվում է այս բառերով. «Բարձրեալդ անքնին,
բնուից լրութիւն, բաւականութիւն» և որի սկզբնատառերը հոգում
են «Քան քարոզից»: Այս գանձի հեղինակն ու հորինման թվակա-
նը հայտնի չեն: Ութերորդ տան մեջ հիշվում է Հովհաննես Կո-
ղեռնը.

Հազար ամ կապած,
Փազանն արձակած,
Զոր Կոզեռն ասաց,
Այժմ կատարած և այլն:

Սրանից հետևում է, թե գանձը գրված է ԺԱ դարում: ԺԲ
դարում Ներսես Շնորհալին սրա վրա ավելացրել է մի փոքր հոր-
դորակ, որին կցված է հետո իր Վիպասանութիւնից 23 երկտող:

Երկրորդ գանձն է «Փանձ Սանակայ և Մեսրոպայ», իննսուն-
յոթ չափով, որի հեղինակն է Առաքել վարդապետ, ինչպես որ
տներրի սկզբնատառերն էլ հոգում են «Առաքելէ»: (Այս երկու գան-
ձերը տես էջմիածնի ձեռագրատան Կարինյան № 466 ձեռագրում,
էջ 57—61 և 182, ինչպես և Թավրիզի Ղալա թաղի գրադարանի
№ 43 ձեռագրում, էջ 150—154 և 318—321):

Մի երրորդ գանձ ևս կա Գևորգ անուն գանձասացի անու-
նով, որ մեջ է բերում Ալիշանը («Յուշիկք», Ա, էջ 326—327) և
որ հետևյալն է.

Ո՛վ անվեհեր փութոյն պնդութեան՝
Ի գիւտ հանճարով սրբոց թարգմանչացն.
Խորհին ստեղծանել տառս գծագրաց,
Նշանակ խօսից հայկական լեզուիս,
Որով վաղ անցեալքն յիշատակին.
Եւ մեկնեալքն՝ դէմ յանդիման խօսին:
Յայս հոգ զարթուցեալ սքանչելին Սահակ,
Զարմս վեցերորդ Սրբոյն Գրիգորի,
Զսոյն առ նովաւ և զոյլք ընդ նմին

Աստուածաբանակ հայրն Սուրբ Մեսրոպ,
Որ և զղծալի պարգևս տառիցն
Հնկալաւ յԱստուծոյ ի մեծ գթութեանցն,
Լեր Քրիստոս, պահպանիչ աշակերտացս
Երջանիկ սրբոց թարգմանչացն, աղաչեմք:

Գրաւորական տառից առլրմամբ
Մեծապէս խնդայր Տէրն Սուրբ Սահակ,
Իսկոյն ձեռնարկէր ի թարգմանութիւն
Մարգարէականն աստուածխօսութեանց,
Ժողովեալ մանկունս ի վարժ դպրութեան,
Անեցուցանէր զուսումն իմաստից,
Ջամբելով զկաթն նշանագրացն՝
Առնէր վարդապետս և պատմաբանողս,
Զի լաջորդք հարանցն վարդապետաց՝
Լիցին աշակերտքն պալծառագոյնք:
Լեր Քրիստոս, պահպանիչ աշակերտացս
Երջանիկ սրբոց թարգմանչացն, աղաչեմք:

Եւ ևս ի զօրագոյն զօրութիւն գնալով
Գրաւորականին վարժից կրթութիւն,
Պարզ գրագիտութիւնն զարգանալով
Ի քերթողականն արուեստ յառաջիւր.
Որոց առաջին մեզ հայր քերթողաց
Պալծառն Մովսէս ալն Խորենացին,
Նախնին աշակերտ Սրբոյն Մեսրոպայ,
Ի քերս բայից հօջօր քան զնա,
Համազօր նմին՝ Յովսէփ Պաղնացի,
Նորուն վարժակից Եզնակ Կողբացի,
Անյաղթն Դաւիթ և Սուրբն Կորիւն,
Եւ միահամուռ դաս քերականացն,
Որք աստուածեղէն վարդապետութեամբ
Փարթամացուցին զՀայաստանեայս:
Լեր Քրիստոս, պահպանիչ աշակերտացս
Երջանիկ սրբոց թարգմանչացն, աղաչեմք:

«Յայսմաւուրք»-ում չորս հիշատակագրութիւն ունենք ալս
սրբերի մասին՝ Նավասարդ Լ, Հոռի Ը, Տրե ժէ և Մեհեկի ժԳ,
ինչպես որ խոսել ենք արդեն վերեւում:

Նոր ժամակարգութեան մեջ Սահակի և Մեսրոպի տոները
տարվա մեջ երեք անգամ են պատահում. առաջինը նվիրված է

«Սրբոյն Իսահակայ Պարթևի Հայրապետին մերոյ», երկրորդը՝ «Սըրբոց թարգմանչացն մերոց Սահակայ և Մեսրոպայ», իսկ երրորդը՝ «Սրբոց թարգմանչաց վարդապետացն մերոց Մեսրոպայ, Նդիշէի, Մովսիսի քերթողին, Դաւթի Անյաղթ փիլիսոփային, Գրիգորի Նարեկացւոյն և Ներսիսի Կլայեցւոյն»: Առաջին երկուսը հնագուին տոների շարունակութիւնն են, իսկ վերջինի համար կարող ենք ապահովութեամբ ասել, որ ԺԲ դարից հետո է դրված, ինչպէս ցույց է տալիս Ներսես Շնորհալու հիշատակութեանը: Երեք տոների մեջ ամենից ավելի կարևորն ու նշանավորը երկրորդն է, որ համարվում է Սահակի և Մեսրոպի հանգիստման օրը, Ռահ գետի ափին: Սրանից հետո գալիս է առաջին տոնը, իսկ ամենից նվազ արժեք ունեցողը երրորդն է: Այս վերջինը հիշատակութիւնն է Ն - ԺԲ դարերից պատահաբար հավաքված այլևալ անձերի, որոնք իրար հետ որևիցե կապ չունեն: Երեք տոներն էլ ընդհանրապէս համարված չէին հանդիսավոր տոնական օրեր, միայն շատ ավելի հետո, երբ մեր ազգային գիտակցութիւնը հաղթեց կրոնական գիտակցութեան, տեղ-տեղ սկսեցին տոն պահել (կիրակի բռնել) վերոհիշյալ երկրորդ տոնախմբութեան օրը. թե Պոլիս և թե Կովկաս տպված օրացույցների մեծ մասի մեջ այդ օրը նշանակվեց խաչով. Իզմիրյան մրցանակաբաշխութեան հանդեսը որոշվեց կատարել միշտ այդ օրը. 1882 թվականին Տփլիսի հայոց առաջին ընդհանուր ուսուցչական ժողովը վճռեց այդ օրը համարել զուտ դպրոցական տոն և կատարել աշակերտական հանդես:

Հիշյալ տոներից երեքն էլ շարժական են, առաջինը գտնվում է միշտ Առաջավորաց պահոց կիրակիից հետո 14-րդ օրը, որ լինում է շաբաթ և տատանվում է հունվարի 24-ից մինչև փետրվարի 28-ը: Երկրորդը գտնվում է Հոգեգալստից հետո 33-րդ օրը, որ պատահում է միշտ հինգշաբթի և տատանվում է հունիսի 11-ից մինչև հուլիսի 16, իսկ երրորդը տատանվում է հոկտեմբերի 3-ից մինչև նոյեմբերի 7:

Մեսրոպի բուն տոնախմբութիւնը երկրորդը լինելով, այդ օրն է, որ կատարվում է Օշականի ուխտագնացութիւնը դեպի Մեսրոպի գերեզմանը:

2

Այստեղ դնում եմ «Կանոն Սրբոց թարգմանչացն» շարականը, որ ըստ Սահակ վարդապետ Ամատունու ուսումնասիրութեան, հնապէս եղել է «Կանոն Մեսրոպ վարդապետի»: Հեղինակն է՝ առաջին մասինը («Որք զարդարեցին»)՝ Վարդան վարդապետ (ԺԳ

գար), իսկ երկրորդ մասինը («Սքանչեւագործ»), որ ըստ ալամ ա-
վելի հին է, Հովհաննէս Մանդակունին (Ե դար) կամ ըստ այլոց՝
Խորենացին և կամ Շիրակացին (տես Սահակ վարդապետ Ամա-
տունի, «Պարականոն շարականներ», էջ 138—139):

ՇԱՐԱԿԱՆ ՄՐԲՈՑ ԹԱՐԳՄԱՆՁԱՑ

Օրհնություն

Որք զարդարեցին տնօրինաբար զիմաստս անեղին,
Հաստատելով լերկրի ըզգիւր կենդանի,
Հովուել ըզհօտ նոր Իսրայելի,
Երգով քաղցրութեան հնչմամբ զԱստուած օրհնեսցուք:

Որք զերկրաւոր մեծութիւն փառաց խաւար կոչեցին,
Ապաւինելով ի յոյս անմահ փեսային,
Անճառ Բանին արժանի եղեն,
Երգով քաղցրութեան հնչմամբ զԱստուած օրհնեսցուք:

Որ զօրութեամբ Հօր իմաստութեան էին անեղի
Հաստատեցին զԱթոռ Սրբոյն Գրիգորի՝
Թարգմանութեամբ նշանադրութեան,
Երգով քաղցրութեան հնչմամբ զԱստուած օրհնեսցուք:

Որք նորափետուր բանիւ զարդարեալ պայծառազգեցան,
Եկեղեցիք Հայաստանեայց
Ի ձեռքն Սրբոյն Սահակայ,
Երգով քաղցրութեան հնչմամբ զԱստուած օրհնեսցուք:

Որ թագաւորաց ազգաց և ազանց գերագոյն ցուցին
Արփիափայլ գերգա հոգեւորս,
Ընտրեալ դասուց վերին Սիոնի,
Անմատուց լուսոյն երկրպագեսցուք:

Որ խորհրդեամբ ճշմարիտ լուսոյ փառաց անեղին
Նկարագրեցաւ մեզ գիր կենդանի՝
Յարգանդ մաքուր մեծին Մեսրովպայ,
Անմատուց լուսոյն երկրպագեսցուք:

Որք զծածկեալ խորհուրդ աստուածգիտութեան
Տնօրինաբար լայտնեալ ծանուցին՝
Հանգոյն Սրբոյ մեծին Մովսէսի,
Անմատուց լուսոյն երկրպագեսցուք:

Որ յօրինակ ճշմարիտ սիրոյ սուրբ սուրբ առաքելոյն
Աղբերաբար ի ձեզ էացաւ՝

Հոգի շնորհաց բղխումն անապառ,
Անմատոյց լուսափն երկրպագեսցուք:

Որ երկոքումբք սուրբ լուսաւորչօք տանս Թորգոմաջ
Հաստատեցեր զեկեղեցիս Հայաստանեայց,
Զլոյս իմաստից ի մեզ ծագելով,
Մաղթանօք սոցա, Քրիստոսս, խնայեան ի մեզ:

Հարց

Սքանչելագործ Աստուած,
Որ ցուցեր զսքանչելիս քո ազգի մարդկան,
Օրհնեմք զքեզ, Տէր Աստուած հարցն մերոց:

Որ ի ձեռն երանելի վարդապետին
Արարեր ողորմութիւն քո ազգի մարդկան,
Օրհնեմք զքեզ, Տէր Աստուած հարցն մերոց:

Որ սովաւ լուսաւորեցեր զտիեզերս,
Սորին բարեխօսութեամբ պահեան զմեզ.
Օրհնեմք զքեզ, Տէր Աստուած հարցն մերոց:

Հրեշտակ երեւցար ի լերկրի
Եւ վարս առնէիր Աստուծոյ հաճոյական,
Յիշեսջիր զմեզ անզադար, երանելի՛ սուրբ վարդապետ,
Որ ընդ հրեշտակս օրհնես զԱստուած յաւիտեան:

Ստացող եղեր պատուիրանաց Սուրբ Հոգւոյն,
Եւ ապրեցար ի հաղբից հրապուրողին,
Կատարեցեր զառաքինութիւն,
Եւ փոխեցար ի հանգիստն յաւիտենից:

Արդ, եկա՛յք ամենեքեան միաբան
Առցուք օրինակ ճգնութեան զերանելին,
Զի նմանեսցուք վարուց նորա,
Եւ փոխեսցուք ի կեանսն յաւիտենից:

Ողորմեա

Որ զշնորհս աստուածալին առ ի վերուստ իջեալ լերկնից՝
Պարգևեցեր հիւսիսականացս,
Յալոնեալ տեսլեամբ ի ձեռն սուրբ վարդապետին,
Աղաչանօք սորա ողորմեան մեզ, Աստուած:

Որ զանմարմին պարունակող բանի
Զգրաւորական զիմաստս Հոգւոյն

Շնորհեցեր որդւոց Թորգոմայ՝ լալտեալ տեսեամբ,
Ի ձեռն սուրբ վարդապետին,
Աղաչանօք սորա ողորմեան մեզ, Աստուած:

Որ զգիտութիւն քո գերկնային
Եւ զհոգեոր քո զիմաստութիւն
Առատապէս ծաւալեցեր լեկեղեցիս Հայաստանեայց,
Ի ձեռն սրբոց թարգմանչաց,
Աղաչանօք սորա ողորմեան մեզ, Աստուած:

Տեր յերկնից

Անճառելի շնորհօք լցեալ
Ի լիշատակի սուրբ վարդապետին
Խնդրեմք ք քէն, Տէր,
Կեցո՛ղ զանձինքս մեր:

Եւ զճգնութիւն սրբոյ վարդապետին
Ընկալցուք ի սիրտս մեր հաւատով,
Բարեխօսութեամբ սորա,
Տէր, կեցո՛ղ զանձինքս մեր:

Դասաւորեալ ընդ անմարմնական բազմութիւնսն,
Եւ ի Սրբոյ Հոգւոյն է պսակեալ,
Ի ձեռն սորին բարեխօսութեան,
Տէր, կեցո՛ղ զանձինքս մեր:

Մանկունք

Նմանեալ Մովսէսի, տէր վարդապետ,
Բերելով զգիր օրինաց
Ի Հայաստան աշխարհ,
Որով լուսաւորեցան ազգ որդւոց Թորգոմայ:

Քանզի նա արժանաւորեցաւ
Կալ ի Սինէական փառաբանութեան,
Եւ ընկալեալ պատգամըս կենդանիս՝
Տալր Իսրայէլեան բանակին,
Որով լուսաւորեցան ազգ որդւոց Յակովբայ:

Արդ աղաչեմք զքոյին հեղութիւնդ, տէր վարդապետ,
Բարեխօսեան առ Հալր ի յերկինս,
Վասն քո տօնողացս,
Քանզի քե լուսաւորեցան մանկունք Սուրբ Եկեղեցւոյ:

(Դժվարիմաց տեղերի բացատրութիւնը տես Ավետիքյան,
«Բացատրութիւն Շարականաց», էջ 548—552):

Շատ ավելի կարճ և գեղեցիկ է՝

Շարական Սրբոյն Սահակայ Հայոց Հայրապետի

Որ յարմատոց հարցն սրբոց մեզ գաւազան բղխեցեր,
Լզիսահակ սուրբ հայրապետ, հովուել ըզհօտ քո, Քրիստոս,

Որ զխաւարն անգիտութեան Հայաստանեայցս լուծեր,
Զիմաստութեան ծագեալ զլոյս սովաւ որդւոց Թորգոմայ,

Որ զհանդերձեալ խորհուրդ քո, տէր, տեսլեամբ սրբոյն ծանուցեր,
Յիշատակի սորա ընկալ զտօնողացս աղաչանս:

3

Մեսրոպի վրա խոսող մատենագիրները երկու տարբեր ա-
նուններ են տալիս իրեն, այն է՝ Մեսրոպ և Մաշտոց (կամ երկու-
սի զանազան ձևերն էլ ի նկատի առնելով՝ Մեսրոբ, Մեսրովբ,
Մեսրովպ, Մասրովպ, և Մաշթոց, Մաշդոց, Մաժդոց): Այս երկու
անունների գործածութիւնը շատ զարմանալի է, Կորյունն ընդա-
մենը ութ անգամ հիշում է նրան և միշտ էլ կոչում է Մաշթոց.
այսպես էջ 6, 9 (երկիցս), 14, 21, 25, 26, 27. Կորյունի մէջ Մես-
րոպ անունը գտնում ենք միայն մի անգամ, այն է՝ գրքի խորա-
գրում. «Պատմութիւն վարուց և մահուան սրբոյ առն երանելոյ
Մեսրովպայ վարդապետի մերոյ թարգմանչի». բայց անշուշտ այս
վերտառութիւնը ուրիշից է զրկած և նշանակութիւն չունի: Կոր-
յունի բնագրում պիտի լինէր պարզապես «Վարք Մաշթոցի», ինչ-
պես գրել է Ֆնտզլյանը՝ Կորյունի հրատարակութեան խորագրում
(Երուսաղեմ, 1930): Փարպեցին, որ Կորյունի հետեողն է, նույն-
պես նրան ճանաչում է Մաշթոց անունով. այսպես՝ էջ 33, 35
(երկիցս), 36, 37, 39 (երկիցս), 41 (երկիցս), 42, 43 (երկիցս), 44,
46, 205, իսկ Մաշտոց գրչութեամբ՝ էջ 105, 106. ուրեմն ընդամե-
նը 17 անգամ: Փարպեցու մեջ Մեսրովբ ձևը կա 4 անգամ, այն
է՝ էջ 39, 40 (երկիցս) և 41. բայց սրանք գտնվելով Պորենացուց
նոր արտագրված մասի մեջ, կեղծ են և մենք հիշեցինք միայն
ամբողջութեան համար: Պորենացին գործ է ածում միշտ Մեսրոպ
ձևը, որ ունի 39 անգամ. այսպես գլուխ ԽԷ՝ 3 անգամ, ԽԹ՝ 2, ԾԲ՝
3, ԾԳ՝ 4, ԾԴ՝ 2, ԾԷ՝ 9, ԾԸ՝ 2, Կ՝ 5, ԿԱ՝ 4, ԿԵ՝ 1, ԿԶ՝ 1 և ԿԷ՝
3 անգամ: Մի տեղ միայն (գիրք Բ, գլ. Ժ) ունի Մաշտոց. «Եկե-

սիաստէ գիրք Եւսեբի Կեսարացւոյ, զորս ետ թարգմանել երանելի վարդապետն Մաշտոց ի հայ լեզու»:

Մաշտոց ձեռ գտնում ենք նաև ուրիշ հնագույն հիշատակագրութեանց մեջ. ինչպես՝ 1. Հովհաննէս Իմաստասեր Օձնեցու մոտ. «Եւ կամ զորս ի մէնջից աստի Հոգին Սուրբ զարթոյց՝ լինել զինի առաջնոյն լուսաւորիչք, զերկոսին զնոսա ասեմ սուրբս՝ զՍահակ և զՄաշդոց, և զամենեսին զընտրեալսն զարբանեակա նոցուն և զգործակիցս, զԵզնակ և զայլսն» («Ճառ ընդդէմ Երեւթականաց», «Մատենագրութիւնք Յովհաննու Օձնեցւոյ», Վենետիկ, 1833, էջ 66).—2. Եզնիկ Կողբացու թղթի մեջ՝ ուղղված իր ուսուցչին. «Եզնկայ առ Մաշդոց»¹ («Կնիք հաւատոյ», էջ 130, տես և Սարգսյան, «Ագաթանգեղոս և իր բազմադարյան գաղտնիքը», էջ 383).—3. Պրոկղի և Ակակի թղթակցութեանց մեջ՝ Սահակի և Մեսրոպի հետ, որ տեսանք վերը (ըստ «Գիրք թղթոց», էջ 1, 9 և այլն).—4. «Յովհան Իմաստասերի Հայոց Կաթողիկոսի սակս ժողովոց, որ եղեն ի Հայք» («Յովսէփ աշակերտ Մաշդոցի և Սրբոյն Սահակայ»), «Գիրք թղթոց» (էջ 220), թեև սրանից 4 տող վերև ասում է «Երանելին Մեսրոպ». — 5. «Արրահամու Հայոց Կաթողիկոսի առ Կիւրիոն Վրաց Կաթողիկոս՝ թուղթ երրորդ» («Նախ երանելին Սուրբ Գրիգոր և ապա Մաշդոց», «Գիրք թղթոց», էջ 180); Նույնը կրկնվում է Ուխտանեսի պատմութեան մեջ (էջ 84.—7); Հունաց Փոտ պատրիարքի Հիշատակարանում՝ Mastoúbios (ուղղել Mastoúzios ձևով. տես այս մասին Ադոնց, «Հանդես ամսօրյա», 1925, էջ 195):

Այս բոլորից երևում է, թե հին և բնիկ անունն է Մաշտոց կամ Մաշթոց, որ հետո Խորենացու մոտ դառնում է Մեսրոպ: Խորենացուց հետո եկող մատենագիրներին մեջ երկու ձևերն էլ անխտիր գործածվում են, բայց միշտ առավելութունը տրվում է Մեսրոպ ձևին, այնպես որ այժմ մեր ժողովուրդի մեջ Մաշտոց անունը բնավ գոյութիւն չունի, բայց սովորական է Մեսրոպ: Այս էլ է նշան, թե հինն է Մաշտոց:

Մեսրոպ անվան հետնութեան դեմ խոսել է Հ. Հովհաննէս Թորոսյանը («Բազմավեպ», 1897, էջ 306), իբր փաստ բերելով երկու հին համարված գրվածքներ. առաջին՝ Եզնիկ Կողբացուն ընծայված «Նշանագիր կարգաց բանիցն Եզնկայ» գրվածքի հիշատակարանը, ուր Մեսրոպ անունն է տրվում սուրբին. «Եւ կարգք գործոցն Գրիգորի նորոգեալ արամբ միով երանելեաւ տարօնացւոյ՝ որում անուն Մեսրովբ ճանաչէր»: Երկրորդ՝ Շահապիվանի ժողովի (գումարված 447 թվականին, Հովսէփ Կաթողիկոսի նախագահութեամբ) կանոնների նախերգանքը, ուր նույնպես Մեսրովբ ձևն է գործածված. «Հոգելից և հոգեծիր ճշմարտասէր վարդապետին Մես-

րուպալ, որ լուսաւորեաց զերկիրն Հայոց վարդապետութեամբ իւրով» (հրտ. Ղլտճյան, էջ 97): Այս երկու հատվածների դեմ մենք այս միայն կարող ենք հիշեցնել, թե առաջինը է դարից է և զուր է վերադրել Նզնիկ Կողբացուն, երկրորդի հարազատությունը դեռ ճշգրտված չէ, և անվստահելի մի հատվածի համար վստահելի գրվածներն էլ կասկածի ենթարկել խոհեմություն չէ: Ընդհակառակը, պետք է, որ վերի հիման վրա, այդ աշխատությունը համարվի հետին գործ, և եթե մինչև իսկ հաստատվի նրա հարազատությունը, գոնե հետնաբար սրբագրված:

Շատերը երկու անունների մեջ զանազանություն զնելու համար ենթադրել են, թե սրբի իսկական անունն է Մեսրոպ, իսկ Մաշթոց միայն մականունն է: Այսպես Մեսրոպ երեց («Պատմութիւն Սրբոյն Ներսիսի», էջ 83) գրում է. «Ընդ նմա և աշակերտն իւր Մեսրովը, որ անուանեցաւ Մաշդոց», նույնպես էջ 110. «Եւ ունկն զնէր նմա Մեսրովը աշակերտն իւր, որ անուանեցաւ Մաշդոց»: (Մեսրոպ երեցի համար բնական էր մտածել այսպես, քանի որ իր անունն էլ Մեսրոպ էր): Ահա սրա համար է, որ նորերը երկու անունների հարադրութեամբ սկսեցին ասել Մեսրոպ-Մաշտոց: Կա էլ, որ ընդհակառակը Մաշտոց ձեռն համարում է անուն, իսկ Մեսրոպ մականուն: Այսպես է Օրբելյանը (գլուխ ԺԴ). «Ցուցից և զերկին լուսաւորութիւն այսր աշխարհի ի ձեռն սուրբ և յոգնեաւնեալն առն Մաշտոցի՝ Մեսրոպ կոչեցելոյ»: Գարագաշյանը («Քննական պատմություն», Դ, էջ 22), կարծում է, որ Մեսրոպ լինի աշխարհական անուն, իսկ Մաշթոց իբր եկեղեցական տիտղոս: Ս. վարդապետ Պարոնյանը («Երկրագունդ», 1886, էջ 486—487) Մեսրովը համարելով ասորերեն բառ, կարծում է, թե այս տիտղոսը տրված պիտի լինի Մաշտոցին՝ Ասորիք արած ճամփորդության ժամանակ, Եգիպտոսի Բաբելոն եպիսկոպոսից, երբ Մեսրոպ դառնալով Սամուսատից, հաջողել էր գտնել հայերեն նշանագիրները և ներկայացրել Բաբելոնին: Օրմանյանն էլ կարծում է, թե աշխարհական անունն է Մաշթոց, որ ձեռնադրության ժամանակ դարձրին Մեսրոբ (այն է՝ Տէր Սերովբէ) («Ազգապատում», Ա, էջ 268), իսկ Նահապետյանը («Բազմավեպ», 1913, էջ 147) ընդունելով Մաշտոցը հին անուն, Հունաստանում Ատտիկոս պատրիարքի կողմից տրված է համարում Մեսրոպ անունը՝ եկեղիաստիկոս ձեռնադրված ժամանակ:

Սակայն բոլոր այս մեկնությունները չունեն բնավ պատմական հիմք և մնում են միշտ երկբայելի: Գարագաշյանի մեկնությունն էլ հիմնված է անստույգ ստուգաբանության վրա, որ պիտի տեսնենք քիչ հետո:

Ի՞նչ են նշանակում արդյոք ստուգաբանորեն Մեսրոպ և Մաշտոց բառերը: Սրանց համար հնուց ի վեր առաջարկված են զանազան ստուգաբանություններ, որոնք ավելորդ չենք համարում հիշել այստեղ.

ա. «Պատմութիւն վասն Սրբոյն Սահակայ հայրապետին և Մեսրովբայ վարդապետին» («Սոփերք», Բ, Վենետիկ, 1853, էջ 41), Մեսրովբ բառը հանում է սեբովբե բառից, մի ակնարկութեամբ, որ դժվար չէ հասկանալ. «Իսկ ի նորումս մեզ միայն շնորհեցաւ գիր յԱստուծոյ ի ձեռն Սրբոյն Սահակայ, որ խնդութիւն կոչի և մեծին Մեսրովբայ սրովբէատեսն անուան»:— Սահակ կամ Իսահակ~~ե~~բրայերեն Isxāq կամ Isxāq, որ հանվում է sxq «ծիծաղել, կատակել» արմատից (Gesenius, Hebr. Handwört, Leipzig, 1921, էջ 312), իսկ Մեսրոբ համարում է իբր մար (որ է ասորերեն «տէր»)+ սեբովբե:

Այս մեկնությունը ընդունում է նաև Ս. վարդապետ Պարոնյանը (տե՛ս մի քիչ վերը), որ ըստ այսմ Մեսրովբ ձևը համարում է հարազատ, իսկ Մեսրոպ՝ նրա ժողովրդական աղավաղությունը: Նույնպես Հ. Բ. Սարգիսյանը («Ազաթանգեղոս և իր բազմադարյան գաղտնիքը», էջ 404), որ կարծում է, թե Մար-Սրովբ «Տէր Սերովբէ» մի պատվանուն է, որ ասորիները տվին Մաշտոցին, ինչպես հույները տվին Եկկլեսիաստիկոս տիտղոսը: Նույնը ընդունում և պաշտպանում է դարձյալ Ֆնտզլյանը («Հանդես ամսօրյա», 1926, էջ 270):

բ. Կարապետ եպիսկոպոս Սասնացին «Ներբողեան յաղագս վարուց և մահուան Ս. Վարդապետին Մեսրովբայ» (Վաղարշապատ, 1897, էջ 66) Մեսրոբ մեկնում է «տէր սուրբ և սեփական», այն է՝ ասորերեն մար «տէր»+հայերեն սուրբ բառերով. հայտնի չէ, թե ո՛րտեղից է հանում «սեփական»-ը:

գ. Վարդան պատմիչը մեկնում է «կանաչացեալ, յարագուարճ և բերկրեալ». «Մեսրոպայ, որ է կանաչացեալ, այսինքն յարագուարճ և բերկրեալ, հօր մերում տեղի և յիշատակ ընդ առաւել սուրբան, և մեզ աղօթիւք նորա ողորմութիւն և գիտութիւն յԱստուծոյ ի համար աշակերտաց նորա և հոգեոր որդոց»: Այստեղ հրատարակիչը ճշտիվ գուշակել է հեղինակի ստուգաբանությունը, որ է արաբերեն مَسْرُور masrūr «ուրախ» («ի սեմական լեզուաց ստուգաբանելով, մեսրուբ բերկրեալ լսի յարաբացին»):

դ. Պատվելի Գալուստ Թիրյաքյանը, ինչպես լսել եմ, Մես-

րոր համարում է հայերեն սուրբ բառի արաբական *ism-i maf'ûl* կազմված անցյալ դերբայը, որով բառը նշանակում է «սրբացյալ»:

ե. Ա. Մ. Գարագաշյանը («Քննական պատմություն», Գ, էջ 193 և Դ, էջ 21) Մեսրոբ մեկնում է «պարսիկ բառն միւշրիֆ, որ կնշանակե դպիր կամ քարտուղար», իսկ Մաշթոց «հույն բառն *μαστός*, որ կնշանակե բարձրություն»: Այս ստուգաբանությունը կրկնում է Ե. Թոփչյանը («Մեսրոպ Մաշտոց» տեսարկում, էջ 7):

զ. Միաբանը (Գալուստ Տեր-Մկրտչյան) Մաշտոց բառը հանում էր մաշտել «խլել, քայքայել, թափել», մաշտիլ «մազերը թափել» բայերից, իբր մաշտոց «մազերը քերելու, պոկելու գործիք, մազխիլ», հետո դարձած հատուկ անուն (լսել եմ անձամբ իրանից 1900 թվականին): Նույնը նաև Խալաթյանը («Армянск. Аршакиды», էջ 316), բայց ենթադրելով, թե մաշտել բայը մի ուրիշ նշանակություն էլ կարող էր ունեցած լինել:

է. Ս. վարդապետ Պարոնյանը («Երկրագունդ», 1885, էջ 490) Մաշտոց բառը համարում է ոչ թե բուն անուն Մեսրոպի, այլ ընդհակառակը՝ անուն Ծիսարանի, որից անցել է հետո հեղինակին: Ըստ Պարոնյանի մաշտոց «դենդերեն մազդ բառն է, որ է մերս իմաստ, իմաստուն և կամ մեզդ, որ կնշանակե երգ, զոհ, և որուն լծորդն է պաշտ, պաշտոն, կամ եբրայերեն մաշծոր, որ կնշանակե «աղօթագիրք»:

ը. Ավգերյանը («Լիակատար վարք սրբոց», Ե, էջ 28) մեկնում է հետևյալ ձևով. «Եւ էր առաջին և սովորական անուն սուրբ վարդապետիս Մաշտոց կամ Մաշթոց, իսկ Մեսրոպն անուն եղև յորջորջուն լաւելեալ իբրև մականուն, թերևս զկնի վարդապետութեանն, որպէս թէ մեծ րաբուն ստուգաբանելի, կամ Մշու րաբի»:

թ. Ալիշանը («Շնորհալի և պարագայ իւր», Վենետիկ, 1873, էջ 451) հանում է մաշտ արմատից, որ «սրբազան նշանակություն մը պիտի ունենա, թերևս համանիշ մշտիկ բառին, որ նշանակե օրհնյալ ջրոց ցանիչ գործին կամ ճյուղը»:

ժ. Ֆնտզյանը նախ («Անահիտ», 1905, էջ 71) ծիծաղում է մաշտոց «ճաղատ» ստուգաբանության վրա. այս մարդու զանազան հատկությունների մեջ միայն ճաղատ լինելը աչքի ընկավ, հարց է տալիս նա, և կամ այս մարդը ճաղատ է ծնվել, որ հենց սկզբից Մաշտոց են դրել անունը: Հետո («Հանդես ամսօրյա», 1926, էջ 268) Մաշտոց կապում է իրանյան Mazdak անվան հետ. Մաշտոցի արմատն է մաշտ=Mazd, ինչպես yazd=լաշտ. -ոց վերջավորությունը գտնում ենք Բաբակ—Բաբոց, Տիրիկ—Տիրոց և Ափիկ—Ափոց անունների մեջ:

ժա. Նույն է նաև Ադոնցը («Հանդես ամսօրյա», 1925, էջ 196), բայց Ադոնցն իրավամբ մերժում է յաշա=yazd բառերի համեմատությունը mazd=մաժդ ձևերի հետ («Հանդես ամսօրյա», 1927, էջ 274): Մի քիչ հետո էլ մերժում է հենց mazd=մաժա ձևերի համեմատությունը և Մաշտոց բառը միացնում է Μάσιτος անվան հետ, որ ըստ Հերոդոտի (VII, 79) Քսերքսեսի զորականներից մեկի անունն էր:

Ժբ. Ադոնցը («Հանդես ամսօրյա», 1927, էջ 278), Մեսրոպ ստուգաբանում է իրաներեն Mitra>Միմր, մեմ+srāva բառերից, որով Մեսրոպ<Mitra—srāva նշանակում է «Միհրին գովող կամ Միհրից գովված». հմմտ. զենդերեն dursiōb «վատախոս» ձևը:

Այս բոլորը կամայական մեկնություններ են և գիտություն համար այնքան արհամարհելի, որ չարժե նույնիսկ նրանց հերքմամբ զբաղվել:

Սակայն եթե անհնար է իմանալ այս բառերի ստուգաբանությունը, կարելի է գոնե որոշել, թե այս բոլոր գրչությունց մեջ, որ վերը հիշեցինք, ո՞րն է ուղիղ:

Ադոնցը («Հանդես ամսօրյա», 1925, 1926 և 1927, էջ 275), հին ձևը համարում է Մաժդոց, ինչպես ունի Պրոկղի թուղթը, որից առաջացավ հետո Մաշտոց, իսկ («Հանդես ամսօրյա», 1927, էջ 277) Մեսրոպ ավելի հին է համարում քան Մեսրոպ, հիմնվելով «Կնիք հաւատոյ»-ի վրա, որ Պրոկղի թղթի մեջ ունի Մեսրոպ ձևովը: Մարկվարտն էլ գրում է միշտ Մաշթոց: Բայց կարելի չէ բնավ հիմնվել Պրոկղի թղթի վրա, ասելով, թե նա հին է, որովհետև Կորյունն էլ այնքան հին է, որքան Պրոկղի թուղթը: Բոլորն էլ հասած են մեզ հետին արտագրություններով, որոնք բնավ արժեք չունեն հնչական տեսակետով:

Գալով Մեսրոպ թե Մեսրոպ ձևին, իմ կարծիքն այն է, որ նախնական և հարազատ ձևն է Մեսրոպ. ապա դարձել է Մեսրոպ, նմանություն մի խումբ -որ հանգող անձնանունների, որոնք են Քերոպ, Սերոպ, Հակոբ, Զենոբ, Յոբ. սրանք գրվում են նաև Քերովր, Սերովր, Հակովր, Յովր, ուստի Մեսրոպն էլ երբեմն դառնում է Մեսրովր:

Որքան ցանկալի էր ունենալ նկարներն այն վեհ անձերի, որոնք մեր դպրության պատճառն եղան. արդյոք հնությունը խնայած է մեզ, մեր երկրի անհայտ մի խորշում ծածկելով այդ սուրբ անձերի մի քանդակը: Ի՞նչ պիտի տան արդյոք Արտաշատի, հին

Վաղարշապատի, Դվինի, Տարոնի և այլ հին-հին վայրերի ապագա մանրակրկիտ պեղումները. լիակատար հուսախաբություն, թե բավարար հայտնությունը մեր հին կյանքի, որ խուլ ավերակների խորը քնում է: Սպասելով, որ շուտ ծագեր այն երջանիկ օրերի արևը, մենք խոսենք այստեղ համառոտով այն նկարների մասին, որոնք այժմ հրապարակի վրա դրված են Սահակի և Մեսրոպի անունով:

Սահակից հայտնի է ինձ միայն երեք նկար. առաջինը հրատարակված է Ն. Ն. Թորոսյանի «Ընտիր Հայկազունք» աշխատություն մեջ (Վենետիկ, 1891, էջ 148): Նկարը ներկայացնում է Սահակին՝ զգեստավորյալ հայրապետական զգեստով և նստած գահի վրա. գլուխը սաղավարտ, ունի շուրջառ և խաչազարդ փորուրար, հետևը դրված է գավազանը. ձախ ձեռքում բռնել է մի գիրք և մի գրիչ, իսկ աջ կողմը նստած է մանուկ մի հրեշտակ՝ ձեռքին բռնած թանաքաման, վերևից ծագում է լույս և լույսի մեջ կախված է Աստվածաշունչը: Նկարը ստորագրված է Oggioni ing., որ փորագրող իտալացու անունն է:

Երկրորդ նկարը գտնվում է Էջմիածնի թանգարանում. նկարիչ Պետրոս Սրապյանը, 1895 թվականին, ներկայացնում է Սահակին, որ գրասեղանի առաջ, մի ոտքը ծնկաչոք, գրում է «Պարգևատուն ամենեցուն» շարականը. սեղանի տակ թափված են զանազան գրքեր. բարձրում կախված է Խաչելության պատկերը: Ամբողջությունը աննշան տպավորություն է թողնում:

Երրորդ նկարը շատ ավելի տարածված է, մանավանդ որ առանձին թերթի վրա մեծ գիրքով տպված և վաճառման հանված է: Այս նկարը իբրև սրբազան առարկա, օծված դրված է Էջմիածնի Տաճարի Ավագ Խորանի աջակողմը: Թե ո՞վ է պատրաստել այս նկարի նախատիպը, հայտնի չէ ինձ, բայց պետք է որ բավական հին լինի: Փափագողները կարող են տեսնել «Լույս» օրացույցի 1904 տարվա մեջ կամ Ն. Ճաղարբեգյանցի «Հայոց պատմության» մեջ (տպ. Շուշի, 1895, էջ 53—54): Նկարը ներկայացնում է Սահակին գլխաբաց, կրոնավորական հասարակ կապայով, ծնկի վրա բռնում է մի գիրք, որ կարծես կարդում է. ձախ կողմում խառնիխուռն թափված են թղթեր, գրիչ, գավազան և այլն: Պետք է ասել, որ այս վերջին երկու նկարները շատ ավելի անհաջող են քան առաջինը. երեքի մեջ էլ բոլորովին պակասում է այն վեհ և ազդեցիկ կերպարանքը, որով երևակայում ենք Սահակին: Մանավանդ վերջինը հասարակ սովորական մի ժերուկից տարբերություն չունի:

Մեսրոպից ինձ հայտնի է վեց նկար, որոնք ընդհանրապես ավելի հաջող են քան նախորդները: Առաջինը գտնվում է դարձյալ Ն. Ն. Թորոսյանի «Ընտիր Հայկազունք»-ի մեջ (էջ 164), նույն

իտալացի Oggion ing. անուն անձի փորագրութիամբ: Մերունին Մեսրոպ Նստած է գլխաբաց, առջևը կա թևավոր մանուկ մի հրեշտակ, որ տախտակի վրա գրում է Ա, Բ, Գ և այլն. Մեսրոպի կրծքի վրա շրջանակաձև լույս է ցոլում. ոտների մոտ թափված են գրքեր, թանաքաման, վարդապետական սաղավարտ ու գավազան:

Երկրորդը գտնվում է ԺԲ դարում գրված այն հռչակավոր մագաղաթյա Ավետարանի կազմի վրա, որ Գևորգ Դ կաթողիկոսը նվիրեց ռուսաց Ալեքսանդր Բ կայսեր, իր թագավորութւյան 25-ամյա հոբելյանի առթիվ: Ավետարանը թեև հին, բայց կազմը նոր պատրաստել տրված էր, գեղեցիկ զարդանկարներով. չորս անկյուններում կան Թադեոսի, Բարթողիմեոսի, Լուսավորչի և Մեսրոպի նկարները. մեջտեղում նկարված է Դաստառակը՝ Քրիստոսի պատկերով: Մեսրոպը գտնվում է ամենավերջին տեղը, այն է՝ աջ կողմը, տակի անկյունում (Ժամանակի կարգով ճիշտ է իր տեղը): Գլուխը դրված է վեղար, երկու ձեռքերն էլ բռնավորված մի-մի գրքով: Ամբողջ կազմի պատկերը հրատարակեց «Փարոս Հայաստանի» թերթը (Բ տարի, 1880, Մոսկվա, էջ 89):

Երրորդ նկարը, որ Մեսրոպի հայտնի նկարների մեջ ամենից տգեղն է, գտնվում է Գևորգ Դ կաթողիկոսի հաստատութւյան հրովարտակի մեջ, տրված ռուսաց Ալեքսանդր Բ կայսրից: Մեսրոպի նկարը գտնվում է հրովարտակի աջակողմը, վեղարով ու վարդապետական գավազանով. մի ձեռքով բռնած է Ավետարան, իսկ մյուս ձեռքով մի տախտակ, որի վրա նկարված է ամբողջ ալբուրենը: Վերևը՝ աջակողմից լույս է ցոլում, որից արտափայլում են Մեսրոպի կրծքի վրա Ա, Ե, Է, Ը, Ի, Ո, Թ ձայնավորները: Այս նկարը 1866 թվից է:

Չորրորդ նկարը, որ գտնվում է էջմիածնի թանգարանում և 1896 թվականին նկարված է Պետրոս Սրապյան նկարչի ձեռքով, ներկայացնում է Մեսրոպին՝ ծնկաչոք և բազկատարած աղոթելիս. չորս կողմում ամպեր են կուտակված. լույսը ցոլում է վերևից և նրա միջից ցայտում են Ա, Ե, Է, Ը, Ի, Ո ձայնավորները: Դիմացի սեղանի վրա երկու գիրք կա դրված և ուղղված մի մագաղաթ: Անշուք նկար է:

Հինգերորդ նկարը ամենից ավելի տարածվածն է և Սահակի երրորդ նկարի իբրև ընկեր, նրա նման, առանձին թղթի վրա, մեծ գիրքով տպված և հանված է վաճառքի: Նկարը շատ ավելի հաշող է քան մյուս բոլորը: Մեսրոպը կրում է սևահեր գուռզ մազեր և սև կարճ միրուս. գլուխը բաց, վիզը մերկ, հագած վարդապետական պարզ վերարկու, ձախ ձեռքը պարզած կրծքի վրա, աչքերը հառած դեպի երկինք, կարծես այնտեղից ներշնչվելով, աջ

ձեռքով գրում է ծնկին դրած թղթի վրա հայերեն գրերը: Վալսելու է Մեսրոպի դիրքն ու կերպարանքը. աչքերի երկնասլաց հայացքը, վզի և ձեռքերի վրա ցցված շղերը բավական ցույց են տալիս այն նվիրական անձի սրբութունը, վեհութունը և գործունեությունն եռանդը: Այս նկարը կա Ե. Թովհլյանի «Մեսրոպ Մաշտոց» տետրակի սկիզբը, «Լույս» օրացույցի 1904 տարվա մեջ, ինչպես և Հ. Ճաղարբեգյանցի «Հայոց պատմության» մեջ (Շուշի, 1895, էջ 53—54): Վերջապես օծված գտնվում է Էջմիածնի Տաճարում, ավագ խորանի ձախ կողմը, որի հակառակ կողմն էլ գտնվում է Սահակի երրորդ նկարը:

Բայց այս բոլորից շատ ավելի գեղեցիկ ու շատ ավելի հուզիչ է Մեսրոպի այն նկարը, որ նկարել է նկարիչ Սագինյանը. սրա իսկականը գտնվում է Օշականի Ս. Մեսրոպ եկեղեցու մեջ, խորանի ձախ կողմը, իսկ Սմբատյանի լուսանկարչությանը հրատարակված է Արամ Մելլանի «Հայոց մեծ վարդապետ Սուրբ Մեսրոպը» աշխատության սկիզբը (Թիֆլիս, 1883): Նկարի մեջ, աջ կողմում, կուտակված են սև-սև ամպեր, ամպերից այն կողմ լույս է ցուլում. աստվածային Աջը դուրս է կարկառվել ամպերի միջից և հանգչում է այն տախտակի վրա, որ լույսի մեջ կախված է և որի վրա նույն Աջը գրել է ամբողջ այբուբենը: Հրաշքի այս երևույթի առջև, Մեսրոպը ծունր է իջել և զարհուրած նայում է նույն տեսիլքին: Մեսրոպի գլուխը բաց է. սպիտակ մազերը և ալեհեր միւրուսը քամին դեպի հետ է ցրվում. հագել է վարդապետական շուրջառ և վերարկուի կրծքի վրա ճառագայթում են Ա, Ե, Է, Ը, Ի, Ո, Յ (վերջինը սխալմամբ դրված Ի-ի տեղ)․ մի մեծ գիրք և վարդապետական գավազանը ընկել են գետին. ամբողջը հուզյալ մի վայրկյանի զորեղ արտահայտությունն է:

6

Վերոհիշյալ ինը նկարները զուտ արդյունք են երևակայության և ձևակերպված են վերջին ժամանակներում. բայց արդյոք հնձրն ինչպես էին երևակայել նույն սրբազան անձերին և արդյոք նրանց տված նկարը ճշմարտության ավելի մոտիկ չէ՞ր: Այս բանը պարզելու համար մտածեցի դիմել զանազան պատկերազարդ հին ձեռագրերի, ինչպես Շարական և «Յայսմաւուրք», որոնց մեջ հուսալի էր գտնել նաև Մեսրոպի և Սահակի նկարները: Որոնք որ քիչ թե շատ զբաղված են ալլեալլ Շարականների և «Յայսմաւուրք»-ների նկարների համեմատությամբ, գիտեն, թե ինչպիսի մեծ կապակցություն կա այս նկարների մեջ: Նրանք գրեթե մեծավ

մասամբ իրարից են արտանկարված, այնպես որ կարելի է մտածել, թե մի նոր Շարականի կամ «Յայսմաւուրք»-ի մեջ եղած նրկարը հնի շարունակութիւնն ու կրկնութիւնն է: Այս մտածումով մեր որոնած նկարներն էլ պիտի լինեն հնագույն ժամանակի ֆիացորդ, ուստի իրականին շատ ավելի մոտ, կամ նույնիսկ իրականը, որ կարելի պիտի լիներ գտնել, եթե նկարի վրա բանասիրական աշխատանքներ կատարվեին:

Էջմիածնի ձեռագրատան մեջ Մեսրոպի նկարն ունեն Շարականներից Կարինյան ցուցակի № № 1573, 1575, 1579, 1583, 1587 և 1617 ձեռագրերը, «Ս. Թարգմանչաց» շարականի լուսանցքի վրա. բայց այս բոլորն էլ շատ աննշան գծագրութիւն ունենալով, արժանի չեն մանրամասն հիշատակութան: Այսպես է նաև Կարինյան № 1495 «Յայսմաւուրք»-ի մեջ (էջ 63) խազմզված Մեսրոպը: Բայց կարելի է հիշել Կարինյան № № 1488, 1492, 1498, 1501 և Գեորգյան № 571 «Յայսմաւուրք»-ների մեջ նկարված Սահակի և Մեսրոպի նկարները, որոնք ավելի հաջող երևույթ ունեն: Այս նկարները գտնվում են սեպտեմբեր 9, 17 (երկիցս), նոյեմբեր 25 և փետրվար 19 օրերում:

Սեպտեմբերի 9-ին գտնվում է Սահակի նկարը. № № 1492 և 1488 ներկայացնում են նույն ձևով. Սահակը լուսապսակված կանգնած է, սպիտակ մագերով, սպիտակ միրուսով, կարմիր շուրջառով, որի տակից հագել է դեղին գույնով մի դգեստ, խաչերով մի ուրար ունի վրան, ձեռքը բռնած է ուղիղ կոթով գալազան: № 1498 ևս նույնն է, միայն առանց գալազանի: № 1501 շատ տարբեր ձևով է. Սահակն այտեղ երիտասարդ է. սև միրուսով և երկար մագերով. գլխին ունի կապույտ սաղավարտ, հագած է կանաչ զգեստ, վրան բալի գույնով շուրջառ, ձեռքը բռնած կորագլուխ գալազան և Ավետարան:

Սեպտեմբերի 17-ին նկարված են Սահակը և Մեսրոպը միասին. № № 1492 և 1488 ձեռագրերում երկուսը կանգնած են կողք-կողքի և թե-թեի, լուսապսակված, շուրջառով և ուրարով. մին ավելի ծեր է (Սահակ) և մյուսը ավելի երիտասարդ (Մեսրոպ), № 1498 ձեռագրում Մեսրոպը մենակ է, լուսապսակված, սևահեր, սևամորուս և զգեստավորված:

Նույն օրը № № 1492 և 1488 ձեռագրերը ներկայացնում են նաև Մեսրոպի տեսիլքը: Մեսրոպն ալեհեր, լուսապսակված ծերունի, հագած կարմիր հասարակ շապիկ և կապույտ վարտիք, ծունր է իջել մի սարի գագաթին. վերևում, ամպերի մեջ նստել է Աստված, նույնպես կարմիր շապիկով. նրանից ստացել է Մեսրոպ թյուրքենի տախտակը, որ ձեռքերով բարձրացրել է:

Նոյեմբերի 25-ին նկարվում է դարձյալ Մեսրոպը մենակ. № № 1492 և 1488 ձեռագրերում մի ծերունի է լուսապսակված, հասարակ զգեստներով, ձեռքին մի գիրք, որի վրա կարդացվում են «Գիտացիք որ ի յառաջ» բառերը: № 1498 ձեռագրում զգեստավորված է Մեսրոպը և ձեռքին ունի գավազան:

Փետրվարի 19-ին Մեսրոպը նկարված է նույնպես մենակ. № № 1492 և 1488 ձեռագրերի մեջ երիտասարդ, լուսապսակված, վեղարով և գավազանով. ձեռքից կախված է մի թուղթ, ուր կարդում ենք «Ելի ի Հօրէ և եկի»: № 571 ձեռագիրը ունի այս՝ լուսապսակված, շուրջառով, ուրարով և ձեռքին մի գիրք բռնած:

Թավրիզում կա մի նոր ձեռագիր («Յաղագս աստուածային բացարձակ կատարելութեանց», 1826 թվականից, սեփականություն Տիգրան Մելիք-Չոհրաբյանցի), որի սկիզբը դրված է Մեսրոպի տեսիլքի մեծագիր նկարը: Այս նկարը բոլորովին նույն նյութն ունի, ինչ որ Մեսրոպի վեցերորդ նկարը. բայց նրանից շատ ավելի անարվեստ ու անճաշակ ձևով է նկարված:

Գ Լ Ո Ւ Խ Ժ Ե

ՄԵՍՐՈՊ ՄԱՇՏՈՑԻ ԵՐԿԱՍԻՐՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐԸ

1

Վերը, տասնհեկերորդ գլխում, խոսելով Ն դարի գրական շարժման վրա, տեղ-տեղ ցույց տվինք այն գրական մեծ գործակցությունը, որ Մեսրոպը ցույց տվեց Ս. Գրքի և ուրիշ եկեղեցական գրքերի թարգմանության մեջ: Բայց այս տեղեկությունները ավելի ընդհանուր բնույթ ունենալով, ներկա գլխով ուզում ենք խոսել Մեսրոպի աշխատությունների վրա մասնավորապես, քըննելով յուրաքանչյուրը առանձին, հիշատակել, թե ինչ գործեր վերագրվում են իրեն և թե սրանցից որոնք են ստույգ:

Ինչպես արդեն գիտենք, Մեսրոպի առաջին աշխատությունն է Առակաց գրքի թարգմանությունը, որ միանգամայն հալ գրականության մեջ գրված առաջին երկասիրությունն է և որ Մեսրոպը կատարեց իր երկու հասուն աշակերտների՝ Հովհան Եկեղեցացու և Հովսեփ Պաղնացու ընկերակցությամբ:

Առակաց գիրքը, որ Սողոմոն իմաստունի չորս երկասիրություններից գլխավորն է, միջառ՝ մեծությամբ մի տետրակ է, որ

պարունակում է մոտավորապես 40 ութածալ երես: Աշխատութիւնը բաժանված է երեք մասի, որոնք ընդամենը ունեն 31 գլուխ, 1750 համարով: Պարունակում է բազմաթիւ խրատներ, ուղղված ամեն դասի մարդկանց, նրանց սրտում առաքինութեան սերմերը ցանելու և չարութեան որոմը արմատախիլ անելու նպատակով: Գրվածքն ունի այնպիսի հեշտ ու գլուխասահ ոճ, որով ամեն ընթերցողի համար պարզ ու հասկանալի է դառնում: Մեսրոպն իր թարգմանութեան մեջ ջանացել է նյութին և հեղինակի նպատակին համապատասխան լեզու գործածել: Նա այնպիսի մի լեզու ունի, որ ամեն զարդարանքից ու պնդութիւնից հեռու, հանդարտ հոսող առփակի նման, հեզիկ ու հեշտասահ ընթանում է: Ավելի փափուկ քան Նսայու և Նրեմհայի մարգարեութեանց լեզուն, ավելի նուրբ և վայելուչ քան Ծննդոց և Ավետարանի թարգմանութիւնը, այս երկուսի միջև՝ բռնում է միջին ճանապարհ:

Ծանոթացնելու համար ընթերցողին Մեսրոպի սույն հարագատ լեզվին, բերենք մի կարճ օրինակ գրքի հենց սկզբից.

«Ճանաչել զիմաստութիւն և զխրատ, իմանալ զբանս հանճարոյ, ընդունել զդարձուածս բանից: Ի միտ առնուլ զարդարութիւն ճշմարիտ և ուղղել զիրաւունս: Զի տացէ անմեղաց զխորագիտութիւն, մանկանց տղայոց զմիտս և զհանճար: Որոց իբրև լուիցէ իմաստունն՝ իմաստնագոյն լիցի, իսկ որ հանճարեղն իցէ՝ զառաջնորդութիւն ստասցի: Ի միտ առցէ զառակս և զբանս խորինս, զճառս իմաստնոց և զառակս նոցա: Սկիզբն իմաստութեան երկիւղ Տեսուն. հանճար բարի ամենեցուն որ առնեն զնա. պաշտօն բարի առ Աստուած՝ սկիզբն զգօնութեան. զիմաստութիւն և զխրատ ամպարիշտք անգոսնեն: Լո՛ւր, որդեակ, խրատու հօր քոյ, և մի՛ մերժեր զօրէնս մօր քոյ, զի պսակ շնորհաց ընկալցի զլուխ քո և մանեակ ոսկի ի պարանոցի քում»:

2

Առակաց գրքի թարգմանութիւնից հետո Մեսրոպին է ընծալվում նաև ամբողջ Ս. Գրքի թարգմանութիւնը (Հին և Նոր Կտակարանները), որ իբր թե կատարել է նա Սամուսատ եղած ժամանակ, իր Հովսեփ և Հովհան աշակերտների հետ: Այսպիսի տեղեկութիւններ տալիս է նախ Խորենացին (Գ ծգ). ահա իր բառերը. «հանդերձ Հռոփանոսիւ կերպածեալ զգիրն Մեսրոպայ... Եւ իսկոյն ի թարգմանութիւն ձեռն արկեալ, խորհրդաբար սկսանելով լԱռակաց, բովանդակ զքսան և երկու յայտնիսս և զնոր Կտակս յեղուլ ի հալ բան, նա և աշակերտք նորա Յոհան եկեղեցացին և Յով-

սէփ Պաղնացի»։ Թեև Կորյունն այսպիսի բան չգիտե, բայց Փոքր Կորյունը, հետեւելով Խորենացուն, նույնն է ավանդում, միայն փոխանակ Նոր Կտակարանի՝ Հինը հիշելով. «Եւ իսկոյն ի թարգմանութիւնս ձեռնարկեալ խորհրդաբար սկսանելով յԱռակաց իմաստնոյն Սողոմոնի, բովանդակեալ զքսան և երկուս յայտնիսն, զՀին Կտակարանսն յեղու ի հալ բան» (էջ 11)։

Այս տեղեկութիւնը, որ հակասում է Ս. Գրքի թարգմանութեան բոլոր հանգամանքներին, պետք է համարել, թե բոլորովին սխալ է։ Ապա թե ոչ պետք պիտի լինի ընդունել, թե Ս. Գիրքը հայերեն թարգմանված է երեք անգամ. առաջինը Մեսրոպի ձեռքով (Սամուսատի այս թարգմանութիւնը), երկրորդը Սահակի ձեռքով, Մեսրոպի Աղվանք քարոզութեան գնացած ժամանակ (Խորենացի, Գ ծղ. «Եւ գտանէ զմեծն Սահակ թարգմանութեան պարպեալ յասորւոյն՝ յոչ լինելոյ լունի») և երրորդ՝ թարգմանիչների վերադարձին՝ Եղնիկի ընկերակցութեամբ (Խորենացի Գ կա)։ Բայց թե այսպիսի մի ենթադրութիւն հակառակ է նույնիսկ Խորենացուն, հայտնի է իր վկայութեանից, որ վերջին թարգմանութեան առթիւ խոսելով ասում է. «Դարձեալ թարգմանեցին զմի անգամ թարգմանեալն» (Գ կա)։ Եթե մի՛ անգամ էր թարգմանված առաջ, ուրեմն Սամուսատի ենթադրեալ թարգմանութիւնը գոյութիւն չունի։ Եվ ինչպէս կարող էր Մեսրոպ այնպիսի երկարատե մի աշխատութեան ձեռնարկել և կատարել այնքան կարճ ժամանակում, որ մնաց Սամուսատում, երբ գիտեր, թե Հայաստանի մեջ ակնդետ իր վերադարձին էին սպասում թագավորը, Սահակը և ամբողջ ուսումնագործի, բայց ուսումնատենչ ժողովուրդը։ Պարզ է, որ միայն Առակաց գրքի թարգմանութիւնը տեղիք է տվել Խորենացուն՝ ամբողջ Ս. Գիրքը միասին թարգմանված կարծելու։ Ինձ թվում է, թե Խորենացու այս թշուրիմացութիւնը հոգեբանական է. Կորյունն ասել էր. «Եւ եղեալ սկիզբն յԱռակացն Սողոմոնի», որ Խորենացին էլ կրկնում է ուրիշ բառերով՝ «խորհրդաբար սկսանելով յԱռակաց». երբ մեկը մի բան սկսում է, պիտի վերջացնի. հաճախ ինչու Խորենացին ամբողջ Ս. Գիրքը միասին թարգմանված է կարծել։

Մալխասյանը (թարգմանութիւն Խորենացու պատմութեան, ծանոթ. 315), կարծում է, թե Խորենացու պատմութեան այս տողը՝ «բովանդակելով զքսան և երկու յայտնիսն և զՆոր Կտակս յեղու ի հալ բան», լուսանցագրութիւն է, որ հետո մտել է բնագրի մեջ։

Ավետարանի առժամանակյա թարգմանութեան մասին (Մեսրոպի ձեռքով) խոսել ենք արդէն, իսկ իր անորոշ գործակցութեան

մասին Ս. Գրքի լիակատար թարգմանության, ինչպես և Ե դարի մյուս գրական արտադրության մեջ, տե՛ս տասներորդ և տասնմեկ-երորդ գլուխները:

3

Սահակի և Մեսրոպի աշխատակցության արդյունք են համարում Հայ Եկեղեցու ծիսական հինգ կարևոր գրքերը, որոնք են ժամագիրք, Պատարագամատուց, Շարականոց և Մաշտոց: (Այսպես, օրինակ՝ Չամչյան, «Պատմութիւն Հայոց», Ա, 510):

Այս բոլորի մեջ ամենագլխավորն է Մաշտոցը կամ Ծիսարանը, որ Հայաստանյայց Եկեղեցու ծիսակատարության համար ամենամեծ նշանակությունն ունի:

Այս գրքի հեղինակի մասին երկու տարբեր ավանդություններ կան. առաջինը, որ վենետիկյան դպրոցի և առհասարակ բոլոր հին բանասերների կարծիքն է, ենթադրում է, թե Մաշտոց գրքի հեղինակը Մեսրոպն է: Իսկ երկրորդը, որ ավելի նոր ու քննադատ բանասերների կարծիքն է, այս աշխատությունը ընծայում է Թ դարի մատենագիր Մաշտոց կաթողիկոսին: Առաջին կարծիքը թեև շատ ավելի տարածված, սակայն չի հիմնվում մի հին պատմական վկայության վրա. ո՛չ Կորյուն, ո՛չ Փարպեցի, ո՛չ Խորենացի և ո՛չ էլ սրանց մոտ կամ հեռու ապրած մի հեղինակ այս մասին չի տալիս որևէ տեղեկություն, և հայտնի չէ ինձ, թե նոր հեղինակները ի՞նչ վկայության վրա հիմնվելով պնդում են այս կարծիքի վրա:

Արդարև, Չամչյանը («Պատմութիւն Հայոց», Ա, էջ 769) և Զարեհանալյանը («Պատմութիւն հայ դպրութեան», Բ, 492), այս կարծիքը ապացուցանելու համար վկայության են կոչում Շնորհալու «Առ Միշագետացիս» գրած թուղթը: Բայց թե այս թուղթը ճիշտ հակառակն է ապացուցանում, կտեսնենք քիչ հետո:

Երկրորդ կարծիքը հաստատող հին պատմական վկայություններ շատ կան: Այսպես՝ նախ Կիրակոս Գանձակեցին, որ (էջ 45), խոսելով Մաշտոց կաթողիկոսի վրա, ի միջի ալլոց ասում է. «Սա կարգեաց զգիրսն որ ըստ իւր անուանն Մաշտոց կոչի, Ժողովեալ զամենայն կարգեալ աղօթս և զընթերցուածս ի միասին յարմարեալ յաւելուածով լիւրմէ, որ ունի լինքեան զամենայն կարգս հաւատոյ քրիստոնէութեան»:

Երկրորդ վկայությունը տալիս է «Յայսմաւուրք»-ը՝ Սահմի Դ=հոկտեմբեր 13, «Վարք և լիշատակ սուրբ հայրապետին մերոջ Մաշտոց վարդապետին»: Պատմում է, թե նույն անձը «... լեալ 60 ամաց՝ եղև կաթողիկոս. և եկաց տարի մի յաթոռն հայրապետական և վախճանեցաւ ի գեղաքաղաքն Գառնի: Եւ եղաւ պատ-

աով մօտ ի հովանոց արքային Տրդատայ, ի բերդն Գառնույ ՅՈԶ
(=897) թուին: Այս վարդապետս Մաշտոց ընդ բարի վարուց ա-
ռաքինութեանն իւրոյ, արար և բազում ուղղութիւնս կարգաց և
կրօնից Եկեղեցւոյ: Եւ ժողովեաց զկարգեալսն յառաջին սրբոցն, և
զթերին ինքն ելից յաստուածատուր շնորհաց իւրոց, և եղ ի միում
տփի: Զկարգն Մկրտութեան և զՊասկին, զՀաղորդութեան և զԹաղ-
մանն, զՀոգեհանգիստն և զՊաշտօնեայն, զՍերմօրհնէն և զՀեղջ,
զկալ և զհնձան, զհորս և զկարաս, զՋրօրհնէն և զտնալուալն,
զհիմնարկէքն և զեկեղեցի օրհնէքն, զաւագանին և զպղծեալ տաճա-
րին, զձեռնադրութիւնն և զքահանայաթաղն, և զալլն ամենայն,
որովք վարին մերս կարգավորութիւն: Վասն որոյ և անուն գրոցն
Մաշտոց կոչեցաւ, զի նորին աշխատասէր կամօքն ի մի վայր ժո-
ղովեցաւ:

Երրորդ վկայութիւնը տալիս է Ներսէս Շնորհալու թուղթն
առ Միջագետացիս (տես Շնորհալու «Թուղթ ընդհանրական», տպ.
Էջմիածին, 1865, էջ 333—400): Այս թղթում միջագետացի ասո-
րիների արած զանազան առարկութիւններին պատասխանելուց հե-
տո, Շնորհալին անցնում է խոսել Մաշտոց գրքի մասին, այսպես.
«Լուաք դարձեալ՝ զի ոմանք ի մուար քահանայից զծածկեալ զար-
շահոտ պղծութիւն անիծելոյն Սմբատայ Թոնդրակեցւոյ վերստին
շարժեն ի կործանումն յողացն ասելով, եթե եկեղեցի ո՛չ շինեալն
է ի մարդկանէ, ալլ մեք միայն. և Մաշտոցն գիրք և որ ի նմա
կարգեալքն են խաչ օրհնել և եկեղեցի և ալլք ոչ են ընդունելի
(էջ 373)... Իսկ այն՝ զի զցուցակն ընդունելի, որպէս թէ ոչ ի նախ-
նի հարցն, ալլ ի վերջում ժամանակի ի Մաշտոցէ ումեմնէ ասաց-
եալ և եղեալ է, սուտ են և ո՛չ ճշմարիտ: Քանզի ամենայն կարգ-
եալքն ի նմա ի յառաջին հարցն հաստատեալք էին. է որ ի մե-
րոց լուսաւորչացն, և է՝ որ յալլոց ազգաց հայրապետաց, որպէս
և են իսկ դրոշմեալ իւրաքանչիւրոցն անուանք ի սկիզբն ցուցակին:
Իսկ երանելին Մաշտոց զբաժանեալ կանոնսն ի միմեանց ի մի
գիրս հավաքեաց, վասն որոյ և նոյն գիրք յանուն նորա ասացեալ
լինին: Բայց թէ և նմին իսկ Սրբոյն Մաշտոցի էին ասացեալ ա-
մենայնքն, զի՞նչ պատճառաւ են անընդունելի. կամ ցուցեան զվը-
նասն որ ի նմա, և կամ յայտնի առնեն զանձինս, թէ հակառակ
են Քրիստոսի և օրինաց նորա... (էջ 380):

Շնորհալու այս վկայութիւնը փարատում է ամեն կասկած և
հաստատ կերպով ցույց է տալիս, թե Մաշտոց գրքի մեջ գտնված
կանոնները թեև առանձին կազմված են զանազան հայրապետնե-
րից, բայց նրանց կարգավորութիւնը և մի գրքի մեջ ամփոփումը
եղել է Մաշտոց կաթողիկոսի ձեռքով ի վերջում ժամանակի:

Զարբհանալլանը սխալ հասկանալով Շնորհալու այս բոլորովին պարզ-խոսքերը (էջ 492), ասում է, թե «Սուրբն Ներսես Շնորհալի, որ առ Միջագետացիս գրած թղթուն մեջ հայտնապես կըրուցե, թե որչափ անտեղի է այս կարծիքը (Միսարանը Մաշտոցին և ո՛չ Ս. Մեսրոպին ընծայելը)»։ Զարբհանալլանը սխալվում է անշուշտ Շնորհալու «ի Մաշտոցէ ումեմնէ ասացեալ և եղեալ է, սուտ են և ոչ ճշմարիտ» բառերից։ Բայց դժբախտաբար Շնորհալին այս բառերով Մաշտոցի հեղինակ լինելն է միայն մերժում և ո՛չ ընամ կրա կարգավորութիւնը, որ հետո ավելի ընդարձակ բացատրում է։

Մեսրոպին կողմնակից կարելի էր համարել Մաշտոց կաթողիկոսի կենսագրութիւնը, որ գրել է իր աշակերտը Ստեփանոս վարդապետ Սեանցի (տես Զարբհանալլան, «Պատմութիւն հայ դրպութեան», Բ, էջ 514)։ Այս կենսագրութիւնը գտնվում է էջմիածնի ձեռագրերից մի քանիսի մեջ, ինչպես՝ Կարինյան № 957 (էջ 614—617), Գեորգյան № 100 (էջ 582—583), Գեորգյան № 97 և այլն, ապաված է նաև Գ. Տեր-Պողոսյանի «Լեոն Շանթի «Հին աստուածներ»-ը և Ստեփանոս վանականի հիշատակարանը» աշխատութիւն մեջ (Շուշի, 1913)։ Բայց այս կենսագրութիւն մեջ ակնարկութիւն անգամ չկա այն մասին, թե Մաշտոց կաթողիկոսն է եղել Մաշտոց գրքի կարգավորիչը։ Այս պարագան անշուշտ շատ զարմանալի է. բայց զարմանքը կվերանա, երբ նկատենք, թե կենսագրութիւնը գրված է այն ժամանակ, երբ Մաշտոց դեռ 60 տարեկանից պակաս էր, ինչպես հիշվում է նույն կենսագրութիւն մեջ, և հետևաբար դեռ կաթողիկոս էլ չէր ընտրված. մինչդեռ մենք գիտենք, թե Մաշտոց գրքի հորինումը եղած է նույն հայրապետի կաթողիկոսութիւն ժամանակ։

Այժմ անցնենք քննել մոտիկից բուն Մաշտոց գիրքը, որով նոր փաստեր պիտի ունենանք շոշափելի կերպով մերժելու հին ձեռի ենթադրութիւնները։

Արդի գործածութիւն մեջ Մաշտոցը երկու տեսակ էր՝ Մեծ կամ Մալր Մաշտոց և Փոքր Մաշտոց, որ իր սովորական գործածութիւն պատճառով հասարակարար կոչվում է պարզապես Մաշտոց։

Մեծ կամ Մալր Մաշտոցը պարունակում է հետևյալ 45 գլուխները, որոնք կոչվում են կանոն.

1. Կարգ մկրտութեան (բուն մկրտութիւն, ութօրէք և քառասնօրեայք)։
2. Կանոն նորոգ սափրելոյ զհերս.
3. Կանոն նշան տալոյ և օրհնելոյ.

4. Կանոն կուսի պատկին և Կանոն պատկ վերացուցանելու.
5. Կանոն երկրորդ պատկի.
6. Կանոն հաղորդ տալու հիւանդաց.
7. Կանոն զիշերժամու աղօթից (ծանր հիվանդների վրա կարգացվելիք աղօթքներն են. համեմատութլամբ նախորդի՝ շատ ավելի ընդարձակ).
8. Կանոն խաչալուայ առնելու.
9. Հոգեհանգիստ մեռելոց.
10. Կանոն աղ օրհնելու.
11. Կանոն մատաղ օրհնելու.
12. Կանոն հաւ օրհնելու.
13. Կանոն ջրհոր օրհնելու.
14. Կանոն զսերմանիս օրհնելու (արտ, հունձ, կալ, հնձան).
15. Կանոն խաչ օրհնելու.
16. Կանոն նկարեալ եկեղեցի և պատկեր օրհնելու և օծելու.
17. Կանոն սկիհ և մաղգմայ օրհնելու.
18. Կանոն եկեղեցւոյ զգեստ օրհնելու.
19. Կանոն նոր գիրք օրհնելու.
20. Կանոն նորավարտ աշակերտ օրհնելու.
21. Կանոն դժուարածին լղի կնոջ.
22. Կանոն փարատելու զփոս նորածին մանկանց.
23. Կանոն թացեղէն պղծեալ նիւթ օրհնելու.
24. Կանոն խունկ օրհնելու.
25. Կանոն վասն բարձման երաշտի.
26. Կանոն վասն ալսահարաց և լուսնոտից.
27. Կանոն թաղման ննջեցելոց (այգուց, եօթնաւուր).
28. Կանոն տղայաթաղի (այգուց, եօթնաւուր).
29. Շարականք Հանգստեան.
30. Աւետարանք բժշկութեան.
31. Աղօթք բժշկութեան.
32. Հիմնարկէք եկեղեցւոյ (հիմնարկութիւն, նաւակատիք և օծումն).
33. Կանոն եկեղեցւոյ աւագան օրհնելու.
34. Կանոն զպղծեալ տաճարն սրբելու.
35. Կանոն եկեղեցւոյ նոր դուռ օծելու.
36. Կանոն ժամահար օրհնելու.
37. Կանոն ապաշխարութեան մեղուցելոց.
38. Կանոն օրհնութեան և ձեռնադրութեան եօթն աստիճանաւորաց եկեղեցւոյ (1. աղմոսերգութք, աւելածութք, զրու-

նապանք, 2. ընթերցողք, 3. երդմնեցուցիչք, 4. ջահընկալք, 5. կիսասարկաւագունք, 6. աւագ սարկաւագունք, 7. քահանայք և արեղայք)։

39. Կանոն մասնաւոր իշխանութեան 4 աստիճան գաւազանի.

40. Կանոն ծայրագոյն իշխանութեան 10 աստիճան գաւազանի.

41. Կանոն ձեռնադրութեան եպիսկոպոսաց.

42. Քահանայաթաղ.

43. Կանոն օրհնութեան Ս. Միւռօնի.

44. Կանոն ձեռնադրութեան կաթողիկոսաց.

45. Կանոն օծման թագաւորաց։

Մայր Մաշտոցի զանազան տպագրութիւնները կարող են հիշյալ 45 գլուխներից մի երկուսը հապաված լինել. այսպես օրինակ՝ (41) Կանոն ձեռնադրութեան եպիսկոպոսաց, (43) Կանոն օրհնութեան Ս. Միւռօնի, (44) Կանոն ձեռնադրութեան կաթողիկոսաց, և վերջապես (45) Կանոն օծման թագաւորաց։ Այս կանոնները կարող են կազմել նաև առանձին հատոր՝ «Գիրք կամ Մաշտոց ձեռնադրութեան» անունով։ Բայց լիակատար Մայր Մաշտոցը պետք է որ բոլոր կանոններն էլ պարունակի։

Փոքր Մաշտոցում գտնվում են վերի 45 գլուխներից միայն չորս կանոնները, որոնք ամենօրյա գործածութեան մեջ պետք են. ինչպես՝ Մկրտութեան, Նշանադրութեան, Պսակի, Թաղման և ուրիշ կարգեր։ Առհասարակ 1—31 կանոնները կարող են մուտք գործել Փոքր Մաշտոցի մեջ, իսկ Փոքր Մաշտոցը ամբողջովին պարփակվում է Մայր Մաշտոցում։

Թեև Մաշտոցի կազմակերպութիւնը ավանդաբար Մեսրոպին կամ Մաշտոց կաթողիկոսին է ընծայվում, սակայն կանոնների մեջ կան մի քանիսը, որոնք առանձին հեղինակի անուն ունեն և հետեւաբար չեն կարող այս երկուսից լինել։ Այսպես են (31) Աղօթք բժշկութեան, որ Գրիգոր Նարեկացու հեղինակութեւնն է՝ Նարեկից հանված, (32) Հիմնարկէք եկեղեցւոյ, որ կազմել է նախ Հովհան Մանդակունի, իսկ հետո Էջմիածնի միաբան Միքայիլ արքեպիսկոպոսը նոր փոխադրութիւններով ձեւավորել է (հմմտ. «Մայր Մաշտոց», տպ. Պոլիս, 1807, էջ 155), (39) «Կանոն մասնաւոր իշխանութեան 4 աստիճան գաւազանի» Գրիգոր Տաթեւացու աշխատութիւնն է։ Մնացյալները թեև Մաշտոցում առանձին հեղինակի անուն չեն կրում, բայց նրանց մեծ մասը «Օրհնութիւնաբեր» ցուցակում ընծայված է զանազան հեղինակների. այսպես՝ (1) Կարգ մկրտութեան և (4) Կարգ պսակադրութեան ընծայվում են

Հովհան Մանդակունուն, (8) Կանոն խաչալուայ առնելոյ՝ կազմել է Ս. Բարսեղը իր հայրապետության հինգերորդ տարում, Կապադովկիայի Կեսարիա քաղաքում և խորհով թարգմանիչը բերել է Երուսաղեմից, (9) Հոգեհանգստի կարգը կազմել է Ս. Եփրեմ ասորին, Նիկիոմիդիա քաղաքում, իր հայրապետության երկրորդ տարում, որ Ղազար Փարպեցին բերել է Հայաստան, (10) Կանոն աղօրհներոյ՝ կազմել է Հուստոս եպիսկոպոսը, (14) Կանոն զսերմանիս. օրհներոյ՝ կազմել է Գրիգոր Աստվածաբանը, որ իբր թե Մովսես խորենացին բերել է Հայաստան, (15) «Կանոն խաչ օրհներոյ» Մանդակունունն է, (16) «Կանոն նկարեալ եկեղեցւոյ» Գրիգոր Լուսավորչին է ընծայվում, (17) «Կանոն սկիհ և մաղզմայ օրհներոյ» և (18) «Եկեղեցւոյ զգեստ օրհներոյ» Հովհան Մանդակունուց են, (27) «Կանոն թաղման ննջեցելոց» կազմեց Ս. Սահակ՝ Վաղարշապատում, (32) Հիմնարկէք եկեղեցւոյ, (33) Կանոն եկեղեցւոյ աւագան օրհներոյ, (34) «Կանոն զպղծեալ տաճարն սրբելոյ» Հովհան Մանդակունուց են, (35) «Կանոն եկեղեցւոյ նոր դուռ օծելոյ» Լուսավորչից է, (36) «Կանոն ժամահար օրհներոյ» Հովհան Մանդակունուց է, (37) «Կանոն ապաշխարութեան մեղուցելոց» կազմել է Կյուրեղ Երուսաղեմացին՝ իր հայրապետության 21-րդ տարին, Երուսաղեմում, որ Կորյուն և Ընձակ թարգմանիչները Հայաստան բերին, (38) Եօթն աստիճանաւորաց ձեռնադրութեան կանոնի մեջ ընթերցողների և կիսառարկավագների կարգը կազմել է Լուսավորչիչը, իսկ քահանա օրհներու կարգը կազմել է Սահակը, իր հայրապետության 21-րդ տարին, (42) Քահանայաթաղը նույնպես Ս. Եփրեմից է, որ Ղազար Փարպեցին բերավ Հայաստան, իսկ հետո Սահակն ավելացրեց յոթը Ավետարանները:

Այս ավանդությանց մեծ մասը անշուշտ անվավեր է. այսպես օրինակ՝ (14) խորենացու Սերմիօրհնէքը, (16), (35) և (38) Լուսավորչին ընծայված մասերը և վերջապես (42) Քահանայաթաղը, որ Փարպեցին է բերել, իսկ հետո Սահակն ավելացրել է 7 Ավետարանները, մինչդեռ գիտենք, որ Փարպեցու դարձած ժամանակը Սահակը վախճանած էր արդեն: Մյուսների մեջ էլ դեռ անվավեր բաներ շատ կան. բայց համեմայն դեպս, եթե նշանակված հեղինակներինը չեն, Մեսրոպինը բնավ չեն կարող լինել: Հետին պիտի լինեն նաև (44) Կանոն ձեռնադրութեան կաթողիկոսաց և (45) Կանոն օծման թագաւորաց, քանի որ Մեսրոպի օրով արդեն թագավորութունը ջնջվելով, կարիք չպիտի զգացվեր թագաւորօրհնէք կազմելու կամ Սահակը տակավին կենդանի լինելով՝ Մեսրոպը չպիտի համարձակվեր Կաթողիկոսօրհնէք պատրաստելու, (40) «Կանոն ծալրագոյն իշխանութեան» նույնպես շատ հե-

տին պետք է լինի, որովհետև ծալրագույն իշխանության կոչումն արդեն հետին է. այս կանոնը պետք է համարել իբրև շարունակություն (39) Մասնաւոր իշխանութեան կանոնին, և հետեւաբար ձեւած Գրիգոր Տաթևացուց ավելի հետո: Նմանապես (2), (11), (12), (13), (19), (20), (23), (24) շատ հասարակ բաներ լինելով, ըստ ինքյան կրում են հետնության դրոշմը և չեն կարող Մեսրոպի գործը լինել: Անվայել է դրանք Մեսրոպին վերագրել: Մնացյալներից (3) պետք է կցել (4) Կոյսի պսակին, որովհետև անկարելի է ենթադրել պսակադրություն առանց նշանադրության, (29) Շարականք Հանգստեան չունենալով բնավ ոսկեղենիկ լեզու, չեն կարող լինել ո՛չ Մեսրոպից և ո՛չ էլ դասական շրջանի որևէ հեղինակից, (30) «Աւետարանք բժշկութեան» Ավետարանից հանված գլուխներ են և չներկայացնելով ո՛չ մի նորութիւն, ըստ ինքյան իրավունք չունեն առանձին կանոն կազմելու: Վերջապես թվում է, թե (43) «Կանոն օրհնութեան Ս. Միլոոնի» Մեսրոպի ձեռնհասութիւնից բարձր էր, ուստի պետք է որ ավելի հետո նստող հայրապետներից մեկի աշխատութիւնը լինի: Նույն պատճառաբանութեամբ կարող ենք մերժել նաև (41) Եպիսկոպոսական ձեռնադրութեան կանոնը:

Եթե բոլոր այս նշանակված կանոնները դուրս հանենք, կմնան միայն 5, 6, 7, 21, 22, 25, 26 և 28 կանոնները, որոնք կարող ենք հակառակ պարագային Մեսրոպինը ենթադրել:

Բայց կարելի՞ էր միթե այսչափ փոքր աշխատութեան համար ամբողջ Մաշտոցի կազմութիւնը Մեսրոպին ընծալել: Իհարկե ոչ: Այն անձը, որ Մաշտոցի հեղինակ կամ խմբագիր աիտղոսն է կրում, եթե նրա մեծագույն մասի հեղինակը չէ, պետք է որ գոնե հավաքած, դասավորած և վերջին ձեռքից անցկացրած լինի այն կանոնները, որոնք իրանից առաջ գոյութիւն ունեին, իբրև աշխատութիւն զանազան հեղինակների: Այսպիսի մի անձնավորութիւն բավական ուշ ժամանակ ապրած պիտի լինի, այսինքն՝ այնպիսի մի ժամանակ, երբ Սահակ, Հովհան Մանգակունի, Ղազար Փարպեցի, Կորյուն, Խորենացի և այլն, որոնք Մաշտոցի զանազան կանոններին հեղինակ են համարվում, շատոնց արդեն վախճանած էին: Սրանից հետևում է, թե Մեսրոպը չի կարող Մաշտոցի խմբագիրը լինել, բայց Մաշտոց կաթողիկոսը, որ հիշատակված բոլոր հեղինակներից հետո է, ամենայն իրավամբ կարող է խմբագրի պաշտանները լրացնել: Եթե Նարեկացին և Տաթևացին էլ ավելի հետո են քան Մաշտոց կաթողիկոսը, իրենց գրածներն էլ հետին հավելվածներ են Մաշտոցի մեջ, որոնք մենացալի ամբողջութիւնը բնավ չեն խանգարում:

Մեսրոպի հեղինակ լինելու գեմ իբրև վերջին ապացույց կարելի է հիշել մանավանդ Մաշտոցի լեզուն: Մաշտոցի բոլոր կանոններն էլ պարունակում են վեց տեսակ ընթերցվածքներ, այն է՝ 1. Սաղմոսներ, 2. Շարականներ, 3. Քարոզ, 4. Աղոթք, 5. Ավետարան, 6. Ընթերցվածք (առհասարակ մարգարեություններից և Առաքելական թղթերից): Այս վեց մասերը զանազան շարքով և փոխ առ փոխ հաջորդում են իրար: Սրանցից երեքը (Սաղմոսներ, Ավետարաններ և Ընթերցվածք) բոլորը քաղված են Ս. Գրքից, ուստի բուն Մաշտոցից մնում են աղոթքները, քարոզներն ու շարականները, որոնք բոլորն էլ, առանց բացառության, ունեն հետդասական լեզու: Նրանց համար, որ գիտեն խտրել ոսկեդարյան հայերենը հետոսկեդարյան հայերենից, այս հանգամանքը բավական է հաստատելու համար, թե Մաշտոցը չի կարող երբեք Մեսրոպի գործը լինել:

4

Ծիսարանից հետո գալիս է Շարականը, որից «Ապաշխարութեան» կոչված շարականները ավանդությամբ Մեսրոպին են ընծայվում: Այս շարականները սկսվում են Մեծ Պահոց առաջին օրից և գնում են մինչև Կանոն վեցերորդ կիւրակէին, առանց հաշվելու Ղազարու հարության և Ավագ շաբթու շարականները, որոնք մեծագույն մասամբ տրվում են Սահակին: Մեսրոպին ընծայված այս մասը շոնում է 1861 թվականին էջմիածնում տպված Շարականի 117—224 էջերը, այն է՝ 107 երես, իսկ հետը հաշվելով նաև Սահակին ընծայված մասը, այն է՝ մինչև Զատիկ, ընդամենը 167 երես (էջ 117—279):

Ամենահին վկայությունները, որ կարող ենք գտնել մեր մատենագրության մեջ ի հաստատություն հիշյալ ավանդության, են նախ բուն իսկ Շարականների հորինման «Օրհնությունաբեր» կոչված ցուցակները և երկրորդ՝ Կարապետ Սաանեցին: Սրանցից առաջինները հետևյալ լատինական տեղեկություններն են տալիս մեզ՝ «Ջապաշխարութեան հարցներն և զտէրյերկնցերն Մեսրապ վարդապետն ասաց» (ձեռագիր էջմիածնի՝ Կարինյան № 1588, էջ 221բ, Շարական ժԳ դարից):— «Նախ մեծն Մեսրոպ զկարգն ապաշխարութեան և Սուրբն Սահակ զԱւագ շաբթուն» (Կարինյան № 1468, Գր. Տաթևացու Մեկնություն եկեղ. աղօթից, էջ 37բ և Կարինյան № 851, Աստուածաշունչ, էջ 300ա):— «Ջապաշխարութեան կարգն և զՂազարուն և զԱւագ շաբթուն Մեսրոպ վարդապետն» (Կարինյան № 622, ժողովածու, էջ 299բ):— «Ջապաշխարութեանն և

գլազարուն, գԱւագ շաբթուն Մեսրոպ վարդապետն է ոգեալ» (Գեորգյան № 704, Քարոզգիրք Յովհաննու Երզնկացւոյ, էջ 31ա):— Վիեննայի Մխիթարյանց № 209 ձեռագիր Շարականում (գրված Խաչատուրի ձեռքով 1312 թվականին), էջ 23բ, ասվում է «Կանոնի Ապաշխարութեան, լուսանցքում՝ Մեսրոպ վարդապետի ասացեալ» (տե՛ս Տաշլան, Ցուցակ, էջ 523բ):— Սրանց հակառակ Սարգիս երեց՝ գրիչ Շարականի՝ Ապաշխարութեան կարգից Մեսրոպին է ընծայում միայն Հարցերը և Տեր յերկնիցները. իսկ Ողորմէքը Բենիկ վարդապետին՝ ԺԲ դարից (տե՛ս Սահակ վարդապետ Ամատունի, «Պարականոն շարականներ», էջ 81): Այսպես էլ Ավետիքյանը («Բացատրութիւն Շարականաց», Վենետիկ, 1814, էջ 156), ասում է, թե «Զկարգ շարականաց Ապաշխարութեան ըստ ութ ձայնից ասեն արարեալ Ս. Մեսրոպայ... օրինակ ինչ՝ Շնորհալուոյն Ներսէսի ընծայէ գերիս ձայնս»:

Կարապետ Սասնեցին, որ նույնպես ԺԲ—ԺԳ դարի հեղինակ է, Ապաշխարութեան շարականների հօրինման համար մի քիչ ափսոսանքով մանրամասն է՝ համեմատութեամբ առաջինների: Նա պատմում է, թե այս շարականները գրեց Մեսրոպ՝ Ասորիքից վերադարձին, Բալուի քարայրում ճգնած ժամանակ, Մեծ պահոց լոթը շաբաթներում: «Կրկին նորոգէր զպահան և զաղօթան, ընթանալով զառ ի վեր ընդ ափունս Եփրատալ, լայրէ լայր անցանելով մինչև ի դրդեալն Պալունեաց և անդ զկալ առնոյր ի փոքրագոյն ալրի լաւութեառասնորդացն. և զեթն եւթնեակսն անսուաղ անցուցանէր զտիւ և զգիշեր, երգելով զերգս երից մանկանցն, և շաբաթան եղանակ ապաշխարութեան՝ ըստ թուոյ աւուրց պահոցն, զոր ընկալեալ երգէ եկեղեցի սուրբ» (Սասնեցի, էջ 43):

Տեսնում ենք, որ վերի տեղեկութիւնները իրար հետ համաձայն չեն. ոմանք Մեսրոպին են վերագրում Մեծ պահոց ամբողջ 7 շաբաթվա շարականները, ուրեմն նաև Ղազարու հարութեան և Ավագ շաբաթվա շարականները. այսպես է նաև Սասնեցին («զեթն եւթնեակսն»): Բայց ուրիշներ վերջինները տալիս են Սահակին, Մեսրոպին պահելով միայն 6 շաբաթվա շարականները: Ուրիշ հեղինակներ էլ նույնիսկ 6 շաբաթվա շարականներից շատերը վերագրում են տարբեր հեղինակների: Դժբախտաբար չունենք Շարականի քննական պատմութիւնը, այն զանազան կարծիքները, նրանց հեղինակները և ունեցած արժանիքը ցույց տալու համար: Էջմիածնի միաբան հայտնի շարականագէտ Սահակ վարդապետ Ամատունին, որ ըստ կարելիւոյն հավաքել էր շարականների մասին գտնված բոլոր ավանդական տեղեկութիւնները, տվել էր ինձ հե-

տեղալ ցուցակը, որ տեսնվում է, թե ամբողջ Մեծ պահոց ընթացքում երգված շարականներից ո՛րը ո՛ր հեղինակին է ընծայված.

*1. Շարականք առաջին շաբաթու— Որ հալիս քաղցրութեամբ.— Մեսրոպ.

2. Շարական Ս.¹ Թէոդորոսի— Որ ընտրեցեր ի սկզբանէ.—?

3. Կանոն Բ կիւրակէին Աղուհացից— Որ զօրէնս սրբութեան պահոց.— Շնորհալի.

*4. Կանոն Բ կիւրակէին Աղուհացից— Զանուն քո Քրիստոս, օրհնեմք.— Մեսրոպ.

5. Շարական Ս. Կիւրղի Երուսաղեմացւոյ— Մանկունք նոր Սիոնի.—?

6. Կանոն Գ կիւրակէին— Օրհնեմք զքեզ, անսկիզբն Հայր.— Շնորհալի.

*7. Կանոն Գ կիւրակէին— Օրհնեալ, Տէր Աստուած հարցն մերոց.— Մեսրոպ.

*8. Կանոն Գ կիւրակէին— Հարցն մերոց օրհնեալ ես, Տէր.— Մեսրոպ.

9. Կանոն Դ կիւրակէին— Որ արարեր զօրութեամբ.— Շնորհալի.

*10. Կանոն Դ կիւրակէին— Փառաւորեալ անուն քո յաւիտեան.— Մեսրոպ.

*11. Կանոն Դ կիւրակէին— Սուրբ Աստուած, Հայր անսկիզբն.— Մեսրոպ.

12. Կանոն սրբոց քառասնից մանկանց— Այսօր ընդ անմարմնոցն.— Անանիա Շիրակացի և Ներսէս Շնորհալի փոխ առ փոխ.

13. Կանոն Ե կիւրակէին— Որ պատուիրան ճշմարտութեան.— Շնորհալի.

*14. Կանոն Ե կիւրակէին— Հարցն մերոց Աստուած, որ ապրեցուցեր.— Մեսրոպ.

15. Կանոն Ս. Գրիգոր Լուսաւորչի— Այսօր զուարճացեալ ցընծալ.— Յովհ. Երզնկացի.

16. Կանոն Ս. Գրիգոր Լուսաւորչի— Լերինք ամենայն, այսօր ցնծացէր.— Յովհ. Երզնկացի.

17. Կանոն Ս. Գրիգոր Լուսաւորչի— Որ ի Հօրէ առաքեալ աբեղական.—?

18. Կանոն Զ կիւրակէին— Որ զխորհուրդ քո գալստեանդ.— Շնորհալի.

*19. Կանոն Զ կիւրակէին— Աստուած հարցն մերոց, ողորմեա.— Մեսրոպ.

*20. Կանոն 2 կիրական էին—Օրհնեալ Տէր Աստուած հարցն մերոց.—Մեարոպ.

21. Կանոն յարութեան Ղազարու—Այսօր գոլով ի Բեթանիա.—Ս. Սահակ.

22. Կանոն Ծաղկազարդի կիրական էին—Որ վերօրհնիս յաթոռս.—Ս. Սահակ և Ն. Շնորհալի.

23. Կանոն Ծաղկազարդի կիրական էին—Թագաւոր գոլով քոյաշխարհ.—Ս. Սահակ.

24. Կանոն Աւագ երկուշաբաթին—Անեղն ի Հօրէ ծնեալ որդի.—Ս. Սահակ և Ն. Շնորհալի.

25. Կանոն Աւագ երեքշաբաթին—Իմաստուն կուսանքն պատրաստեալ.— Ս. Սահակ.

26. Կանոն Աւագ չորեքշաբաթին—Որ յաթոռ փառաց բազմեալ.—Ս. Սահակ.

27. Կանոն Աւագ հինգշաբաթին—Վերածգողն երկնից մշտնջենաւոր.—Ս. Սահակ.

28. Կանոն Աւագ ուրբաթուն—Այսօր ի կատարումն աստուածալին.—Շնորհալի.

29. Կանոն Աւագ ուրբաթուն—Արծաթսիրութեամբն մօլեալ.—Ս. Սահակ.

30. Կանոն Աւագ ուրբաթուն—Այսօր անճառ.—Շնորհալի.

31. Կանոն Աւագ ուրբաթուն—Նորոգող տիեզերաց.—Շնորհալի.

32. Կանոն Աւագ շաբաթուն—Պարգեատուն ամենեցուն.—Ս. Սահակ և Ն. Շնորհալի.

33. Կանոն Աւագ շաբաթուն—Յարեաւ Քրիստոս ի մեռելոց.—Անանիա Շիրակացի:

Ուրեմն ըստ այս ցուցակի, ավանդութիւնը Մեարոպին է վերագրում ինը շաբական, այն է 1, 4, 7, 8, 10, 11, 14, 19 և 20 թիւերը (ամեն մի շաբաթվա համար մի կամ երկու): Եթե քննենք այս շաբականները լեզվական տեսակետով, հետդասական շրջանի լեզվինշաններ շատ կգտնենք: Ահա մի հասարակ ցանկ այդպիսի բառերի.

անիմանալի 119.

աստուածաբանելով 124, 187.

անբաժանելի 125, 145, 147, 219.

ամենաբաւական 146.

անքննելի 148.

անտանելի 155.

անյաղթելի 167.

ամենասուրբ 167, 219.

անբաւելի 167.

ամենակարող 172.

անհասանելի 193, 229.

անեղ 194, 220.

անկիզանող 194.

անսասանելի 196.

աններելի 213.

ամենամեղ 223.

գոլով 147, 170, 189.

գոհարանի 132, 135.

երեքսրբենի 191.

երկնային 158

երրեակ 190.

էակ 155.

էակից 170, 175, 215.

զ'ի վերայ քրորէիցն 215.

կենցաղ 132, 171.

համագոյից 119.

հրաշացուցանել 119.

հրափորձութեամբ 124.

համաձայնեալ 125, 155.

համարնակից 215.

հրեշտակային 187.

հրաշայի 154, 169, 193.

պարագրի 155.

սպասաւորել 192.

վերածագող 191.

վերառաքել 178.

վերերգել 157.

վերագոչել 155.

փառաբանիլ 118.

փառաբանել 122, 124, 165, 191,

218, 219.

փառաբանութիւն 191.

փառակից 170, 171, 175, 218.

փառատրութիւն 148.

փոխարկել 154, 155.

օրհնաբան 121, 135, 154, 155,

190, 193.

Շատ բանով է հատկապէս բարենիշ բառը, որ գրեթե ամեն երեսում պատահում է և այն էլ մի-երկու տնգամ:

Թե այդ բազմաթիւ շարականները, որոնք համախմբված են Մեծ պահքի օրերի թվով կանոնների մեջ, իսկապէս մեր առաջին թարգմանիչն է հորինել, դրա մասին հավաստի ոչինչ չգիտենք. «Շարականների հեղինակների գրական գործերին քաջածանոթ գրիչները Ապաշխարութեան շարականները միաձայն ընծայում են Մեսրոփը թարգմանչին... Իսկ չգիտեմ ի՛նչ պատմական աղբյուրները կամ ցուցումների վրա հիմնվելով, մեր ժէ շարականի գրիչ Սարգիս երեցը Ապաշխարութեան կարգից թարգմանչին է ընծայում միայն «Հարց»-երը և «Տէր յերկնից»-ները, իսկ «Ողորմէք»-ը՝ Բենիկ վարդապետին, որ ապրեց ժԲ դարում. «զԱպաշխարութեան հարցներն և զՏէր յերկնիցներն Մեսրուպ վարդապետն այսաց. զՈղորմէքը ապաշխ[արութեան] Բենիկ վարդապետն այսաց», թղ. 223բ (Սահակ վարդապետ Ամատունի, «Հին և նոր պարականոն շարականներ», էջ 91):

Վերևում գրածից պարզ երևում է, որ հետագա դարերի ավանդութիւնները Ապաշխարութեան կարգի շարականների հեղինակի մասին տատանվում են: Նույնիսկ եթե այդ կարգի շարականները միաձայն Մեսրոպին վերագրված լինեին, մենք չէինք կարող ընդունել ավանդութեան պատմական ճշմարտութիւնը, որովհետեւ ը դարի առաջին երեսնամյակում կարելի չէ դնել հետագա դարերի այն սովորութիւնը, որով ամբողջ կանոններ էին գրում, կանոնի բոլոր սարքով: Կանոնն առաջ է եկել է դարի վերջերում.

ուստի մի թյուրիմացութիւն է միայն ասել, թե «շարականներ գրելու կանոններին ծանոթ մի անձն՝ որպիսին Մեսրոպըն էր, չէր կարող գրել Հարցերը, Տէր յերկնիցները և թողնել Ողորմեքը»։ այսինքն կանոնի մի մասը գրողը անպատճառ և մյուսը պիտի գրեր։ Մեսրոպի ժամանակ հենց այդ պահանջը չկար, ինչպես չկար նաև այն պահանջը, որ Ապաշխարության կանոնները լինեին Մեծ պահքի օրերի թվով։ Ուստի եթե Մեսրոպը հեղինակ է Ապաշխարության շարականների, նա առանձին երգեր միայն հորինած պիտի լինի և ոչ թե մի ամբողջական կանոն, և ավելի պակաս՝ մեծ թվով կանոններ։ Կնշանակի մի պատմական հիմք ունեն այն գրիչները, որոնք Ապաշխարության բոլոր կարգը միայն Մեսրոպին չեն վերագրում։

Ապաշխարության շարականներից դուրս կա նաև Քառասուն մանկանց շարականը, որ գրիչներից մեկը (անունը անհայտ) ընծայում է Մեսրոպին, ասելով. «Կանոնն Սրբոց Քառասնից. ասացեալ Մեսրոպայ Տարօնեցւոյն. Այսօր ընդ անմարմնոցն դասս պարեն»։ Այս տեղեկութիւնը տալիս է մեզ շարականագետ Սահակ վարդապետ Ամատունին, իր «Հին և նոր պարականոն կամ անվավեր շարականներ» աշխատության մեջ (Վաղարշապատ, 1911, էջ 56)։ Բայց միևնույն ժամանակ հեղինակը, գտնելով, որ այդ շարականների մեջ կան և դարին ոչ հատուկ անսովոր բարդ բառեր (ինչպես լուսապսակ, քրիստոսակիր, սառնապատ, եղկացուցանել, վերանորոգել, նախագուշակ, համահավաքել, դիմամարդել, բոցաճաճանչ, վերակարգալ, վերերգել, ճառագայթարձակ, հոտապետ և այլն), հրաժարվում է Մեսրոպին հեղինակ ճանաչելուց, և նույն շարականը համարում է Անանիա Շիրակացու կամ Ստեփանոս Մեքաստացու գործը։ Իսկ Ավետիքյանը («Բացատրութիւն շարականաց», էջ 181), ըստ Կիրակոսի համարում է Շնորհալու գործը, բայց կասկածում է և զգում Սիսիանոսի ազդեցութիւնը։

Մեսրոպին վերագրված շարականների հարցը փակելու համար, մեջ ենք բերում այստեղ Մ. Աբեղյանի («Արարատ», 1912, էջ 722, 724) պատմական ուսումնասիրութիւնից մի քանի հատվածներ. «Դ և Ե դարերում դեռ չկային շարականներ. կային միայն փոքրիկ հոգևոր երգեր։ Ութերորդ դարում հունաց մեջ կազմվեց կանոնը, այսինքն լուրաքանչյուր տոնի համար հնարվեց ինը երգերի մի շարք՝ հավաքելով կամ հներից և կամ նորերն ստեղծելով։ Այս 9 երգերի շարքը կոչվեց շարական։ Այսպես ուրեմն, շարականը ինքնին չի կարող ութերորդ դարից առաջ գոյութիւն ունենալ։ Օրինակ՝ Սահակ Պարթևին են վերագրում Ավագ շարաթի կանոնները, իսկ Մեսրոպին՝ Ապաշխարության կարգը։ Բայց այդ

կանոններից ոչ մեկը չի կարող ամբողջապես մի մարդու ասածը լինել: Նրանց երգերի մեջ մեծ տարբերություն կա թե՛ ձևի և թե՛ բանաստեղծական ըմբռնման տեսակետից: Բայց որ գլխավորն է՝ հունաց մեջ անգամ կանոնները պատկանում են եկեղեցական բանաստեղծության զարգացման ավելի ուշ շրջանի: Նշանակում է, թե այդ կանոնների բազմաթիվ շարականները հետզհետե են հորինված և հետագայում, երբ կազմվել են կանոնները, վերագրվել են մի անձի՝ Ս. Սահակին կամ Ս. Մեսրոպին: Ե դարում, երբ եկեղեցու պաշտամունքի լեզուն հայանում էր և Ս. Գրքի սաղմոսներն ու օրհնությունները հայերեն էին թարգմանվում, անհավանական չէ, որ մի քանի հոգևոր երգեր էլ թարգմանվեին և կամ նրանց նմանողությունները շինվեին: Բայց թե այդ երգերը կան և մանավանդ թե որո՞նք են, դեռ կարելի չէ իմանալ... Մեր հոգևոր երգի սկիզբը հինգերորդ դարում գնելով հանդերձ՝ անհավանական է կարծել, թե այդ դարում մեծ օրհներգություններ գրված լինեն, հունաց մեջ անգամ այդպիսի երգերը ծաղկում են առաջնահասակն վեցերորդ և յոթերորդ դարերում» (էջ 724):

Մենք որոնեցինք, թե ո՞ր էջերում ավելի հազվագեպ են հետդասական ձևերը, և հետևաբար ո՞ւր կարելի է ենթադրել նախավոր հարազատագույն լեզու: Այսպես, գտանք, օրինակ՝ էջ 132—139, 144—153, 156—158, 164—166, 216—217, 221—222: Համեմատաբար լավ լեզվի ահա երկու հատված.

Ալիք յանցանաց զիս արեկոծեն,
Եւ մեղք իմ բազում զիս յանդիմանեն.
Արդ զի՞նչ աբարից մեղուցեալ անձամբս,
Որ չեմ ապրելոց յահագին հրոյն:
Մեղայ քեզ, Քրիստոս, Որդի Աստուծոյ,
Շնորհեա զքողութիւն բազում յանցանաց իմոց» (էջ 218):

Մեղուցեալ անձամբ կարդամ առ քեզ, Հայր երկնաւոր,
Օգնեա՛ ինձ ի նեղութեանս, որ մեղօփս եմ մեռեալ, օգնեա՛ ինձ:
Վիրաւորեցայ ես յաներևոյթ թշնամոյն, բժիշկ հիւանդաց,
Թշկեա՛ զիմ զհիւանդութիւնս, որ մեղօփս եմ մեռեալ:

Մոլորեցայ ես որպէս գոշխար կորուսեալ, խնդրող գերեւոց,
Խնդրեա՛ զիս զմոլորեալս, որ մեղօփս եմ մեռեալ (էջ 220):

Իրաց արդի վիճակում շարականները չեն կարող Մեսրոպինը համարվել:

Հինգերորդ աշխատութիւնը, որ Մեսրոպին է ընծայվում, է Ս. Ներսէսի պատմութիւնը, որի ամբողջական խորագիրն է «Յաղագս զարմից Սրբոյն Գրիգորի Հայոց Լուսաւորչի և Պատմութիւն Սրբոյն Ներսիսի Հայոց հայրապետի»։ Այս աշխատութիւնը հրատարակված է վերջին անգամ Վենետիկ, 1883, «Սոփերք»-ի 2 հատորով, ուր բռնում է 9—124 փոքրագիր երեսները։ Գրքի վերջում կա ընդարձակ հիշատակարան, ուր որոշակի հայտնված են գրքի հորինման պարագաները։ Հրատարակիչները այս հիշատակարանը հանելով բուն գրքի մարմնից, գրել են էջ 138—139 ծանոթութեան մեջ, և այն էլ հապավմամբ։ Ահավասիկ այդ հիշատակարանը, ինչպէս ապաված կա անտեղ. «Ի ՆԺԶ (=967) թուականիս Հայոց և ի վերադիտողութեանն Տեառն Վահանայ Հայոց կաթողիկոսի, և յամս Աշոտոյ Բագրատունւոյ Հայոց թագաւորի ի տանէն Շիրակայ, ևս Մեսրոպ Նուստ քահանայ ի Վայոց ձորոյ ի գեղջէ Հոյդոցմանց, ուստի Յովսէփ էր երանելի նահատակն յաւուրս Սրբոյն Վարդանայ... մեծ ցանկութեամբ ծաղկաքաղ արարի զգիրքս զայս ի Հայոց մնացորդաց յԱրեւելից գրոց. զյաղթութիւն և զվատթարութիւն թագաւորացն Հայոց և Վրաց, և զառաքինութիւն և զսքանչելիս հայրապետաց տոհմից Սրբոյն Գրիգորի Լուսաւորչին, և զտեսիլ և զկտակ Սրբոյն Ներսիսի, և զքաջութիւն և զյաղթութիւն արիախան ազգին Մամիկոնէից։ ...Եւ արդ զայս հանեալ յԱրեւելից գրոց ի Հայոց մնացորդացն պատմութեանց, և ետու որդիացելոյ իմոյ սուրբ աւագանին ծննդեամբն, Վահանայ Մամիկոնեոյ, ի գիւղն որ կոչի Վարժի»։

Ավելի պարզ ու բացահայտ բան քան այս հիշատակարանը՝ չգիտեմ թե ինչ կարող է լինել. հեղինակը ասում է, թե ինքը Մեսրոպ երեցն է Հոյդոցմանց զյուղից, որ ժ դարում ծաղկաքաղ է արել Աբրահամ Խոստովանողի Մնացորդաց պատմութիւնը։ Այս բացարձակ հայտարարութեան դեմ, հրատարակիչները (էջ 137) ծանոթութեան մեջ ասում են, թե Ս. Ներսէսի վարքի նախկին հեղինակը Մեսրոպ Մաշտոցն է, կամ նրա աշակերտներից մեկը և թե Մեսրոպ գրել էր Ս. Ներսէսի վերջին աղոթքն ու գուշակութիւնները. «Կամ սա (Ս. Մեսրոպ) ինքնին գրեաց նախ զվարս մեծի քահանայապետին, և կամ պատմեաց մանրամասն, և մի ոմն յաշակերտաց նորա ելեղ ի գիր, բայց հաւանագոյն է թէ ինքնին զյետին բանս Սրբոյն նշանակեալ էր գրով, զաղօթսն ասեմ և զգուշակութիւնսն, որք ապա փոխեցան ի գիր»։ Նույն գաղափարը հայտնած էր տարիներ առաջ նաև Հ. Մ. Ավգերյանը

(«Լիակատար վարք սրբոց», Ե, 1813, էջ 282): Բայց այսպիսի մի ենթադրություն անելու համար վենետիկցիք չունեն ուրիշ ապացույց, եթե ոչ Մեսրոպի անվան հիշատակությունը Ս. Ներսեսի պատմության մեջ (էջ 83 և 110): Զարբհանայանը, որ առհասարակ շատ դյուրահավան հեղինակ է, իր «Հայոց դպրության պատմության» մեջ մասամբ ընդունում է այս ենթադրությունը, առանց որևիցե քննության ենթարկելու: Բայց Մեսրոպի անվան հիշատակությունը, եթե որևէ գորություն ունենար, ճիշտ հակառակը պիտի ապացուցաներ: Մենք վերը (գլուխ առաջին) տեսանք, թե Մեսրոպի քարտուղարությունը Ներսեսի մոտ՝ կեղծիք է, միայն հետաքար ձևացած. ուստի կեղծիք է նաև Ներսեսի մահվան ժամանակ ներկա լինելով՝ վերջին աղոթքները գրել առնելը: Բուզանդը, որ առհասարակ ամեն բան մանրամասն պատմում է, Ս. Ներսեսի վերջին բուպեններին ներկա է դնում (Ե իդ) Փավստոս եպիսկոպոսին, Տրդատ գլխավոր պաշտոնեից, Մուշեղ սպարապետին, Հայր մարգարետին, եկեղեցականներ ու նախարարներ, առանց հիշելու Մեսրոպի անունը, որ անկարելի է թե չհիշեր, եթե իրոք ներկա լիներ: Չմոռանանք նաև այն պարագան, որ եթե Մեսրոպ որևէ մասնակցություն ունեցած լիներ հիշյալ աշխատության մեջ, անպատճառ պիտի հիշվեր Մեսրոպ երեցի հիշատակարանում: Վերջապես այսպիսի մի երևելի բան Կորյունը կամ Մեսրոպի կենսագիրներից մեկը անշուշտ գոնե ակնարկությամբ հիշելու էր:

Թե Ս. Ներսեսի պատմությունը չի կարող Մեսրոպի աշխատությունը լինել՝ կա այս մասին մի ուրիշ գլխավոր ապացույց էլ: Ինչպես Թորոսյանը («Բազմավեպ», 1932, էջ 263) ցույց է տվել (թեև բոլորովին ուրիշ նպատակով), Ս. Ներսեսի պատմության մեջ, ինչպես որ կան զանազան հատվածներ՝ Բուզանդից փոխ առած, կա նույնպես մի հատված, որ փոխ է առնված Կորյունի գրքից: Այս հատվածը հետևյալն է.

Կորյուն, էջ 14—15

Պատմություն Ներսեսի, էջ 83

Ամենայն կրթութեամբ հոգեւորացն զանձն տուեալ... Եւ բազում անգամ զհրեշտակական հանգիստ գիշերոյն և զհարկ քընոյ՝ յօտնաւոր տքնութեան՝ ի թօթափել ական վճարէր. և զայս ամենայն առնէր ոչ սակաւ ժամանակս:

Ամենայն կրթութեամբ հոգեւոր իրաց զանձն տուեալ, բազում և անհեշտական իրաց և անհանգիստ գիշերալին, զհարկ քընոյ յօտնաւոր տքնութեամբ ի թօթափել ական վճարէր, ոչ սակաւ ժամանակս, այլ յոլովս:

Կորյուենն իր գիրքը գրել է ամենաշուտը 443 թվականին. Մեսրոպը մեռել է 439 թվականի սկիզբը. ինչպե՞ս կուզեք, որ Մեսրոպն իր մահվանից ճիշտ տարի հետո գրված մի գրքից բանագրողություններ աներ:

6

Վեցերորդ աշխատությունը, որ Մեսրոպին է ընծայվում, այլևալ թղթերի մի հավաքածու է. այս մասին ըստ բավականին տեղեկություն են տալիս մեզ Կորյուենը (էջ 21) և Փոքր Կորյուենը (էջ 19): Ահավասիկ հիշյալ հատվածները. «Ապա լետ դարձեալ՝ աջնպիսի առաւել և բարձրագոյն վարդապետութեամբն՝ սկսեալ երանելոյն Մաշթոցի ճառս լաճախագոյնս, դիւրապատումս, շնորհագիրս, բազմադիմիս ի լուսաւորութենէ և հիւթոյ գրոց մարգարէականաց կարգել և յօրինել, լի ամենայն ճաշակօք աւետարանական հաւատոյն ճշմարտութեան: Յորս բազում նմանութիւնս և օրինակս ի լանցաւորացս աստի, առաւելագոյն վասն յարութենական լուսոյն առ ի հանդերձեալսն՝ յերկրեալ կազմեալ, զի հեշտընկալք և դիւրահասոյցք ախմարագունիցն, և մարմնական իրօք զբաղելոցն լինիցին, առ ի սթափել և զարթուցանել և հաստատհիմն առ ի խոստացեալ աւետիսն քաջալերել» (Կորյուեն, էջ 21): Դրեթե նույն բառերով է նաև Փոքր Կորյուենը, որ ավելորդ ենք համարում մեզ բերել. հիշենք միայն այն փոքրիկ հավելվածը, որ Մեսրոպի այս երկասիրության համար նշանակություն ունի. այն է. «... ի զօրութենէ և ի հիւթոյ գրոց մարգարէականաց և առաքելականաց կարգեալ և յօրինեալ...» (էջ 19):

Այս խոսքերից բավական պարզ երևում է Մեսրոպի երկասիրության բնույթը: Այդ աշխատությունը խրատական ճառերի մի հավաքածու էր, որոնց նյութը առնված էր մարգարեություններից և առաքելական թղթերից: Մեսրոպը սրանց մեջ նպատակ ուներ հատկապես խոսելու ժողովրդի ազեալ խավի հետ, ուստի և գործ է ածել այնպիսի պարզ և դյուրըմբռնելի լեզու, որ ամենքին հասկանալի լինի: Անշուշտ շատ փափագելի էր մեզ իմանալ, թե արդյոք հասել է մեզ Մեսրոպի հիշյալ աշխատությունը և եթե այո, դասական շրջանի բազմաթիվ ճառական գրվածքներից ո՞րն է այն: Կորյուենի խոսքերից այնպես է երևում, թե Մեսրոպի հիշյալ աշխատությունը ինքնագիր գրություն էր և ո՛չ թե թարգմանություն: Միակ քիչ թե շատ ինքնագիր ճառական գրվածքը, որ դասական շրջանից հասել է մեզ, ճառընտիրների մի մասն է, որ լեզվական տեսակետով էլ պատկանում է Ա. դպրոցին: Ուստի եթե

ենթադրենք, թե Մեսրոպի գրվածքը կորած չէ, այդտեղ պետք է որոնել: Բայց կարելի է նաև մտածել, թե Մեսրոպի գրվածքը թարգմանական էր, որովհետև մեր հեղինակների մեջ թարգմանել և հոբիցել բառերի նշանակությունը հավատարիմ կերպով պահպանել միշտ: Այս պարագային երկբայությունը շատ կզորանա, որովհետև դասական շրջանից հասած թարգմանական ճառական գրվածքները շատ բազմաթիվ են. այսպես Ա. դասից կան Ոսկերե-րանի և Զգոնի ճառերը, իսկ Գ. դասից Բարսեղի «Վեցօրէս»-ից, Եվագրի և Կյուրղի «Կոչումն ընծայութեան» ճառերը:

7

Հ. Բարսեղ վարդապետ Սարգիսյանն իր «Ազաթանգեղոս և յուր բազմադարյան գաղտնիքը» աշխատության մեջ (Վենետիկ, 1890, էջ 359—408), մանրամասն խոսելով Մեսրոպի այս վերջին աշխատության վրա, ուզում է ցույց տալ, թե սույն «խրատական ճառերու հավաքածոն» ուրիշ բան չէ, եթե ոչ Ազաթանգեղոսի երկրորդ գիրքը, որ կրում է «Վարդապետութիւն Ս. Գրիգորի առն Աստուծոյ» վերնագիրը (տպ. Թիֆլիս): Այս աշխատությունը բոլոր հին քննիչների և մատենագիրների կողմից համարված էր իբրև հարազատ գործ Ս. Գրիգոր Լուսավորչի, որ Դ դարում նախ բանիվ բերանո քարոզել և հետո հունարեն տառերով ու հայերեն լեզվով գրելով ավանդել էր հայ ժողովրդին:

Ավելի նոր քննիչները, որոնք հունարեն տառերով հայալեզու գրականության գոյությունը բացարձակ կերպով մերժեցին, մերժեցին ընդունել նաև, թե հիշյալ վարդապետությունը կարող է լինել Գրիգորինը: Պետք էր, որ այս աշխատությունն էլ, Դ դարի գործ կարծված բոլոր հեղինակությանց հետ, արդյունք լիներ Ե դարի առաջին թարգմանիչների կամ ավելի հետո ծաղկող հեղինակների (ինչպես Բուզանդ, Զենոբ, Հաճախապատում և այլն):

Հ. Բ. Սարգիսյանը (էջ 365—395), մանրակրկիտ փաստաբանությամբ մի ավելորդ աճգամ էլ ապացուցում է, թե Ս. Գրիգոր Լուսավորչի հիշյալ Վարդապետությունը հարազատ չէ և չի կարող Դ դարում գրված լինել: Իր ապացույցները գլխավորաբար երկու կետի վրա են հիմնվում. ա) հիշյալ Վարդապետության մեջ կան ինչ-ինչ դավանաբանական տեսություններ, որոնք Լուսավորչի ժամանակ ընդունված չէին դեռ Եկեղեցու մեջ. բ) Վարդապետությունը պարունակում է բազմաթիվ փոխառություններ Ս. Բարսեղի, Ս. Եփրեմի, Ոսկերեբանի, Ս. Գրիգոր Նազիանզացու և ուրիշ

եկեղեցական հայրերի գրվածքներից, մինչև իսկ Եզնիկից. ուստի և պետք է, որ լինի և դարի աշխատություն:

Այս բանը ապացուցանելուց հետո, Սարգիսյանն անցնում է քննել, թե ո՞վ կարող է հեղինակ լինել այս Վարդապետություն. իր քննությունները երևան են հանում Մեսրոպին. և ահա իր մեջ բերած փաստերից նրանք, որ կարող են լավագույնները համարվել:

ա. Մեսրոպը գրերի գլուտից թե՛ առաջ և թե՛ հետո, Հայաստանի մի քանի խուժադուժ գավառներում երկար տքնությունաբարոզեց քրիստոնեությունը, այնտեղ որ մոռացված էր այս կրոնը, պետք եղավ կրկնել Լուսավորչի առաքելական պաշտոնը. սրա համար էլ արժանացավ «Երկրորդ Լուսավորիչ» տիտղոսին. և ինչ որ քարոզվում է Վարդապետության մեջ, շատ պատշաճ կերպով կարելի է տալ Մեսրոպին:

բ. Վարդապետության մեջ գրված վկայությունները Ս. Գրքից համաձայն չեն արդի Յոթանասնից թարգմանության. ուստի կարող են քաղված լինել առաջին ասորական թարգմանությունից. այս պարագան համաձայն է գալիս այն կետին, թե Մեսրոպն իր քարոզություններն արեց Ս. Գրքի երկրորդ թարգմանությունից առաջ:

գ. Կորյունը, հիշելով թե Մեսրոպը գրեց «ճառս յաճախագոյն», սրանցից մասնավորապես շեշտում է մեռելոց հարության ճառը. Վարդապետության մեջ էլ մեռելոց հարության ճառը մասնավոր տեղ է գրավում իր ընդարձակությամբ, բազմապիսի բանաստեղծական փոփոխություններով և այլն:

դ. Շահապիվանի ժողովի կանոնների նախերգանքում Մեսրոպի համար ասվում է «հոգեկից և հոգեծիր ճշմարտասէր վարդապետին Մեսրոպայ, որ լուսաւորեաց գերկիրն Հայոց վարդապետութեամբ իւրով» (հրտ. Ղլտճյան, էջ 57): Կորյունն էլ իր աշխատության սկիզբը ասում է. «և վասն նորին լուսաւոր վարդապետութեան». շեղատառ ապված բառերը կարող են նույն Վարդապետությունը ակնարկել:

ե. Պրոկղ և Ակակ հայրապետներին գրված պատասխանը, որ Մեսրոպի աշխատությունն է, Վարդապետության ինչ-ինչ մասերի համառոտությունը լինելով, բանավոր է ենթադրել, թե Մեսրոպն իր աշխատությունը ինքն իսկ համառոտել է:

զ. Եզնիկի երեցը, որ ըստ Հ. Սարգիսյանի Եզնիկի Կողբացին է, իր համառոտ գրության մեջ Մեսրոպի համար խոսելով, ասում է. «Եւ կարգք գործոցն Գրիգորի նորոգեալ արամբ միով երանելեաւ Տարօնացւոյ, որում անուն Մեսրոպը ճանաչէր»: Գրիգորի նորոգեալ գործը կարող է Մեսրոպի վարդապետությունը լինել:

Այս պատճառաբանությունները դժբախտաբար բոլորովին անզոր են ապացուցանելու համար հեղինակի առաջադրությունը. հակառակ իրեն կա այնպիսի հզոր մի փաստ, որի առաջ բոլոր վերի առարկությունները ոչինչ են. և այս փաստը Վարդապետության լեզուն է: Առակաց գիրքը, որից մի փոքր հատված բերինք մենք, իբր նմուշ, բավական է ցույց տալու, թե Մեսրոպի լեզուն պատկանում է Ն դարի առաջին դպրոցին. մինչդեռ Վարդապետության լեզուն, իբր ճոխ, պերճ ու շռալլ լեզու, պատկանելով չորրորդ դպրոցին, չի կարող գրվածքը Մեսրոպինը համարվել (Նորայր, «Կորին վարդապետ և նորին թարգմանությունը»):

Հաջորդ հատվածը, որ քաղում ենք Վարդապետության սկզբից, ընթերցողը կարող է համեմատել Առակաց գրքի հետ, իսկույն տեսնելու համար երկուսի միջև եղած հսկայական զանազանությունը:

«Տէր Աստուած, որ Նա միայն ինքնութեամբ, և լառաջ քան զնա չիք ոք ալլ, արարիչ ամենայնի որ երեւի և որ ոչն երեւի, բայց Որդին Միածին որ ի Հօրէ ծնեալ, և Հոգի նորուն որ ի նորին լեութենէ. որով եղև աշխարհս ի սկզբանց անդ, արարեալ միասնական Երրորդութեանն միով զօրութեամբ կամացն ամենագօրաց, միախորհ, միակամ, միաբուն ինքնութեամբ. և ամենայն ի նմանէ եղեալ՝ երկինք և երկիր: Արարեալ զերկինս խորանարդ հաստալարի, և զերկիր թանձրալատակ աղխեալ սեղմեալ. և զերկինս կախեալ զոչընչէ, և լերկերս ի վերալ ոչնչի կացուցեալ, և ի նմին զանդունդս համատարածս խաւարազգածս աներևոյթս անկազմս անարարս և անլարդարս, անպատրաստս ստուերամածս, ... Ասացեալ ի Հօրէ առ խորհրդակատարսն համագործս՝ լինել լոյս, և անդէն եղեալ լոյսն համասփիւռ խաւարակալու օրաբեր: Եվ լետ ալսորիկ հաստատութիւն ջրամած սառնեղէն ծովահերձ ջրաբաժին. որով երեւեալ ցամաքն ամհնածին ծաղկաբուխ տնկաբեր: Եւ լետ ալսորիկ ասացեալ միասնական Երրորդութեան՝ լինել լուսաւորացդ առ ի ջրեղէն խորանանման հաստատութեան երկնին ճառագայթածիգք, աշխարհադունդք, նշանացոյցք և զեռնոց և ջրածին կալտառաց» (Ագաթ., տպ. Թիֆլիս, 1883, էջ 153—154):

Զարմանալի է, որ Սարգիսյանի ենթադրությունը առանց ալիւալի ընդունում է նաև Ակիւյանը («Հանդես ամսօրյա», 1935, էջ 544):

Մառը («Մկրտություն Հայոց, Վրաց, Աբխազաց և Ալանաց», Վաղարշապատ, 1911, էջ 97) կարծում է, թե ամբողջ Ագաթանդեղոսը Մեսրոպի գործն է: Մի ալսպիսի միտք հայտնել է նաև Ադոնցը («Հանդես ամսօրյա», 1928, էջ 91): Մառը ենթադրում է

մի քանի տեսակ Ագաթանգեղոս. ա) Ուղղափառ հունասեր խմբադրութիւն (Դ դար). բ) Քաղկեդոնական խմբադրութիւն (է—Ը դար), որից թարգմանված է հունարենը և սրանից էլ արաբերենը. գ) Ազգային հայկական խմբադրութիւն (Ը դար), որից թարգմանված է արդի հունարեն օրինակը: Առաջինը Մատը վերագրում է Մեսրոպին, հիմնվելով Եզնիկ երեցի ծանոթ վկայութեան վրա՝ «Կարգք գործոց Գրիգորի նորոգեալ արամբ միով երանելեաւ Տարօնացւոյ որում անուն Մեսրոպ պ ճանաչէր»: Բայց Եզնիկ երեցը «կարգք» ասելով ո՛չ թե Գրիգորի գրվածքն է հասկանում, այլ քարոզչական գործունեութիւնը, որ իրոք էլ նորոգեց Մեսրոպը, արժանանալով «Երկրորդ Լուսավորիչ» անվան: Համենայն դեպս կարելի է Ագաթանգեղոսը տանել է և Ը դար, որովհետեւ լեզուն Ե դարի է, և այն էլ չորրորդ դասից:

8

Մինչդեռ Հ. Բ. Սարգիսյանը Ս. Գրիգորի վարդապետութիւնն է համարում Մեսրոպի ճառերի հավաքածուն, հայագետ Ֆեթթեօրը («Հայագիտական աշխատութիւններ», էջ 69—78) ուզում է ապացուցել, թե Կորյունի հիշած սույն հավաքածուն «Յաճախապատում»-ն է¹: Այս գիրքն էլ երկար ժամանակ անտեղի կերպով համարված էր Ս. Գրիգոր Լուսավորչի հեղինակութիւնը:

Այս մասին տեղիք տվողը նույնիսկ Ագաթանգեղոսն է, որ Գրիգոր Լուսավորչի համար ասում է. «Ապա լետ այսպիսի գործոց սկսեալ երանելոյն Գրիգորի ճառս յաճախագոյնս, դժուարապատումս, առակս խորիմացս, դիւրալուրս, յարմարեալ ի գօրութենէն և ի հիւթոյ գրոց մարգարէականաց, լի ամենայն ճաշակօք կարգեալս և յարմարեալս...» և այլն: Այս խոսքից հետեցրել են իսկույն, որ Հաճախապատումը Լուսավորչինն է: Այսպես, Նարեկացին կոչումներ է անում իր «Երգ Երգոց»-ի մեկնութեան մեջ («Գրիգորի Նարեկացւոյ Մատենադրութիւնք», Վենետիկ, 1840, էջ 335 և 342) Հաճախապատումի ԺԹ և Ի ճառերից (տես Հացունի, «Բազմավիպ», 1930, էջ 401):

Գրիգոր Մագիստրոսն իր «Մեծ են գործք» աշխատութեան մեջ (էջ 12) Լուսավորչի համար ասում է. «Զգիրսն իւր հաւատոյ Յաճախաբանն որ անուանին»: Եվ դեռ այսպես էլ կարծվում է մեր

¹ «Յաճախապատում»-ը թարգմանված է գերմաներեն և հրատարակված «Regensburg»-ում, քննութեամբ Ֆեթթեօրի և Հերշլի, որոնք այս գիրքը Մեսրոպի աշխատութիւնն են համարում:

անքննադատ շրջաններում: Ֆեթթերը նախ ապացուցում է, թե այս բանը անկարելի է, որովհետև՝ ա) Ս. Հոգու բնության նկատմամբ հրամանակարգ վարդապետության ձևն այնպես է, որ հազիվ կարող ենք ենթադրել Լուսավորչի բերնից զուրս եկած: բ) Հեղինակի լեզուն, ինչպես իր բովանդակ ասությանց կերպը ցույց է տալիս, 381-ի Կոստանդնուպոլսի ժողովի վարդապետական որոշման ծանոթություն է ենթադրում: գ) Ս. Գրքից բերված վկայությունները այնպես համաձայն են մեր այժմյան թարգմանության, որ գրություն ժամանակը չի կարող Ն դարից առաջ լինել:

Սրանից հետո Ֆեթթերն անցնում է ապացուցանել, թե Հաճախապատումը գրված պիտի լինի Ն դարում և թե սրանից ավելի ուշ չի կարող լինել: Իր ապացույցներն են, նախ՝ հեղինակի այն ձգտումը, որով նա ուզում է զրադաշտականության հետ մաքառել: բ) Քաղկեդոնական վեճերին բողոքովին անմասն է մնում, որով ցույց է տալիս, թե 451 թվականից առաջ է գրված: գ) Արշակունյաց հարստության հիշատակությունը այնպիսի ձևով է, որ ենթադրում է այս հարստության անկումը Արտաշես Գ-ի օրով: Այսպիսով Հաճախապատումը գրված պիտի լինի Ս. Գրքի երկրորդ թարգմանության և Քաղկեդոնի ժողովի միջև եղած ժամանակամիջոցում: «Բայց ճիշտ այս ատեն կապերի ու կոործեր Ս. Մեսրոպ, որուն նկատմամբ կպատմե յուր կենսագիրը Կորյուն, թե «բազում թուղթս խրատականս և զգացուցիչս ընդ ամենայն գաւառս առաքէր»: Զինքը պետք ենք ուստի հեղինակ ճանչնալ այս ճառերուն»:

Այսպես է փաստաբանում Ֆեթթերը:

Բարի ցանկությունից ավելի բան չկա այստեղ՝ Հաճախապատումը Մեսրոպին տալու համար:

Ֆեթթերի քննությունը, եթե իբր ստույգ ընդունենք, որոշում է միայն այն ժամանակը, երբ գրված պիտի լինի Հաճախապատումը: Բայց թե այս գրվածքը չի կարող Մեսրոպինը, ո՛չ էլ առաջին թարգմանիչներից որեւէ մեկինը լինել, բավական ցույց է տալիս Հաճախապատումի լեզուն, որ այնպես հստակ կերպով զանազանվում է առաջին թարգմանիչների լեզվից: Հաճախապատումը հայտնի հունաբան լեզվով չէ, ուստի իրոք չի կարող է դարձում կամ ավելի հետո գրված լինել, բայց այնպես նման է երկրորդ թարգմանիչների լեզվին, մասնավորապես Ղազարի և նրա ընկերների լեզվին, որ պետք է հաստատ կերպով ընդունել, թե նրանցից մեկի աշխատությունն է:

Երկար կլինե՞ր մանրամասն ցույց տալ այն ներքին հատկությունների չգոյությունը, որով օժտված պիտի լինե՞ր զասական

շրջանի ամեն գրվածք: Բայց ավելորդ չենք համարում նաև արտաքին հատկութուններից բառական մասը նշանակել: Հաճախապատումի մեջ հարյուրներով կարելի է հաշվել հետդասական շրջանի բառեր: Ահավասիկ նրանցից մի ցուցակ (էջերը նշանակված են էջմիածնի 1894 թվականի տպագրության համաձայն).

ա. անհպելի 11, 13.

անփոփոխելի 13, 69.

ամենասուրբ 14.

անասանելի 18, 22, 33, 37, 92, 126.

աղբիւրաբար 20.

աներկբայ 22.

ապերախտիսն 23.

ամենառատ 24, 30.

անմեղկելի 24, 45.

աւարտի 32.

անգոլ 49.

աներեկի 50, 106.

առանձնաւորութիւն 55.

անճառելի 55, 78, 82, 94, 107, 141.

անլիշաչար 56.

անհատ 82.

անճառապէս 82.

անմեկնելի 89, 107, 113.

անըմբռնելի 97.

անուշահոտանալ 100.

անլիշելի 101.

անպատմելի 113.

անասելի 113.

անլսելի 113.

անանցանելի 115.

անգբօս 122.

անդրդուելի 126.

աննախաբար 135.

առիթ 140.

բիւրակերպարանեալ 8.

բարեգործող 29.

բարեխոնարհութիւն 41.

բացայայտել 47, 97, 149.

բնաւորեցան 48.

բարեխոնութիւն 51.

բաւականացի 68.

բաղձալի 108.

բարեխորհրդութիւն 124.

գոյացուցանել 27.

գոյացութիւն 29, 58.

գոլով 39.

գործարան 145.

երևութանալ 48.

երկաքանչիւրոց 50, 70.

երկբայիլ 117.

երկրպագեն 144.

զամենայն 39.

զանազանութիւն 40.

զարտուղի 101.

զանազան 111.

ընդունակ 44.

ընդունարան 141.

ժառանգորդ 42.

իւրաքանչիւրոց 41, 44, 46, 111.

խորհրդածութեամբ 17.

խոհականութիւն 83.

կենցաղավարեալք 13.

կենագործել 15, 58, 63.

կցորդակից 18.

կերողութիւն 100.

հրահանգել 19.

հակամիտիլ 52, 80, 106.

համանգամայն 118.

համահամ 131.

ճակատամարտիլ 130.

մեղերք 97.
 մտառութիւն 48.
 յառաջագալիլ 57, 100, 139, 141,
 143.
 ի յաւիտեանցն 43.
 նորածնելոց 17.
 ներգործութիւն 29.
 ներգործել 33.
 ի նոյնս 39.
 նախկին 57.
 նախախնամական 90.
 նախաշավիղ 119.
 շրջապատել 126.
 ունայնաբանութիւն 22.
 ողջախոհանալ 102, 104.
 պարփակիլ 56.

պիտոյանալ 69.
 պիտոյացեալ 70.
 սաղարթ 126.
 սրբապէս 190.
 վերաբերեալ 34.
 վերաբերիլ 94, 95, 144.
 վերագրել 131.
 վերաստեղծու 143, 226.
 վերափոխել 37.
 փարթամութիւն 29.
 փառաբանիչ 91.
 փառաբանութիւն 191.
 փառակից 144.
 փրկաւէտ 209.
 քաջայայտ 31.

բ. Բազմաթիւ են նույնպէս սեռականի հակադիր գործածութեան օրինակները, որոնք թեև անսովոր չեն դասական շրջանում, բայց չափազանցութիւնը ներելի չէ. ի՞նչպէս՝ «զգեցցի զանմահութեան կենդանի լուսովն, զգեցեալ զկենարարի զարեգականն արդարութեանն զլոյսն, որ լին է երանութեամբ, նորա փառօք կարող է...» և այլն (էջ 8):

գ. Հիշելու համար նաև բանասիրական պատճառաբանութիւն, կարող ենք նկատել, որ Հաճախապատումի մեջ կան բազմաթիւ բանագործութիւններ Եզնիկի գրքից. ահա վասիկ սրանցից մի քանիսը.

«Յաճախապատում»

էջ 1—2

Լի կատարեալն, որ զամենայն լնու, և ինքն ոչ թերանայ և ոչ նորոգի, զի ոչ հնանայ և ոչ լնու, զի ոչ պակասի: Զի ինքն նոյն է ի իրութեան իւրում և յամբաւութեան. և չիք ուստեք եկամուտ կամ լաւելուած, լալն լանբաւ և լանսահման,^ա և լանհաս և ի կատարեալ բարերարութիւնն:

Եզնիկ

էջ 8

Եւ ինքն կայ լի և լանսպառ կենդանութեան.. և ինքն ոչ թերանալ ի զօրացուցիչ զօրութեանէն.

էջ 6

և ոչ բնութիւն հիւթաբեր ի պէտս նորա և ոչ նիւթ ինչ՝ յորմէ առնիցէ զոր առնելոց իցէ:

հշ 3

Եւ ոչ արար զարարածս անկազմն և անարգս, ալլ ետ անձնիշխան և ազատ կամս... որ կոչեացն զնոսս յոչնչէն ի լինչսն և ի չգոյէն ի գոյն:

հշ 27

Զոր յոչնչէ և ի չգոյէ գոյացոյց, զհոգևորս և զմարմնաւորս, զշնչաւորս և զանշունչս: ... Եւ զոր արար կենդանիս և անմահս, մտաւորս և բանաւորս, որ են գունդք հրեշտակաց և երկնաւոր զօրք, որ կարգեալ են ի պատիւ և ի պաշտօն և յանդադար փառաբանութիւն ամենազօր տէրութեան:

հշ 29

Որ առ դարման և առ բժշկութիւն կազմեցան, կարգեցան ըստ ներգործութեանն Աստուծոյ... է ինչ և ի սողունս իրաց ինչ ի պէտս, որպէս յօձիցն ասէ զթիրակէն:

հշ 31

Զի շուրճ ի պէտս կենդանեաց արարան, յԱստուծոյ, որ արբուցանեն զերկիր և դարձեալ ապականին նեխելով և նուազելով: Եւ հուր առ ի պէտս մեր արարաւ, որ դարմանօք վառի և սպասաւորէ մեզ և ի պակասել կերակրոյն, շիջանի և ապականի... Երկինք լուսաւորօք և երկիր կենդանօք և բուսովք և անկովք և ամենայն

հշ 24

Իսկ եթէ էր երբեք հիւզն անզարդ և անարդ և անկերպարան...

հշ 7

զի ածն ի չգոյէ ի գոյ զչգոյսն, և եցոյց յոչնչէ լինչ զչէսն:

հշ 7

Զի ածն ի չգոյէ ի գոյ զչգոյսն, և եցոյց յոչնչէ լինչ զչէսն... (էշ 9) զբանաւորս և զանբանաւորս, զմտաւորս և զանմտաւորս, զխօսունս և զանխօսունս, զասունս և զանասունս... (էշ 13) զբանաւորսն աներեւոյթս... զհրեշտակաց ասեմ և զհոգևոց մարդկան... (էշ 14) և զսպասաւորութիւնն՝ յոր կարգեցան, անդադար մատուցանեն... փառաւորեմք զկարգիչն նոցա և զյօրինիչ...

հշ 63

Նաև նովին իսկ, որ չարքն կարծիցին անմտաց, երբեք երբեք օգտակարք լինին և զերծուցիչք ի մահուանէ: Զի՞նչ չար քան զօձ կալցէ, և ի նմանէ թիրիակէ:

հշ 16

Կամ զշուրճ՝ զոր հանապազն ըմպեմք, և զանուշութիւն նոցա ի ժանտահոտութիւն ի փորի մերում դարձուցանեմք... (էշ 15) Եւ կամ զհուր, որում և զքեզ իսկ երկրորդ արարիչ կազմեաց յօրինիչն, զի յորժամ կամիցիս՝ վառիցես և յորժամ կամիցիս՝ խափուցանիցես... (էշ 10) Եւ այսպէս չորեքին բնութիւնքն, ուստի աշխարհս կազմ-

ձեռակերտօք արուեստից, որ ստեղծանեն պատկերս յարարածոց Աստուծոյ աստուածս, սուտ են և ապականին, որպէս իմաստնոց է քաջայայտ:

Էջ 31

Արարածք են Աստուծոյ և լուսաւորք արեգակն և լուսին և աստեղք ամենայն, իւրեանց փոփոխամբն ցուցանեն զիւրեանց սպասաւորութիւնն ըստ սահմանելոյն այլ ևս արարածոց:

Էջ 31

Որպէս ձմեռն ոչ միայն զովացուցանէ, այլ և սպանանէ. և ամառն ոչ միայն ջեռուցանէ, այլ և խորշակահար առնէ. և հուր ոչ միայն ջեռուցանէ և զպէտսն ընու, այլ այրէ և ապականէ. և ջուր ոչ միայն արբուցանէ զերկիր, այլ և ողողէ և ֆլաս առնէ: Այսպէս և ամենայն դարմանքն...

Էջ 33

Զի եթէ ոչ էր ահ Տեառն ի վերայ մեր, ամենեքեան զմեզ սատակէին:

Էջ 34

Զի և զազանք ոչ եթէ բնութեամբ եղեն չարք, որպէս ընդելութեամբն ցուցանեն օձք առ թովիչսն. և առիւծ և ինձ և արարածք հնազանդին մարդկան, որպէս եղեն (իմա եզն) և շուն

եալ և կալ, առանձինն՝ ապականիչք են միմեանց, և խառնեալ ընդ ընկերին՝ օգտակարք և շահաւորք: Եւ զի այս այսպէս է՝ ամենեցուն յայտնի է որ կամին ուսանիլ:

Էջ 11

զշարժունան... արբանեական... զնայունան... քանզի և նոքին իսկ իւրաքանչիւր փոփոխմամբք յայտ առնեն, եթէ է ոմն՝ որ փոփոխէ զնոսա.

Էջ 10

Արեգակն թէ բարի է առանց օդոյ խառնուածոյ այրիչ և ցամաքեցուցիչ է. նոյնպէս և լուսին խոնաւական բնութիւն, առանց խառնուածոյ ջերմութեան արեգական, ֆլասակար և ապականիչ է: Եւ օդ, առանց ցօղոյ խոնաւութեան և ջերմութեան վրնասակար և ապականիչ է. և ջուրք զհող երկրի ողողանեն և ապականեն... և այսպէս չորեքին բնութիւնքն...

Էջ 16

Զի թէ ոչ սաստ արարչին նահանջէր զնոսա, մի մի ի նոցանէն բաւական էր զամենեաին սատակել:

Էջ 68—69

Այնչափ ինչ չար ի զազանացն բնութեամբ ոչ գոյլ... զքարս իգականպս կալեալ թովչութեամբ լընտելութիւն մարդկան ածեն... և միւսն զառիւծու կորիւն մնուցեալ՝ ածէ ի համբոյր և ի քծինս,

և այլ ամենայն՝ որք ընդ լծով անկանին և շողոքորթեն, և առանընդիսն գազանանան, և մահ գործեն անծանօթիցն և վերս:

Էջ 37

Որ լոջնչէ ի լինելութիւն էած և ի չգոյէ ի գոյ:

Էջ 228

Եւ սատանայ ի սկզբանն ոչ թշնամի արարաւ, այլ յանձնիշխան կամացն եղև հակառակ բարւոյ. զի ըստ եբրայեցւոց բառիցն հակառակ թարգմանի:

մինչև պատել զսնուցանելեաւն. և եթէ այլ ոք ի նա հուպ գայցէ, չմոռացեալ զբարս գազանութեանն՝ ի վերայ յարձակի. և նորա սաստեալ գազանին իբր շան, ցուցանէ յանաստ գազանութենէն:

Էջ 7

Ձի ածն ի չգոյէ ի գոյ զչգոյսն և եցոյց լոջնչէ լինչ զչէսն:

Էջ 52

Ձի սատանայ մեք ոչ յԱստուծոյ սատանայ եղեալ գիտեմք, այլ զսատան անուն՝ վասն խոտորեւոյն էառ իւր անուն. քանզի սատանայ յեբրայեցւոց և յասորւոց լեզուէ խոտորեալ թարգմանի:

Պետք է ասել, թե հիշյալ մի քանի հատվածները դեռ չեն կարող ցույց տալ այն հզոր ազդեցությունը, որ Եզնիկը գործել է Հաճախապատումի վրա. հարկավոր է կարդալ նույն հատվածներից առաջ և հետո եղած մասերը, զգալու համար, որ Հաճախապատումը ծայրեծալր Եզնիկ է բուրում: Այս զգալությունը այնքան մեծ է, որ Նորայրը («Գորիւն վարդապետ և թարգմանութիւնք նորին», էջ 54, ծան.) այն կարծիքն է հայտնում մինչև անգամ, թե Հաճախապատումը նախապես եղել է դասական շրջանի գործ, բայց հետին մի խմբագրի ձեռքով այնքան է խանգարվել, որ դարձել է հետդասական շրջանի աշխատություն:

Որովհետև Եզնիկին ավելի առաջ է քան Հաճախապատումը (և այս բանը հաստատվում է լեզվով), ուստի պետք է որ Հաճախապատումը լինի բանաքաղը և ոչ Եզնիկը: Եվ եթե Հաճախապատումը բանաքաղ է, ինչպես կարող է Մեսրոպի աշխատությունը լինել այն, երբ այս դեպքում պետք կլինի ենթադրել, թե Մեսրոպն իր աշակերտի գրվածքից բանագրություններ է արել:

Ֆեթթեբի հետ կարծեկից դուրս եկավ վերջին անգամ Ֆնուղզլյանը, որ նախ «Անահիտ»-ի (1905, էջ 242) և հետո Կրլունի իր քննական հրատարակության մեջ (Երուսաղեմ, 1930, էջ 51 և 86—88) նույնպես Հաճախապատումը համարում է Մեսրոպի գործը:

Ագաթանգեղոսի այն հատվածը, որի վրա հիմնվելով Հաճախապատումը վերագրում են Գրիգոր Լուսավորչին, գտնվում է նաև Կորյունի մոտ, որ մենք էլ մեջ բերինք: Ֆնտգլյանը ցույց է տալիս մանրամասն, որ բանաքաղը Ագաթանգեղոսն է և ոչ Կորյունը. հետևաբար այն հատվածը բնապես Կորյունին է և վերաբերում է Մեսրոպին, ուրիշ խոսքով «լաճախագոյն» ճառերը Մեսրոպինն են: Բայց սրանով ոչինչ չապացուցվեց. ցույց տրվեց միայն, որ թե Գրիգոր Լուսավորչը և թե Մեսրոպը ճառեր են գրել, և այն էլ «լաճախ»: Ուրեմն ով որ «լաճախ» ճառեր գրած լինի, «Յաճախապատում»-ը նրան կլինի:

Մենք խոսեցինք արդեն Հաճախապատումի լեզվի մասին և ցույց տվինք, որ նա Ե դարից չէ և չի կարող Ե դարի որևէ հեղինակինը լինել: Նույնը կրկնում ենք այստեղ: Մենք ցույց տվինք այն բազմաթիվ բանաքաղությունները, որ Հաճախապատումը արել է նգնիկից և անհարմար գտանք, որ Մեսրոպն իր աշակերտից այդպիսի լայն չափերով օգտված լինի: Նույնը կրկնում ենք այստեղ: Հաճախապատումը Մեսրոպինը չէ և չի կարող լինել: Մեզ հետ կարծեկից է նաև Հ. Վ. Հացունին, որ («Բազմավեպ», 1930, էջ 401—406) մի առանձին հոդվածի մեջ քննում է Հաճախապատումը և տարբեր պատճառաբանություններով մերժում է վերադրել թե Լուսավորչին և թե Մեսրոպին, այլ Ե դարի երկրորդ թարգմանիչներից մեկին:

9

Վերոհիշյալ ճառական գրվածքներից դուրս հաշվել պետք է նաև այն բազմաթիվ նամակները, որ Մեսրոպ իր կյանքի վերջին օրերին ուղարկեց Հայաստանի զանազան գավառները: Այս նամակների էլ բնույթը խրատական էր. «Եւ մինչդեռ այնպէս մերձաւորացն առ իւրե զհոգեւոր եռանդն ածէր, և բազում թուղթս խրատագիրս և զգացուցիչս ընդ ամենայն գաւառս առաքէր, անդէն ի նմին ամի՝ լետ ամսոց վեցից անցելոց վախճանի երանելոյն Սահակայ...» (Կորյուն, էջ 26): Դժբախտաբար բոլոր այս թղթերը, իբրև հովվական ժամանակավոր նշանակություն ունեցող, կորուստի անդունդն են մատնված, որովհետև օրինակներով տարածվելու կամ պահվելու համար չէին:

10

Բայց ժամանակը ավելի խնայող է եղած այն թղթակցություն համար, որ տեղի ունեցավ Պրոկղի, Ակակի, Սահակի և Մեսրոպի միջև, և որոնց ժանոթացանք վերը ընդարձակ մեջբերումներով:

Այժմ անցնենք քննել վերոհիշյալ հինգ թղթերի վավերականությունը: Առաջին երեք թղթերը իրոք է դարի մի գրչի թարգմանություն՝ ևն և վերջին երկու թղթերն էլ Սահակի կամ մանավանդ Մեսրոպի գրություններն են:

Որպեսզի այս թղթերը Սահակինը կամ Մեսրոպինը և կամ գոնե ժամանակակից մեկինը լինեն, հարկ է որ լեզուն, որով գրված են նրանք, դասական շրջանի դրոշմը կրե: Դժվար չէ դասական շրջանի մի գրվածք հետդասական շրջանի գրությունից զանազանել՝ լեզվից զատելով: Առանց ի նկատի առնելու գրվածքի ոճը, մի քանի բառ կամ բարդություն և ածանցման ձև, որ հակառակ են դասական շրջանի ոգուն, իսկույն մատնում են գրվածքի հետնությունը: Եվ ընդհակառակը: Այս տեսակետով եթե քննենք այս թղթերը (մանավանդ առաջին չորսը), պիտի տեսնենք ազատ աչնպիսի թերություններից. բոլորն էլ կրում են պարզ և ընտիր հայերենի դրոշմը, հեռու դատարկ ավելաբանությունից, և զարդարված աչնպիսի քնքուշիկ բառերով, որոնք իսկույն Եզնիկը, Ոսկերեքանը կամ Սեբեքիանոսն են հեշեցնում: Բառեր և դարձվածներ, որոնք հատուկ են դասական շրջանին, գտնում ենք մեր ամեն քայլին. «եղեալ վասն մեր մարդ առանց շրջելոյ և անկանելոյ և խախտելոյ չիւրոյ աստուածային(!) ինքնութենէն ... ի մէջ անբաժին Երրորդութեանն բաժին արկանեն... զնորակեքտ զնորաձայնս զայս ասեն զնոր ընդունայն հայրոյութիւնսն... անցանեն զանցանեն ըստ նոցա հայրոյութիւնսն... Մշակք նենգաւորք կերպարանեալ կերպարանօք պաշտօնէից Քրիստոսի... Ջոր օրինակ անցք անցանիցեն ընդ քաղցրաբեր բոյսս արտոցն... և զառպ տառապոյն (?) հասկալից բուսոցն ի շերմախառն յանբարեխառն օդոցն իւրովք քաղցրութեամբն յառողջութեան բժշկութիւն դարձուցանելով... մանաւանդ զմիասակար նորաբան նորաձայն զհերեսիութիւնս, զոր ալլանդակաշատ ամբարշտութիւն տակաւին զբարս դառնութեան սերմանցն ցանէ ի վերալ սրբութեան սերմանեաց որոմնախառն ուսումն, որք ի հանճարավնաս սառանայախառն սովորեալ են... և նկրտին ըմբռնել զանհաս զառանց ըմբռնելոյն (հետոսկեդարյան հայերենով պիտի տեսին զանհասանելին և զանըմբռնելին)... հասանել անհաս չափուցն ժպրնեն... ի մէջ միջնաժողով ժողովրդոց զխաչն կանգնեաց (բարդութեան երկու կեսերը առանձին կրկնված, ոսկերչարչան ձև)... որ զանեղծ և զանարատ հաւատն յապականութիւն զարձուցանել ջանան... և սրբոյ զանճառ զանքնին Երրորդութեանն քննութիւն՝ ջանան ընդ խնդիր արկանել... ընդունել պատիժս պատուհասի... և զգալթակղութիւն զայն ի միջոյ ի բաց կորուսանել...» և այլն և այլն:

Ճշմարիտ է, թե այս գրութեանց մեջ կան ինչ-ինչ անհարթութիւններ, բայց սրանք էլ հայտնի է, որ գրիչները անհատութեան արդիւնքն են: Արդարեւ, Սոփերքի մեջ հրատարակված թըղթերից առաջինը (Սահակի պատասխանը Պրոկղին) շատ ավելի լի է այսպիսի անհարթութիւններով, քան նույնի հրատարակութիւնը «Գիւրք թղթոց»-ի մեջ: Ուրեմն վերջինը ավելի հարազատ օրինակից է քան առաջինը: Լավագոյն մի օրինակ կարող է մնացյալ անկանոնութիւններն էլ հարգարել:

Ապացուցանելուց հետո, թե հիշյալ գրութիւնները գասական շրջանից են, այլեւ ավելորդ կլինի կասկածել նրանց վավերականութեան վրա: Դասական շրջանը այնպէս կարճ է, որ Սահակի ու Մեսրոպի մահից քիչ հետո վերջանում է, և այս կարճ ժամանակում ո՛ւմ էր պետք Սահակի և Մեսրոպի անունով թուղթ կեղծել:

Զարմանալի է սակայն հինգերորդ թուղթը (Սահակի պատասխանը Ակակին): Այս թուղթը, ինչպէս տեսանք, ուրիշ բան չէ, եթե ոչ չորրորդի անփոփոխ արտագրութիւնը, տեղ-տեղ կրճատված: Սահակի նման բազմաբեղուն մի անձ, հետն էլ ունենալով մի Մեսրոպ կամ մի Եգնիկ, եթե պետք զգաց Ակակին պատասխան գրելու, չէ՞ր կարող մի նոր բան գրել. ի՞նչ կարիք կար նախորդը համառոտելու և նոր հասցեով ուղարկելու: Բացի սրանից, Ակակին ուղղված այս պատասխանը, իր այնչափ համառոտութեանը մեջ անգամ, ընծայում է հետին հայերենի շատ հետքեր: Օրինակ՝

ա. Առաջինը գրում է «Ի հանճարափնաս սատանայայխառն սովորեալ են», ուր շեղատառը դասական շրջանի մի սիրուն բարդութիւն է. երկրորդը քանդելով այս բարդը, դարձնում է «որ ի հանճարափնաս սատանայի խառնման ուսեալ սովորեալ են», այսպիսով դուրս է գալիս, որ սատանան է հանճարափնաս, մինչդեռ Սահակի միտքը այլ է: Նաև առաջինի մեջ սովորեալ բառով հասկացվում է «վարժված», մինչդեռ երկրորդը սովորիլ առնելով «ուսանիլ» մտքով, պետք է զգացել սատանան էլ բացառականի վերածելու:

բ. Առաջինը գրում է. «Արդ, որովհետև մոլարն առաջին և գլխաւորն ի չարիս զիւր ժանգ աղտեղութեանն կարկառեալ սերմանել ժպրհեցաւ»: Այս շատ հասկանալի խոսքը խանգարվում, դառնում է «Արդ որովհետև մոլարն առաջին գլխաւորօքն չափ զիւր ժանգ աղտեղութիւնն սերմանել ժպրհեցաւ», որից ոչինչ չի հասկացվում:

գ. Առաջինը գրում է. «Նկրտին ըմբռնել զանհաս գառանց ըմբռնելոյն», սրի մեջ շեղատառ բառերը հարազատ դասական են, երկրորդի մեջ եղծվելով դառնում է «Նկրտին ըմբռնել զանբմբռնելիւն»:

դ. Առաջինը գրում է «ի բազում կիզմանն զայրութենէ զըզ-
գայութիւնսն կորուսեալ է» (այսինքն՝ այրվածքի սաստկութիւն-
նից զգայութիւնը կորցրել է). երկրորդում դառնում է «ի սաս-
տիկ կիզմանէ ընկղմին միտքն ի թմբիրն խելագարութեան» (վեր-
ջին բառը դասական չէ):

ե) Առաջինը գրում է. «Զի ոչ ինչ է այդ գիտութիւն (տըպ-
ված է այլ տգիտութիւն), այլ խաւար խորհրդեան», իսկ երկրորդը
դարձնում է «քանզի ոչ գոյ այլ գիտութիւն խաւարայեղ» (չե-
ղատառը դասական չէ):

զ. Առաջինը գրում է. «Ընդ միտս իւրեանց խորհել աներ-
կիւղութեամբ և անամօթութեամբ, զամօթ իւրեանց լրբութեամբ
յայտնապէս պատմեն». երկրորդը հետին բառերով՝ «աներկիւղա-
բար անամօթաբար զլրբութիւնս իւրեանց յայտնապէս պատմեն»:

է. Առաջինը մի անգամ գործածում է «պատիժ պատուհասի»
սեռականով ակնյադրութիւնը. «և մեծամեծ պատիժ պատուհասի
առնել ո՛չ դանդաղիմք». երկրորդ անգամ նույնը կրկնութեամբ՝
«մեծապէս (մեծամեծ?) պատժիւ և պատուհասիւ մեծապէս վրէժ
խնդրեացեն». իսկ երկրորդը ջնջելով այս բոլոր զարդերը, ասում է
պարզապէս. «Ընդ մեծ պատժովք արկանել ոչ դանդաղիմք... մե-
ծապէս պատուհասիւ զվրէժն խնդրիցեն»:

Այս բոլոր խանգարմունքը ինչի՞ համար է:

11

Վերը ասացինք, որ Զամչյանը Պատարագամատուցն էլ վե-
րագրում է Սահակի և Մեսրոպի գործակցութեան: Ուրիշները Պատա-
րագամատուցը տալիս են Լուսավորչին. այսպէս հենց Զարբանալ-
յանը («Հայկական հին դպրութեան պատմութիւն», Գ տպ., էջ 280),
որ սակայն նույն Պատարագամատուցի վերջում տրված աղոթքը
համարում է «Մեսրոբայ վարդապետի»:

Հիշենք վերջին անգամ Եվսեբիոսի Եկեղեցական պատմու-
թեան թարգմանութիւնը, որ թեև Մեսրոպի աշխատութեան ար-
դիւնքը չէ, բայց Խորենացու պատմութեան համաձայն՝ կատար-
ված է Մեսրոպի անմիջական հրամանով, ասորերեն լեզվից. «Եւ
վկայ քեզ ի մօտով երաշխաւորեսցէ Եկլեսիաստէ գիրք Եւսեբի
Կեսարացուոյ, զորս ետ թարգմանել երանելի վարդապետն Մաշտոց
ի հայ լեզու» (Խորենացի, Բ Ժ):

ՍԱՀԱԿԻ ԵՎ ՄԵՍՐՈՊԻ ԺԱՄԱՆԱԿԱԳՐՈՒԹՅՈՒՆԸ

1

Այս գլխով ուզում ենք կազմել, որքան կարելի է, ստույգ ժամանակագրական մի ցուցակ, որի մեջ պարզվեն Սահակի և Մեսրոպի ծնունդից սկսած մինչև նրանց մահը տեղի ունեցած բոլոր դեպքերի թվականները։ Սրա համար բավական դժվար աշխատանքի պետք կա, որովհետև մեր պատմության մեջ ամենից ավելի խառնակ և անստույգ մասը ժամանակագրությունն է, մանավանդ հայ թվականի հաստատությունից առաջ։

Այստեղ հավաքում ենք նախ այն բոլոր տեղեկությունները, որ մեր մատենագիրները տալիս են հիշյալ շրջանի ժամանակագրության մասին։

Կորյունի տված թվական տեղեկությունները հետևյալներն են.

1. Դանիելյան նշանագրերի Հայաստան գալը տեղի ունեցավ Վռամշապուհի հիմնգերոգ տարին. «Եսկ Հաբելին զայն լուեալ, փութանալի հասանէր առ Դանիէլը, և նախ ինքն տեղեկանալը ի Դանիէլէ նշանագրոյն, և ապա առեալ ի նմանէ առաքէր առ արքայն յերկիրն Հայոց, ի հիմնգերոգի ամի թագաւորութեանն նորա ի նա հասուցանէր»։

2. Դանիելյան գրերի փորձերը տեւեցին երկու տարի. «Ապա հրաման տալը ամենայն ուրեք նովին կրթել... և իբրև ամս երկու կարգեալ զվարդապետութիւն իւր և նովին նշանագրովք տանէր» (Կորյուն, էջ 9)։

3. Երբ Դանիելյան գրերը անհաջող գտնվեցան, Մեսրոպը ճանապարհ ընկավ դեպի Միջագետք, Վռամշապուհի հիմնգերոգ տարին. «Վասն որոյ առեալ երանելոյն Մաշթոցի դաս մի մանկտոյ հրամանաւ արքայի, և միաբանութեամբ սրբոյն Սահակայ, և հրաժարեալք ի միմեանց համբուրիւ սրբութեանն՝ խաղալը գնալը ի հիմնգերոգ ամի Վռամշապուհոյ արքային Հայոց» (Կորյուն, էջ 9)։

4. Մեսրոպը հայերեն գրերը գտնելով, հաջողությամբ դարձավ Հայաստան «ի վեցերորդ ամի Վռամշապուհոյ արքային Հայոց Մեծաց» (Կորյուն, էջ 11)։

5. Մեսրոպի Հունաստան գնացած ժամանակ կալսր էր Թեոդոս Բ, իսկ պատրիարքն էր Ատտիկոս. «Ձերս առաջի եղեալ գրով՝ ցուցանէր կալսերն... լանդիման լինէր աստուածակարգ թագաւորացն և հայրապետին սրբոյ կաթուղիկոսին աշխարհամուտ դրանն, որում Ատտիկոս կոչէին»։

6. Հունահայաստանից վերադարձին Վառժապուհը վախճանած լինելով, նստած էր Արտաշես թագավորը. «Եւ ինքն բազում աշակերտօք գալիս անցանէր ի կողմանս Հայոց Մեծաց, և հասեալ ի նոր քաղաքն՝ յանդիման լինէր սրբոյ եպիսկոպոսին Սահակալ և թագաւորին Հայոց, որում անուն Արտաշէս կոչէին»:

7. Աշակերտների վերադարձը, Ս. Գրքի ընտիր մի օրինակի գլուտը և հայերեն երկրորդ թարգմանութիւնը եղան Եփեսոսի ժողովից հետո. «Որոց յետ այնորիկ հաստատուն օրինակօք աստուածատուր գրոցն... և նիկիական և Եփեսոսական կանոնօք գալին երեւելով աշխարհին Հայոց»:

8. Սահակը վախճանվեց «յառաջնումն ամի Յազկերտի որդւոյ Վառժալ՝ թագաւորի կացելոյ ի Պարսից աշխարհին... ի կատարել ամսեանն Նաւասարդի, որպէս և զօր ծննդեան երանելոյն լիշէին, յերկրորդ ժամու աւուրն»:

9. Մեսրոպը վախճանվեց «անդէն ի նոյն ամի, յետ ամսոց վեցից անցելոց վախճանի երանելոյն Սահակայ... յետ սակաւ ինչ աւուրց հիւանդութեանն, յերեքտասաներորդում ամսեանն Մենեկանի»:

10. Մեսրոպի տաճարն Օշականում շինվեց «յետ երից ամաց անցելոց»:

11. Մեսրոպի կատարյալ ժամանակագրութիւնը հետեւյալն է. «Եւ արդ լինի համար հաւատոց երանելոյն ամք 45, և ի դպրութենէն Հայոց մինչև ցվախճան սրբոյն՝ ամք 35, որք համարին ալսպէս: Թագաւորեալ Դիսմոնալ (Վռամ—Կրման) Պարսից արքայի ամս 6, և Յազկերտի ամս 21. և յառաջնումն ամի երկրորդ Յազկերտի որդւոյ Վառժալ, վախճանեցաւ երանելին: Եւ արդ առնու համար ամաց սրբոց հաւատոց ի չորրորդում ամէն Կրմանայ արքայի, մինչև յառաջին ամն երկրորդ Յազկերտի որդւոյ Վռամայ, և դպրութեանն Հայոց լութերորդ ամէ Յազկերտի առեալ ըսկիզբն» (Կորյուն, էջ 26):

Բ. Փարպեցին պատմում է թե՛

1. Մեսրոպի զինվորութիւնը Ոսորով թագավորի ժամանակ էր. «Զինւորեալ ի դուռն Հայոց արքային Ոսորովայ»:

2. Իր պալատական պաշտոնը տեւեց տարիներ. «և սպասաւորեալ անդ ամս կարգաւորապէս առանց եպերանաց»:

3. Իր ճգնական կյանքը տեւեց «մինչև յամս հինգերորդ՝ արքային Հայոց Վառժապուհոյ՝ եղբօր Ոսորովու» (զլուխ Ժ):

4. Վառժապուհը Ս. Գրքի թարգմանութիւնից հետո՞ւ պրեց «ամս բազումս (վեհետիկյան տպագիրները՝ «ամս քսան և մի», որ 1904 թվականի հրատարակության էջ 18 ծանոթության համա-

ձախ, հետին սրբագրութիւն է, քերած և ավելացրած), և հասեալ ի լերկար ծերութիւն՝ վախճանեցաւ յանկողնի իւրում խաղաղապէս հանգստիւ յաշխարհիս Հայոց» (գլուխ ԺԱ):

5. Սրանից հետո մեռաւ Շապուհ Գ-ը, որին հաջորդեց որդին Վռամ Կրմանը. սա Հայոց թագավոր դրավ Խոսրովին, որ նստաւ միայն ութ ամիս և մեռաւ: Վռամին հաջորդեց Հազկերտ, որ Հայոց թագավոր նշանակեց իր որդի Շապուհին. բայց շուտով մեռաւ Հազկերտը, և «ի նմին աւուր և զորդի նորին զՇապուհ, զոր ի տեղի Արշակունւոյն թագաւորեցոյց ի վերայ աշխարհիս՝ անդրէն ի դրանն մարդկանէ դաւով յարքունիքն սատակեցին»: Պարսից գահը նստաւ Վռամ, որ Հայոց թագավոր նշանակեց Արտաշես Գ-ին (գլուխ ԺԲ):

6. «Յայնմհետէ բարձաւ թագաւորութիւնն յազգէն Արշակունեաց ի վեցերորդ ամի Արտաշեսի» (գլուխ ԺԳ):

7. Սահակը վախճանվեց «կեցեալ ամս բազումս և հասեալ ի լերկար ծերութիւն... ի սկզբան ամին երկրորդի Յազկերտի որդւոյ Վռամայ թագաւորին Պարսից, յամսեանն Նաւասարդի, որ օր 30 էր ամսոյն, լերկրորդ ժամու աւուրին որ և զօր ծննդեան սրբոյն ի ստոյգ գիտողաց և ի պատմութենէ երանելոյ առն Կորեան՝ հաստատեալ գիտացաք լինել նոյն օր և ծննդան սրբոյն, ի նմին ամսեանն» (գլուխ ԺԸ):

8. «Եւ յետ վեց ամսոյ կատարման նորին տարւոյ հանգըստեան Սրբոյն Սահակայ՝ վախճանեցաւ երանելին Մաշտոց... չերեքտասաներորդի աւուր ամսոյն Մեհեկանի» (գլուխ ԺԹ):

Գ. Խորենացու պատմութիւն համաձայն՝

1. Սահակը նստաւ Ասպուրակեսից հետո, Հայոց Խոսրով թագավորի, Պարսից Շապուհ թագաւորի և Հունաց Արկադեոս կայսեր ժամանակ: Սահակը դեռ նոր էր ընտրված, երբ Մեսրոպը եկաւ նշանագրերի խնդրով (գլուխ ԽԹ):

2. Խոսրով Գ հինգ տարի թագավորելուց հետո՝ գահազուրկ եղաւ Շապուհի հրամանով և նրա փոխարեն գահակալեց Վռամշապուհը (գլուխ Ծ):

3. Շապուհը 70 տարի իշխելուց հետո մեռաւ. իրեն հաջորդեցին՝ որդին Արտաշէր, որ նստաւ 4 տարի և հետո Վռամ Կըրման՝ 10 տարի (գլուխ ԾԱ):

4. Արկադեոս կայսրը հիվանդացաւ, Վռամի հրամանով Վռամշապուհը գնաց Միջագետք և վերադարձին բերել տվեց Դանիելյան գրերը, որոնք փորձեցին «զամս սակաւս» (գլուխ ԾԲ):

5. Արկադեոս կայսրը մեռնելով, նրա տեղ նստաւ Թեոդոս Փոքրը, որ բարեկամ քնաց Վռամշապուհի և Հազկերտի հետ. նույն

ժամանակները Մեսրոպը բերավ իր հնարած գրերը Հայաստան (գլուխ ԾԴ):

6. Վռամշապուհը թաղավորեց 21 տարի և վախճանվեց. Հազկերտը նստեցրեց Խոսրով Գ-ին, որ տիրեց 1 տարի, սրան հաջորդեց Շապուհը (գլուխ ԾԵ):

7. Հազկերտը 11 տարի թագավորեց ու մեռավ. Շապուհը նստավ միայն 4 տարի և փախավ Պարսկաստան, ուր և սպանվեց. Հայկատանը 3 տարի անիշխան մնաց. Հազկերտի տեղ նստավ Վռամ Բ (գլուխ ԾԶ):

8. Սահակը անցավ Հունահայաստան՝ Թեոդոս կայսեր և Ատտիկոս պատրիարքի ժամանակ (գլուխ ԾԷ):

9. Վռամը Հայոց գահը բարձրացրեց Արտաշես Գ-ին, որ թագավորեց 6 տարի (գլուխ ԾԸ):

10. Թարգմանիչները ուղարկվեցին Պոլիս, «որոց ընդունելութիւն ամենեցուն մեծապէս արար Մաքսիմիանոս եպիսկոպոս Բիւզանդացւոց» (գլուխ Կ):

11. Եփեսոսի ժողովից հետո թարգմանիչները վերադարձան. Սահակը և Մեսրոպը ձեռնարկեցին Ս. Գրքի երկրորդ թարգմանության (գլուխ ԿԱ):

12. Վռամը ջնջեց Հայոց թագավորութիւնը. Սահակի տեղ նստեցրեց Սուրմակին, որ «ոչ աւելի տեեալ քան զմի ամ». սրան հաջորդեց Բրքիշոյ՝ 3 տարի (գլուխ ԿԲ):

13. Սրան հաջորդեց Շմվելը՝ հինգ տարի (գլուխ ԿԳ):

14. Վռամ Բ նստավ 21 տարի. իրեն հաջորդեց Հազկերտ որդին. վախճանվեց Սահակը «կեցեալ եպիսկոպոսապետութեամբ ամս լիսուն և մի, սկսեալ յերրորդ ամէ վերջնոյ Խոսրովայ Հայոց արքայի, մինչև ցսկիզբն ամին երկրորդի Յազկերտի եղելոյ Պարսից թագաւորի, յիս ամսոյն Նաւասարդի, յաւուր իւրոյ ծննդեանն... Եւ զկնի վեց ամսոց անցելոց, յերեքստասանն Մեհեկանի, և երանելին Մեսրոպ փոխեցաւ յաշխարհէ» (գլուխ ԿԴ):

Դ. Ըստ Մովսես Կաղանկատվացու «Յորում ժամանակի Թէոդոս Փոքր Յունաց էր կայսր և Վռամշապուհ Հայոց թագաւոր և Յազկերտ Պարսից արքայ և Արսվադէն Աղուանից թագաւոր, եկեալ երանելին Մեսրոպ յԱղուանս...: Եւ յերկրորդն Յազկերտի արքայի յառաջին ամի փոխի սուրբն Սահակ յիս Նաւասարդի ամսոյ. և յետ վեց ամսոց անցելոց փոխի և երանելի վարդապետն Մեսրոպ» (Բ գիրք, գլուխ Գ):

Ե. Փոքր Կորյունը, հետեւելով Մեծ Կորյունին և Խորենացուն, տալիս է հետեւյալ տեղեկութիւնները. «Ընդ այն ժամանակս թագաւորեաց Թէոդոս Փոքր: Եւ եկեալ երանելւոյն Մեսրոպըայ Հա-

յոց վարդապետի, և բերեալ զնշանագիրս մերոյ լեզուի... Յետ այնորիկ զէպ լինէր փոխիլ յաշխարհէս երանելւոյն Սրբոյն Սահակայ... յառաջնում ամի երկրորդ Յազկերտի որդւոյ Վռամայ թագաւորին Պարսից... անդէն ի նմին ամի լետ վախճանի երանելւոյն Սրբոյն Սահակայ ի վեցերորդ ամսեանն ի տասն և յեթ Մեհեկանի՝ հասանէր վախճան սրբոյ վարդապետին Հայոց (Մեսրոպայ)»:

2. Անանուն «Պատմութիւն» (հրատ. «Սոփերք», հատ. Բ) տալիս է երկու տեղեկութիւն.

1. «Եւ հարիւր տասն ամ էր ի Սրբոյն Գրիգորէ յորժամ գրտաւ գիր ազգիս մերոյ» (էջ 14):

2. Վախճանեցաւ Սահակ, ի Նաւասարդի լերեսունն, յաւուր հինգշաբաթոջ, որ և ծնունդ սրբոյն ի նմին աւուր ասեն եղեալ» (էջ 35):

Է. Սահակի թղթակցութեանց մեջ ո՛չ մի թվական հիշատակութիւն չկա. միայն Պրոկղի առ Սահակ թղթի վերջում գրված է «գրեալ յամի Տեառն 435» («Գիրք թղթոց», էջ 8): Բայց ինչպէս հրատարակիչները ասում են, այս ծանոթութիւնը «գիրքին գրութեան հետ կապ չունի, այլ ետքէն նոսր գրով գրված ծանոթութիւն մ'է... օտար ձեռքէ ավելցված» (անդ, էջ ԺԱ):

Ը. Հովհաննես Կաթողիկոս ըստ ամենայնի հետեոյ է խորհնացուն, ո՛չ մի նորութիւն և ո՛չ մի թվական տվյալ չունի:

Թ. Ստեփանոս Ասողիկը տալիս է մեզ հետեւյալ թվականները.

1. «Յաջորդէ ի տեղի նորա Վռամշապուհ եղբայր նորա, որ թագաւորեաց ամս ԺԵ»:

2. «Եւ գտաք հանդիպեալ լերկրորդ ամին Արտաշրի արքային Պարսից՝ զհինգերորդ ամն Վռամշապուհ արքայի Հայոց, յորում Մաշտոցն երանելի... դանիէլեան նշանագրօք դպրութիւն ըստ հալումս յօրինէր»:

3. «Յետ որոյ դարձեալ ևս ի վեցերորդումն Նորին Վռամշապուհոյ, որ է ամ առաջին Վռամ-Կրման արքայի՝ վերստին աստուածատուր նշանագրօք զնոյնս լեղանակեալ յօրինէր. որովք և յպրութիւնք և Գիրք Աստուածաշունչք ուղղեալ թարգմանին, որպէս պատմեն Կորիւն և Ղազար»:

4. «Վռամշապուհ բարւոք վախճանեալ, յորոյ տեղին թագաւորեցուցեալ Կրման արքայի գլխսրով եղբայր Նորին զմերժեալն, որ եկաց ի կրկնումն ամ մի»:

5. Հայոց Շապուհ թագավորի մահից հետո «մնայր աշխարհս Հայոց առանց թագաւորի ի հարուստ ամս. զոր խնդրեալ

գտաք լիալ ժամանակ անիշխանութեան ամս ժԱ»:

6. «Յոսէփ և Եզնիկ, արրանեակք Սահակայ, զայսու ժամանակաւ (յանիշխանութեան) առաքեալք յԱսորիս, ուստի և ի Յոյնս՝ ի գրաւորութիւնս գրոց վարդապետականաց»:

7. «Յետ որոյ թագաւորէ Արտաշէս, որ և Արտաշէր, հրամանաւ Վռամայ արքային Պարսից՝ ամս Զ»: Սրանից հետո հիշում է Մեսրոպի մեծ գործունեութիւնը, Ս. Գրքի երկրորդ թարգմանութիւնը և Հռիփսիմեանց վանքի նորոգութիւնը:

8. Սահակին հաջորդեց «Աբղիշոյ ոմն ասորի յակօրիկ չարագործ, որ ոչ տեեաց տարի մի: Եւ յետ նորա զՇմուէլ ոմն ի նմին ցեղէ՝ վատթար քան զնա, որ և նա յետ երկու ամի վախճանեցաւ: Եւ յետ նորա Սուրմակ... ամս Է»:

9. Սահակ «կալաւ զԱթոռ Հայրապետութեան ամս Ծ»:

10. Սահակի մահից հետո՝ «յետ սակաւ աւուրց անցելոց մեծ վարդապետն Հայոց Մեսրոպ վախճանեցաւ» (գլուխ Ա):

11. «Թէոդոս Փոքր՝ որդի Արկաղու, ամս ԽԲ. սա արար ժողով յԵփեսոս» (գլուխ Զ):

Ժ. Ներսէս Շնորհալին իր Վիպասանության մեջ (տող 897 — 945) Մեսրոպի հայտնութիւնը, ճգնական կյանքը, գրի գլուորը, թարգմանիչների երթը, Վրաց և Աղվանից քարոզութիւնը մինչև Մեսրոպի մահը ղնում է Արշակ Գ և Վաղարշակ Բ թագավորների ժամանակ. այսպես՝

Յայսմ վայրի եղև յայտնեալ
Այն որ Մեսրոպըն կոչեցեալ,
Որ տեսական ուսմամբ վարժեալ,
Գործնականաւ գերազանցեալ,
Ճգնողական վարս ընկալեալ,
Եւ յանապատըս հետեեալ,

.

Ջաստուածագիծ տառս ընկալեալ

.

Մանկունս ուշեղըս ժողովեալ,

Նոր դրպրութեամբ այնու վարժեալ,

.

Բայց Մեսրոպայ շըրջագալեալ,

Ջամենեսեան լուսաւորեալ,

Վրաց ու Աղուանից գիր ստեղծեալ,

.

Եւ սքանչելիօք վախճան առեալ.

Բայց ի սոցին աւուրս լեալ,
Ոոսրով անուն արքայ նըստեալ,
Ջոր և Պարսից ըզնա կալեալ,
ԸզՎռամշապուհ փոխան եղեալ.

Սրանից հետո պատմվում է Արտաշեսի թագավորելը, Սահակի մահը, Վարդանանք և այլն:

ԺԱ. Սամվել Անեցու ժամանակագրությունը որոշում է հետևյալ թվականները.

ՆԺԵ (415). Ս. Սահակ ամս ԾԱ:

ՆԺԹ (419). Վռամշապուհ ամս ԻԱ:

ՆԻԱ (421). Պարսից Արտաշիր ամս Գ: Սկիզբն դպրութեանս Հայոց, Մաշտոց որ է Մեսրոպ երանելի և Մեծն Իսահակ զԴանիէլի նշանագիրսն յօրինէին ընկերօք հանդերձ: Եւ հետ միոյ ամի զարծեալ աստուածատուր նշանագրօք՝ զնոյն լեղանակեալ, որով և դպրութիւնք և գիրք աստուածալինք ուղղեալ թարգմանէին:

ՆԿԷ (467). Յետ մահուան Ս. Սահակայ, Յովսէփ աշակերտ նորին՝ յաջորդէ զԱթոռ եպիսկոպոսութեան ամս Բ. հրամանաւ Մեսրոպայ՝ որ և նա կատարեցաւ ի նոյն ամի:

ՆԿԸ (468). Յովսէփ ամս Բ.

ԺԲ. Մխիթար Անեցու տված տեղեկություններն են՝

1. «Արշակ և Վաղարշակ՝ Ե. Ոոսրով Ե. Վռամշապուհ ԻԱ. Ոոսրով դարձեալ՝ Ա. Շապուհ Դ. անիշխան ամս ԺԱ. Արտաշէս 2. անիշխան ամս ԺԳ. սա վերջին թագաւոր Արշակունեաց» (էջ 9):

2. «Կարգ կաթողիկոսաց... Ասպուրակէս, եղբայր սոցա (Շահակի և Զաւէնի) Ե. Սուրբն Սահակ ԾԱ» (էջ 10):

3. «Շապուհ (Բ)... ձգտեցաւ 73 ամ. ի սորա ՀԱ ամին նստի թագաւոր Հայոց Վռամշապուհ. և Սուրբն Սահակ՝ հայրապետ, որդի մեծին Ներսէսի» (էջ 33):

ԺԳ. Վարդան պատմիչը տալիս է հետևյալ տեղեկությունները.

1. «Ոոսրով ոմն Արշակունի, որ զկնի երից ամաց մերժի ի տիրութենէն ի քսութենէ գործակալաց աշխարհիս. այն որ նստոյց յաթոռ պատրիարքութեան զՍուրբն Սահակ, որդի մեծին Ներսիսի, որ պաշտեաց զՍուրբ Աթոռն ամս լիսուն»:

2. «Իսկ թագաւորն Պարսից կացոյց ի տեղին Ոոսրովու զՎռամշապուհ եղբայր նորին, ամս հնգետասան»:

3. Ի հինգերորդ ամի նորա և յառջին ամին Արտաշրի որդւո Շապհոյ՝ Սուրբն Մեսրոպ յօրինէ զդպրութիւն հայերէն»:

4. «Ոոսրով ոչ ամիլի կացեալ քան գտարի մի՝ վախճանի:

Եւ ի մեռանելն Յազկերտի, նստի յաթոռն Վռամ երկրորդն, որ և բազում չարիս խորհէր ածել ի վերայ Հայոց: Զոր իմացեալ Սուրբն Սահակ, դնաց առ Յունօք, և առաքէ զՍուրբն Մեսրոպ և զՎարդան թոռն իւր առ Թէոդոս որդի Արկադեայ:

5. «Յետ այսորիկ առաքէ զՎարդան առ Վռամ խնդրել զհաշտութիւն, և թագաւորեցուցանել զԱրտաշիր, որդի Վռամշապհոյ, զոր և արարն իսկ, իսկ Մովսէս ասէ թէ զկնի Խոսրովու թագաւորեցոյց Յազկերտ զՇապուհ զորդին իւր, ամս երեք. որ և ի համբաւ մահու հօրն գնացեալ, մեռաւ ի զօրացն. և ասեն, Գնաց երկիրս անիշխան և շփոթ ամս մետասան. և ապա թագաւորեաց Արտաշիր»:

6. «Եւ ընկեցեալ զՍուրբն Սահակ, կարգեն ի տեղի նորա զՍուրմակ չարախօսակից իւրեանց, որ ոչ յամեալ տարի մի՝ հալածի. և դնեն զԲրքիշու ասորի, ամ մի. և ապա զՇմուէլ ի նոյն ցեղէ»:

7. «Ոմանք զկնի Բրքիշոյ և Շմուէլի ասեն առեալ Սուրմակայ զԱթոռն ամս եօթն: Այլ Սրբոյն Սահակայ... կատարի առ Քրքիստոս և ամփոփի լԱշտիշատ, զկնի սատակմանն Վռամայ և տիրելոյն Յազկերտի որդւոյ նորա: Զկնի ապա վեցից ամաց կատարի սուրբն Մեսրոպ»:

8. «Իսկ նախարարացն ի մի վայր ժողովեալ, կացուցանեն տեղապահ թագաւորութեան զՍուրբն Վարդան: Զայնու ժամանակօք դարձան ի թարգմանութենէ Ղեոնդ, Կորիւն և Արծան, որ դիպեցան ի ժողովն Եփեսոսի, զոր արար Թէոդոս ի մետասաներորդ ամի թագաւորութեանն իւրում»:

9. «Սահակ վախճանեցաւ յամսեանն Նաւասարդի լերեսունն ... և սուրբն Մեսրոպ... լերեքտասան Մենեկի ամսոյ»:

ԺԴ. Կիրակոս Գանձակեցի պատմիչի տեղեկություններն են՝

1. Խոսրով Գ. նստաւ 5 տարի. նրան հաջորդեց Վռամշապուհ՝ 21 տարի, կրկին Խոսրով՝ 1 տարի, Արտաշիր 6 տարի, առանց հիշելու Շապուհին:

2. Սահակ կաթողիկոսությունից ընկնելուց և Արտաշիրի գահընկեցությունից հետո ապրեց 16 տարի, ընդամենը հայրապետ եղաւ 51 տարի (տե՛ս էջ 19):

3. (Սահակ իր մահվան ժամանակ) «տուեալ զԱթոռն ցՍուրբն Մեսրոպ, յոր և նա ի նոյն ամի ելից զկենցաղս՝ լիշատակ բարի թողեալ ապագայից, ի սկզբան առաջին Յազկերտին Պարսից արքային, որդւոյն Վռամայ երկրորդի (էջ 19—20):

4. Սահակի հաջորդներն են՝ Սուրմակ 1 տարի, Բրքիշու 3 տարի, Շմվել 5 տարի:

ԺԵ. Ըստ Մխիթար Այրիվանեցու՝ «Ամք Տեառն 423, սկիզբն դպրութեանց հալ գրոցս ի ձեռն Սրբոյն Սահակայ և Մեսրոպայ, որք վաթսուն աշակերտօք աշխատեալք թարգմանեցին զամենայն չին և Նոր Կտակարանս: Կատարեցան աշակերտքն Մաշտոցի յԱստղաբլուրն» (էջ 47):

ԺԶ. «Յայսմաւուրք»-ները տալիս են ոչ թե թվականներ, այլ ամսամիկեր. այսպէս՝ «Նաւասարդ 30 և սեպտեմբեր 9, լիշատակ վարուց և մահուան սուրբ հալրապետին մերոյ Իսահակայ Պարթեւին»։ «Հոռի Ը և սեպտեմբեր Ժէ, լիշատակ սրբոց թարգմանչացն Սահակայ և Մեսրոպայ և աշակերտաց նոցա»։ «Եւ եղև գիւտ գորոյն ի Տրէ ի Ժէ և նոյեմբերի ի Ին»։ «Մեհեկի ԺԳ և փետրուար ԺԹ վախճան Ս. Մեսրոբայ»։

ԺԷ. «Կայսերաց պատմութիւն» (ըստ Զարբհանալյան, Ա, էջ 40). «Արկաշեայ և Ռնորեայ տաճաներորդ ամի եղև զկիզբն հայերէն զբրոց... ի սորա աւուրս էր Սուրբ Սահակ հալրապետն յորոյ աւուրս գաւ 29 գիրն հայերեն լեզուի ի Դանիէլէ փիլիսոփայէ ասորւոյ, զոր ետ բերել Վռամշապուհ թագաւորն»։

ԺԸ. Մագիստրոս («Քերականութիւն», էջ 231). «Քանզի ի վախճանէն մերոց թագաւորացն և ի սպառիլն ազգին Արշակունեացն գաւ գիրս Արամեան»։

ԺԹ. «Վարք Անտոնի միայնակեցի» հիշատակարանում տըրվում է հետեյալ տեղեկութիւնը. «Թարգմանեցաւ գիրս այս ի սուրբ քաղաքին լերուսաղէմ. յամի Ն-որդի Ծ-երորդի (450) զայստեան Տեառն մերոյ Յիսուսի Քրիստոսի, յամին յորում հանգեաւ քաջընթաց երանելին Մաշտոց»։ (Այս հիշատակարանը գտնվում է ԳՄԲ, (= 1403) թվականին գրված մի «Ոսկեփորիկ»-ում, որ հրատարակել է Հ. Գ. Զարբհանալյան, Մատենադարան, էջ 286 և որ ստուգել է Նորայր, «Կորյուն վարդապետ», էջ 28)։

Ի. «Ժամանակագրութիւն Աւետիքայ (Զեռագիր Կարինյան Սժ 1741, գրված ՌՄԼէ—1788 թվականին) տալիս է հետեյալ թըվականները.— Սահակը նստաւ 416—466 թվականներին (այն է 51 տարի).— Վռամշապուհը թագավորեց 418—438 (այն է 21 տարի).— 420 թվականին «ի հինգ ամին Սրբոյն Սահակայ սկիզբն դպրութեանս հայոց»։

2

Ինչպէս ընթերցողը կարող է նկատել, բոլոր վերոհիշյալ ժամանակագրական տեղեկութիւնների մեջ՝ համեմատութիւն իբր հիմք են բերված Պարսից և Հունաց թագավորների տարիները. տեղ-տեղ մաս ունեն նաեւ Կոստանդնուպոլսի հույն պատրիարք-

ները: Ուստի մենք էլ կարելի էր համարում ամենից առաջ զընել ալստեղ նույն շրջանին գահակալող պարսիկ Սասանյան թագավորների, բյուզանդական կայսրների և Պոլսի հույն պատրիարք-

ների ժամանակագրական ցուցակը՝ ճշտված թվականներով:

Շապուհ Բ, 310—379. Թեոդոս Ա Մեծ, 379—395.

Արտաշիր Բ, 379—383 կամ 384. Արիադիոս, 395—408.

Շապուհ Գ, 384—388 կամ 389. Թեոդոս Բ, 408—450.

Վուամ Դ Կրման, 389—399. Մարկիանոս, 450—457.

Հազկերտ Ա, 399—420. Նեկտարիոս, 381—397.

Վուամ Ե, 420—438 կամ 439. Հովհաննես Ոսկերեբան, 398—404.

Հազկերտ Բ, 438/9—457. Արսակիոս, 404—405.

Եվդոքսիոս, 360—369. Ատտիկոս, 405—425.

Տիմոթեոս, 369—379. Սիսինիոս, 426—427.

Եվագր, 369—370. Նեստոր, 423—431.

Դրիգոր, 379—381. Մաքսիմիանոս, 431—434.

Մաքսիմոս, 381. Պրոկղ, 434—447.

Վադենտիանոս, 364—375. Փլաբիանոս, 447—449.

Վադես, 364—378. Անատոլիոս, 449—458:

Էիշլալ ցուցակում գտնված բոլոր թվականները, ինչպես ասացինք, գիտական ժամանակագրությամբ ճշտված և ստուգված են, մանավանդ Հունաց բյուզանդական կայսրների և Պոլսի պատրիարքների թվականները: Դիսավոր աղբյուրներն են Հունաց համար՝ Դեյցերի «Համառոտություն Բյուզանդական կայսրների պատմության» (գերմաներենից թարգմ. Մ. Վ. Տեր Մովսիսյան, Վաղարշապատ, 1901), իսկ Սասանյանների համար՝ Nöldeke, Geschichte der Perser und Araber zur Zeit der Sasaniden, aus der arabischen Chronik des Tabari“, Layden, 1879): Այս աշխատության մեջ (էջ 435), գրված է Սասանյան թագավորների կարգը, իրենց ստույգ թվականներով: Սրանից արտատպել է Մալխասյանը, հրատարակություն «Ասողիկ»-ի (Պետերբուրգ, 1885, էջ 358): Ավելի ուշ, հետաքրքիր, ավելի ճշտված և ստուգված ձևով, Նյուդեքեն հրատարակեց Սասանյան պատմության ամփոփումը՝ „Aufsätze zur Persischen Geschichte“, որ տպվեց նաև „Encyclopädia Britannica“-ում (1887): Նույնի հայերեն թարգմանությունը հրատարակեց Ն. Քարամյան, «Պատմություն Սասանյան տերություն» (Վաղարշապատ, 1896): Նյուդեքեի առաջին աշխատության և այս երկրորդի մեջ կան թվականի տարբերություններ. բայց ըստ որում երկրորդը ավելի ուշ կազմված և ավելի ստույգ է, մենք էլ մեր թագավորական ցուցակը վերցրինք այս երկրորդից:

Այս ցուցակի մեջ էլ անորոշ են մնում Պարսից Սասանյան թագաւորներից մի քանիսի թվականները, որոնք մեկ տարվա տարբերութուն են ցույց տալիս: Շապուհ Գ-ի մահվան թվականն է 388 կամ 389: Սակայն այս կառկածելի թվականներից մի քանիսը մեր ժամանակագրության համար կարևոր չեն: Ամենից ավելի կարևորն է Հազկերտ Բ-ի գահակալության թվականը, որի վրա է հիմնվում մեր ամբողջ հաջորդ ժամանակագրությունը: Դժբախտաբար այս թվականը մի տարով խախտւո է և մենք էլ նրա ստուգությամբ պիտի զբաղվենք քիչ հետո:

3

Վերևում հիշատակված բոլոր հեղինակների մեջ այն առձեռն, որ տալիս է ժամանակագրության կողմից ամենից ավելի բազմակողմանի և ամենից ավելի հարուստ, միևնույն ժամանակ՝ իբրև ժամանակակից վստահելի տեղեկություններ, կորյունն է: Նա, մանավանդ իր վերջին հատվածում, մանրամասն ճշտում է Մեսրոպի գործունեության բոլոր գլխավոր թվականները:

Այս հատվածից տեսնում ենք, որ Մեսրոպը վախճանվել է Հազկերտ Բ-ի թագավորության առաջին տարին. իր կրոնավորական կոչման օրից («համար հաւատոց») մինչև իր վախճանը ապրել է 45 տարի. գրերի գլուտը տեղի է ունեցել կրոնավոր ձեռնադրվելուց 10 տարի հետո, քանի որ գրերի գլուտից մինչև Մեսրոպի մահը տրվում է 35 տարի. Մեսրոպի կրոնավորական 45 տարիներից 6 տարին ընկնում է Վռամ Կրմանին, 21 Հազկերտ Ա-ին, հետևաբար մնացյալ 18 տարին էլ մնում է Վռամ Ե-ին, որ իրոք նստել է 10 տարի (428—438), այնպես որ $6 + 21 + 18 = 45$. կրոնավորական կոչում է ստացել Վռամ Կրմանի չորրորդ տարին:

Այս թվականները ամենաճիշտ կերպով համապատասխանում են իրար և վերի ժամանակագրական ցուցակի մեջ գրված թվականներին: Այսպես, ըստ ժամանակագրության, Վռամ Կրման նստավ 389—399 թվականներին, ուստի թագավորեց 10 տարի: Մեսրոպը կրոնավոր էր դարձել սրա չորրորդ տարին, այն է 393 թվականին, և նրա մահվան ժամանակ արդեն 6 տարվա կրոնավոր էր. իրոք էլ այս երկու թվերի գումարը ($4 + 6$) տալիս է ճշտիվ Վռամ Կրմանի 10 տարին:

Եթե Մեսրոպը կրոնավոր դառնալուց հետո ապրել է 45 տարի, նշանակում է, թե իր մահը պատահել է 438 թվականին. բայց այս թվականը պետք է որ համապատասխանի Հազկերտ Բ-ի առաջին տարվան: Ժամանակագրական ցուցակում Հազկերտ Բ-ի հա-

մար տրված է 438 կամ 439. քննենք, թե սրանցից ո՛րը պետք է ճիշտ լինի:

Ասացինք, թե Սասանյան թագավորների ստույգ թվականները տալիս է Նյոլդեքեն: Պարսիկները թագավորի գահակալության թվականները հաշվելու համար մի անհարմար ձև ունեին: Նրանք գահակալության առաջին տարին հաշվում էին ո՛չ թե գահ բարձրացած օրից, այլ նույն տարվա նավասարդից: Այնպես որ տարվա վերջին ամսում գահակալած թագավորն էլ տարեգլխին (այսինքն ընդամենը մի ամիս հետո) համարվում էր մի տարի գահակալած (այս մասին տե՛ս հատկապես Nöldeke, „Geschichte“, էջ 404 և Գալուստ Տեր-Մկրտչյանի հոդվածը, «Արարատ», 1912, էջ 500 — 501): Այսպիսով հաճախ կարող էր մինչև մի տարի սխալ առաջանալ թագավորների գահակալության թվականների մեջ: Դրա համար է, որ վերի ցանկի մեջ էլ չորս անգամ ունենք մի տարի տարբերությունը թվականների:

Հազվերտ Բ-ի գահակալության տարին տրված է 438 կամ 439. օրն ու ամիսը անհայտ են: Տեսնենք, թե ի՛նչ միջոց ունենք մեր պատմության տվյալներով այս երկու թվականներից մին կամ մյուսը հաստատելու:

Ըստ Իսահակ Հարությունյանի («Հայոց գիրը», էջ 349), Հազվերտի թագավորության թվականը կարող ենք ստուգել նախ Նդիշեի միջոցով: Այս մատենագրի պատմությամբ Հազվերտ Բ «ի սկզբան երկոտասաներորդ ամի թագաւորութեան իւրոյ գունդ գումարէր անհամար բազմութեամբ, յարձակեալ հասանէր յերկիրն Թիտաշական». աջուհետև սկսվում են հայոց կրած նեղությունները. հայերը թուղթ են գրում Թեոդոս կայսեր, որ ուզում է օգնել հայերին, բայց «ի նմին ժամանակի անդէն վաղվաղակի հասանէր վախճան կատարածի կենաց նորա և կարի չար խափանումն լինէր գործոցն օգնականութեան»: Թեոդոս Բ մեռավ 450 թվականի հունիսի 28-ին (Նյոլդեքեն, „Geschichte“, էջ 423), և եթե այս թիվը Հազվերտի 12-րդ տարին է, ուստի Հազվերտ գահակալել է 438 թվականին և ոչ թե 439-ին:

Երկրորդ, ըստ նույն հեղինակի (էջ 350), ստուգման միջոց է նաև Ղազար Փարպեցու վկայությունը: Սա խոսելով Վարդանանց պատերազմի մասին, այս դեպքը դնում է Հազվերտի 13-րդ տարին. «Արդ խաղացուցեալ զամենեսեան զնոսա առաջի իւր լերկիրն Պարսից նենգաւորն Վասակ, յերեքտասաներորդում ամի Հազվերտի արքային Պարսից» (Փարպեցի, Բ խր): Որովհետև Վարդանանց պատերազմը տեղի ունեցավ 451 թվականին, ուստի սրանից 13 տարի հետ երթալով, գտնում ենք Հազվերտի գահակալության թվականը 438 և ոչ թե 439:

Երրորդ, մեր կողմից ավելացնում ենք Կորյունի վկայությունը վերի հատվածում. Կորյունն ասում է, թե Մեսրոպը Վռամ Կրմանի չորրորդ տարին կրոնավոր դառնալով՝ 45 տարի հետո՝ վախճանվեց Հազկերտի առաջին տարում: Վռամ Կրմանն ասել է 389 թվականին. իր չորրորդ տարին է 393 թվականը. այս թվի վրա ավելացնելով 45 տարին, կստանանք 438, որ պիտի լինի Հազկերտ Բ-ի գահակալության թվականը և ո՛չ 439, որովհետև վերջին դեպքում Մեսրոպ 46 տարի հոգևոր պաշտոն վարած պիտի լիներ: Իսկ եթե հարկ լիներ Հազկերտի գահակալությունը դնել 439-ին և սրբանից 45 տարի հետ երթալով, Մեսրոպի կրոնավորությունը 394 թվականին համարել, այն ժամանակ այս թվականը կհակասեր Կորյունի հաշիվներին, որովհետև 394 թվականը ո՛չ Վռամ Կրմանի չորրորդ տարին է և ոչ էլ այս թվականից հետո կարող է մնալ 6 տարի, մինչև Վռամ Կրմանի մահը:

Չորրորդ, իմ կողմից ավելացնում եմ դարձյալ Ասողիկի տված տեղեկությունը, թեև այս վերջինը ժամանակակից չլինելով, մեծ արժեք չունի. «Ստուգեալ մեր դամա թագաւորացն գտաք հանդիպեալ ի ԺԵ ամն Յազկերտի և յերրորդն (յԳն) Մարկիանոսի անիծելոն» (էջ 79): Ուրեմն Հազկերտի 15-րդ և Մարկիանոսի 3-րդ տարին համապատասխանում են իրար: Մարկիանոսը նստավ 450 թվականին, իր երրորդ տարին է 453, որից հանելով 15 տարի, առնենում ենք Հազկերտի թագավորության թվականը 438 և ո՛չ թե 439: (Դժբախտաբար այստեղ էլ՝ Վարդան պատմիչը, որ հիշատակում է Ասողիկի վերոհիշյալ վկայությունը, մի տարի սխալ է դնում. «Ասողիկն ասէ, թէ ստուգեցաք զվշտասաներորդն Յազկերտի՝ երրորդ ամ Մարկիանոսի» (էջ 54): Բայց սա չի խանգարում մեր գործը. որովհետև Մարկիանոսը նստած լինելով 450-ին, իր երրորդ տարին լինելով 453, այս թվից եթե 16 էլ հանենք, կունենանք Հազկերտի գահակալության համար 437 և ոչ թե 439:

Վերոհիշյալ ապացույցներից առաջին երկուսը, որ զրինք Իսահակ Հարությունյանից վերցնելով, գիտե նաև Նյուդեքեն («Geschichte», էջ 423): Նա հիշում է նաև մի ուրիշ ապացույց, որ հանում է Ասողիկից և որ հետևյալն է.

Փարպեցին (տպ. 1904, էջ 101) խոսելով Ղևոնդյանց նահապետության մասին, ասում է. «Եւ այսպէս ի վեշտասաներորդում ամի թագաւորութեան Յազկերտի, որ օր քսան և եօթն էր ամսոյն հրոտից, պսակեցան սուրբքն վեցեքեան»: Այս դեպքը պատմելով Ասողիկը էջ 79-ում (Բ, գլ. Բ) ասում է. «Եւ յետ պատերազմին Վարդանայ՝ զկնի երկուց ամաց սուրբ Ղևոնդեանք Յովսեփաւ հայրապետաւ կատարեցան յամսեանն հրոտից, որ օր ԻԶ էր

ամսոյն, նոյն յուլիսի՝ յաւուր կիւրակէի»։ Դյուրորինն իր ժամանակագրութեան մեջ (էջ 203—204) քննելով այս ամսալնները, գտնում է, որ

453 հուլիսի կամ Հրոտիցի 26 = կիրակի.

454 » » » » 25 = կիրակի.

Մենք չուզեցինք օգտագործել այս հաշիվը, իբր շատ անվստահելի, որովհետեւ 1) Փարպեցու Վենետիկյան տպագրութեանները ունեն 25 Հրոտից. 1904 թվականի հրատարակութեան մեջ նշվում է, որ բնագիրն ուներ ԻՆ, լուսանցքում ուղղած էր Իէ, իրենք ընդունել են «քսան և եօթն», հարց է, թե բնագիրն է ուղիղ թե՞ լուսանցագրութեանը. 2) Փարպեցին օրվա պատկերը չի նշանակում. 3) Ասողիկը գնում է Հրոտից ԻԶ, օրն էլ կիրակի. 4) Ի՞նչ գրավական ունենք Ասողիկի (500 տարի ուշ եկող մի հեղինակի) տված կիրակիին։

Ցավալի է, որ Նյուդեքեն օգտագործել է միայն Եղիշեն, Փարպեցին և Սեբեոսը (եվրոպական թարգմանություններից) և չի տեսել Կորյունի վերջին համահավաք տեղեկությունը։ Անուամենայնիվ Նյուդեքեն արամագիր է ընդունելու Հազկերտ Բ-ի դահակալութեան թվականը 4 օգոստոս 438—29 հուլիս 457 (էջ 426)։ Մենք էլ ընդունում ենք 438 թվականը, որ և համապատասխանում է Կորյունի հաշիվներին։

Բայց Մեսրոպի մահվան ժամանակի հետ պետք է որ համաձայն գան նաև Սահակի և Մեսրոպի մահվան ամիսները։ Վերևում հիշատակված բոլոր պատմագիրների համաձայնությամբ Սահակը վախճանվել է Հազկերտ Բ-ի առաջին տարին, Նավասարդի 30-ին, իսկ Մեսրոպը՝ նրանից 6 ամիս հետո՝ Մենեկանի 13-ին։ Անշարժ տոմարի հաշվով Նավասարդի 30-ը համապատասխանում է սեպտեմբերի 9-ին։ Բայց որովհետեւ ե գարում չկար անշարժ տոմարի հաշիվը, ուստի անմտություն է Սահակի մահը զննել սեպտեմբերի 9-ին, ինչպես անում են «Յալսմաւուրք»-ը և արդի պատմիչների մի մասը։ Ըստ շարժական տոմարի 436, 437, 438 և 439 քառամյակին Նավասարդի 1-ը համապատասխանում էր օգոստոսի 9-ին, ուստի Նավասարդի 30-ը կլինի սեպտեմբերի 7-ին, հետևաբար Սահակի մահը տեղի ունեցավ ճիշտ 438 թվականի սեպտեմբերի 7-ին։

Սրանից 6 ամիս հետո, այն է 439 թվականի Մենեկանի 13-ին մեռել է Մեսրոպ։ Մենեկանի 13-ը անշարժ տոմարով համապատասխանում է փետրվարի 19-ին, ինչպես գնում են «Յալսմաւուրք»-ը և նոր պատմիչներ։ Բայց այն ամսաթիվը չի կարող ճիշտ լինել։ Պետք է առնել շարժական տոմարը, որի համաձայն

436—439 քառամյակին Մեհեկանի 13-ը ընկնում է փետրվարի 17-ին: Հետեւաբար և Մեսրոպի մահը տեղի ունեցավ 439 թվականի փետրվարի 17-ին, ուրբաթ օրը:

Այստեղ զիտելու երկու կետ կա. 1) Սեպտեմբերի 7-ից մինչև փետրվարի 17 ո՛չ թե 6 ամիս է, այլ 5 ամիս 10 օր: Կորյունը և ուրիշները դնում են 6 ամիս՝ կլոր թվով: 2) Կորյունը Մեսրոպի մահը դրել էր Հագկերտ Բ-ի առաջին տարին, որ մենք հանեցինք 438 թվականից. այժմ ավելի մանրամասն հաշվով մենք գտնում ենք 439 թվականը, բայց դա ոչ մի հակասություն չի ներկայացնում, որովհետև Կորյունն ասում է, թե Մեսրոպի մահը տեղի ունեցավ Հագկերտի առաջին տարում և այդ առաջին տարին սկսվում է 438-ից և գնում է մինչև 439-ի կեսերը:

Գրերի գլուտը տեղի ունեցավ Մեսրոպի կրոնավորական կոչում ստանալուց 10 տարի հետո, մահվանից 35 տարի առաջ: Մահվան թվականը ամսաթվով հանդերձ ճշտված լինելով՝ հետքանք 35 տարի, կստանանք 404 թվականը: Այս թվականը կրոնավորական կոչումից 10 տարի հետո պիտի լինի. և իրոք, 393-ի վրա ավելացնելով 10, կստանանք 403. Կորյունը չի հաշվել մընացորդ մի-երկու ամիսը, որով կունենանք 404, գրերի գլուտի ճիշտ թվականը:

Սրանք են ահա մեզ համար ամենակարևոր և ստուգված թվականները.

394—Մեսրոպի ձեռնադրությունը.

404—գրերի գլուտը.

438 սեպտեմբերի 7—Սահակի մահը.

439 փետրվարի 17—Մեսրոպի մահը:

4

Մեսրոպի ժամանակագրությունը ճշտիվ վերականգնելու ժամանակ պետք է նկատի ունենալ, որ թե՛ Կորյունի և թե՛ մյուս պատմագիրների մեջ կան մի քանի թվական անճշտություններ, որոնք առաջացած են ձեռագրական վրիպակներից և խանգարիչ են հանդիսանում գործին:

Այս վրիպակները պատճառ են եղել ոմանց համար տարբեր եզրակացություններ հանելու, տարբեր թվականներ դնելու, սրանով էլ դրդել են ուրիշներին նորանոր քննություններով հաճախ ծալրահղությունների դիմելու: Ուստի անհրաժեշտ ենք համարում այստեղ քննարկել նախ այդ անճշտությունները և երկրորդ՝ քննադատների խթմանքները:

1. Առաջին թվական անճշտութիւնը Կորյունի պատմութեան մեջ հետեւյալն է.

Կորյունը (տպ. Վենետիկ, 1894, էջ 17) պատմում է, թե Դանիելյան նշանագրերը Վռամշապուհի հինգերորդ տարին Հայաստան բերվեցին. «ի հինգերորդի ամի թագաւորութեան նորա ի նա հասուցանէր»: Մեսրոպը այդ տառերը փորձեց երկու տարի. «իբրև ամս երկու կարգեալ զվարդապետութիւն իւր և նովին նշանագրովք տանէր»: Այնուհետև Մեսրոպը տեսնում է, որ թերի են այդ տառերը և մեկնում է Միջագետք՝ նոր խուզարկութիւններ կատարելու համար, դարձյալ Վռամշապուհի հինգերորդ տարին, «խաղայր գնայր ի հինգերորդ ամի Վռամշապուհոյ արքային Հայոց» (էջ 18): Եղեսիայում և Սամուսատում մի ժամանակ աշխատելուց հետո, հայերեն տառերը գտած դառնում է Հայաստան, «ի վեցերորդ ամի Վռամշապուհոյ արքային Հայոց Մեծաց»:

Ամեն մի ընթերցողի համար էլ հայտնի է, որ երկու հինգերորդ-ներեց մեկը սխալ է: Բանասերները զանազան բացատրութիւններ են տվել սխալը ուղղելու համար: Չամչյանը (Ա, էջ 763), մտածում է, թե Կորյունի հիշած առաջին հինգերորդ տարին վերաբերում է ո՛չ թե Դանիելյան գրերի գլուտին, այլ, ըստ Փարպեցու, Մեսրոպի քարոզութեան սկզբնավորութեան: Կորյունի վերջաբանից հայտնի է, որ Մեսրոպի քարոզութեան սկսելուց մինչև գրերի գլուտը անցավ տասը տարի. ուստի եթե Մեսրոպի քարոզութեան սկզբնավորութիւնը տեղի ունեցավ ըստ Չամչյանի Վռամշապուհի հինգերորդ տարին, գրերի գլուտն էլ տեղի ունեցած պիտի լինի նրա 15-րդ տարին: Այս մտածութեամբ Չամչյանը Կորյունի առաջին հինգերորդը բառը անփոփոխ պահելով, երկրորդ անգամ հիշված 6 թիվը դարձնում է 66 և նրա հաջորդ 2 տարին էլ դարձնում է 68, համարելով, թե գրիչների անհատութեամբ 6 տառը հետո ընկել է:

Բայց այս բոլորը անշուշտ սխալ է. նախ՝ որովհետև Կորյունը հայտնապէս ասում է, թե այս հինգերորդ տարին Դանիելյան տառերը բերելու տարին է և կարիք չկա դարձնելու Մեսրոպի քարոզութեան սկզբնավորութեան: Երկրորդ՝ սրանով անտես է առնվում Կորյունի տված երկու տարին՝ Դանիելյան տառերի փորձարկութեան համար:

Իսահակ Հարութիւնյանն էլ («Հայոց գիրը», էջ 337—338) մտածում է, որ եթե Մեսրոպը, ըստ Փարպեցու, Վռամշապուհի

հինգերորդ տարին եկավ Սահակի մոտ, չի կարող այս տարին նրա քարոզությունն առաջին տարին համարվել (ինչպես անում է Չամչյան), որովհետև նույնիսկ Կորյունի վկայությամբ Մեսրոպը Սահակի մոտ գալուց առաջ՝ երկար ժամանակ քարոզած էր Գողթան գավառում. հետևաբար զուր են Չամչյանի ԺԵ, ԺԶ սրբագրությունները:

Ոմանք էլ Կորյունի առաջին հինգերորդը՝ պահում են անփոփոխ, և որովհետև Դանիելյան նշանագրերի փորձարկությունը երկու տարի տևեց, երկրորդ հինգերորդը դարձնում են եօթներորդ, ասելով, թե Ե (5) և Է (7) տառերը շատ հեշտ էր շփոթել: Այսպես է վարվում, օրինակ, Հ. Հ. Թորոսյանը («Քաղմավեպ», 1922, էջ 101): Բայց այս դեպքում հաջորդ վեցերորդ բառն էլ հարկ պիտի լիներ փոխել ութերորդ:

Ուրիշներ այսքան փոփոխություն շատ համարելով, Դանիելյան գրերի փորձի համար Կորյունի նշանակած «ամս երկու» բացատրությունը դարձնում են «ամիսս երկու», որով բոլոր մյուս թվերը ֆնում են անփոփոխ: Այսպես է վարվում, օրինակ, Իսահակ Հարությունյանը (անդ, էջ 170): Սրանով եթե Դանիելյան գրերը ուղարկվեցան Վռամշապուհի հինգերորդ տարին, փորձն եղավ նույն տարին, Մեսրոպ ճամբորդության դուրս եկավ դարձյալ նույն հինգերորդ տարին և վերադարձավ վեցերորդ տարին: Այս սրբագրությունը հարմար կլիներ նաև այն նկատմամբ, որ գրերը փորձելու համար տրված երկամյա չափազանց երկար միջոցը կարճացած և երկամյա պատշաճավոր ժամանակի վերածված կլիներ: Սակայն այս սրբագրությունը անհարմար է այն տեսակետով, որ Կորյունից հետո Դանիելյան գրերի փորձի վրա խոսող մյուս հեղինակներն էլ տարի գետեմ և ոչ ամիսներ: Այսպես, Խորենացին այս փորձը համարում է «զամասակաւս», Սամվել Անեցին «զԴանիէլի նշանագիրսն յօրինէին... յետ միոյ ամի դարձեալ աստուածատուր նշանագրօք» և այլն:

Ավելի վճռական է Մարկվարտը («Պատմություն հայ նշանագրերու», Վիեննա, 1913, էջ 27), որ Կորյունի սույն հատվածից «Եւ իբրեւ ամս երկու կարգեալ զվարդապետութիւն իւր» բառերը ամբողջովին հետին լուսանցագրություն է համարում և ջնջում է, որով դարձյալ երկու հինգերորդները կֆնան, ենթադրելով, որ փորձարկության միջոցը շատ կարճ էր, և Մեսրոպը հենց Դանիելյան գրերը ստացած տարին էլ մեկնեց Ասորիք: Գրեթե նույն ձևով է վարվում Ակիսյանը, որ («Հանդես Ամսօրյա», 1935, 457) ամբողջ հատվածը փոխադրում է ուրիշ տեղ և մի մասն էլ ջնջում

է, իսկ (անդ, էջ 512) երկու տարին թուրքովին դուրս գցելով, ա-
սում է, որ Սահակը և Մեսրոպն առաջին հայացքով իսկ համոզ-
վեցին, թե այդ նշանագրերը հարմար չեն և «իբր անպետք մեկդի
նետեցին»:

Գալուստ Տեր-Մկրտչյանը («Արարատ», 1912, էջ 508 և 511)
նկատում է սխալը, առաջին հիմնգերոդ-ը համարում է ուղիղ, երկ-
րորդը անորոշաբար գրում է «հի...երորդ», իսկ վեցերորդ-ը դարձ-
նում է ԺԶ փոխանակ Զ (16-րդ տարին, փոխանակ 6-րդի):
Սրանով երկու տարվա հաշիվը մնում է առանց բացատրության:

Ֆնտզլյանը Կորյունի քննական հրատարակության մեջ (Երու-
սաղեմ, 1930, էջ 18), սխալ է համարում երկրորդ հիմնգերոդ-ը,
որովհետև, ասում է. «Դանիելյան նշանագիրներուն յանկարծագիւտ
հասնիլը ավելի տպավորիչ ըլլալով՝ ժամանակը ավելի ճշտիւ
պահված ըլլալու է»: Կարծես թե սխալը Կորյունը կատարած լինե-
ր և ոչ թե հետին գրիչները: Այնուամենայնիվ, էջ 21-ում վեցերորդ
բառը անփոփոխ պահպանում է:

Վերջապես Օրմանյանը («Ազգապատում», Պոլիս, 1912, Ա,
էջ 277) մատնանշում է սխալը, բայց ո՛չ մի փոփոխություն չի
առաջարկում, ասելով, թե «թվականներու հարմարութեանց համար
ավելի երկարելը ձանձրալի կրնա դառնալ»:

Ամենից ճիշտ սրբագրությունը առաջարկեց Մալխասյանը:
Այս սրբագրությամբ Կորյունի հիշած թվականների մեջ առա-
ջին հիմնգերոդ բառը պետք է դարձնել երրորդ, որով ամեն
ինչ ուղղվում է և բոլոր անպատեհությունները հեշտությամբ վե-
րանում են, անփոփոխ պահելով Կորյունի վեցերորդ-ը, երկու ում-ը
և երկրորդ հիմնգերոդ-ը: Մալխասյանից շատ հետո, բայց անկա-
խաբար նույնը մտածեցի նաև ես և գրեցի այս մասին Արմֆանի
տեղեկագրում (1941, № 1, էջ 170): Սխալը բացատրել եմ հետե-
յալ ձևով: Կորյունի ձեռագրում գրված է եղել Երդ (համառոտա-
գրված և առաջին տառի վրա պատվի նշան դրած), որ բնականա-
բար պիտի կարդացվեր «երրորդ»: Մի խեղճ գրիչ, վրան պատիվ
դրած Ե-ը թվանշան համարելով, կարդացել է հիմնգերոդ: Մնաց-
յալը պահել է ճիշտ նախկին ձևով, առանց անդրադառնալու, թե
5+2 չի տա 5:

Ուրեմն եզրակացնում եմ, որ Դանիելյան գրերը Հայաստան
ուղարկվեցին Վռամշապուհի երրորդ տարին, փորձը եղավ
երկու տարի, Մեսրոպը Միջագետք գնաց Վռամշապուհի հիմնգե-
րոդ տարին, մի տարի մնաց Եդեսիա և Սամուսատ, վերադարձավ
Հայաստան Վռամշապուհի վեցերորդ տարին:

2. Երկրորդ թվական անճշտությունը պատկանում է Փարպեցուն և Խորենացուն. Սահակի մահվան թվականը որոշելու համար, Փարպեցին ասում է «ի սկզբան ամին երկրորդի Յազկերտի որդույ Վռամայ»: Ճիշտ նույն ձևով ունի նաև Խորենացին, որ ասում է «սկիզբն ամին երկրորդի Յազկերտի եղելոյ Պարսից թագաւորի»: Այս երկուսից պարզ երևում է, որ Սահակը վախճանվել է Հազկերտի (Բ-ի) երկրորդ տարվա սկիզբը: Այս հաշիվը հակառակ է գալիս Կորյունին, որ Սահակի մահը դնում է Հազկերտի (Բ-ի) երկրորդ տարին:

Բայց այս հաշիվը ո՛չ միայն հակառակ է Կորյունին, որ նույնը կրկնում է երեք անգամ և հանգամանորեն, ո՛չ միայն հակառակ է Փոքր-Կորյունին, Կաղանկալուացուն և Գանձակեցուն, որոնք հայտնապես հիշում են Հազկերտ Բ-ի «առաջին տարին», այլև հակառակ է նույնիսկ իրեն՝ Խորենացուն, որ մի քիչ վերև, ավելի մանրամասն խոսելով ժամանակակից դեպքերի մասին, ասում է. «221 ամ թագաւորեալ Պարսից Վռամ՝ մեռանի, թողլով զտէրութիւնն որդույ իւրում Յազկերտի: Որոյ մոռացեալ զհաշտութիւնն, իսկ և իսկ ընդ թագաւորելն զիմէ ի վերայ զօրացն Յունաց... Յայնժամ մեծին Սահակայ հասեալ հիւանդութիւն մահում»:

Եթե Հազկերտ իսկ և իսկ թագավորած միջոցին զիմել է Հունաց վրա և նույն միջոցին էլ վախճանվել է Սահակը, ուրեմն զա Հազկերտի առաջին տարին է և ոչ երկրորդ:

Հաշիվը հակառակ է դարձյալ Մեսրոպի մահվան թվականին, քանի որ Մեսրոպը բոլոր պատմագիրների համաձայն վկայությամբ մեռել է Սահակից 6 ամիս հետո, որ համապատասխանում է ըստ Կորյունի՝ դարձյալ Հազկերտի առաջին տարվան:

Այս բոլոր թյուրիմացությունները կվերանան, եթե Փարպեցու և Խորենացու հիշյալ հատվածները մի ա տառի հավելումով՝ սրբագրենք հետևյալ ձևով.

«Ի սկզբան Ա ամին երկրորդի Յազկերտի...»

«Սկիզբն Ա ամին երկրորդի Յազկերտի...»

այսինքն երկու հաջորդական ա-երից մին ընկել է, ինչ որ շատ սովորական երևույթ է գրչագրերի մեջ: Սրանով երկրորդի բառը անցնում է Հազկերտին և ամեն ինչ կարգի է ընկնում:

Այս նկատողությունը արել է Նորայրը («Կորին վարդապետ», էջ 388), որին համամիտ է նաև Օրմանյանը («Ազգապատում», Ա, էջ 321): Բայց Օրմանյանը սխալվում է մի կետում. նա (էջ 319) Վռամի մահը և Հազկերտ Բ-ի զահակալությունը զը-

նում է 438 թվականին և ընդունելով հանդերձ, որ Սահակը մեռավ Հազկերտ Բ-ի առաջին տարին, Սահակի մահը դնում է (էջ 321), 436-ին, Մեսրոպի մահն էլ 437-ին: Թյուրիմացությունը ակնհերձ է, ուստի և տպագրական սխալ, փոխանակ 438 և 439:

3. Երրորդ թվական անճշտությունը դարձյալ Կորյունին է պատկանում: Իր համահավաք տեղեկությունն առաջի մասում, Կորյունը մանրամասն հաշվարկելով Մեսրոպի կյանքը, դնում է, որ նրա մահը եղել է 439 թվականին, իսկ դպրության սկիզբը՝ 35 տարի առաջ, այն է՝ 404: Իսկ նույն տեղեկության վերջին մասում ասում է, թե դպրության սկիզբը Հազկերտի ութերորդ տարում է: Հազկերտ Ա նստավ 399 թվականին, ուստի նրա ութերորդ տարին լինում է 406, երկու տարի տարբեր նախորդից: Այս երկուսից մեկը սխալ է: Բայց որովհետև առաջին մասում հաշիվը շատ մանրամասն է և ճիշտ համաձայն Սասանյան պատմության, ուստի կարելի չէ սխալ համարել: Սխալը երկրորդն է:

Մարկվարտը և Նորայրը ուղղում են այս ութերորդը. Մարկվարտ («Պատմություն հայ նշանագրերու», էջ 57) դարձնում է Ե (հինգերորդ), որով գրերի գլուտի թվականը լինում է 402^{1/3}, իսկ Նորայրը ութերորդը դարձնում է վեցերորդ, որով գրերի գլուտը դառնում է ճիշտ 404:

Օրմանյանը («Ազգապատում», Ա, էջ 277) մի ուրիշ բացատրություն է տալիս. ընդունում է Կորյունի առաջին թվականը (404)՝ իբրև Դանիելյան գրի գլուտի թվական, իսկ երկրորդը՝ 406 (անփոփոխ պահելով Կորյունի «յութերորդ ամէ Յազկերտի») համարում է Մեսրոպյան գրերի գլուտի թվականը: Չենք ընդունում այս բացատրությունը, որովհետև՝ 1) ըստ մեզ Մեսրոպյան գրերը գտնվեցան 404-ին, Դանիելյան գրերը 401-ին, 2) կարելի չէ Կորյունի համահավաք տեղեկության առաջին կեսը մի հաշվով դնել, երկրորդ կեսը ուրիշ հաշվով:

Յնտգլյանը Կորյունի հրատարակության մեջ (էջ 76) ուրիշ հաշիվ է անում Հազկերտ ութերորդը անփոփոխ պահելու համար: Նա ենթադրում է, թե Կորյունը սխալ է իմանում Վռամ-Կրմանի թագավորած տարիների թիվը (6 փոխանակ 10) և Հազկերտ Ա-ին դահ է բարձրացնում 396 թվականին (փոխանակ 399), որով Հազկերտի ութերորդ տարին (396+8=404) լինում է ճիշտ դպրության սկիզբը: Սրան ասում են ունքը շինելու տեղ աչքը հանել, փոխանակ ութերորդը վեցերորդ շինելու (մի՛ սխալ միայն) ենթադրում է երկու սխալ: Բայց սրանով շատ բան է խանգար-

վում, աֆն ժամանակի Հազկերտ Ա-ի թագավորության 21 տարին էլ պետք է փոխել և դարձնել (396—421)՝ 25 տարի: Մենք հետո ցույց կտանք, որ Կորյունի բոլոր թվերն էլ ճիշտ են, միայն Հազկերտի ութերորդ-ը պետք է դարձնել վեցերորդ:

4. Կարևոր է ճշտել, թե երբ Կորյունը ասում է գրի գլուտի սկիզբը («Դպրութիւն Հայոց»), ո՛ր գիրն է հասկանում, Դանիելյան թե Մեսրոպյան: Այս կետը կարևոր է նրա համար, որ իմանանք, թե աֆն 404 թվականը, որ վերևում նշանակեցինք իբրև գրերի գլուտի թվականը, իրապես ո՞ր գրի համար է:

Կորյունի խոսքերից և նրա համահավաք տեղեկությունից ոչինչ չի հասկացվում: Նա պարզապես ասում է «ի դպրութեանէն Հայոց մինչև ցվախճան սրբոյն՝ ամք 35... և դպրութեանն Հայոց յութերորդ ամէ Յազկերտի առեալ սկիզբն»:

Այս հարցով առանձնապես զբաղվել է Գալուստ Տեր-Մկրտչյանը («Արարատ», 1912, էջ 505): Նա ասում է. «Գրի գլուտի պատմությունը տեական գործողություն է: Ի՞նչ մոմենտն էին համարում նախնիք, հատկապես հինգերորդ դարում, այդ գործողություն սկիզբը, որից և հաշվում էին այդ գլուտի տարիները»: Ապա, աջ ու ձախ որոնումներ անելուց հետո, գրի գլուտի սկիզբը համարում է Դանիելյան գրերի Վաղարշապատ բերվելը «405 թ. փետր. 25» (տե՛ս էջ 512): Սրա համար տալիս է երկու ապացույց, այն է Կորյունի և Փարպեցու վկայությունները: Կորյունի համար ասում է «սկզբնակետը, որից հաշվում է Կորյունը հայ դպրության տարիները՝ Դանիելյան տառերի Վաղարշապատ բերվելու և Վռամշապուհի թագավորության հինգերորդ տարիներն են, այն է, ինչպես տեսանք, 405-ը» («Արարատ», էջ 505—506): Իսկ Փարպեցու համար մեջ է բերում այն փաստը, որ նա հայերեն գիր առելով հասկանում է միայն Դանիելյան գիրը և ամենեին չէ էլ հիշում ո՛չ Մեսրոպի Ասորիք գնալը, ո՛չ այնտեղ տառեր հնարելը և այլն: Ըստ Փարպեցու, Դանիելյան նշանագրերն են սկիզբ և վերջ ամեն բանի:

Բայց ինչպես քիչ առաջ տեսանք, Կորյունի ասածների մեջ ոչ մի ակնարկ չկա այն մասին, թե դպրության սկիզբը ո՛ր տեղից պետք է հաշվել: Նա միայն ասում է, թե դպրության սկզբից մինչև Մեսրոպի մահը 35 տարի է: Գալով Փարպեցուն, շատ երկար ենք խոսել նրա մասին: Հիշենք այստեղ Մարկվարտի որակումը. «Ղազար արժանի է սոստիկ կշտամբանաց այս փորձին համար, զո՞ր պետք ենք իբրև պատմական անպատկառ խարդախություն մը մատնանիշ ընել»:

Գիտենք, որ Դանիելյան գրերը բերվեցին Վռամշապուհի երկրորդ տարին, իսկ Մեսրոպը հնարեց հայերեն գրերը Վռամշապուհի վեցերորդ տարին: Եթե մենք ճիշտ կերպով իմանալինք Վռամշապուհի գահակալության թվականը, անմիջապես կարող էինք հետևել նաև, թե՛ Դանիելյան գրերի, թե՛ Մեսրոպյան գրերի և թե՛ հայ դպրության սկզբնավորության ճիշտ թվականները: Բայց բանն այն է, որ Վռամշապուհի թվականն է անստույգ և հանվում է միայն գրերի գլուխի հաշվից: Այնպես որ եթե Կորյունը դպրության սկիզբը համարում է Դանիելյան գիրը, ուրեմն Վռամշապուհի գահակալությունը եղել է 402 թվականին: Այս թվականը ձեռք ենք բերում այսպես. Մեսրոպի մահվան թվականից (439) հանում ենք 35 տարի (դպրության սկիզբը), ստանում ենք 404, որ է Վռամշապուհի երրորդ տարին, որից հետ գնալով 2 տարի, ստանում ենք 402՝ Վռամշապուհի գահակալության ըզկիզբը կամ առաջին տարին: Իսկ եթե Կորյունը դպրության սկիզբը համարում է Մեսրոպյան գիրը, ուրեմն Վռամշապուհի գահակալությունը եղել է 399 թվականին, 404-ը համարելով նրա վեցերորդ տարին:

Այս երկուսից մեկն ու մեկը ճշտել և ստուգել առ այժմ անկարելի է:

Բայց ես կարծում եմ, որ Կորյունը գրերի գլուխը և դպրության սկիզբը ասելով հասկանում է Մեսրոպյան գիրը (և ոչ Դանիելյանը): Դանիելյան գիրը փուչ դուրս եկավ, և երկու տարվա փորձից հետո դեն գցեցին. և «լեռ աջորիկ դարձեալ կրկին անգամ ի նոյն հոգս դառնային, և նմին ելս խնդրէին ժամանակս ինչ» (Կորյուն): Ի՞նչ բանի համար են Մեսրոպի և իր աշխատակիցների «զադօթս և զտքնութիւնս և զպաղատանս արտասուալից, զխտամբերութիւնս, զհոգս զաշխարհահեծս»: Ի՞նչ բանի համար է կրկնում մարգարեի խոսքը, թե «Յորժամ հեծեծեսցես, լայնժամ կեցցես»: Ավելացնենք սրա վրա, «և այնպէս բազում աշխատութեանց համբերեալ վասն իւրոյ ազգին բարեաց ինչ օճան գտանելոյ: Որում պարգէէր իսկ վիճակ յամենաշնորհողէն Աստուծոյ, հայրական չափուն ծնանել ծնունդս նորոգ և սքանչելի սուրբ աշովն իւրով, նշանագիրս հայերէն լեզուին» (Կորյուն):

Չեմ խոսում այն հիացական համեմատության վրա, որ անում է Կորյունը Մեսրոպին տառերը ձեռքի նմանեցնելով աստուածատես Մովսեսին, որ տասնաբանյա պատվիրանով իջնում է Սինա տարից. «ընդ մեծին Մովսէսի, ընդ աստուածախօսին, սքանչելա-

գործին նմանեցուցեալ հաւասարեաց»։ Ինչի՞ համար են այն օրեր տեղ տոներն ու հանդեսները, որով նախարարներն ու ամբոխը ցնծում, ուրախանում են։ Վերջապէս ինչի՞ համար է այն հրճվալի նկարագիրը, որ տալիս է Կորյունը, թե «լայնմ ժամանակի երանելի և ցանկալի աշխարհս Հայոց, անպայման սքանչելի լինէր... Անդ էր այնուհետև սրտալիր ուրախութիւն և ակնվայել տեսիլ հայելուն...», և այսպէս երկու էջ ներքոյ ու գովասանք։

Այս բոլորը Մեսրոպյան գրերի համար է և ո՛չ թե Դանիելյան։

Ասում են մինչև անգամ, թե Թարգմանչաց տոնը, որ ամեն տարի տոնում է Հայ Եկեղեցին, Ռահ գետի հանդիպման հիշատակն է։

Այսպիսով մենք կարծում ենք, որ հայ դպրութեան սկիզբը 404 թվականն է, Մեսրոպյան գրերի գլուտը Վռամշապուհի վեցերորդ տարում (Վռամշապուհը զահակալել է 399 թվականին), հետեւեալ Դանիելյան գրերը Հայաստան են եկել 401 թվականին, այն է Վռամշապուհի երրորդ տարին։

5. Հայերեն տառերի գլուտի թվականը համարվել է սովորաբար 404 թվականը։ Այս հարցի վերաբերմամբ մի ցնցող հոգւած հրատարակեց Գալուստ Տեր-Մկրտչյանը «Արարատ» ամսագրում (1912, էջ 499—514), որով հերքում է այդ թվականը և դնում է ութից մինչև տասներկու տարի ավելի ուշ, 412—416 թվականին։ Նա հիմնվում է ասորոց եպիսկոպոս Ռաբուլասի վրա։ Այս նշանավոր մարդը զահակալեց 412 թվականին։ Եթե Մեսրոպ Եղեւիս գնալով ընդունվեց Ռաբուլաս եպիսկոպոսից, այդ ընդունելութունը կամ հանդիպումը չէր կարող 412 թվականից առաջ լինել, բայց այդ կարող էր լինել նաև 412-ից հետո («Արարատ», էջ 509)։ «Այդ թվականից առաջ, մեր ունեցած տեղեկութունների հիման վրա, անհնար է դնել Մեսրոպյան տառերի գլուտը։ Թերևս այդ գլուտը ասորական հետեւյալ տարումն է (412 սեպտեմբեր—413 սեպտեմբեր)։ Բայց հավանորեն ոչ դրանից ավելի ուշ» («Արարատ», էջ 513)։ Չորս տարի էլ հաշվում է Սամուսատ գնալու, Հռուփանոսին պնակիտը պատրաստել տալու և Առակաց գիրքը թարգմանելու համար և վերջապէս 416-ին վերադարձում է Հայաստան։

Այսպիսով, ըստ Գալուստ Տեր-Մկրտչյանի, բուն Մեսրոպյան գրերի գլուտի թվականն է 412—416 քառամյակը («Արարատ», էջ 513)։ Այս 416 թվականին է, որ Մեսրոպը վերադարձավ Հայաստան։

Հակառակ եմ Գ. Տեր-Մկրտչյանի ենթադրության և պահում եմ 404 թվականը հետևյալ պատճառաբանություններով:

Գալուստ Տեր-Մկրտչյանի հոդվածին նման մի հոդված էլ ունի Հ. Հ. Թորոսյանը («Բազմավեպ», 1922, էջ 99—104), որի վերնագիրն է «Կորյան հիշած Բաբելաս եպիսկոպոսը (Եղեսիո Բաբելաս կամ Բաբուլաս հայրապետը)»: Այստեղ հոդվածագիրը մի տարի էլ առաջ քշելով հայոց գրերի գլուտի թվականը, դարձնում է 413. «Ս. Մեսրոպյալ Եղեսիա երթալու պարագան՝ մեր նշանագրերու գլուտին համար, և Բաբուլասի եպիսկոպոսանալուն թվականը, երկուքն ալ պատմականորեն ճշտված և հաստատված, վերջնականապես և անվիճելիորեն կհասցնեն մեր այբուբենի գլուտին թվականը մինչև 413 տարին» («Բազմավեպ», 1922, էջ 100ա): Իսկ եթե ըսենք Peeters-ին («Revue des Etudes arméniennes», IX, էջ 209) «Ռաբուլասը Եղեսիայի գահի վրա բարձրացած չէր 412 թվից առաջ և շատ հավանաբար 414 թվի վերջումն էլ դեռ բարձրացած չէր» (այս մասին խոսել է «Recherches de science religieuse», հատ. 18, 1928, էջ 178—203): Այս հաշվով գրերի գլուտի թվականը պետք պիտի լինի քշել ուրեմն դեպի 415 թիվը!:

Հակառակ իր զգայացունց բնույթին, Գալուստ Տեր-Մկրտչյանի հոդվածը անուշադիր մնաց մեր բանասերների կողմից: Նըրանից առաջ Իսահակ Հարությունյանը («Հայոց գիրը», էջ 188) Սեն-Մարտինի միջոցով ժանոթանալով Ռաբուլասի թվականին, ամենայն հանգստությամբ ասում է. «Այս անձնավորությունը չի կարող խորհնացու հիշած Բաբելոսը լինել, որովհետև գրի գլուտը տեղի ունեցավ 412 թվից ութ տարի առաջ—404 թ.»: Գ. Տեր-Մկրտչյանից շատ ավելի առաջ էր նաև Մարկվարտը, որ իր «Պատմություն հայկական նշանագրերու» աշխատության մեջ («Հանդես Ամսօրյա»-ի մեջ տպված 1912 թվականին, բայց Քանայան մրցանակին արժանացած 1905 թվականին) ասում է. «Բաբելաս անուն եպիսկոպոս մը սակայն այս ժամանակաշրջանին մեջ ծանոթ չէ: Բաբելասը պետք է ընթեռնուլ Ռաբիլաս, որ սակայն 411/12-ին եպիսկոպոս եղավ և մեռավ 8 ար 746=8 օգոստոս 435: Իսկ 398 նոյեմբեր 23-են մինչև 409 օգոստոս 1 Ուռնայի աթոռը կգրավեր Պեկիդա: Ուրեմն հոս անտարակույս ժամանակագրական վրիպակ մը գոյություն ունի, որ սակայն պատմական իրողություններով շատ դյուրավ կմեկնվի» (էջ 58): Բաբուլասի մասին խոսում է դարձյալ Նահապետյանը («Բազմավեպ», 1913, էջ 136). նա գիտե, որ Բաբուլասը Եղեսիայի եպիս-

կոպոս է եղել 412—435 թվերին, բայց «կարող է հանգիստ լուր տարեթիվն պահել ամուր»։ Իսկ ժամանակագրական անտեղության համար տալիս է հետևյալ շատ գեղեցիկ բացատրությունը. «Եթե Կորյունը չի հիշատակեր զայս (— Եղեսիայի ժամանակակից Պեկիզա եպիսկոպոսին), պետք է բնական մոռացություն տալ այն մեր թարգմանիչներուն եզնկա և ընկերաց, որոնք գեղեցիկ հյուրասիրություն ընդունելով Բաբելաս եպիսկոպոսեն, որ թարմ տրպավորության տակ խոսելով իրենց վարդապետի Մեսրոպի ժամանցը Եղեսիո մեջ, կարծել տված է, որ 404-ին Բաբելասն արդեն եպիսկոպոս էր եղած Եղեսիո»։

Գրեթե նույն պատճառաբանությամբ խոսում է նույն նյութի մասին Գ. Ֆնտզյանը (առանց սակայն հիշելու Գ. Տեր-Մկրտչյանի հոդվածը, որին թերևս ժանոթ չէր, ինչպես նաև Նահապետյանի հոդվածը), իր հրատարակած Կորյունի մեջ (էջ 83)։ Ահա իր բառերը. «443—444-ին իր մատենիկը գրող Կորյուն հավաստիորեն չէր գիտեր Եղեսիո եպիսկոպոսներուն ժամանակագրությունը, բայց իր գրության ժամանակին ամենեն մոտ և երկար առեն Եղեսիո եպիսկոպոսություն ըրած այս բարձր և նշանավոր եկեղեցականը համարել է եպիսկոպոս եղած ըլլալ 404-ին ևս, երբ Մաշթոց գնաց հԱսորիս՝ ներկայանալ Եղեսիո եպիսկոպոսին...։ Ինչ որ ալ լինի, անկարելի է հալ այբուբենքի գլուտը Բաբելասի եպիսկոպոսության ստույգ թվականին հետ միաբանելու համար՝ դնել այնքան ուշ որքան է 412»։

Բաբելասի մասին խոսում է նաև Ակինյանը («Հանդես ամսօրյա», 1935, էջ 514), որ Կորյունի այս բառը պարզապես գրչադրի սխալ է համարում և ուղղում է Պակիզա, որ նույն ժամանակ Եղեսիայի եպիսկոպոսն էր։ Թեև Ակինյանը չի հիշում, բայց նրանից 3 տարի առաջ նույնպիսի ուղղում առաջարկել էր Թորոսյանը («Բնագմավեպ», 1932, էջ 260), բայց փոխանակ գրելու Պակիզա, արևմտյան տառադարձությամբ գրում է Բաքիզաս։ Եթե Կորյունը ուզենար հիշատակել Ռաբուլասին, ասում է Ակինյան, նախ՝ ասորական անունը հունական վերջավորությամբ չպիտի տար, երկրորդ՝ չպիտի տառադարձեր Ռաբուլաս, այլ Հոաբուղա, ինչպես ունի Rufinus=Հոուփինոս, աղավաղված Հոուփանոս։

Ճիշտ չէ, որ ասորի Թաբբուլա պիտի տար հայերեն Հոաբուղա. նախաձայն ու տալիս է հայերեն հո՝ միայն հունարեն բառերի մեջ, ինչպես Հոուփանոս. իսկ պարսկերեն և ասորերեն նախաձայն ր մնում է հայերեն ո, ինչպես՝ ասորերեն rahbōnā > օաբունա «գրավական» և Rēs'uīnā > Ռաշայեմա (հատուկ անուն)։

Մյուս կողմից ասել, թե Պակիդա կարող էր գրչի սխալով դառնալ Բաբիդաս՝ զուր երեակայություն է:

Արդ, Կորյունի մեջ Բաբիլասի անունը հետին հավելված է: Կորյունը, չնայած որ մի քանի անգամ առիթ է ունենում հիշելու այդ եպիսկոպոսին, բայց միայն մի՛ անգամ տալիս է նրա անունը. «Ընդդեմ լինե՛ր սուրբ եպիսկոպոսացն, [որոց առաջնոյն Բաբիլաս անուն և երկրորդին Ակակիրոս], հանդերձ կղերականօքն և իշխանօքն քաղաքին պատահեալ» (Կորյուն): Մյուս դեպքերում տեսե՛ք ի՞նչ ձևերով է հիշում. «Եւ ապա հրաժարեալ յեպիսկոպոսացն սրբոց... և հրաժարեալ ի նոցանէ հանդերձ ամենայն իւրովքն, բերէր առ եպիսկոպոսն Ասորոց: Որ յորոց նախընկալն եղև, առաջի արկեալ նոցա զնշանագիրսն աստուածատուր, վասն որոյ բազում իսկ գովութիւնք յեպիսկոպոսաց սրբոց և յամենայն եկեղեցեաց բարձրանալին»: Այս բոլոր խուսափուկ ձևերը հետաքրքիր են, մանավանդ երրորդը. «Նա որ որոնցից որ առաջին անգամ ընդունվեց, նրանց ներկայացրեց գրերը»: Մենք արդեն ցույց ենք տվել, որ Կորյունի մեջ հետին հավելված է Մեկիտինի Ակակիրոս եպիսկոպոսի անվանումը: Այս խուսափուկ և տարօրինակ հիշատակություններն էլ ցույց են տալիս, որ Կորյունը նույն եպիսկոպոսների անունը չգիտեր: Եվ եթե առաջին հիշատակության մեջ էլ անկյունավոր փակագծի մեջ առնված մասը հանելիք, նախադասությունը ամենևին չպիտի կաղար:

Իր ասածը հաստատելու համար Գ. Տեր-Մկրտչյանը մի ուրիշ հնարագետ միջոցի էլ է դիմում: Կորյունը Դանիելյան նշանագրերը բերված է համարում Վռամշապուհի ճիճգերորդ տարին, փորձարկության համար տալիս է երկու տարի, հետո Մեսրոպ մեկնում է Միջագետք Վռամշապուհի դարձյալ ճիճգերորդ տարում և վերադառնում է Վռամշապուհի վեցերորդ տարում: Գ. Տեր-Մկրտչյանն ասում է, որ այս վեցերորդ ընթերցվածը շատ հին է և գծվար է փոփոխել կամ ջնջել: Այնու ամենայնիվ ինքը փոխում է և վեցերորդը դարձնում է ԺԶ (16): Սրա համար էլ հիշում է մի ճառընտիր, ուր այս վեցերորդ բառից առաջ բաց տեղ է թողնված, պակասը լրացնելու համար: («Արարատ», էջ 511): Ենթադրենք, թե Կորյունի բնագրում բոլոր թվերը թվանշանով էին գրված և ոչ թե բառերով, որովհետև հակառակ պարագային կարելի չպիտի լինե՛ր այնպես հեշտությունը վեցերորդը վեշտասաներորդ դարձնել, ինչպես անում է Զ—ԺԶ: Բայց ի՞նչ է անում Մեսրոպ Միջագետքում ամբողջ ինը տարի... Գ. Տեր-Մկրտչյանը Դանիելյան գրերի Հայաստան բերվելը դնում է 405 թվականին, Վռամշապուհի ճիճգե-

բորդ տարին: Երկու տարի փորձ է կատարվում, դառնում է 407՝ Վռամշապուհի յոթերորդ տարին, երբ Մեսրոպը մեկնում է Միջագետք: Վերադառնում է Վռամշապուհի ժՁ=16-րդ տարին, այն է 416 թվականին: 407-ից մինչև 416 ունենք 9 տարի, որից չորսը (412—416) գնում է Եդեսիայի և Սամուսատի աշխատանքների համար. իսկ ֆնացյալ 5 տարի՝:

Ահա թե ինչպիսի՝ լաբիրինթոսի մեջ է գցում Ռաբուլասի 412-ը. ահա թե ինչպե՛ս է «կործանվում և ալդ հիմքի վրա մեծ խնամքով կառուցված շենքը»:

Մեր մի հոգվածում (Արմֆանի «Տեղեկագիր», 1941, էջ 169—170) ցույց տվեցինք, որ Կորյունի Երգ-ը պետք է կարդալ ո՛չ թե հինգերորդ, այլ ինչպես գրված է՝ երրորդ. երկու տարվա փորձից հետո կունենանք հինգերորդ, ինչպես որ գրված է: Մեսրոպը մեկնում է Վռամշապուհի հինգերորդ տարում և վերադառնում է վեցերորդ տարում: Ուրեմն Միջագետքում ֆնում է մեկ տարի. և այսքանը բոլորովին բավական է մի գրադարան այցելելու, մի այլուրեք հնարելու, մի պնակիտ պատրաստելու և Առակաց գրքի նման մի փոքրիկ գիրք (ունի ընդամենը 60 էջ ութածալ) չորս հոգով (Մեսրոպ, Հովհան, Հովսեփ, Հռուփանոս) հայերենի թարգմանելու և գրի առնելու համար:

Գ. Տեր-Մկրտչյանի հետ մեր հարցը փակելուց հետո անցնենք Ադոնցին, որ «Հանդես ամսօրյա»-ում (1925 մայիս—նոյեմբեր), մի ընդարձակ ուսումնասիրություն ունի Մեսրոպի այս շրջանի գործունեության մասին: Չենք խոսում Թորոսյանի մասին, որովհետև («Բազմավեպ», 1932, էջ 250—260) հրաժարած իր նախկին կարծիքից (Րաբուլասից և 413-ից), գրերի գլուտը դնում է 407 թվականին:

Իր ուսումնասիրության մեջ (հատկապես տե՛ս «Հանդես ամսօրյա», էջ 435—436), Ադոնցը, որ տեղյակ չէ ո՛չ Գ. Տեր-Մկրտչյանի հոգվածին և ո՛չ էլ Թորոսյանի, ոչ միայն մեջ է քաշում Ռաբուլին (412—435), այլև Ակակին, որ Ամիդի եպիսկոպոս էր 419—420 (այսպե՛ս) թվականից սկսած: Նա եզրակացնում է, որ Մեսրոպի հանդիպումը նրանց հետ չէր կարող լինել ո՛չ ավելի առաջ 420-ից և ո՛չ ավելի ուշ 435-ից: Ուրեմն այս միջոցին պիտի ընկներ գրերի գլուտը, հետևաբար Կորյունի տված թվականը սխալ է:

Երևույթը Ադոնցը որակում է «ժամանակակա՛ն անհեթեթություն» անունով:

Ավելի հետո, ուսումնասիրության վերջին մասում (էջ 535): Ադոնցը, ընդունելով հանդերձ, որ 406 թվականից առաջ արդեն տառերը գտնված էին, երկրորդ անգամ ճամբորդել է տալիս Մեսրոպին Միջագետք՝ 420—425 թվականներին, այս անգամ զուտ կրոնական նպատակներով՝ Նեստորական դավանանքի գործով:

Ջարմանալին այն է, որ Ադոնցը խաբեբա է համարում Կորյունին կամ ծածկամիտ և Մեսրոպի այս ճամբորդությունը, որին ըստ Ադոնցի Կորյունն էլ մասնակից ու գործակից էր, թաքցրած է համարում: Ինչո՞ւ պիտի թաքցնեք Կորյունն այդպիսի մի բան, որի նպատակը Եփեսոսի ժողովի գաղափարների պաշտպանությունը և ուղղափառ հավատի ջատագովությունն էր:

Բայց Ադոնցը գրերի գլուտի իբրև «որոշ և դրական տարեթիվ» դնում է 382—392 տասնամյակը (տե՛ս «Հանդես ամսօրյա», 1925, էջ 531): Ի՞ր պատճառաբանությունը հետևյալն է.

Հունաց Փոտ պատրիարքը (ծնված 320 թ.) թողել է մի հիշատակություն, թե Թեոդորոս Մոպսուեստացին իր քահանայության ժամանակ գրել է երեք ճառ պարսից կրոնի դեմ և պաշտպանել է քրիստոնեական հավատը: Այդ ճառերը ուղղված են եղել Հայաստանի քրիստոնեական Մասսուլերիոսին:

Թեոդորոս Մոպսուեստացու կյանքը և գործունեությունը շատ հայտնի է մեզ: Նա ծնվել է Անտիոքում 350 թվականին. քահանա է ձեռնադրվել 383 թվականին, իսկ 392 թվականին Կիլիկիայի Մամեստիա քաղաքի եպիսկոպոս է նշանակվել. իր քահանայությունը (Անտիոքում) ընկնում է 383—392 տասնամյակին: Եպիսկոպոսական պաշտոնը վարել է 36 տարի և մեռել է 428 թվականին՝ 78 տարեկան հասակում: Իր գրական ու քարոզչական նշանավոր գործունեությունը չի հետաքրքրում մեզ: Այս Թեոդորի աշակերտն էր Ռուփին քահանան, որ 399 թվականին Հռոմ գնաց և եղավ հիմնադիր Պելագիական կոչված վարդապետության:

Ադոնցը այսպես է դատում. 1) «Մեզ թվում է, որ այս Ռուփինը ուրիշ անձ չէ, եթե ոչ այն գրիչ Հուսիանոսը, որը հիշվում է գրերի գլուտի պատմության մեջ» (առաջին ենթադրություն. «Հանդես ամսօրյա», 1925, էջ 441): 2) «Եթե Թեոդորի աշակերտը իբրև սոսկ գրիչ մասնակցում է գլուտին, հարկավ, նրա ուսուցիչն ավելի շոշափելի նպաստ պիտի բերած լիներ նույն խնդրին» (երկրորդ ենթադրություն): 3) Մեսրոպ, «որ իր երազների համար շրջել էր Մելիտին, Ամիգ, Եղեսիա, Սամուսատ, այցելել էր և Ակակին, Ռաբուլին, մյուս Ակակին, Մելիտինի եպիսկոպոսի, այլև

Սամուսատի եպիսկոպոսին, մի խոսքով Հայաստանի սահմանակից նշանավոր հոգևոր գործիչներին, նա չէր կարող զանց առնել այն շրջանի ամենից հեղինակավոր և գիտնական եկեղեցական հոր՝ Թեոդորոս Մամուեստացուն» (երրորդ ենթադրություն): 4) «Անակնուռների չէ բնավ, որ Թեոդորի ծանոթ հայազն եպիսկոպոս Մաստուրիոսը լինի Մաշտոցը» (չորրորդ ենթադրություն):

Այս բոլորից հանկարծ եզրակացնում է, թե Մեսրոպը հայկերեն տառերը հնարեց 383—392 թվականներին:

Գեղեցիկ թո՛ւնք...:

Ընդունենք չորրորդ ենթադրությունը իբր ստույգ և հավատանք, թե Մաստուրիոսը մեր Մաշտոցն է: Ի՞նչ իրավունք ունենք Մամեստիայի եպիսկոպոսի աշակերտ Ռուփին քահանային նույնացնելու Սամուսատի գրիչ Հուսիֆանոսի հետ, երբ ալլուստ գիտենք, որ Հուսիֆանոսը հետո եղավ Սամուսատի եպիսկոպոս (440 թ.): Սրանով ընկնում է առաջին ենթադրությունը, և իբրև նրա հետևանք նաև երկրորդ ենթադրությունը, որ արդեն ո՛չ մի բնական կապ չունի նրա հետ: Մեսրոպը գնաց Ամիդ, որովհետև ճանապարհի վրա էր, գնաց Եգեսիա՝ գրադարանը պրպտելու համար, գնաց Սամուսատ՝ գեղադրի համար, իսկ ի՞նչ գործ ուներ Ասորիքի Անտիոք քաղաքում: Սրա հարակցությամբ՝ Մեսրոպը ծանոթացել էր Ամիդի, Եգեսիայի և Սամուսատի եպիսկոպոսների հետ, իբրև ճանապարհի վրա եղած պաշտոնական անձանց. իսկ ի՞նչ գործ ուներ Անտիոքի Թեոդորոս քահանայի հետ (որ հետո Մամեստիայի եպիսկոպոս եղավ), թեկուզ նա շատ գիտնական մարդ լիներ: Եվ հետո, Մեսրոպը գնաց Անտիոք՝ Թեոդորոսի մոտ, թե՞ Թեոդորոսը եկավ Մեսրոպի մոտ (Եգեսիա կամ Սամուսատ): Այս բոլորը հարցեր են, որոնց պատասխան է պետք: Փոտի գրածը այն է ասում, թե Թեոդորոսը մի գիրք է գրել մոզական կրոնի դեմ և ուղղել Մաշտոցին: Այս է ամբողջ եղածը: Կարելի՞ է միթե սրանից հետևել, թե ուրեմն Մեսրոպը գրերը հնարել է Թեոդորոսի օգնությամբ և հենց նրա քահանայության 383—392 թվականներին, երբ գրած պիտի լինի մոզական կրոնի դեմ այն երեք ճառերը:

Այսպիսի եզրակացություն հակառակ է բնական դատողության: Ուրախ ենք, որ Ալիյանը ևս («Հանդես ամսօրյա», 1935, էջ 515) տեսել է Ադոնցի այս անտեղի վարմունքը և պահանջում է, որ «չափավոր լինի իր անհեթեթ եզրակացությանց մեջ»: Ամենից զվարճալին այն է, որ Ադոնցը, հայտնի չէ գիտություն

թե անգիտութեամբ, եղծում է Ակակի եպիսկոպոսութեան թվականը և 400-ի փոխարեն դնում է 419—420, որպեսզի Մեսրոպին բերե Միջագետք այս թվականին...

6. Մեսրոպի և Սահակի մահվան թվականների մասին առարկում է Գ. Տեր-Մկրտչյանը («Արարատ», 1912, էջ 500): Խոսելով Նորայրի քննութեան մասին («Ստույգ թուականք մահուան Սրբոյն Սահակու և Սրբոյն Մաշտոցի», տե՛ս «Կորիւն վարդապետ և նորին թարգմանութիւնք», էջ 386—390), գտնում է, որ սխալ է հիմնվել Հագեկերտ Բ-ի գահակալութեան այն թվականի վրա, որ տալիս է Նյուդեքեն (438): «Ես չգիտեմ հարգելի հայկաբանը կարգում է գերմաներեն թե ոչ, ապա թե ոչ խորհուրդ կտալի դիմել իսկական նյուդեքեն»: Այսպես է ասում հողվածագիրը հպարտ ձևով, իբր թե ինքը շատ գիտենար գերմաներեն և կամ թե Նորայրը անկարող լիներ Շվեդիայում մի գերմանագետ գտնել: Ապա ցույց է տալիս, որ ըստ Նյուդեքեի ցուցակի պարսից թագավորները գահակալում են խումբ-խումբ, վերից վար, առանց ընդհատման սկստեմբերի 26-ին, 22-ին, 14-ին, 13-ին, 9-ին, 5-ին, ապա օգոստոսի 19, 18, 16, 14, 8, 4, և այլն, և այլն: «Այդ ինչպիսի խելոք քննադատներին՝ նեղութուն չպատճառող թագավորներ են», բացականչում է հողվածագիրը: Ապա ավելացնում. «Փոքր-ինչ ավելի ծանոթութուն պարսկական իրականութեան՝ պիտի համոզեր հարգելի Նորայրին, որ այս կանոնավոր թվերի շարքը չէ կարող գահակալութեան օրեր ցույց տալ, այլ դրանք բոլորովին նման մեր շարժական տոմարին՝ Նավասարդի օրերն են»: Այնուհետև բացատրելով, որ պարսիկները թագավորի գահակալութունը հաշվում էին ոչ թե գահ նստած օրից, այլ Նավասարդից, նորից բացականչում է. «Ուրեմն և հիմնովին պիտի հերքված համարել Նորայրի հավաստածը... կործանվում է և այդ հիմքի վրա մեծ խնամքով կառուցված շենքը»: Ամիս...»:

Այս կործանումից հետո ի՞նչ թվական է տալիս. «Հագեկերտ առաջինի (ուզում է ասել «երկրորդի») ... գահակալութեան... տարին... կարող է պատահած լինել և 438-ին և 439-ին»:

Բայց մենք վերը ցույց տվեցինք, որ 438-ն է ճիշտ:

Ստուգելու համար Սահակի և Մեսրոպի մահվան թվականը, հողվածագիրը օգնութեան է կանչում «Պատմութիւն վասն Սրբոյն Սահակայ», որ հետին շրջանի մի գործ է, գրված Խորենացուց հետո և 850 թվից առաջ: Այստեղ Սահակի մահվան օրը նշանակված է «հինգշաբթի»: Տոմարական հաշիվներով կարելի է ստուգել, որ

Նավասարդի 30-ը (=7 սեպտեմբերի) հինգշաբթի է ընկնում 439 թվականին, ուրեմն այս թվականին էլ վախճանվել է Սահակը և հետևաբար Մեսրոպ էլ՝ 440 թվականի փետրվարի 17-ին (տե՛ս Dulaurier, „Recherches sur la chronologie arménienne“, Paris, 1859, էջ 135—136, ժան. 40)։ Սահակի մահը չի կարող լինել 438-ին, որովհետև 438-ի սեպտեմբերի 7 ընկնում է չորեքշաբթի։

Հաշիվը և դատողությունը շատ ճիշտ է. բայց ի՛նչ վստահություն Սահակից ու Մեսրոպից մի-երկու դար ուշ եկող հեղինակի տված այսքան մանր տեղեկության վրա, երբ այլուստ գիտենք և հաստատում ենք, որ Սահակի մահը 438-ին է։ Այս նյութով զբաղվել է նաև Օրմանյանը («Ազգապատում», Ա, էջ 321) և ահա թե ի՛նչ է ասում. «Թեպետ Սահակի հետին ժամանակաց ներբողաբան մը յաւուր հինգշաբաթուջ կըսե, սակայն ժամանակակիցներեն ո՛չ մեկը յոթնյակի օր չի հիշեր, և մեր եզրակացությունը կարդարանա (ինքը զնում է չորեքշաբթի) տոմարական կանոններու հիմամբ կազմված հաշիվով»։

Սահակի ներբողաբանը անշուշտ Նավասարդի 30-ը կամ սեպտեմբերի 7-ը իր իմացած որևէ ժամանակի համեմատ է հաշվել և թերևս այն տարով՝ երբ գրել է իր ներբողը։ Սեպտեմբերի 7-ը հինգշաբթի է գալիս ամեն մի դարում 18 անգամ. օրինակ, հենց Ե դարում այդ օրը հինգշաբթի է լինում 400, 405, 411, 416, 422, 428, 433, 439, 444, 450, 456, 461, 467, 472, 478, 484, 489 և 495 թվականներին։

7. Այժմ ուզում եմ քննել Կորյունի համահավաք տեղեկությունը, որ վերևում ի նկատի ունեցանք մի քանի անգամ և որի մեջ ոմանք մի քանի ուղղումներ են մտցնում՝ անարդար կերպով։

Մեջ եմ բերում հատվածը մաս առ մաս, ամեն մեկին կցելով իմ բացատրությունը։

ա) Եւ արդ լինի համար հաւատոց երանելոյն ամք քառասուն և հինգ.

«Համար հաւատոց» ասելով Կորյունը հասկանում է Մեսրոպի կրոնավորական կյանքի հաշիվը. Մեսրոպի մահը ղենելով 439 թվականին, սրանից 46 տարի հանած կլինի 394. ուրեմն նրա ձեռնադրության տարին է 394։ Նորայրը («Կորիւն վարդապետ և թարգմանութիւն նորին») և Ալիսյանը («Հանդես ամսօրյա», 1935, էջ 543) այս 45-ը դարձնում են 47. բնականաբար ի՞նչ կարող էր հեշտությամբ դառնալ ի՞նչ։ Երկուսն էլ ամենեկին չեն պատճառաբանում, թե ինչո՞ւ 47 և ոչ 45. բայց պատճառը անշուշտ ներքևի

դ և Ե կետերն են, որ սխալ են հասկացել և որ կարելի է հեշտութամբ հարչարել: Օրմանյանը («Ազգապատում», Ա, էջ 267) և Ֆնտզլյանն էլ (էջ 76) զնում են Մեսրոպի ձեռնագրությունը 394: Ինքնին հասկանալի է, որ Մեսրոպի արքունական ծառայությունն էլ վերջացած պիտի լինի սույն 394 թվականին:

բ) Եւ ի դպրութենէն Հայոց մինչև ցվախնան սրբոյն՝ ամբ երեսուն և հինգ:

Եթե Մեսրոպի մահը եղավ 439 թվականին և Հայոց դպրությունից (գրերի գյուտը) մինչև այդ 35 տարի է անցել, ուրեմն գրերի գյուտը եղել է $439 - 35 = 404$ թվականին: Այս է Մեսրոպյան գրերի գյուտի թվականը (ինչպես վերը երկարորեն բացատրեցինք): Այս թիվը համապատասխանում է Վռամշապուհի թագավորության 6-րդ տարուն, ուրեմն և Վռամշապուհը նստել է 399 թվականին: Վռամշապուհի երրորդ տարին Դանիելյան գրերը բերվել են Հայաստան, ուրեմն 401 թվականին: Ըստ այնմ Մեսրոպի կրոնավորական կոչումից մինչև գրերի գյուտը (394—404) անցել է 10 տարի: (Ակիրյան, «Հանդես ամսօրյա», 1935, էջ 543, Կորյունի 35-ը դարձնում է 32, առանց պատճառաբանության):

գ) Որք համարին այսպես: Թագաւորեալ Դիւմոնայ Պարսից արքայի ամս վեց և Յագկերաի ամս քսան և մի:

Այստեղ Դիւմոն ասելով պիտի հասկանանք Վռամ Կրման, իսկ Հագկերտն է Հագկերտ Ա: Վռամ Կրման գահակալեց 389—399 թվականներին, ուրեմն 10 տարի. Հագկերտ Ա 399—420 թվականներին, ուրեմն 21 տարի: Կորյունը ճիշտ է գրում Հագկերտի համար ամս քսան և մի, բայց Վռամ Կրմանի համար «ամս վեց»: Նորայրը սխալ համարելով ամս վեց-ը, ուղղում է ամս տասն, իսկ Ֆնտզլյանը կարծում է, թե Կորյունը սխալ գիտե այս երկու թագավորների թվականը՝ համարելով Վռամին գահակալած 389—90-ից մինչև 396 և Հագկերտն էլ նրան հաջորդած 396-ին, մինչդեռ 399-ին է գահակալած:

Սխալվում են Նորայրը և Ֆնտզլյանը, ուղիղ է Կորյունը, և ահա թե ինչո՞ւ:

Եթե Կորյունը ըստ Ֆնտզլյանի կարծած լիներ, թե Հագկերտը գահակալել է 396 թվականին, ալսինքն 3 տարի ավելի շուտ, այն ժամանակ չէր տա Հագկերտին 21 տարի (որ է 399—420), ալլ 24 տարի: Ուրեմն սխալ է նաև ասել, թե Կորյունը Վռամին թագավորած է կարծում 389—396՝ վեց տարի:

Հարց է, թե Կորյուն «որք համարին այսպէս» ասելով, ի՞նչն

է հաշվում. հայոց դպրութիւն տարիները, թե՞ Մեսրոպի «համար հաւատոց»-ը: Տված թվերը հետևյալներն են. Դիսմոն 6 և Հաղկերտ 21. երկուսը միասին 27. բայց այս 27 ո՛չ դպրութիւն 35 տարիներն են և ոչ հավատոց 45 տարիները: Բոլոր թագավորները հիշված են, միայն չի հիշվում բնավ Վռամ Ե, որ նստել է 420—438 թվականներին, այն է 18 տարի: Եթե այս 18 ավելացնենք վերի 27-ի վրա, կոնենանք 45: Սրանից հայտնի է լինում, որ Կորյունը հաշվում է Մեսրոպի կրոնավորական տարիները, ինչպես պիտի անի երկրորդ անգամ քիչ հետո (տե՛ս Ե), սկսելով Վռամ Կրմանի չորրորդ տարուց: Վռամը նստել է 10 տարի և եթե Մեսրոպ նրա չորրորդ տարին է ձեռնադրվել, ուրեմն Վռամից մնում է դեռ 6 տարի: Ուրիշ խոսքով, երբ Վռամը մեռավ, Մեսրոպ 6 տարի էր որ ձեռնադրված էր: Ահա այս է Կորյունի վեցը, որ բոլորովին ճիշտ է և երբեք չպետք է խախտել: Պետք է միայն Կորյունի հիշյալ տողերի վրա ավելացնել «և Վռամայ ամս ութեղասն»: Զարմանալի կելպով սխալ է հաշվում Ալինյանը («Հանդես ամսօրյա», 1935, էջ 543) և Վռամ Ե-ին տալով 421 հունվարից մինչև 438 օգոստոս, գնում է 19 տարի (փոխանակ 18-ի և այն էլ ո՛չ լրիվ) և ըստ այսմ Կորյունի մեջ ավելացնում է «և Վռամայ ամս ԺԹ»: Սրա համար է, որ սխալ է հաշվում նաև Մեսրոպի «համար հաւատոց»-ը և 45-ը դարձնում է 47, հաշվելով նաև Հաղկերտ Բ-ի առաջին տարին:

դ) Եւ յառաջնումն ամի երկրորդ Յազկերտի որդոյ Վռամայ, վախճանեցաւ երանելին:

Վերը երկար խոսեցինք և ցույց տվինք, որ Հաղկերտ Բ գահակալել է 438 թվականին. իր առաջին տարին է 438—439. Մեսրոպի մահն էլ այս թվականին էր և Կորյունի ավելի մանրամասն մի հաշվից երևում է, որ նա մեռել է 439 թվականի փետրվարի 17-ին:

ե) Եւ արդ առնու համար ամաց սրբոց հաւատոց ի չորրորդում ամեն Կրմանայ արքայի մինչև յառաջին ամն երկրորդ Յազկերտի որդոյ Վռամայ:

Կորյունը մի անգամ արդեն հաշվել էր Մեսրոպի կրոնավորական տարիները (համար հաւատոց. տե՛ս գ) և գումարն էլ դրել էր 45 (տե՛ս ա): Այստեղ ցույց է տալիս, թե 45 տարին ե՛րբ սկսեց և ե՛րբ վերջացավ: Մենք գիտենք, որ այդ տարիներն են 394—439: Այս 439 թիվը Հաղկերտ Բ-ի առաջին տարին է, այո՛

բայց 394-ը Կրմանի չորրորդ տարին է: Կրման գահ է նստել 389 թվականին. Կորյունը հաշվել է այսպես.

389—390 առաջին տարի,

390—391 երկրորդ տարի,

391—392 երրորդ տարի,

392—393 չորրորդ տարի:

Կրմանի գահակալության չորրորդ տարին լրացել և միայն 1—2 ամիս էր անցել անշուշտ, երբ Մեսրոպը կրոնավոր ձեռնադրվեց: Այս 1—2 ամիսը Կորյունը ի նկատի չառնելով, կլոր հաշվով ասում է «չորրորդ»: Կորյունը սիրում է կլոր հաշվել. օրինակ՝ Սահակը մեռել էր Նավասարդի 30-ին, Մեհեկանի 13-ին, միջոցը անում է 5 ամիս 10 օր, բայց Կորյունը դնում է կլոր թվով 6 ամիս (տե՛ս վերը), ավելի հաշվելով 20 օր: Այստեղ էլ նույնն է:

Բայց այսպես չի մտածել Նորայրը, այլ վերցրել է 392—393 թվականը (առաջին տարի Մեսրոպի կրոնավորության), ավելացրել Կրմանի մնացյալ 6 տարին, Հագվերտ Ա-ի 21 տարին, Վռամի 18 տարին և Հագվերտ Բ-ի մի տարին, որով ստացել է $(1+6+21+18+1)$ 47 տարի և սրա համար էլ մի կողմից Կորյունի 45-ը փոխում է 47-ի (տե՛ս կետ ա) և մյուս կողմից Դիմոնյալ 6-ը դարձնում է 10 (տե՛ս կետ գ): Եթե Կորյունը 392—393 թիվը հաշված լիներ, չէր առի «Թագաւորեալ Դիմոնյալ ամսս վեց», այլ «եօթն»:

Ձևագլխանն էլ ուրիշ ձևով է առարկում Նորայրի դեմ. նա Կրմանի թվականն է եղծում և դնում 390 (փոխանակ 389-ի). վրան ավելացնում է 4 և ստանում է 394. Բայց սա ճիշտ չէ, որովհետև նույնիսկ եթե եղծելով դնենք 390, չորրորդ տարին կլինի 393:

զ) Եւ դպրութեանն Հայոց յութերորդ ամե Յագվերտի առեօլ սկիզբն:

Այս կետի վրա խոսել ենք վերը, ընդունելով Նորայրի սըրբագրությունը՝ վեցերորդ փոխանակ ութերորդ-ի:

Ձևագլխանն այստեղ էլ դուրս է գալիս Նորայրի դեմ և Կորյունի ութերորդ-ը պահում է անփոփոխ, վերագրելով Կորյունին մի ուրիշ չիալ՝ իբր թե Կորյունը Հագվերտ Ա-ի գահակալության թվականը 396 է կարծում. այն ժամանակ իրոք նրա ութերորդ տարին կլինի 404, որ է թվական դպրության հայոց: Մենք վերը

ցույց տվինք, թե սխալ է Ֆնտզլանի այս կարծիքը և Կորյունի այս մի թվականը իրոք պետք է Նորայրի հետ սրբագրել վեցերորդ:

8. Այս բոլոր քննություններից հետո և հիմնվելով նախորդ թվականների վրա, կարելի է որոշել մի քանի ուրիշ թվականներ էլ:

Ե՞րբ եղավ թարգմանիչների երթը Պոլիս:

Այս հարցին պատասխանելու համար երկու կովան ունենք. առաջին և վստահելի կովանն է Եզնիկի այն նամակը, որ նա գրում է Պոլսից իր ուսուցիչ Մեսրոպին, ուր հայտնում է նաև, թե տեղի է ունեցել Եփեսոսի ժողովը և այնտեղ նգովել են Նեստորին: Եփեսոսի ժողովը տեղի ունեցավ 431 թվականի հունիսի 22-ին: Ուստի նամակը գրված է ավելի թվականից մի քիչ հետո:

Երկրորդ կովանն է Խորենացու այն տեղեկությունը, որ տալիս է թարգմանիչների մասին (Խորենացի, Գ կ) և վերջը ավելացնում. «Որոց ընդունելութուն ամենեցուն մեծապես արար Մաքսիմիանոս եպիսկոպոսն Բիզանդացոց»:

Մաքսիմիանոսը պատրիարքական գահն է բարձրացել Նեստորի անկումից քիչ հետո, 431 թվականի հոկտեմբերին, և եթե նա է, որ մեծ ընդունելություն է ցույց տվել մեր թարգմանիչներին, ուրեմն թարգմանիչները գնացել են Պոլիս 431-ին կամ մի քիչ ավելի ուշ: (Մաքսիմիանոս նստել է 431—434 թիվը):

Ճիշտ այսպես է մտածում նաև Նորայրը («Կորիւն վարդապետ և թարգմանութիւնք նորին», էջ 384—385) և թարգմանիչների երթը դնում է զույգ-զույգ 431 կամ 432 թվականներին:

Բայց այս երկու կովանների մեջ մի փոքր հակասություն կա: Եզնիկի թղթից այնպես է երևում, որ նա 431 թվականի կեսից հետո չի գնացել Պոլիս, այլ անշուշտ մի քիչ էլ առաջ, այնպես որ Մաքսիմիանոս պատրիարքը չէր, որ ընդունելություն պիտի ցույց տար նրան, այլ Նեստորը: Բայց Խորենացին, եթե իրոք տեղյակ էր թարգմանիչների երթի ճիշտ ժամանակին, չէ՞ր կարող տալ Նեստորի անունը. հետևաբար դրել է Մաքսիմիանոսի անունը:

Այժմ տեսնենք թարգմանիչների վերադարձը:

Նորայրը նույն տեղում գտնում է, որ թարգմանիչները վերադարձան 434—435 թվականին, որովհետև իրենց հետ բերել էին Նիկիայի և Եփեսոսի կանոնները, Ս. Գրքի ընտիր մի օրինակ և Պրոկղի նամակը: Պրոկղը պատրիարք է նստել Մաքսիմիանոսից անմիջապես հետո 434 թվականին և մեռել է 447 թվականին: Իր թուղթը գրել է 435 թվականին, ուստի կարելի չէ դնել թարգմանիչների վերադարձը 434 թվականին, այլ միայն 435-ին:

Բայց ինչպե՞ս կարելի է ընդունել, որ Սահակն ու Մեսրոպը Եփեսոսի կանոնները ստանալու համար ամբողջ չորս տարի (431—435) սպասեին: Մանավանդ որ կար Ս. Գրքի մի ընտիր օրինակ Հայաստան բերելու հարցը, որի մասին կխոսենք հաջորդ հատվածում: Այս բոլորը ի նկատի ունենալով թարգմանիչների առաջին խմբի վերադարձը պետք է դնել 431 թվականին:

Բայց թարգմանիչները գնացել էին Պոլիս նաև ուսանելու և թարգմանություններ անելու, ուստի եթե դրա համար էլ գոնե երկու տարի ժամանակ տանք, թարգմանիչների երթը դեպի Պոլիս պետք է դնել 429 թվականին: Այս թվականին Եզնիկն արդեն Պոլսումն էր:

Բայց Եզնիկն իր ընկեր Հովսեփի հետ նախապես Եդեսիա էր ուղարկվել ասորերենից հայերեն թարգմանություններ կատարելու համար: Այս պատվերը կատարելուց հետո, նրանք իրենց թարգմանությունները ուղարկեցին Սահակին ու Մեսրոպին և առանց Հայաստան գալու՝ Պոլիս գնացին նույն գործով: Ուրեմն եթե մենք դրա համար էլ երկու տարի տանք, Եզնիկի և Հովսեփի երթը դեպի Եդեսիա պիտի դնենք 427 թվականին:

Կորյունը (էջ 33) ասում է, թե Եզնիկի և Հովսեփի մեկնելուց հետո (ապա հետ ժամանակի ինչ ընդ մէջ անցելու) ինքն էլ, Ղևոնդի հետ ուղարկվեց Պոլիս: Երկուսը գնացին և միացան իրենց հին ընկեր Եզնիկին, որի հետ աշխատակցելուց հետո, Նիկիայի և Եփեսոսի կանոնները և Ս. Գրքի ընտիր օրինակը վերցրած, վերադարձան Հայաստան, ինչպես ասացինք:

Ամփոփելով այս բոլորը, եզրակացնում ենք.

427 թվականին Եզնիկ և Հովսեփ գնում են Եդեսիա.

429 թվականին Եզնիկ և Հովսեփ Եդեսիայից գնում են Պոլիս.

429 թվականին Կորյուն և Ղևոնդ Հայաստանից գնում են Պոլիս.

431 թվականին թարգմանիչները դառնում են Հայաստան:

Թարգմանիչների երթի մասին խոսում է նաև Peeters („Revue des études arménienne“ 9, 213) և շատ սխալ բաներ է ասում: Նախ՝ թարգմանիչների երթը գնում է 431-ից հետո. իբր թե այս ժամանակ է, որ Հովսեփ և Եզնիկ գնացին Եդեսիա, հետո էլ Պոլիս: Բայց ինչպե՞ս կարելի է 431-ից հետո ուղարկել Եդեսիա, հետո էլ Պոլիս, երբ Եզնիկ արդեն 431-ին Պոլիս է և այնտեղից նամակ է գրում իր ուսուցիչ Մեսրոպին:

Երկրորդ՝ ծաղրով և անհավատությունով է վերաբերվում Կորյունի այն խոսքին, թե Հովսեփ և Եզնիկ ուղարկվեցին Եդեսիա՝ ասորական հայրերի գրքերը թարգմանելու հայերենի: Եդեսիայում,

պարսկական դպրոցի այդ կենտրոնում ասորերեն գիրք... բացականչում է Պետերսը...: Իբր թե, եթե Նդեսիայում պարսկական դպրոց կար, ասորականն էլ չէր կարող լինել: Հապա ո՞րն էր ասորական կենտրոնը, ինչո՞ւ համար էր հռչակավոր եպիսկոպոս Ռաբուլասը, ի՞նչ էր անում նա այդտեղ. ինչո՞ւ համար էր Մեսրոպը գնացել ալնտեղ 404 թվականին և իր աշակերտներին էլ «լասորի դպրութիւնն կարգէր» (Կորյուն, էջ 18):

Բայց այս բոլորը անում է Պետերսը հակառակ պատմության, որպեսզի թարգմանիչների հրթը կապի նեստորական շարժման հետ, որ շատ ավելի ուշ եղած բան է: Այս մասին արդեն խոսեց ենք վերը:

9. Ե՞րբ եղավ Ս. Գրքի վերաքննությունը:

Գիտենք որ թարգմանիչների վրա պարտք էր դրված Ս. Գրքի մի ընտիր օրինակ բերել Պոլսից. թարգմանիչները այդ պարտավորությունը կատարեցին 431 թվականի վերջերում Հայաստան վերադառնալու ժամանակ: Սահակ վերցրեց այդ ընտիր օրինակը և նրա հետ համեմատելով նախորդ թարգմանությունը, կարևոր ուղղումները կատարեց: Եթե այս համեմատության կամ վերաքննության համար տանք մի տարի, ուրեմն Ս. Գրքի երկրորդ թարգմանությունը վերջացած կլինի 432 թվականին: Կորյունն ասում է, թե այդ վերաքննությունը Սահակը կատարեց «հանդերձ Նզնակաւ», ուրեմն և հաստատվում է, թե 431 թվականին վերադարձող թարգմանիչների մեջ էր նաև Նզնիկը:

Նորայրը կարծում էր, թե թարգմանիչները Ս. Գրքի օրինակի հետ բերել էին նաև Պրոկղի նամակը: Այս հիման վրա պետք էր ենթադրել, որ թարգմանիչները դարձան Հայաստան 435 թվականին: Մենք այդ բանը անտեղի գտնելով, թարգմանիչների դարձը դրինք 431 թվականին:

Այժմ ավելացնում ենք, որ եթե թարգմանիչների դարձը դնենք 435 թվականին և մի տարի էլ տալինք Ս. Գրքի վերաքննության աշխատանքին, ալն ժամանակ երկրորդ թարգմանությունը վերջացած պիտի լիներ 436 թվականին: Շատ ուշ է այդ, որովհետև Սահակի մահվան միայն երկու տարի է մնում, և եթե իրոք Սահակն ապրել է 90 տարի («Ազգապատում», Ա, էջ 321), 435 թվականին եղած պիտի լիներ 87 տարեկան ծերունի, ուստի և անկարող նման աշխատանք կատարելու:

Ուրեմն իրոք որ Պրոկղի նամակը չպետք է կապել թարգմանիչների վերադարձի հետ. արդեն Կորյունը (էջ 33) չի կապում նրանց հետ, ալ թարգմանիչների վերադարձը, Ս. Գրքի երկրորդ թարգմանությունը և ուրիշ զանազան բաներ պատմելուց հետո, նոր

միայն (էջ 40) սկսում է խոսել Սահակի և Մեսրոպի ծանոթ թղթակցության մասին, որից անմիջապես հետո պատմում է նրանց մահը:

10. Ե՞րբ եղավ վրաց գրի գլուտը:

Շատ էի փափագում, որ վրաց գրերի գլուտի համար էլ կարելի լիներ ինձ գտնել մի ախպիսի հաստատուն թվական, ինչպես Դանիելյան գրերի, Մեսրոպյան գրերի, թարգմանիչների երթի ու դարձի, Ս. Գրքի վերաքննության և Սահակի ու Մեսրոպի մահվան համար: Բայց այստեղ պետք է խոստովանել, որ կովանները քիչ են և թույլ ու տարածությունը երկար: Այնուամենայնիվ փորձենք մոտենալ ճշմարտության:

Վրաց գրերի գլուտը ավելի հետո է Մեսրոպյան գրերի գլուտից (404) և բավական առաջ թարգմանիչների երթից (427). ուրիմն գտնվում է 405—426 քսանամյակում: Պետք է աշխատենք կարճել այս միջոցը:

Գրերի գլուտից հետո Մեսրոպը գնաց Փայտակարան քարոզության (405), և եթե մեկ տարի դնենք այս քարոզության համար, 406 թվականին վերադարձավ Վաղարշապատ: Այս թվականին արդեն Սահակը գրեթե կատարել, վերջացրել էր Ս. Գրքի առաջին թարգմանությունը: Այս ժամանակ բաց արին Վաղարշապատի վարդապետարանը (406 թ.), որից հետո Մեսրոպը գնաց Գողթն քարոզության (407 թ.), այնտեղից գնաց Սյունիք (408), ուր հնարելով վրաց գրերը, անցավ Վրաստան (409 թ.):

Բայց Մեսրոպը Վրաստան գնաց երկու անգամ, առաջինը իր երրորդ քարոզչական գործունեության ժամանակ (409 թ.) և երկրորդը՝ իր հինգերորդ քարոզչական գործունեության ժամանակ:

Երկուսի միջև գտնվում է հունահայոց քարոզությունը և Պոլիս ուղևորությունը: Ո՞րչափ օգտակար պիտի լիներ մեզ, եթե որեէ բլուզանդական ժամանակագրության մեջ Մեսրոպի այցելությունը նշանակված լիներ:

Այն ժամանակ Հունաց կայսրն էր Թեոդոս և պատրիարքը Ատտիկոս. դժբախտաբար սրանք շատ երկար են գահակալել. Թեոդոս նստել է 408—450 թվականներին, իսկ Ատտիկոս՝ 405—425 թվականներին: Մեսրոպ ներկայացել է այս երկուսին, ուրիմն, 408—425 թվականներին պիտի լիներ այս տեսակցությունը:

Մեսրոպի երթն ու դարձը Պոլիս ցամաքի ճանապարհով, ինչպես և Հունահայաստանի քարոզչական գործունեությունը երկու նահանգի մեջ (Բարձր Հայք և Չորրորդ Հայք) անշուշտ երկու տարի խլեցին Մեսրոպից: Երբ Մեսրոպ վերադարձավ Վաղարշապատ, Արտաշես Գ նոր էր գահակալել: Փարպեցու և Խորենացու

վկայութեամբ, Արտաշես նստել է 6 տարի և որովհետեւ մեր Արշակունի թագապետութեան կործանումը դրվում է 428 թվականին, ուրեմն Արտաշես գահակալել է 422 թվականին: Ճիշտ է այս թվականը: Նկատենք, որ Արտաշեսի նախորդն է Շապուհ (Հազկերտի որդին), որ հորը հետ սպանվել է 420 թվականին: Խորենացին գնում է 3 տարի անիշխան, որ ըստ այսմ պետք է հաշվել 420, 421, 422:

Այսպիսով ուրեմն Հռենահայաստանից վերադարձած պիտի լինի 422 թվականին, իսկ Հռենահայաստան ճանապարհ ընկած պիտի լինի 420 թվականին:

Ֆնտգլյանն էլ (էջ 41) զբաղվում է համառոտիվ Մեսրոպի Պոլիս երթալու թվականի հարցով. նա էլ մեզ հետ վերադարձը գնում է 422 կամ 423-ին, բայց Հայաստանից մեկնելը գնում է 416—417-ին, որովհետեւ երթի համար տալիս է 4—5 տարի: Իմ կարծիքով 4—5 տարին շատ է: Նկատենք նաեւ, որ Ֆնտգլյանը Մեսրոպի Աղվանք երթալն էլ մինչև 422 է գնում սխալմամբ, մինչդեռ դա Պոլսից վերադառնալուց հետո է:

Մեսրոպի դեպի Պոլիս ճամբորդելու մասին խոսում է նաեւ Պետերսը („Revue des études arméniennes“, 9, 212) և այս ճամբորդութունը գնում է 422 և 426 թվականների միջև: Նա պատճառաբանում է հետևյալ ձևով:— Ատտիկոսը մեռել է ամենաուշը 426 թվականին, ուստի Մեսրոպը չի կարող այն թվականից հետո գնացած լինել Պոլիս. 421 և 422 թվականներին պատերազմ էր սկսված Վռամի և Թեոդոս կայսեր միջև և հենց Աղձնիքն ու Տիգրիսի հովիտն էին դարձել պատերազմի ասպարեզը: Նույնիսկ եթե ճանապարհները ապահով լինեին, հալ եպիսկոպոսի համար հարմար ժամանակ չէր Պոլիս երթալով կայսեր ներկայանալու: Իսկ 421 թվականից առաջ էլ Մեսրոպը զբաղված էր Գողթն, Սյունիք, Վրաստան և Աղվանք ճամբորդութեամբ: Մնում է, ուրեմն, ընդունել 422 և սրան անմիջապես հաջորդ տարիները, քանի որ 422 թվականին հաշտութուն կնքված լինելով, ճամբորդութունը ազատ էր հայտարարված:

Ճիշտ չի դատում Պետերսը, քանի որ Կորյունը հայտնի կերպով ասում է, որ Մեսրոպը վերադարձին ներկայացավ Արտաշես Գ-ին, մինչդեռ մեկնելու ժամանակ նրան հրաժեշտ չի տալիս, ուրեմն Մեսրոպը մեկնել է 422-ից առաջ, երբ դեռ Արտաշեսը չէր նստած: Եվ ճիշտ Պետերսի ասածի համաձայն, եթե 421 և 422 թվականներին պատերազմ էր, ուստի Մեսրոպ մեկնել է 421-ից էլ առաջ, այն է 420 թվականին, ինչպես ասացինք: Զուր է կարծում նա, թե այդ թվականից առաջ Մեսրոպը զբաղված էր ներ-

քին ճամբորդութեամբ Գողթն, Սյունիք, Վրաստան և Աղվանք: Նախ՝ Աղվանք դեռ չէր գնացել (պիտի գնար Հունաստանից դարձին), իսկ մյուսների համար՝ սկսած 405-ից մինչև 420 թվականը, ամբողջ 15 տարի ուներ Մեսրոպ աղատորեն ման գալու համար այդ երկիրները: Վերադարձի համար էլ շատ հարմար է գալիս 422 թվականը, երբ ըստ Պետերսի, ճամբորդութունը ազատ էր հայտարարված:

Ըստ այսմ բոլորովին ճշտվում է մեր նշանակած 420—421 թիվը:

Վաղարշապատ վերադառնալու նախօրյակին էր, որ Մեսրոպը պատահեց աղվան Բենիամինին և հնարեց աղվաներին գիրը (402):

Վաղարշապատ հասնելուց «մի քանի օր հետո» Մեսրոպը գնաց Աղվանք, հետո Բաղասական, Գարդման, որից հետո՝ երկրորդ անգամ Վրաստան:

Եթե Աղվանից քարոզության համար տանք մի տարի (423 թ.), հաջորդ տարին պետք է դնել Վրաստան, ուր նոր էր թագավոր նստել Արշիլը (424):

11. Ե՞րբ ծնվեց Մեսրոպը:

Որևէ պատմիչ չի հիշատակում, թե քանի՞ տարեկան մեռավ Մեսրոպը կամ քանի՞ տարեկան էր, երբ ընդունեց կրոնավորական սքեմը: Գիտենք միայն, որ շատ ծեր էր, երբ մեռավ: Բայց ծերը կարող է լինել թե՛ 70, թե՛ 80 և թե՛ 90 տարեկան. Օրմանյան («Ազգապատում», Ա, էջ 323) մեռած ժամանակ դնում է «85 տարեկան եղած, եթե ոչ ավելի», ուստի ծնունդն էլ դնում է «մերձավորաբար 353-ին, 5 տարեկան պզտիկ Սահակե, որուն ծնունդը դրինք 348-ին» (էջ 266): Գիտենք, որ 394-ին Մեսրոպը թողնում է արքունի ծառայությունը և կրոնավոր է դառնում: Այս ժամանակ Մեսրոպը 40 տարեկան էր: Եթե 10 տարի դնենք արքունի ծառայությունը, դուրս կգա, որ արքունի ծառայության է մտել 384 թվականին, երբ 30 տարեկան էր: Կորյունը ասում է, թե Մեսրոպն արքունի ծառայության մտավ Առավանի հազարապետության ժամանակ, բայց թագավորի անունը չի տալիս: Այս բոլորը ըստ Օրմանյանի: Մարկվարտը («Պատմություն հայ նշանադրերու», էջ 58) արքունի ծառայությունը դնում է «գրեթե» 389-ին և Առավանի հազարապետությունն էլ սկսված է համարում 389-ին: Մարկվարտը Մաշտոցի կրոնական կոչումը դնում է 391—392 թվականին (ինչ որ ճիշտ չէ), որով ընդամենը 3 տարի է հաշվում պետական ծառայությունը՝ Օրմանյանի դրած 10-ի փոխարեն: Եթե Օրմանյանի 10-ը շատ է, Մարկվարտի 3-ն էլ քիչ

է: Ուստի եթե բաժականանք 5-ով, Մեսրոպը արքունի ծառայութիւն մտած կլինի 389-ին: Եվ եթե համարենք, որ այդ միջոցին 25 տարեկան էր, ուրեմն ծնունդը կլինի 364-ին, որով 75 տարեկան հասակում մեռած կլինի:

Էմիլը Մեսրոպի ծնունդը դնում է 361 թվականին, որ մեր ընդունած թվականից 3 տարով միայն տարբեր է: Իսկ Հ. Հ. Թորոսյանը («Ընտիր Հայկագունք», էջ 166), 352—353 թվականին, որի հետ նույն է գալիս Օրմանյանը:

12. Այս բոլոր թվականները քաղում ենք Կորյունից: Տեսնենք այժմ, թե ի՞նչ տեղեկութուն են տալիս մյուս պատմիչները և թե ի՞նչ արժեք ունեն նրանք:

Փարպեցին պատմում է, թե պարսից Շապուհ թագավորը Հայաստանի թագավոր է նշանակում Խոսրով Գ-ին: Հայերը մի ժամանակ հետո ամբաստանում են Շապուհի առաջ Խոսրովին, նա էլ գահընկեց է անում Խոսրովին և նրա տեղ գահ է բարձրացնում նրա Վռամշապուհ եղբորը: Սրա օրով տեղի է ունենում գրերի գլուտը, որից հետո Վռամշապուհը ապրում է «ամս բազումս» և ապա մեռնում է «հասեալ ի յերկար ծերութիւն» (էջ 18): Սրանից հետո մեռնում է Պարսից թագավոր Շապուհը և նստում է որդին Վռամ Կրման:

Վռամ Կրմանը Հայոց թագավոր է նշանակում երկրորդ անգամ Խոսրով Գ-ին, որ գահակալում է միայն 8 ամիս և մեռնում է: Վռամ Կրմանն էլ մեռնում է և նրան հաջորդում է Հազկերտ Ա, որ իր որդի Շապուհին հայոց թագավոր է նշանակում, բայց Հազկերտ «չև ևս յերկարեալ ի թագաւորութեանն՝ մեռանէր» (էջ 19): Նույն օրը սպանում են և Շապուհին: Սրանից հետո գահակալում է Վռամը, որ հայոց գահն է բարձրացնում Արտաշես Գ-ին:

Թե որքան սխալ են այս տեղեկութւնները և որքան սարսափելի է Փարպեցու տգիտութւնը իրենից մի դար առաջ գահակալած պարսիկ թագավորների ժամանակագրութւան մասին՝ անկարելի է նկարագրել: Այդ կարելի է տեսնել, երբ համեմատենք այս բոլորը պարսից թագավորների ցանկի հետ:

Մասանյան թագավորների շարքում ունենք երկու Շապուհ, այն է Շապուհ Բ, որ գահակալեց 310—379 և Շապուհ Գ, որ գահ նստավ միայն չորս տարի (384—388): Փարպեցին չի ասում, թե որ Շապուհն է, որ թագավորեցրել և հետո գահընկեց է արել Խոսրով Գ-ին և նրա տեղ գրել է Վռամշապուհին, որի մահից հետո ինքն էլ մեռել է: Եվ որովհետև սրա մահից հետո հաջորդել է իր որդին Վռամ Կրման, ուրեմն խոսքը Շապուհ Գ-ի մասին է: Բայց Շապուհ Գ ընդամենը նստել է չորս տարի և չորս տարվա մեջ

Ֆինչպես կարելի է տեղավորել Պոստով Գ-ին (որին առնվազն տալիս են 3 տարի) և հետո Վոամշապուհի «ամս բազումս»։ Պետք է ուրեմն հետևեցնել, թե Շապուհ Բ և Շապուհ Գ իրար են խառնվել ու միացել։ Պոստով Գ և Վոամշապուհ ըստ Պորենացու գահ են բարձրացել Շապուհ Բ-ի ժամանակ, իսկ Վոամ Կրմանի հալլը Շապուհ Գ-ն է։ Այս երկուսը միեկնույնն է Փարպեցու համար։ Երկուսի միջև գտնվում է Արտաշես Բ-ը, որ ամբողջապես ջնջվել է և կուլ գնացել Փարպեցու մոտ։ Բացի սրանից, Շապուհ Բ նստել է 69 տարի, Արտաշիւր Բ 5 տարի և Շապուհ Գ 4 տարի։ Այս բոլորը գումարվելով տրվել է Շապուհին, որ ըստ այսմ գահակալել է 77 տարի։ Ի՞նչ տուլանք թագավոր... Իրոք որ Շապուհ մորն արգանդից սկսեց թագավորել, բայց ապրեց միայն 69 տարի։

Վոամ-Կրման նստել է 389—399 թվականներին, ուրեմն գահակալել է 10 տարի, երբ սրա թագավոր նշանակած Պոստով Գ-ը ապրեց միայն 8 ամիս, հապա մնացած 9 տարին ո՞վ էր հալոց թագավոր։ Հազվերտ Ա թագավորել է 399—420 թվականներին, այն է ամբողջ 21 տարի և այս 21 տարին Փարպեցու մոտ դառնում է «չեն ևս յերկարեալ ի թագաւորութեանն»։

Եթե ուրեմն մենք կարեւորութիւն տալինք Փարպեցուն, պիտի ասեինք, թե Վոամշապուհը մեռավ 388 թվականից առաջ, որովհետեւ այդ թվականին է մեռնում Շապուհ Գ-ը և հաջորդում է Վոամ Կրման՝ 389 թվականին։ Եվ որովհետեւ գրերի գլուտն էլ եղել է Վոամշապուհի մահվանից առաջ, ուրեմն պիտի ընդունենք, թե գրերի գլուտը տեղի է ունեցել 380-ական թվականներին։

Դժբախտաբար այսպես է վարվել Մանանդյան իր վերջին ռուսերեն աշխատության մեջ։ Հավատալով անվստահելի Փարպեցու սուտ տեղեկություններին (էջ 26—27), պարսից Շապուհ Գ թագավորի ժամանակ է դնում Պոստով Գ-ի գահակալութիւնը, անկումը և Վոամշապուհի գահ բարձրանալը (386 կամ 388 թվականին)։ Եվ որովհետեւ գրերի գլուտն էլ եղել է Վոամշապուհի 6-րդ տարին, ուրեմն գրերի գլուտի թվականը ընդունում է 391 կամ 393։

Փարպեցու վկայութիւնը հետեւյալն է. «Իսկ իբրև մերժեալ լինէր Պոստով ի թագաւորութենէն՝ խնդրէին Հայք ընդ Շապուհ՝ այլ թագաւոր իւրեանց. և նա հաւանեալ թագաւորեցուցանէր նոցա զՎոամշապուհ զեղբայր նորին Պոստովու» (Փարպեցի, էջ 13)։ Բայց շարունակենք Փարպեցին. «Եկաց յետ այնորիկ թագաւորն Վոամշապուհ ամս բազումս և հասեալ ի յերկար ժերութիւն՝ վախճանեցաւ... յետ այնորիկ մեռաւ և Շապուհ արքայն Պարսից և թագաւորեաց Վոամ որդի նորա, որ էր Կրման արքայ, յորմէ

խնդրեցին իւրեանց Հայք թագաւոր գնոյն միւսանգամ զԽոսրով զեղբայր Վռամշապհոյ, զոր յառաջնոյն բանսարկութեամբ ետուն մերժել զնա Հայք՝ Շապհոյ արքային Պարսից» (Փարպեցի, էջ 18):

Շապուհ Գ թագավորել է 4 տարի (384—388) և Վռամ Կըրման նստել է 389 թվականին: Այս 4 կամ 5 տարվա շրջանի մեջ ինչպե՞ս կարելի է տեղավորել Խոսրով Գ-ի երեք տարին և Վռամշապուհի բազմաթիվ տարիները: Պարզ չէ՞, որ բոլորովին սխալ է Փարպեցին և նրա ասածների վրա հիմնվելն էլ՝ անխոհեմութուն:

Այս բոլորը տեսնելուց հետո, ավելորդ է ասել, թե բնավ կարեւորութիւն պետք չէ տալ Փարպեցու այն տեղեկութեան, որ ասում է, թե Մեսրոպը ճգնավորական կյանք վարեց մինչև Վռամշապուհի հինգերորդ տարին: Այս «հինգերորդ»-ը Կորյունի տված թվականն է, երբ Մեսրոպը գնում է Միջագետք: Ինչքա՞ն լավ է հասկացել Փարպեցին Կորյունի պատմածը, և որպեսզի թյուրիմացութիւն չլինի, այդ հինգերորդ տարին հիշելուց անմիջապես հետո ավելացնում է. «Եւ զայս թէ կամիցի ոք գիտել հաւաստեալ՝ ի պատմութենէ գրոց առն ցանկալի Կորեան... կարդացեալ տեղեկասցի» (Փարպեցի, էջ 13):

Շատ վատ է արել Չամչյանը («Պատմութիւն Հայոց», Ա, էջ 763), ուր ո՛չ միայն արժեք է տվել Փարպեցու այս հիմնգրորդին, այլև եղծելով Փարպեցու ասածը, այս հիմնգրորդը համարում է ոչ թե Մեսրոպի դուրս գալը անապատից, ինչպես հայտնաբար ասում է Փարպեցին, այլ Մեսրոպի կրոնավորութեան սկիզբը, որից 10 տարի հետո էլ գրերի գլուտը: Եվ այս պատճառով է, որ Կորյունի Ե և Չ տարիները դարձնում է ԺԵ և ԺԶ:

Փարպեցուց անհամեմատ ավելի բարձր է Խորենացին, որ ըստ կարելիւն ծանոթ է պարսից և հունաց թագավորների ժամանակագրութեան: Ճշտիվ գիտե հունաց կայսրների շարքը՝ Թեոդոս Մեծ, Արկադ և Թեոդոս Փոքր: Պարսից թագավորների շարքը զնում է այսպես՝

Շապուհ Բ 70 տարի.	Հազկերտ Ա 11 տարի
Արտաշիւր Բ 4 »	Վռամ Բ 21 »
Վռամ Կրման 10 »	Հազկերտ Բ — »

Այս շարքը և տրված տարիները ճիշտ են. միայն փախցրած է Շապուհ Գ՝ 4 տարի. տրված տարիներից սխալ են Հազկերտ Ա 11 տարի, որ պիտի լինի 21 տարի և Վռամ Ե (որ սխալմամբ կոչում է Վռամ Բ) 21 տարի, որ պիտի լինի 18 տարի: Սխալ է նաև պարսից և հունաց թագավորների ժամանակագրութիւնը.

այսպէս՝ Շապուհ Բ-ի դեմ դնում է Արկադ, որ ճիշտ չէ. իսկ Վռ-
 ում Կրմանի դեմ Արկադ և Հագկերտ Ա-ի՝ Թեոդոս Փոքր, ինչ-
 պես նաև Արկադի ժամանակ Հովհաննէս Ոսկեբերան՝ ճիշտ են:

Հայոց թագավորների շարքը դնում է հետևյալ ձևով.

Սոսրով Գ 5 տարի = Շապուհ

Վռամշապուհ 21 » = Շապուհ, Արտաշիր, Վռամ Կրման,
 Հագկերտ

Սոսրով Գ 1 » = Հագկերտ

Շապուհ 4 » = »

անիշխան 3 » = Վռամ Բ

Արտաշես Գ 6 » = Վռամ Բ

Այս համապատասխանությունները և տարիների հաշիվը
 ճիշտ են. այսպէս՝ ներքևից վերև գնալով, Վռամ Բ-ի համար ու-
 նենք Արտաշես Գ-ի 6 տարին և անիշխանության 3 տարին, մի-
 ասին 9 տարի, որ հանելով 428-ից (Արտաշեսի անկման թվակա-
 նը) ստանում ենք 419, որ համարյա նույն է Վռամի գահակալու-
 թյան թվականի հետ (ճիշտը՝ 420).— Հագկերտ Ա-ի համար ու-
 նենք Շապուհից 4 տարի, Սոսրով Գ-ից 1 տարի, որոնց վրա
 ավելացնելով Վռամշապուհից 6 տարի, կունենանք Հագկերտի գա-
 հակալության 11 տարիները, ինչպես գիտե Սորենացին.— Վռամ-
 շապուհին մնաց (21—6) 15 տարի, որ ճիշտ Վռամ Կրմանի 10,
 Արտաշիրի 4 և Շապուհի վերջին մի տարվա գումարն է:

Վերևում ցույց տվինք պարսից թագավորների ժամանակա-
 գրության սխալները, ուր 11 տարի պակասում է: Չգիտենք մի-
 աջն, թե հայոց թագավորների ժամանակագրությունն է ճիշտ և
 նրան զոհաբերված է պարսից ժամանակագրությունը, թե՞ պար-
 սից ժամանակագրությունը սխալ լինելով, հայոցն էլ սխալ է:

Ինչ էլ որ լինի, ցանկը չի կարելի օգտագործել իբրև ճշմա-
 րիտ ուղեցույց, հակառակ դեպքում մենք բազմաթիվ սխալներին
 մեջ կընկնենք: Օրինակ՝ Սորենացու համաձայն Վռամշապուհի գա-
 հակալության տարին պիտի դնենք Շապուհի վերջընթեր տարին,
 որ է 378. բայց դա որքա՞ն տարբեր է Կորյունից, որից մենք
 գուրա բերինք 399 (Մարկվարտը դնում է 398/9, Օրմանյանը՝
 389 թ.):

Հետաքրքրական է քննել Սորենացու վերջին թվական տե-
 դեկությունները Սահակի մահվան առթիվ: Այս տեղեկությամբ Սա-
 հակը, որ վախճանվել էր 438 թվականին, աթոռակալել էր 51
 տարի, սկսած Սոսրովի երրորդ տարուց: Ըստ այսմ՝

Սահակ նստել է	438—51 = 387.
Խոսրով նստել է 5 տարի	385—390.
Վռամշապուհ 21 տարի	390—411.
Խոսրով կրկին՝ 1 տարի	411—412.
Շապուհ 4 տարի	412—416.
անիշխանություն 3 տարի	416—419.
Արտաշես Գ 6 տարի	419—425

Այս բոլորը ըստ Խորենացու վերջին տեղեկության, որի մեջ սխալ է Արշակունյաց անկման թվականը՝ 425 փոխանակ 428, սխալ է Շապուհի մահվան թվականը՝ 416 փոխանակ 420, սխալ է Վռամշապուհի գահակալության թվականը՝ 390 փոխանակ 399: Բայց այս վերջինը հակասում է նույնիսկ իրեն՝ Խորենացուն, որ (Գ ծ) Վռամշապուհի գահակալությունը դրել էր Արտաշրի ձեռքով՝ Շապուհ Բ-ի վերջընթեք տարում, այն է 378:

Խորենացուց կարող ենք քաղել Սահակի հաջորդ երեք հակաթոռ կաթողիկոսների թվականը, որ է.

Սուրմակ 1 տարի 428—429.

Բրքիշո ասորի 3 տարի 429—432.

Շմվել ասորի 5 տարի 432—437:

Տարօրինակ բաներ է ասում Ասողիկը: Ըստ այս պատմիչի՝ Խոսրովի եղբայր և հաջորդ Վռամշապուհը նստել է 15 տարի. իր գահակալության 5-րդ տարին համապատասխանում է Արտաշրի երկրորդ տարվան, երբ բերվեցին Դանիելյան գրերը: Արտաշրը նստավ 379 թվականին, իր երկրորդ տարին է 380, հետևաբար Վռամշապուհը նստել է 376 թվականին և 380 թվականին է Դանիելյան գիրը: Հաջորդ տեղեկության մեջ էլ ասում է, թե Վռամշապուհի 6-րդ տարին համապատասխանում է Վռամ Կրմանի առաջին տարվան, երբ հնարվեցին Մեսրոպյան գրերը: Վռամ Կրմանի առաջին տարին է 389, ուրեմն այս թվականին է հնարվել Մեսրոպյան գիրը: Բայց այս տարին Վռամշապուհի 6-րդ տարին է, ուստի Վռամշապուհը նստել է 384-ին: Որչա՞փ զարմանալի մարդ է այս Վռամշապուհը, որ մեկ գահակալում է 376 թվականին, մեկ 384 թվականին, որի գահակալության 5-րդ տարին համապատասխանում է Արտաշրի երկրորդ տարվան (380), իսկ 6-րդ տարին համապատասխանում է Վռամ Կրմանի առաջին տարվան (389): Ասողիկն անիշխանության շրջանը դնում է 11 տարի, փոխանակ Խորենացու 3-ի:

Մնացյալ տեղեկությունները ճիշտ են կամ գոնե խանդավրիչ հանգամանք չունեն:

Իհարկե Ասողիկն այնքան անմիտ չէր, որ այսպիսի հիմարություններ դուրս տար. պետք է ուրեմն կարծել, որ ձեռագիրը չափազանց խանգարված է և հետևաբար անօգտագործելի:

Շնորհալիւն իր վիպասանության մեջ Մեսրոպի ամբողջ գործունեությունը դնում է Խոսրով Գ-ի օրով, նախքան Վռամշապուհ: Բայց «Վիպասանութիւն»-ը Շնորհալու աշակերտական գործն է:

Սամվել Անեցիին պարսից Արտաշիր Թագավորի գահակալությունը դնում է ՆԻԱ (421) թվականին, նույն թվականին և Դանիելյան գրերի գյուտը, 422-ին էլ Մեսրոպյան գրերի գյուտը, իսկ 467-ին Սահակի և Մեսրոպի մահը: Սահակի և Մեսրոպի մահը շատ լավ հայտնի է մեզ (438), ուստի 29 տարի սխալ է Անեցիին: Արտաշիր Բ նստել է 379 թվականին, ուստի 42 տարի սխալ է Անեցիին:

Էլ ի՞նչ վստահություն մնաց գրերի գյուտի թվականի վրա:

Երևի Անեցին քրիստոնեական թվականը ուրիշ կետից էր հաշվում:

Վարդան պատմիչն էլ գրերի գյուտը դնում է Վռամշապուհի հինգերորդ տարին (համարյա՝ ճիշտ է), որ համապատասխանում է Արտաշրի առաջին տարվան (379), սոսկալի սխալ: Սա էլ Ասողիկից է քաղված:

Մխիթար Այրիվանեցիին գրերի գյուտը դնում է 423-ին. հետևել է Սամվել Անեցուն, միայն մի տարի ավելացնելով:

«Կալսեբրաց պատմություն»-ը գրերի գյուտը դնում է Արկադիոսի 10-րդ տարին՝ Վռամշապուհի ժամանակ: Արկադիոս նստավ 395 թվականին, 10-րդ տարին անում է 404. զարմանալի կերպով ճիշտ:

Այս բոլորից դուրս պիտի հիշենք նաև Սեբեոսի ժամանակագրությունը հայոց, պարսից և հունաց թագավորների մասին (տե՛ս Սեբեոս, Երևան, 1939, էջ 19—20):

Պարսից թագավորներից հիշենք՝

Շապուհ Բ	70 տարի	Հագկերտ Ա	21 տարի
Արտաշիր	4 »	Վռամ Ե	22 »
Վռամ Կրման	11 »	Հագկերտ Բ	19 »

Հունաց կայսրներից հիշենք՝ Հայոց թագավորներից էլ հիշենք՝

Արկադիոս	19 տարի	Խոսրով	3 տարի
Մնորիոս	22 »	Վռամշապուհ	8 »
Թեոդոս Բ	22 »	Վերջ Արշակունյաց:	

Այս ցուցակից տեսնում ենք, որ Սասանյան թագավորների

ժամանակագրութիւնը ընդհանրապես ճիշտ է. պակասում է Շապուհ Գ՝ 4 տարի և սխալ է Վռամ Ե-ին տրված 22 տարին (սխալանակ 18-ի): Սխալ են նաև հունաց կայսրների տարեթվերը. Արկադիոսին տրված է 19 տարի, մինչդեռ պիտի լինի 13 տարի, Ռուրիկոսին տրված է 22 տարի, մինչդեռ պիտի լինի 28 տարի. իսկ Թեոդոս Բ-ին տրված է 22 տարի, մինչդեռ պիտի լինի 42 տարի: Այսպիսով հունաց կայսրների բոլոր տարեթվերը սխալ են: Հալոց թագավորներից ոչ Խոսրովն է հիշված երկրորդ անգամ, ոչ Շապուհը և ոչ Արտաշես Գ:

Շատ ավելի վատ են պարսից և հունաց թագավորների ժամանակագրութիւնն հաշիվները: Այսպես, ըստ Սեբեոսի, Շապուհի 70-րդ տարին (որ է 379 թ.) հունաց գահն է բարձրացել Արկադիոս. մինչդեռ Արկադիոս նստել է 395 թվականին. ուրեմն 16 տարվա սխալ կա:

Շապուհի որդի Արտաշիւրը գահակալել է ըստ Սեբեոսի՝ Արկադիոսի 5-րդ տարում: Արկադիոսի 5-րդ տարին է 400 թ., իսկ Արտաշիւրը նստել է 379 թվականին. ուրեմն 21 տարվա սխալ կա:

Հազկերտ Ա և Ռուրիկոս ըստ Սեբեոսի գահ են բարձրանում միևնույն տարում. մինչդեռ սրանց միջև 4 տարի տարբերութիւն կա:

Այսպես և՛ բոլորը:

Ժամանակակից հայ թագավորներից Խոսրով Գ գահ է բարձրացել ըստ Սեբեոսի՝ Վռամ Կրմանի երկրորդ տարում ($=391$) և Արկադիոսի 11-րդ տարում ($=416$): Վռամ շապուհ գահ է բարձրացել Վռամ Կրմանի 6-րդ տարին ($=395$) և Արկադիոսի 14-րդ տարին ($=409$): Հալոց Արշակունի թագավորութիւնը վերջացել է Հազկերտ Ա-ի երկրորդ տարում ($=401$) և Ռուրիկոսի երկրորդ տարում ($=397$):

Ինչպես տեսնում ենք, այս բոլոր թվականներն էլ սխալ և անհարիր են և նրանց վրա հենվել բոլորովին սխալ է:

Միայն Կորյունն է, որի տված թվականները համապատասխանում են ճշտիվ Սասանյան թագավորների ստույգ թվականներին:

13. Վերջացնենք մեր քննութիւնները Մեսրոպի ժամանակագրութիւն մասին: Իբրև ամփոփում այս բոլորի, տալիս ենք մի ժամանակագրական տախտակ, որ պարունակում է նրա կյանքի բոլոր դեպքերը, ծնունդից մինչև մահը (364?—439): Այս բոլոր թվականները մեր անձնական խուզարկութիւն արդյունքն են ներկայացնում, հիմնված միակ ժամանակակից և վավերական պատմիչ Կորյունի վրա. Կան քննիչներ, որոնք տարբեր եզրակացու-

թխան են հասել և տարբեր թվականներ են դնում: Դրանցից մի քանի կարևորների վրա արդեն խոսեցինք և տվեցինք մեր հերքումը: Բայց կարիք չկար, որ ամեն մեկի վրա երկար ծանրանալինք: Ուստի մնացյալների համար տալիս ենք մի ընդհանուր համեմատական տախտակ, ուր մեջ ենք բերում Ջամչյանի, Գաթըրճյանի, Գարազաշյանի, Ալիշանի և Օրմանյանի տված թվականները: Ֆնտզլյանի տված թվականները չհիշեցինք, որովհետև ընդհանրապես մեր հանած թվականների հետ համաձայն դուրս եկան, չնչին տարբերությամբ: Պատճառն այն է, որ երկուսս էլ մեզ առաջնորդ ենք բռնել միշտ Կորյունին: Մյուսները, եթե տարբեր թվականների են հասել, մեծավ մասամբ նրանից է, որ կարևորություն են տվել Փարպեցու, Խորենացու կամ ավելի ուշ եկող պատմիչների ասածին, մոռանալով աղբյուրների աղբյուր Կորյունին, և կամ Հազկերտ Բ-ի մահվան տարեթիվը դնելով 439 (փոխանակ 438-ի): Օրինակի համար Ջամչյանը (Ա, էջ 764) Մեսրոպի մահը դնելով Շառաջին լրացեալ ամ թագաւորութեան երկրորդ Յազկերտի, իսկ թագաւորել ալսր Յազկերտի եղև ի վախճան 439 ամի», այնու ամենայնիվ մահը համարում է 441 թ.: Եթե Հազկերտ գահակալեց 439-ի վերջը, ուրեմն նրա առաջին տարին է 439—440 և Մեսրոպի մահն էլ պիտի լինի 440 թվականին (ինչո՞ւ է դնում 441): Այս 441-ից հանելով 35, ստանում է գրերի գյուտի թվականը՝ 406. մինչդեռ հենց իր հաշվով պիտի վերցնենք 440 և սրանից էլ 45 տարի հաշվելով՝ գրերի գյուտը պիտի դնենք 405. իսկ Հազկերտի գահակալությունը դնելով մի տարի շուտ (այն է 438), գրերի գյուտն էլ պիտի լինեն ճիշտ 404, ինչպես գրինք մենք էլ: Սրա նման էլ էմին, ինչպես և Ֆեթթեր հայագետը Մեսրոպի մահը դնում են 441 թվականին (տե՛ս վերջինիս «Հայկական աշխատասիրությունք», Վիեննա, 1895, էջ 67). որովհետև կարծում է, թե Սահակը մեռավ Հազկերտ Բ-ի երկրորդ տարին, այսինքն 440-ին: Իբրև հիմք է ընդունել ուրեմն Խորենացու թերի տեղեկությունը, որ հերքված է: Ակինյանը («Հանդես ամսօրյա», 1935, էջ 512) Մեսրոպյան գրերի գյուտը դնում է 407—408 թվականին, Վռամշապուհի 6-րդ տարում. բայց այս թվականը նույնիսկ իր ասածին հակառակ է. որովհետև եթե Վռամշապուհ նստել է ըստ Ակինյանի 400 թվականին (տե՛ս «Հանդես ամսօրյա», 1935, էջ 465), ուրեմն առաջին տարին լինում է 400—401, երկրորդը՝ 401—402, երրորդը՝ 402—403, չորրորդը՝ 403—404, հինգերորդը՝ 404—405 և վեցերորդը՝ 405—406. ինչո՞ւ գրել 407—408, Անհասկանալի է մնում ինձ, թե ինչո՞ւ Մարկվարտը (էջ 58) գրի գյուտի թվականը դնում է 402—403:

	Չամչյան	Գաթրճյան	Գաթրճյան	Օրմանյան	Ավիշյան	Ավիշյան
Մեսրոպի ծնունդը	360	361	361?	353	354	361?
Սահակ գահակալում է	390	388/9	388	387	389	386
Վռամշապուհ հաջորդում է Խոսրով Գ-ին	392	391/2	391	389	390	400
Մեսրոպ կրոնավոր է դառնում	390		395	394	396	391
Վաղարշապատի ժողովը	402			403	403	
Դանիելյան գրեր	403		396/7	404	404	
Մեսրոպյան գրերի գլուտը	406	406	405	406	406	407
Վռամշապուհի մահը	413	414	414	414	412	409
Խոսրով Գ (երկրորդ անգամ)	414		415	415		
Շապուհ թագավոր հայոց փախչում է	419		420	419		
Արտաշես Գ գահակալում է	422	422		422	422	421
Վերջ Արշակունի հարստության	428	428		428	428	428
Սահակի մահը	440	440	440	438	439	438
Մեսրոպի մահը	441	441	440	439	440	439

364? Ծնունդ Մեսրոպ Մաշտոցի.

389? Մտնում է պետական ծառայության. գահակալում է
Վռամ Կրման.

390

391 Նեկտարիոս նստեց պատրիարք.

392

393

394 Մեսրոպ թողնում է արքունիքը և կրոնավոր է դառնում.

395 Մեռավ Թեոդոս Ա և գահակալեց Արկադիոս.

396

397 Մեռավ Նեկտարիոս.

398 Ոսկերեքյան նստում է պատրիարք. քարոզություն Գողթ-
նի. մեռնում է Վռամ Կրման, գահակալում է Հագ-
կերտ Ա.

399 Գահակալում է Վռամշապուհ (Ա տարի).

400 Մեսրոպ գումարում է Վաղարշապատի ժողովը. գրերի
գլուտի համար.

- 401 Դանիելյան գրեթե բերվում են Հայաստան (Գ տարի Վռամշապուհի)։
- 402 Փորձում են Դանիելյան գրեթե։
- 403 Մեսրոպ գնում է Միջագետք (Ե տարի Վռամշապուհի)։
- 404 Մեսրոպ հնարում է հայերեն տառերը (Զ տարի Վռամշապուհի)։ Ոսկերեքան գահընկեց, նստում է Արտակիտ պատրիարք։
- 405 Լուսավորություն Փայտակարանի, մեռնում է Արտակիտ հաջորդում է Ատտիկոս։
- 406 Ս. Գրքի թարգմանությունը վերջացավ, բացվեց Վարդապետարանը։
407. Լուսավորություն Գողթան։
- 408 Լուսավորություն Սյունիքի, հնարում է վրաց գրերը, մեռավ Արկադիոս և գահակալեց Թեոդոս Բ։
- 409 Լուսավորություն վրաց։
- 410
- 411
- 412
- 413
- 414 Լուսավորություն Տուրուբերանի,
- 415 Աղձնիքի, Մոկաց, Կորճալքի, Վասպուրականի և
- 416 Պարսկահալքի։
- 417
- 418
- 419
- 420 Հագվերտ Ա սպանվեց, Շապուհ փախավ և սպանվեց, գահակալեց Վռամ Ե, Մեսրոպ գնաց Հունահայաստան և Պոլիս։
- 421 Անիշխանություն։
- 422 Գահակալում է Արտաշես Գ, Մեսրոպ հնարում է աղվաներեն գրերը, վերադառնում է Մեսրոպ Հունահալքից։
- 423 Լուսավորություն Աղվանից, Բաղասականի և Գարդմանի։
- 424 Լուսավորություն Վրաստանի և Գուգարաց։
- 425 Մեռնում է Ատտիկոս պատրիարք։
- 426 Սիսինիոս նստում է պատրիարք։
- 427 Եզնիկ և Հովսեփ գնում են Եդեսիա, Սիսինիոս մեռնում է։
- 428 Արտաշես Գ գահընկեց է լինում, յգաշտոնանկ է լինում

- Սահակ, նստում է Սուրմակ հակաթոռ Սահակի. Նեստոր
 նստում է պատրիարք.
- 429 Եզնիկ, Հովսեփ, Ղևոնդ և Կորյուն գնում են Պոլիս. հա-
 կաթոռ է նստում Բրքիշո ասորի.
- 430
- 431 Եփեսոսի ժողովը. Նեստոր կարգալուծ. նստում է Մաք-
 սիմիանոս. թարգմանիչները վերադառնում են Հայաս-
 տան.
- 432 Ս. Գրքի երկրորդ թարգմանությունը. հակաթոռ է նըս-
 տում Շմվել ասորի.
- 433
- 434 Մեռնում է Մաքսիմիանոս և նստում է Պրոկղ պատ-
 րիարք.
- 435 Թղթակցություն Սահակի, Մեսրոպի, Պրոկղի, Ակակի.
- 436
- 437 Մեռնում է Շմվել ասորին.
- 438 Մեռավ Վռամ Ե և գահակալեց Հագկերտ Բ. Մահ Սա-
 հակի.
- 439 Մահ Մեսրոպ Մաշտոցի:

Վերջ առաջին գրքի

Բ Ո Վ Ա Ն Դ Ա Կ Ո Ւ Թ Յ Ո Ւ Ն

	էջ
Երկու խոսք	3
Հեղինակի կողմից	4
ԱՌԱՋԻՆ ՄԱՍ	
Աղբյուրներ և նրանց քննությունը	5
Գլուխ Ա.	
Հին աղբյուրներ	5
Գլուխ Բ.	
Նոր աղբյուրներ	59
ԵՐԿՐՈՐԴ ՄԱՍ	
Մեսրոպ Մաշտոցի կենսագրությունը	69
Գլուխ Ա.	
Մեսրոպի աշխարհական կյանքը	69
Գլուխ Բ.	
Առաջին քարոզչական գործունեություն	85
Գլուխ Գ.	
Դանիելյան գրերը	99
Գլուխ Դ.	
ՄԵՍՐՈՊԵՍԱՆ ԳՐԵՐԻ ԳՅՈՒՏԸ	113
Առակ Եղովմունի որդայ Դաւթի թագաւորի Իսրայելի	123
Գլուխ Ա.	
Ճանաչել զիմաստութիւն եւ զխրատ, Իմանալ զբանս հանճարոյ	128
Գլուխ Ե.	
Մեսրոպի վերադարձը և երկրորդ քարոզչական գործունեությունը	162
Գլուխ Զ.	
Երրորդ քարոզչական գործունեություն	172
Գլուխ Է.	
Չորրորդ քարոզչական գործունեություն	194
Գլուխ Ը.	
Հինգերորդ քարոզչական գործունեությունը	219
Գլուխ Թ.	
Մեսրոպի վերջին օրերը	229
Գլուխ Ժ.	
Սուրբ գրքի թարգմանությունը	238

Գլուխ ԺԱ.	
Ե դարի գրական շարժումը	269
Գլուխ ԺԲ.	
Քեոդորոս Մոպսոենասացու հերձվածը	278
Գլուխ ԺԳ.	
Սահակի և Մեսրոպի վախճանը	286
Գլուխ ԺԴ.	
Տոն, անուն և պատկեր Մեսրոպի	293
Գլուխ ԺԵ.	
Մեսրոպ Մաշտոցի երկասիրությունները	316
Գլուխ ԺԶ.	
Սահակի և Մեսրոպի ժամանակագրությունը	350

ՀՐԱՉՅԱ ԱՃԱՌՅԱՆ

ՀԱՅՈՑ ԴՐԵՐԸ

Հրատ. խմբագիր՝ Ս. Հ. ՌԻՄԱՌՅԱՆ
 Նկարիչ՝ Կ. Թ. ՏԻՐԱՏՈՒՐՅԱՆ
 Գեղ. խմբագիր՝ Ա. Վ. ԳԱՍՊԱՐՅԱՆ
 Տեխ. խմբագիր՝ Օն. Ս. ՓԱՆԻԿՅԱՆ
 Վերստուգող սրբագրիչ՝ Ա. Պ. ՀԱԿՈՐՅԱՆ

ՎՖ 67568

Պատվեր 1644

Տիրած 5000

Հանձնված է արտադրության 10/IV 1967 թ.: Ստորագրված է տպագրության 8/XII 1968 թ.: Տպագր. 25 1/8 մամուլ, հրատ. 22,5 մամուլ, թուղթ № 2, 60×90 1/16, Գինը՝ 1 ռ. 10 կ.:

«Հայաստան» հրատարակչություն, Երևան 9, Տեղյան 91:

Հաշվական ՍՍՀ գիտությունների ակադեմիայի հրատարակչության տպարան,
 Երևան, Բարեկամության 24:

II
A 43297